

ItK 1-2

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA**

1987-1988

A TARTALOMBÓL

Klanczay Tibor: Hungaria és Pannonia a reneszánsz-korban

Imre Mihály: Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása
egy 1674-es prédikációskötetben

Dávidházi Péter: Egy irodalmi kultusz meghonosítása

Rónay László: Márai Sándor pályakezdése

*

Zrínyi-ülésszak (Debrecen, 1987. május 21-23.)

Szemle

Könyvek a romániai magyar irodalomról (*Pomogáts Béla*)

Mátyás király levelei (*Boronkai Iván*)

Gyarmati Balassi Bálint énekei (*Stoll Béla*)

Tűskés Tibor: Pilinszky János alkotásai és vallomásai tükrében (*Rónay László*)

Könczöl Csaba: Tükörszoba (*Dérczy Péter*)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1987–1988. XCI–XCII. évfolyam 1–2. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG	<i>Klaniczay Tibor</i> : Hungaria és Pannonia a reneszánsz- korban	1
Komlowszki Tibor felelős szerkesztő	<i>Imre Mihály</i> : Nemzeti önszemlélet és politikai publi- cisztika formálódása egy 1674-es prédikációskötet- ben	20
Bíró Ferenc	<i>Dávidházi Péter</i> : Egy irodalmi kultusz meghonosítása	46
Dávidházi Péter	<i>Rónay László</i> : Márai Sándor pályakezdése	74
Horváth Iván	Kisebb közlemények	
Kiss Ferenc	<i>Kathona Géza</i> : Bornemisza Péter névbejegyzése a wit- tenbergi egyetem anyakönyvébe	90
Kulcsár Péter	<i>Czibula Katalin</i> : Adatok a piarista iskolai színjátszás történetéhez	92
Szabó G. Zoltán	<i>Sütő József</i> : Katona József pesti prókátor „megpiron- gattatása” Pest vármegye előtt	96
Tamás Attila	<i>Korompay Bertalan</i> : Petőfi nevééről	100
Tarnai Andor	<i>Sándor László</i> : A csehszlovákiai magyar írók gazdasági egyesülete	101
Tverdota György		
Veres András		
*		
Stauder Mária technikai szerkesztő	Műhely	
	<i>Vadász Géza</i> : Janus Pannonius „Abiens valere iubet sanctos reges, Waradini” című verse az antik auk- torok tükrében	103
	<i>Hopp Lajos</i> : Az „antemurale” publicisztikája Báthory törökellenes terveinek kialakulása előtt	110
	<i>Grüll Tibor</i> : Reviczky Gyula: <i>Pán halála</i> (1889)	121
	Zrínyi-ülésszak (Debrecen, 1987. május 21–23.)	
	<i>R. Várkonyi Ágnes</i> : Reformpolitika Zrínyi mozgalmában	131
	<i>Szőrényi László</i> : Panegyricus és eposz (Zrínyi és Cor- tesius)	141
	<i>Amedeo Di Francesco</i> : A Szigeti veszedelem formulái	150
	<i>Monok István</i> : Zrínyi Miklós, a könyvgyűjtő	175
	<i>Kovács Sándor Iván</i> : „Mert szerencse vigasztal”	179
	<i>Hausner Gábor</i> : Zrínyi Ádám és a Zrínyi-könyvtár	185
	<i>Héjjas Eszter</i> : Magyarország 1663-64-ben, francia dip- lomáciai jelentések tükrében	193
	<i>Bodó Éva Mária</i> : Zrínyi Miklós kiadatlan olasz nyelvű levele XIV. Lajos francia királyhoz	203
	<i>Bukovszky Andrea</i> : Londoni magyar vonatkozású kiadványok és az 1664. évi Zrínyi-életrajz	207
SZERKESZTŐSÉG • Budapest Ménesi út 11–13. 1118		

HUNGARIA ÉS PANNONIA A RENESZÁNSZ-KORBAN

Közismert, hogy a XV–XVI. századi Magyarország területileg nem volt azonos a maival, valamint hogy az akkori Hungaria nemcsak a magyarok hazája volt, hanem több más nyelv és etnikum országa is. Ez természetesen nemcsak az adott korszak sajátja, hanem végigkíséri az egész magyar történelmet a XX. század elejéig, okot és alapot adva területi és etnikai kategóriák különböző értelmezésére, s innen eredően a modern szakirodalomban uralkodó sok ellentmondásra és konfúzióra. Mindezért nemcsak a térségben érdekelt nemzeti történetírások (de ugyanígy irodalom-, művészet-, zenetörténetírások) elfogultságai és egyoldalúságai a felelősek. A különböző interpretációk lehetőségét már maguk a források is kínálják, s ez különösképpen vonatkozik éppen a reneszánsz-korra. A XVI. század folyamán ugyanis a politikai és katonai események, valamint az ezekkel összefüggő népességmozgás következtében a Kárpát-medence állami, területi és etnikai elnevezései több vonatkozásban is módosultak a XV. századhoz viszonyítva, ami bizonytalanságra vezetett a fogalmak és terminusok használatában maguknál a kortársaknál is. Fokozta a zavart a humanisták által bevezetett antikizáló terület- és népnevek divatja, valamint az ország népeinek – a reformáció által jelentősen elősegített – kezdődő nyelv-nemzeti öntudatosodása is.

Az alábbiakban nem célom a kérdés közjogi, politikai problémáinak, illetve a kor törvényeiben, szerződéseiben rögzített történeti viszonyoknak az ismertetése, hiszen ezt a történettudomány már régen elvégezte. Hasonlóképpen nem vagyok illetékes az ország területén bekövetkezett etnikai változások nyomon kísérésére, ami – számos részletkutatás és részleteredmény ellenére – a maga teljességében még elvégzendő feladat. Vizsgálatom tárgya csupán az, hogy a tárgyalt korszak szereplőinek tudatában és írásaiban miként éltek, és mit jelentettek a különböző állami, területi egységeket és etnikai csoportokat jelentő fogalmak. Az erről tanúskodó adatok felhasználásakor persze nagyon óvatosoknak kell lennünk, mert – a fentebb mondottak értelmében – nem számíthatunk következeteségre, egy ország- vagy népnév közmegegyezésen alapuló egységes használatára. De bármennyi is az átfedés és ellentmondás, bizonyos fővonalak mégis felvázolhatók.

Hogy mi Hungaria és Pannonia, az sokat foglalkoztatta a XV–XVI. század tudós elméit, magyarokat és nem magyarokat egyaránt. Pietro Ransano *Epithoma rerum Hungararum*-ában (1490) külön fejezetet szentelt a problémának az alábbi címmel: „A Hungarianak is nevezett Pannonia határaitól annak régi és új leírása szerint, továbbá arról, honnan származik Pannonia és Hungaria neve.”¹ Ezekre a kérdésekre a reneszánsz-kor

¹ Petrus RANSANUS, *Epithoma rerum Hungararum*, ed. Petrus KULCSÁR, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977, 37 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, S. N., II.).

írói különböző válaszokat adtak. Ami Hungaria kiterjedését illeti, három változatot különböztethetünk meg. A földrajzilag legtágabb Hungaria-fogalom Oláh Miklósnak, a legrészletesebb és legszínvonalasabb országismertetés szerzőjének a művében van jelen. 1536 körül írt *Hungariájában* ugyanis a két román fejedelemséget, Moldvát és Valachiát is Magyarország részeként mutatja be. Erre feltehetően apai ágon való román származása s ebből eredő románszimpátiája indította. És ha már ezt tette, akkor a következetesség azt kívánta, hogy a magyar korona déli társországait, Horvátországot és Boszniát is bevonja Hungaria körébe, noha ezt inkább csak deklarálta, de részletes leírásukat mellőzte.² Oláh fel fogása azonban egyéni és elszigetelt, az említett társ-, hűbéres-, illetve szomszédos országokat sohasem tekintették Hungaria részének.

A legáltalánosabban használt és elfogadott XV–XVI. századi Hungaria-meghatározásra a legcélszerűbb talán a kiváló földrajzi írónak, Giovanni Antonio Magininak a *Geographia-ját* (Velence, 1596) idéznünk: „Magyarország királysága ma az a terület, mely magában foglalja Pannonia inferior-t [ez alatt a Dunántúlt és a Dráva–Száva között érti] a Iazigi és Metanastae teljes területét, melyet Ptolomeus a Duna, a Tisza és Szarmatia hegyei [vagyis az északi Kárpátok] közé helyez, továbbá Dacianak azt a részét, melyet Erdély foglal el.”³ Teljesen egybehangzó ezzel a hugenotta utazó Jacques Esprinchar-d-nak a leírása, aki 1597-ben járt Magyarországon: „Magyarországot északról Lengyelországtól a Kárpátok hegyei határolják, melyek elválasztják mind Lengyelországtól, mind Moldvától. Délen a Száva, nyugaton Ausztria és Stájerország, keleten pedig az Olt folyó a határ, amely területbe belefoglaltatik Erdély is.”⁴ Az ezzel egyező terület- és határleírások régóta sztereotip módon vándoroltak már kézikönyvről kézikönyvre, jeléül annak, hogy Európa, a XV–XVI. században általában a fent körülírt területtel azonosította Hungariát; s jó ideig ugyanígy vélekedtek az érdekeltek, vagyis az ország különböző nyelvű lakosai is. Ezen az sem változtatott, hogy Hungaria a XVI. század derekától kezdve már csak virtuális egység, hiszen területén három hatalom osztozott; a Habsburg-házból való magyar király, az erdélyi fejedelem és a török. Ez a politikai széttagoltság elősegítette, bár korántsem egyedüli oka annak, hogy lassan és fokozatosan kezdett kialakulni egy szűkebb Hungaria-fogalom is, amely azután a XVII. században már teljesen általánossá vált. Ez abban különbözik a fent leírttól, hogy nem foglalódik már bele a Dráván túli Szlavónia, valamint a Királyhágón túli történeti Erdély. Nagyon tanulságos, hogy a reneszánsz-kor írástudói hogyan gondolkodtak a középkori Magyarország e két külön közigazgatással rendelkező tartományának Hungariához való viszonyáról s e viszony változásáról.

A már említett Ransano Hungaria szerves részeként említi a Dráva és Száva közti területet, amelyet lakóiról Sclavoniának hívnak.⁵ Oláh Miklós Sclavonia Hungaricának nevezi, amely Horvátországgal és Boszniával együtt a „secunda pars Hungariae”-t alkotja.⁶

²Nicolaus OLAHUS, *Hungaria – Athila*, ed. Colomannus EPERJESSY, Ladislaus JUHÁSZ, Budapest, Egyetemi Nyomda, 1938 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum).

³Io. Antonius MAGINUS, *Geographiae Cl. Ptolomaei*, Venetiis, 1596, Pars secunda, 158r.

⁴Leopold CHATENAY, *Vie de Jacques Esprinchar d Rochelais et Journal de ses voyages au XVIe siècle*. Paris, S.E.V.P.E.N., 1957, 163.

⁵*Id. mű.*, 62.

⁶*Id. mű.*, 7, 15–16.

Jeleztem, hogy Horvátországnak a legtágabb Hungaria-körébe való bevonása Oláh egyéni álláspontja csupán, mert egyébként a történeti Horvátországot, amely a Szávától délre Itália felé eső terület, nem tekintették Hungaria részének. Magini *Geographiája* szerint, idézem: „Hungaria déli folyója a Száva, mely őt Horvátországtól és Szerbiától elválasztja.”⁷ Hiába laktak a Szávától északra is horvátok, a kor tudatában a közjogi szempontok erősebbek voltak: a Szávától határolt Szlavónia, Zágrábot is beleértve, Hungaria szerves része, míg a Szávától délre eső terület Magyarországhoz társult külön ország, amely a magyar királyok szóhasználatában „regnum nostrum Croatiae” volt. Míg ez utóbbi állandóan szerepelt a középkori magyar királyok címében (rex Hungariae, Dalmatiae, Croatiae...), addig Sclavonia sohasem, minthogy azt beleértették Hungariába. Ugyan már 1240-től kezdve adathozható a „ducatu Sclavoniae” vagy „banatus Sclavoniae” kifejezés szinonimájaként a „regnum Sclavoniae” is, Szlavónia csak fokozatosan vált Hungariától elkülönülő országgá.⁸ Jól mutatja ezt a folyamatot az 1530. évi augsburgi birodalmi gyűlésen megjelent magyar és horvát követség összetétele. Mint „comes et orator Croatiae” külön képviselte a horvát rendeket és tartott érdekükben beszédet Wolfgangus de Frangepanibus, míg „pro Hungaris et Sclavis” Ladislaus de Macedonia szónokolt egy négy tagú küldöttség nevében. A beszédet közreadó egykori nyomtatvány fel is sorolja a követség tagjait, jelezve, hogy Ladislaus de Macedonia váradi püspök és Nicolaus comes de Thurocz, magister curiae a „regnum Hungariae”-t, míg Thomas Kamarius és Georgius Spiiczko a „regnum Sclavoniae”-t képviselte.⁹ Míg tehát Horvátország mint teljesen különálló egység, addig Sclavonia, bár mint külön regnum, de még Hungariához társulva jelenik meg. A Szlavónia fokozatos elkülönülése irányába vezető fejlődés jegyében kerül be ezután Sclavonia is a magyar királyok címei közé: I. Ferdinánd nagy pecsétjén – sok minden mellett – már a „Rex Sclavoniae” is szerepel.¹⁰

Szlavóniának Magyarországtól való fokozatos elkülönülése azonban a kérdésnek csak az egyik oldala. Másrészt, egyre inkább érvényesült e terület sorsának a Szávától délre fekvő Horvátországgal való összefonódása, aminek egyébként régi előzményei is voltak. A középkor folyamán Dalmácia, Horvátország és Szlavónia báni tisztsége nemegyszer egy kézben összpontosult, s felbukkan a XII. és XIII. században e három, többségében horvátok laktak, de külön egységeket alkotó ország, illetve tartomány közös „tota Sclavonia” elnevezése is.¹¹ A helyzetet jól tükrözi az egyházi szervezet is: míg a Szlavóniában fekvő zágrábi püspökség a magyar egyházszervezet része, és a kalocsai érsekségnek volt alárendelve, addig a Szávától délre fekvő horvát püspökségek (Knin, Zengg, Modrus) a spliti érsekséghez tartoztak. De jellemző módon már a XIII. században – sikertelenül ugyan –

⁷ *Id. mű*, 158 r.

⁸ György GYÖRFFY, *Die Nordwestgrenze des byzantinischen Reiches im XI. Jahrhundert und die Ausbildung des „ducatu Sclavoniae”*, in *Mélanges offerts à Szabolcs de Vajay*, Braga, Libreria Cruz, 1971. 311.

⁹ RMK III. 276, 289. Vö. *Orationes Ladislai de Macedonia*, ed. I. K. HORVÁTH, Szeged, 1964, 20 (Acta Universitatis de Attila József nominatae, Acta antiqua et archaeologica, VII.).

¹⁰ ACSÁDY Ignác, *Magyarország három részre oszlásának története (1526–1608)*. Budapest, Athenaeum, 1897, 162–163, 663–664 (A magyar nemzet története, V.).

¹¹ GYÖRFFY, uo.

igény támadt arra, így például a híres dalmáciai krónikás, Thomas Spalatensis művében, hogy a zágrábi dioecesis a splitihez csatoltassék.¹² Az ilyen előzmények és az ennek megfelelő horvát tradíció alapján érthető, hogy a történeti munkáját az 1520-as években író dubrovniki Tubero (Ludovik Crijević Tuberon) Dalmácia határait terjeszti ki a Dráváig, midőn így ír Janus Pannoniusról: „a szárazföldi Dalmáciának ama vidékén született, mely a Száva és Dráva folyók között fekszik, s melyet Magyarországtól a Dráva választ el”.¹³ A XVI. század végére azután már egyértelművé vált a horvát nyelvű országok összetartozása: a magyar király megbízásából élükön álló bán hivatalos címe „Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae banus”, anélkül persze, hogy főhatósága kiterjedt volna a Velence uralma alatt álló dalmát városokra, illetve az önálló raguzai (dubrovniki) városállamra.

Szlavóniának magyarország részéből Horvátországgal egységet alkotó területté való alakulása a XVI. századi emberek fejében azonban csak fokozatosan tudatosodott, s a szóhasználat e tekintetben a XVI. század végéig ingadozó maradt. A törökországi beszámolójáról híressé vált Bartholomeus Georgievich, aki 1544-ben Antwerpenben megjelent első könyve függelékében közli a Miatyánk, az angyali üdvözet és az apostoli hitvallás szövegét „szlapon nyelven”, könyve címlapján Hungarusnak nevezi magát.¹⁴ Zágrábi s a történeti Szlavónia más helyeiről érkező horvát diákok a külföldi egyetemeken még sokáig magyarországiaknak tekintik magukat, s így jegyzik be nevüket az anyakönyvekbe. Néhány példa Bolognából: 1526-ban beiratkozik Georgius de Varasino dioecesis Zagrabiensis in Hungaria; 1558-ban: Georgius Petrovianus de Zagrabia in Ungaria; 1577-ben: Nicolaus de Senicis Zagrabiensis Ungarus stb. 1574-ben és 1575-ben pedig az egyetem magyar consiliariusává Michael Ziligerius Zagrabinust választják.¹⁵ Szándékosan idéztem bolognai adatokat, mert e város egyeteme különösen népszerű volt a horvátok körében. Nem véletlen, hogy itt virágzott a Collegium Illyrico-Hungaricum. Ennek alapítási körülményei világítják meg egyébként a legjobban a Hungaria-fogalomnak Szlavónia viszonylatában való változását. A Collegium alapítója, Szondy Pál, egy személyben esztergomi és zágrábi nagyprépost, 1557-ben kelt alapítólevelében az intézményről következetesen mint Collegium Hungarorumról beszél, noha azt a „de Hungaria ac Sclavonia” származó diákok számára létesíti. Mégpedig úgy, hogy a diákok fele részben az egyik, fele részben a másik nyelvet képviseljük. Vagyis itt kísért még Szlavóniának Magyarország részeként való fel fogása, de ugyanakkor már világos a különböző nyelven beszélő két terület elkülönítése is. S hogy ne legyen félreértés, Szondy a szöveghez egy jegyzetet is csatolt, amelyben pontosan körülírja, hogy mit kell Szlavónia alatt érteni: lényegében a zágrábi püspökség területét, hozzávéve Pozsegát egészen a Dráva torkolatáig. A bolognai egyetemi iratokban ez

¹²GYÖRFFY, 308–309.

¹³Hrvatski Latinsti, Croatici auctores qui Latine scripserunt, ed. Veljko GORTAN, Vladimir VRATOVIC, Zagreb, Matica Hrvatska, 1969, I. 327.

¹⁴RMK III. 349. Vö. RITOÓK Zsigmondné, *Egy 16. századi vándor literátor: Bartholomeus Georgievits*, in *Szomszédság és közösség. Délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok*, szerk. VUJICSICS Sztóján, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972. 53–70.

¹⁵*Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium, 1221–1864*, ed. Andreas VERESS, Budapest, Academia Scientiarum Hungarica, 1941. 88, 97, 106, 108 (Monumenta Hungariae Italica, III.).

után még jó darabig mint Collegium Hungaricum szerepel az intézmény, de mivel a szlavóniaiak egyre inkább ráébrednek horvát, illetve antikizáló szóhasználatával illír voltukra, s mivel a Collegium felügyeletét Szondy a zágrábi káptalanra bízta, Zágráb pedig a horvát, vagyis illír politikai élet központja lett, a bolognai kollégium elnevezése csendben átalakult Collegium Illyrico-Hungaricumra.¹⁶

Térjünk most rá a Hungaria-fogalomról lekapcsolódó másik területnek, Erdélynek a kérdésére. A XV. században még semmi jele Erdély Hungariától való elkülönülésének. Az 1433-ban Magyarországon is átutazó Bertrandon de la Brocquière az erdélyi hegyeket úgy említi, mint amelyek Honguerie-t Walachie-tól elválasztják, s Magyarország részének tekinti Erdélyt Enea Silvio Piccolomini is *Cosmographiájában*.¹⁷ Az Erdélyből származó diákok egyetemi beiratkozásuk alkalmával gyakran kiemelik Magyarországhoz való tartozásukat, például Bolognában, 1439: Augustinus de Salanck archidiaconus de Clus et canonicus in ecclesia Transilvana de Ungaria; Giorgius Zaz de Enyed de Ungaria; 1479: Albertus Blasi Walko de Cusal, de dioecesi transilvanensi in provincia Ungariae; 1480: Georgius Michaelis de dioecesi transilvanensi de Ungaria; 1491: Magister Valentinus de Septem Castris de Ungaria ordinis Praedicatorum stb.¹⁸ Ransano pedig Magyarország-ismertetésében Erdélyt egyszerűen mint az ország egyik megyéjét tárgyalja.¹⁹

A XVI. század első felében is nagyjából hasonló a helyzet. Oláh Miklós már többször idézett *Hungariájában* Transylvania – a Tiszától a Dnyeszterig terjedő egész nagy területtel együtt – Hungaria „negyedik részét” alkotja.²⁰ De hogy már az ő tudatában is ott volt a szűkebb – Erdély nélküli – Hungaria-fogalom, azt elárulja az Erdély nyugati szélén fekvő Abrudbányával kapcsolatos megjegyzése. Ez a város azon a helyen van – írja –, ahol a Fehér-Körös a hegyek között kijut Hungáriába, vagyis Erdélyből Magyarországra.²¹ A továbbiakban azután jó ideig egyaránt találunk olyan meghatározásokat, amelyek az erdélyi területet magától értetődően Magyarországnak nevezik, és olyanokat, amelyek már külön országgént említik. Johann Honter *Apologia de reformatione Barcensis* című munkájában, 1543-ban Izabella királynő országát „magyar birodalomnak” nevezi;²² az ugyan-csak erdélyi szász Georg Reicherstorffer pedig, 1550-ben megjelent *Chorographia Transylvaniae* c. Erdély-leírásában a brassói iskola könyvtáráról azt állítja, hogy Mátyás budai könyvtárának elpusztítása után ez volt Magyarország legjobb könyvtára.²³ A lengyel Jan Lasicki 1569-ben Bezának írt levelében az erdélyi antitrinitáriusok alapművét, a *De falsa*

¹⁶ Anton Maria RAFFO, *Appunti sull'atto di fondazione del „Collegio Ungarico” di Bologna, in Venezia e Ungheria nel contesto del barocco europeo*, ed. Vittore BRANCA, Firenze, Olschki, 1979, 391–397.

¹⁷ Bertrandon de la BROCQUIÈRE, *Le voyage d'outremer*, Paris, 1892, 236, Aeneae Sylvii PICCOLOMINEI postea Pii II. papae *Opera geographica et historica*, Helmstadii, 1699, 219

¹⁸ *Matricula et acta* ... 38, 56, 57, 59.

¹⁹ *Id. mű*, 69.

²⁰ *Id. mű*, 21.

²¹ *Uo.* 33.

²² Idézi PÉTER Katalin, *Az alattvalók ellenállási joga Magyarországon a reformáció után*, in *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*, szerk. FABINY Tibor, Budapest, A magyarországi Evangélikus Egyház sajtóosztálya, 1984, 67.

²³ Idézi Bernhard CAPESIUS, *Sie fórderten den Lauf der Dinge*, Bukarest, Literaturverlag, 1967, 132.

et vera unius Dei... cognitione-t így említi: „librum eorum hereticorum qui sunt in Hungaria”.²⁴ Ezzel szemben a császár szolgálatában Magyarországon harcoló spanyol Bernardo de Aldana 1556 körül írt (vagy elmondott) visszaemlékezéseiben Erdélyről következetesen mint külön országról szól,²⁵ s mikor a debreceni magyar reformátor, Melius Péter 1559-ben Kolozsvárott kiadta a marosvásárhelyi zsinaton elfogadott hitvallást, azt a „mind egész Magyarországról, s mind Erdélyről”, vagyis két külön országból összegyűlt prédikátorok művének nevezi.²⁶

Félreértések elkerülése végett hangsúlyozni kell azonban, hogy Erdély különállását említve sohasem a későbbi erdélyi fejedelmek uralma alatt álló területről van szó, mint-hogy ez utóbbi a történeti Erdélyen kívül a szűkebb értelemben vett Magyarország keleti részeit is magába foglalta. Mikor az eredeti, tágabb értelemben vett Hungaria keleti részén uralkodó II. János választott magyar király 1570-ben kénytelen volt lemondani királyi címéről, hivatalos titulusa Princeps Transsylvaniae et Partium Regni Hungariae Dominus lett, amiben immár jogilag is kifejeződik az uralma alatt álló országrészen belül Erdély külön státusza.²⁷ Noha senki sem vitatta, hogy Erdély továbbra is a magyar korona országhoz tartozik, ezután már egyre többen mint Magyarország *volt* részéről beszélnek róla, de hangsúlyozva, hogy lakóik többsége magyar. Az 1574-ben itt időző francia követ, Pierre Lescalopier írja például a fejedelemség fővárosáról, Gyulafehérvárról szólva: „Mindenképpen az ország eredeti nyelvén, magyarul beszél, ugyanis Erdély korábban Magyarország tartománya volt.”²⁸ Giovanni Francesco Baviera pedig 1594-ben írt *Ragguaglio di Transilvania* című irásában szintén kijelenti: „Ez a tartomány hajdan a magyar királyság tagja volt.”²⁹ Giovanni Botero a *Delle relazioni universali* című híres művében külön kis fejezetet szentel Erdélynek, amelyet hegy választ el Magyarországtól, lakóiról pedig azt írja, hogy „az erdélyiek többnyire magyarul beszélnek, de miként Magyarországon, úgy Erdélyben és a városokban sok német lakik”.³⁰ Számos más szerző a magyarok és németek mellett említi természetesen a rómaiak leszármazottainak tekintett, itt lakó románokat is.

A változás jól tükröződik abban, hogy az erdélyi személyek miképpen jelölik meg saját maguk származási helyét. Az egyetemi beiratkozásoknál a XVI. században már alig talál-

²⁴Idézi Antonio ROTONDO, *Studi e ricerche di storia ereticale italiana del Cinquecento*, Torino, Giappichelli, 1974, 105.

²⁵*Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata (1548-1552)*, kiad. SZAKÁLY Ferenc, Budapest, Európa, 1986, 92 (Bibliotheca Historica).

²⁶RMNY I, 155.

²⁷Vö. LUKINICH Imre, *Az erdélyi fejedelmi cím alakulásának története*, in „Századok”, XLVII. (1913), 94-109, 177-188; Tibor KLANICZAY, *La Transylvanie: naissance d'un nouvel état*, in „Ethno-psychologie” (Le Havre), XXXII. (1977), 287-301.

²⁸*Pierre Lescalopier utazása Erdélybe (1574)*, kiad. BENDA Kálmán, TARDY Lajos, Budapest, Európa-Helikon, 1982, 71.

²⁹Giovanni Francesco BAVIERA, *Ragguaglio di Transilvania (1594)*, in „Corvina”, N. S., III. (1940), 692.

³⁰Giovanni BOTERO, *Delle relazioni universali*, Roma, 1591. Az idézett mondat az 1622. évi velencei kiadásban: I. 81.

kozunk a korábról idézett olyanféle megjelölésekkel, mint „in ecclesia Transilvana de Hungaria”. A leggyakoribb, hogy „Transylvanus”-nak nevezik magukat, ami természetesen már korábban is gyakori volt, különösen az erdélyi szászok részéről. Ezek, a külföldi egyetemeken a XVI. században szinte kivétel nélkül szülővárosuk nevét jegyzik be ilyenformán: „Coronensis Transylvanus”, „Cibinensis Transylvanus” stb. Kiadványaik címlapján is mindig a szűkebb haza megjelölése szerepel. *Iacobi Pisonis Transylvani. . . Schedia*; e címen jelentette meg az 1527-ben meghalt medgyesi származású humanista költő verseit barátja, Georg Wernher 1554-ben. *Ruinae Pannonicae* c. eposzának 1571. évi wittenbergi kiadásán a szerző, Christianus Schesaeus, mint „Mediensis Transylvanus” szerepel, s ugyanígy a magyar történetet versben feldolgozó szász Leonhard Uncius is Transylvanusnak nevezi magát műve 1579. évi krakkói kiadásának címlapján.³¹ A kolozsvári Heltai-nyomdában tevékenykedő, majd később Wittenbergben és más német városokban nyomdászként működő erdélyi német Jacobus Lucius, nyomtatványainak impresszumaiban mindig a Transylvanus vagy Sövenbürger megjelölést illeszti nevéhez.³² A XVI. század második felében az erdélyi magyarok is legtöbbször Transylvanusnak nevezik magukat, de gyakran melléje teszik az Ungarus szót is. 1552-ben Wittenbergben például négy magyar nevű diák iratkozik be mint Ungari Transylvani; 1587-ben Heidelbergben iratkozik be Johannes Sylvasius Ungarus Transylvanus, de ugyanakkor Szamosközy István csak mint Ungarus jelöli magát.³³ Gálffy István pedig Padovában 1578-ban mint Transylvanus, 1579-ben pedig mint Ungarus szerepel.³⁴ A XVII. század elején az erdélyi magyaroktól való megkülönböztetés érdekében a szászok kezdik a Saxo-Transylvanus jelzőt is használni: 1605-ben, illetve 1606-ban Wittenbergben így adja ki értekezését a medgyesi Franciscus Schimerus és a brassói Andreas Zieglerus.³⁵

A XVI. század végére így lassan kialakul és megszilárdul a szűkebb Hungaria fogalma, amelybe a horvattá vált Szlavóniát, illetve a magyarok, szászok, románok lakta és magyar fejedelem által kormányzott Erdélyt már nem számítják bele. A helyzetet jól megvilágítja a magyarországi diákoknak a bolognai egyetemen való képvisellete. Az egyetemi statutumoknak 1561. évi kiadásában, az egyetemi tanács összetételéről szólva, olvassuk, hogy „Hungaria habet unam vocem et unum consiliarium”. Érdekes, hogy 1564-ben ennek ellenére két tanácsost választottak „pro Hungaria”: Ioannes Donitus Ungarust és Thomas Iordanus Ungarust. Jellemző, hogy az egyik, eredeti nevén Donić, szlavóniai horvát; a másik, Jordán Tamás, az Erdélyből származó híres későbbi morvaországi orvos, vagyis mindkettő

³¹ RMK III. 419, 613, 679.

³² SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 54.

³³ *Album Academiae Vitebergensis, 1502–1601*. Carolus Eduardus FOERSTMANN, vol. I–III. Lipsiae–Halis, 1841–1905. vol. II. 44; *Die Matrikel der Universität Heidelberg von 1386 bis 1870*, ed. Gustav TOEPKE, II. Heidelberg, 1886, 134, 142.

³⁴ *Matricula et acta Hungarorum in universitate Patavina studentium, 1364–1864*, ed. Andreas VERESS, Budapest, Stephaneum, 1915, 89 (Fontes Rerum Hungaricarum, I.).

³⁵ RMK III. 1023, 1040.

csak a tágabb értelemben vett Hungaria polgára. 1569-ben viszont a magyar consiliárius Paulus Szegedi mellett a szlavóniai Michael Micolich-ot már „pro natione Illirica” választják meg a tanácsba. Ugyanígy 1572-ben a Collegium Ungarorumban lakó Mathias Varadinus is „pro Illyria” lesz tanácsossá. 1595-ben pedig a statutumok hivatalos példányába kézzel bejegyzik, hogy ezután az erdélyieket egy a magyarokétól független tanácsosi hely illeti meg.³⁶

A változást tanúsítják a XVI. századi térképek is. Lazarus 1528-ban megjelent nevezetes Magyarország-térképe még semmiféle megkülönböztetést nem jelez Szlavónia és Erdély vonatkozásában. A Transylvania felirat olyan módon szerepel nála, ahogy az ország más tájegységeit megjelöli, például az Alföldön azt, hogy „Cumanorum campus”. Ezzel szemben a század második felében készülő új térképeken már kezdik – sok bizonytalansággal és pontatlansággal – Szlavóniát és Erdélyt eltérő színnel jelezni.³⁷ Az Északi-Kárpátok, az erdélyi középhegység, a Duna–Dráva vonala és az osztrák tartományok által határolt szűkebb értelemben vett Hungaria azonban e térképeken mindvégig egyetlen egységként szerepel, tekintet nélkül e terület politikai megosztottságára, illetve etnikai összetételére.

Figyelemreméltó, hogy sohasem kerül sor a török uralom alá került terület elkülönítésére a térképeken. A török által megszállt területek mindvégig Hungaria részeként éltek a kor tudatában. A Magyarországon át Konstantinápolyba tartó császár követek úti jelentéseikben mindig Belgrádhhoz érve jelzik, hogy elhagyják Magyarországot, noha már jó ideje ugyanazon török hatalom alatti területen utaztak. Stephen Gerlach naplójában (1573) Belgrádhhoz érve írja: „Hier endet sich Ungarn”.³⁸ 1622-ben Adam Wenner von Krailsheim is azt írja Belgrádról, hogy ott folyik a Száva a Dunába, Magyarországot Szerbiától elválasztva.³⁹ Egészen kivételes eset, hogy midőn 1550-ben Magdeburgban publikálták Eszéki Imre prédikátornak Tolnáról a híres reformátorhoz, Flacius Illyricushoz írt levelét, azt a kiadvány címében „aus der Türckey” érkezőnek nevezték.⁴⁰ A nyomdász nyilván a szenzációt akarta ezzel növelni.

Miképpen a török megszállás katonai és politikai ténye, s az elfoglalt területnek a magyar szóhasználatban meggyökeresedett „hódoltság” megjelölése nem vezetett a Hungaria-fogalom további szűkítéséhez, ugyanígy nem került sor arra sem, hogy az országnak többségében nem magyar etnikumú területei kívül kerüljenek Hungaria fogalomkörén. Szlavónia és a történeti Erdély nem horvát, illetve magyar–német–román vegyes lakossága alapján, hanem a már korábban is meglevő külön tartományi közigazgatás révén, illetve ez utóbbi jelentőségének az ország politikai megosztottságából következő felértékelődése

³⁶ *Matricula et acta* ... 1941. id. a 15. jegyzetben, 100, 101, 105, 115.

³⁷ *Lazarus secretarius. The First Hungarian Mapmaker and His Work*, ed. Lajos STEGENA, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982.

³⁸ Stephan GERLACH, *Tagebuch*, Frankfurt am Main, 1574.

³⁹ Adam WENNER von CRAILSHEIM, *Ein gantz new Reysebuch von Prag auss bis gen Constantino-pel*. Nürnberg, 1622. 23.

⁴⁰ RMK III. 390.

miatt vált le Hungaria akkori testéről. Külön adminisztratív keret, egység híján a többségében nem magyar etnikumú vármegyék magától értetődően továbbra is szerves részei maradtak a szűkebb értelemben vett Hungariának; s azon belüli elkülönülésük sem következtetett be. Ez érvényes a magyarok után ekkor a legkiterjedtebb területet benépesítő hazai népre, a szlovákokra is. Az Északi-Kárpátok vidéke is vegyes lakosságú volt, ami a török hódítás nyomán magyaroknak és horvátoknak délről északra húzódása következtében a XVI. században még inkább érezhetővé vált, mégis, számos északi vármegye lakosságának szlovák többségéhez nem férhet kétség.

Bár a szlovákok lakta területnek semmiféle külön politikai, közigazgatási kerete sem volt, a Hungariának nevet adó magyarokétól eltérő etnikum jelenlétét, mint az ország egy részére jellemző sajátóságot, már a XVI. század emberei is nemegyszer észlelték, s a vidék megjelölése esetén e tényt értékesítették. Az erre vonatkozó adatokat szlovák kutatók gondosan összegyűjtötték. E szerint morva forrásokban előfordul a „slovenská země” (szlovák föld), illetve Slováký, német szövegekben pedig a „slowakische Land” kifejezés a szlovák lakta terület megjelölésére.⁴¹ Ez adatok ugyan többnyire a XVII. századból származnak, de hogy már a XVI. században sem volt ismeretlen, legalábbis külföldiek részéről, a vidéknek az etnikum alapján való elnevezése, azt egy XVI. század eleji adat igazolja. Jacob Ziegler, a később Magyarországon is tevékenykedő humanista írja Willibald Pirckheimerhez 1511. november 23-án, hogy Morvaország távoli csücskében járt, ahonnan egy ugrással el lehetne érni „Slesiam, Poloniam, Sclavoniam ad Carpatum montem Ungariamque”.⁴² Az adatot idéző Székely György értelmezése szerint a Kárpátok-menti Szlavónia csak a szlovák lakta földet jelentheti, hiszen egy Polonia és Ungaria közé eső területről van szó.⁴³

⁴¹ Peter RATKOŠ, *A szlovák nemzetiség fejlődése a 16. sz. végéig*, in *A nemzetiség a feudalizmus korában*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972, 115 (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 64); Ján TIBENSKÝ, *A szlovák nemzetiség és a burzsoá nemzet kialakulása*, in *Uo.*, 182–185. Vö. Ludwig v. GOGOLÁK, *Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes. I. Die Nationswerdung der Slowaken und die Anfänge der tschechoslowakischen Frage (1526–1790)*, München, Oldenburg, 1963, 7–9 (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, 7).

⁴² Idézi Gy[örgy] SZÉKELY, *Gesellschaft und Sprachgebrauch in den Städten Ungarns am Ende des Mittelalters*, in „Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio linguistica”, V. (1974), 192–193. A teljes mondat így hangzik: „Emigraverim enim in remotissimum quaendam [sic] Moraviae angulum, ex quo facile possem uno iactu Slesiam, Poloniam, Sclavoniam ad Carpatum montem Ungariamque contingere.” Lásd: Willibald PICKHEIMERS, *Briefwechsel*, II., Hrsg. Emil REICKE, München, Beck, 1956, 119 (Humanistenbriefe, V.). A közreadó a „montem” szó mellé ezt a jegyzetet fűzi: „Das Land der Slowaken?”

⁴³ TIBENSKÝ, *id. mű.*, 183–184, utal arra, hogy Newton egyik, 1666-ban írt levelében szintén Slavonia néven említette a szlovák lakta területet. A valójában 1669. május 18-án, Cambridge-ben kelt, Francis Astonnak címzett levélben szó szerint ez áll: „Whither in Hungary, Sclavonia, Bohemia neare the town Eila, or at ye Mountains of Bohemia neare Silesia there be rivrs whose waters are impregnated with gold.” Lásd: *The Correspondence of Isaac Newton*, I., ed. H. W. TURNBULL, F. R. S., Cambridge, University Press, 1959, 11. Jegyzeteiben a közreadó utal arra, hogy a fenti közlés Newton egy alábbi, latin nyelvű feljegyzésén alapszik: „Hoc modo in Hungaria, Sclavonia ad Montes Bohemicos juxta Silesiam, et in Bohemia non procul ab Eila oppidulo etc. quidam harum rerum cognitionem habentes ex rivis auriferis secreta divites evaserunt.” Ez viszont nem más, mint kivonat a rózsakeresztes Michael MAIER *Symbola aures mensae duodecim nationum* (Francofurti, 1617.) c. alkímista munkájából, pontosabban annak 11. könyvéből, amely a rejtélyes Melchior Cibinensis Ungarusnak van szentelve. A könyv 527. lapján olvasható Newton-jegyzet forrása: „In hunc modum in Ungaria, Sclavonia,

A szlovákok Sclavoni (szlavón) elnevezése egyébként gyakori a forrásokban a többségében Sclavi szóhasználat mellett; ugyanígy a német windisch, valamint a magyar tót kifejezést is egyaránt alkalmazták a magyar állam területén élő északi és déli szlávokra egyaránt. A szlovák elnevezés a XV. század közepétől kezd feltűnni, főleg a Csehországgal határos területeken.⁴⁴ A magyarországi latin forrásokban Szeréminél fordul elő először „gens Zlowaci Bohemica” formában.⁴⁵ De miként a szlavón nevezetet a szlovákra alkalmazták, ugyanígy előfordulhatott a fordítottja is, miként azt Heltai Gáspár egy kissé zavaros felsorolása mutatja: „számtalan sok városok, várak, faluk és erősségek vadnak és mezővárosok Magyarországon, Tótországban, Sclovákországban, Horvátországban, Ratzországban, Szilágyságban, Máramarosban és egész Erdélyben...”⁴⁶ Minthogy a Szlovákország kifejezés a nyilván Szlavóniát jelentő Tótország és Horvátország közé van beiktatva, valószínűtlen, hogy a szlovák lakta északi területet jelentené. Talán inkább a Tótország szinonimájaként szerepel, bár nehezen feltételezhető, hogy Heltai ne tudná: Tótország és Szlavónia ugyanazt jelenti. Az idézett rész Heltainak teljesen önálló fogalmazása, s így Bonfiniből nem kontrollálható.

A fenti nehezen értelmezhető adatokból annyi kétségkívül kiderül, hogy a XVI. században létezhetett már az észak-magyarországi szlávok lakta területnek az etnikum alapján való megnevezése. Ami egyúttal azt is jelenti, hogy megjelenik Hungariának egy, azt a magyarok által lakott területre szűkítő értelmezése is, erősítve Peter Ratkóš felfogását, aki szerint a szlovákok tudatában már a középkortól kezdve létezett Magyarországnak egy tágabb, állami értelemben vett fogalma, amibe ők is beletartoztak, valamint egy szűkebb etnikai értelme, amit saját lakóterületüktől megkülönböztettek.⁴⁷ Ziegler említése alapján nem vonható kétségbe, hogy létezhetett ilyen különbségtétel, ennek elterjedésére azonban nincsenek adatok. Mind a hazai, mind a külföldi források (földrajzkönyvek, útleírások, térképek stb.) a „Felföld”-et, vagy újabb szóhasználatlalt „Felvidék”-et változatlanul Hungaria integráns részének tekintették.

alisque Germaniae et Bohemiae locis quidam harum rerum cognitionem habentes ad rivos auriferos se disponunt secrete, aut dato precio fundi domino, et in diem tantum lucrantur vel accupantur auri, unde bene vivere ipsi liceat. In Sclavonia, inquit Mathesius, vel rusticus hac via ducatum unum aut plures in dies lucrari potuit. Idem usu venit ad montes Bohemicos versus Silesiam, et in Bohemia non procul ab Eila oppidulo; ubi ante aliquot annos ex hac lotione multi divites evaserunt.” Világos ebből, hogy Szlavónia úgy kerül itt az aranylelő helyek közé, hogy Maier Mathesiusnál, vagyis a Luther és Melancthon elvbarátjaként ismert Johann Mathesius *Bergpostille oder Sarepta, darin von allerley Bergkwerck und Metallen...* (Nürnberg, 1564) című művében olvasott az aranydúkátokat találó szlavóniai parasztról. (Mathesiusra hivatkozva Maier könyve részletesebben is ír erről 523. lapján.) Csupán Newton tömörített híradásában került tehát „Sclavonia” a Hungary és a Bohemica elnevezések közé, s így nem értelmezhető a mai Szlovákiára. Már csak azért sem, mert mind Maier, mind Newton Selmecbányát, valamint a Szepességét mint „in Ungaria” levő helyeket említi.

⁴⁴ Vö. RATKÓŠ, *id. mű.*, 114–115.

⁴⁵ SZERÉMI György... *Emlékirta Magyarország romlásáról* (1484–1543), kiad. WENZEL Gusztáv, Pest, 1957. 289–290 (Monumenta Hungariae Historica, Scriptorum, I.).

⁴⁶ HELTAI Gáspár, *Chronica az magyaroknac dolgairol*, Colosvarot, 1575, faksimile-kiadás, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973, 2r (Bibliotheca Hungarica Antiqua, VIII.).

⁴⁷ RATKÓŠ, *id. mű.*, 105.

Amit Hungariáról elmondtunk, azt részben bonyolítja, részben jobban megvilágítja mindaz, amit Pannonia fogalmáról megállapíthatunk. „Mátyás királytól gyakran hallottam – írja Galeotto Marzio –, hogy tévednek a mostani történetírók, amikor az ókori elnevezés szerint írják a vidékek és városok nevét.” A király erre több példát hozott fel, többek között azt, hogy Hungaria „Pannonia és Dacia részeit foglalja magában”, s ezért nem helyes a Hungaria nevet az antik nevek valamelyikével egyszerűen behelyettesíteni.⁴⁸ A nagy király minden antik rajongása ellenére sem engedett a divatnak, s feliratain, okleveleiben „rex Hungariae”-nak tituláltatta önmagát, realitásérzelekről és korrekt történeti ismeretekről téve tanúságot. Nem így kortársai, akik beleszédültek a régi Róma nagyságába, s igyekeztek letörölni a barbár nevezeteket, akkor is, ha ezt csak erőszakoltan lehetett. Hungaria esetében kézenfekvő volt a Pannoniával való azonosítás, aminek egyébként évszázados előzményei voltak. Pétertől Szent Lászlóig a XI. századi magyar királyok pénzein rendre a Pannonia felirat szerepel, s amikor Szent László megtámadta Horvátországot, Zárában ezt úgy jegyezték fel, hogy „Pannoniorum rex Croatiae invadet regnum”⁴⁹. A korai magyar krónikákban s Anonymusnál is állandóan szerepel Pannonia Magyarország jelentéssel, a későbbiekben azonban ez a szóhasználat szinte teljesen kiveszett a magyaroknál. Feltámasztása sem nekik köszönhető, hanem az olasz humanistáknak. Az első magyarországi, aki ezt a terminust magára alkalmazta, alighanem Janus Pannonius volt, aki 1450 körül Ferrarában – a Guarino-iskola szellemében – illendőnek érezte a Johannes Slavonus vagy Giovanni Unghero barbár nevet rangosabbal felcserélni.⁵⁰

Janus versein kívül egy darabig alig találunk példát a Pannonia szó használatára. Vitéz János is csak egyetlenegyszer említi, egy 1464-ben kelt levelében, a Szávát Pannonia egyik folyójának mondva.⁵¹ De ugyanebben az évben a fanói Antonio Costanzi, Janus volt ferrarai iskolatársa Mátyáshoz címzett buzdító költeményében őt már Pannonia királyaként szólítja meg. Az ő nevében válaszoló Janus, híven a király álláspontjához,

⁴⁸ Galeottus MARTIUS Narniensis, *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae*, ed. Ladislaus JUHÁSZ, Lipsiae, Teubner, 1934, 25 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum).

⁴⁹ MARCZALI Henrik, *Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301)*. Budapest, Athenaeum, 1896, 8, 20, 60, 90, 110, 114, 116, 140, 680–684 (A magyar nemzet története, II.); GYÖRFFY, *id. mű.*, 299–300.

⁵⁰ Erdemes itt utalni arra, hogy a magyarok a költőt saját nyelvükön minden valószínűség szerint Tót Jánosnak nevezték, ami tökéletesen megfelel a szlavóniai Johannesnek. Lásd erre: LÉVAY Edit, *Ilosvai Selymes Péter ismeretlen históriás éneke Mátyás királyról (A Pompéry-kódex)*, ItK LXXXII. (1978), 657. Mátyás királyról szóló krónikás énekében (1575) Ilosvai említi azt a jelenetet – aminek semmiféle írott forrása nincs –, amelyben a király azzal fenyegeti egy feudális hatalmaskodás miatt Tót János pécsi püspököt, hogy ha nem orvosolja azonnal az általa elkövetett igazságtalanságot, akkor a kapufára felkötötte. Néphagyományról van szó, ami a költő és a király tragikus szembekerülésének emlékeit variálta. Látszólag nehézséget okoz, hogy verselményének egy más helyén Ilosvai a morva Ján Filipeczet, Mátyás kancellárját szintén Tót Jánosnak nevezi. Nyilvánvaló, hogy a népi emlékezet egybeolvasztotta a két szláv származású s egyformán János nevű politikust. Eredetileg azonban a Tót János név csak Janust jelenthette, mert egy morvaországi cseh, vagyis külföldi szláv személyt a magyarban sohasem neveztek tótnak. S egyébként sem tudunk Filipecz hatalmaskodásairól, sem pedig a királlyal való konfliktusáról.

⁵¹ Johannes VITÉZ de Zredna, *Opera quae supersunt*, ed. Iván BORONKAI, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980, 213 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, N. S., III.).

urát mégis Matthias rex Hungarorumnak nevezi.⁵² Az 1460-as évek végétől kezdve megindul azután a terminus széles körű alkalmazása. A nyilván Janus példájára magát Andreas Pannoniusnak nevező ferrarai kartauzi szerzetes, Hunyadi egykori katonája, aki valamikor Mátyás bölcsőjét ringatta, a királynak ajánlott *Libellus de virtutibus* (1467) című munkájában számos ízben nevezi Magyarországot Pannoniának; az ugyancsak ferrarai Battista Guarino, Janus barátja és a nagy Guarino fia és utóda, 1467-ben egyik levelében Magyarországot „universa Pannonia”, illetve „tota Pannonia” néven emlegeti; Georgius Trapezuntius ugyanebben az időben Mátyást Pannonum rexnek nevezi Basilius-fordításának Janushoz címzett ajánlásában; Johannes Argyropulos pedig Vitéz Jánost nevezi Johannes Pannonusnak abban az írásában, amellyel Arisztotelész *De coelo* c. munkáját ajánlotta neki.⁵³ Érdemes felfigyelni a ferrarai adatok bőségére, s arra, hogy csupa Janusszal kapcsolatban levő személyről van szó. Komoly szerepe lehetett a Pannonia-dívat kialakulásában.

Egy darabig még ezután is kizárólag olasz humanisták írásaiban helyettesíti az előkelőbb Pannonia a Hungaria kifejezést. Így Marsilio Ficino, Poliziano, Lodovico Carbo, Naldo Naldi, Ugolino Verino, Bartolomeo Fonzio, Brandolini Lippi a Mátyáshoz címzett leveleiben, illetve neki ajánlott műveiben őt minden esetben Pannonia királyának titulálja. Csupán a Mátyás álláspontjával egyetértő Galeotto Marzio tartózkodik mindvégig a szó használatától. Hogy magában Magyarországon ez az epiteton csak lassan vert gyökeret, arra jó példa, hogy Antonio Bonfini a Mátyásnak 1486-ban átnyújtott Hermogenes- és az 1487-ben felajánlott Philostratos-fordításának előszavában még az „Ungariae et Boemiae rex” címzést alkalmazza, s csak az 1489-ben készült Filarete-fordítását ajánlja immár a „Pannoniae et Boemiae rex”-nek.⁵⁴ Feltűnő ugyanakkor, hogy az 1487-ben meghalt Szapolyai Imre nádor szepeshelyi síremlékére már ilyen feliratot véstek: „Hic iacet . . . Dominus Emericus Comes perpetuus Sepesiensis et palatinus regni Pannoniae.”⁵⁵ A XVI. században azután már minden valamirevaló magyarországi tudós ember a Pannonius névvel büszkélkedett, illetve ezzel tisztelték meg őt. Elég itt csak Csulai Móré Fülöpöt, Bartholomeus Frankfordinust, Pesthi Gábort, Sylvester Jánost, Gyulai Torda Zsigmondot, Zsámboky Jánost, Dudith Andrást, Berzeviczy Márton, Kovacsószy Farkast említeni. De ugyanígy Pannoniusként szerepel könyvei címlapján Gyengyesy Gergely, a tudós pálos szerzetes író, a kálvinista teológus Szegedi Kis István, a Königsbergben egyetemi katedrára emelkedett pozsonyi német Christoph Preyss vagy a selmecbányai német Paulus Rubigallus, akárcsak a szlovák nemes Martin Rakovský.⁵⁶

⁵² *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, ed. Eugenius ÁBEL, Stephanus HEGEDÜS, Budapest, Hornyánszky, 1903, p. 110; JANI PANNONII *Opera, Latine et Hungarice*, ed. Sándor V. KOVÁCS, Budapest, Tankönyvkiadó, 1972. 348.

⁵³ ANDREAE PANNONII *Libellus de virtutibus Matthiae Corvino dedicatus*, in *Két magyarországi egyházi író a XV. századból*, ed. Vilmos FRAKNÓI, Jenő ÁBEL, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1886. 1–133 (Irodalomtörténeti Emlékek, I.); *Adalékok a humanizmus történetéhez*, kiad. ÁBEL Jenő, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1880, 170, 201, 209–210.

⁵⁴ *Analecta nova* . . . 47, 52, 65.

⁵⁵ *Schallaburg '82. Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn*, Hrsg. Tibor KLANICZAY, Gyöngyi TÖRÖK, Gottfried STANGLER, Wien, Niederösterreichische Landesregierung, 1982. No. 836.

⁵⁶ RMK III., 320, 323, 363, 372, 427, 455, 609, 727 etc.

A humanista divat így általánossá tette Hungaria és Pannonia azonosítását. „Hungaria vero, quae Pannonia dicebatur” – írja Filippo Buonaccorsi már 1480 körül I. Ulászló királyról szóló munkájában.⁵⁷ „Európának azt a vidékét, melyet most Hungariának nevezünk, a régiek Pannoniának hívták” – kezdi Magyarország leírását Ransano;⁵⁸ s Bonfini magyar törtérijában a két terminus már merő szinonimaként szerepel. A humanisták persze – akárcsak Mátyás – jól tudták, hogy a római Pannonia határai nem estek egybe a XV. századi Magyarországgal, de a történelmi hűséghez csak kevesen ragaszkodtak. Ilyen volt Enea Silvio Piccolomini, aki *Cosmographiájában* Magyarországhoz érve így ír: „Ezt az országot némelyek Pannoniának nevezik, mintha a magyarok a pannonok helyébe léptek volna: valójában sem Hungaria nem tölti be Pannonia határait, sem pedig emez nem volt hajdan olyan kiterjedt, mint a mi korunkban Hungaria.”⁵⁹

E kettős nehézséget a humanisták különböző módon próbálták áthidalni. Bonyolította helyzetüket, hogy tudomásuk volt arról, hogy a rómaiak Pannoniát egy superior és egy inferior részre osztották, de a pontos elhatárolással nem voltak tisztában. Így azután a legkülönbözőbb variációk jelentek meg írásaikban. A XV. század végi írók egyértelműen elhatárolták Ausztriát Pannoniától. Ransano szerint Hainburgnál válik el egymástól Ausztria és Felső-Pannonia, s nyugatról jövet Pozsony az első pannon város. Ugyanígy foglal állást Bonfini is, aki a Lajta-menti Bruck városát tartja Ausztria és Felső-Pannonia határvárosának, s az 1490-es években erre járó Francesco Pescennio Negro is azt írja, hogy „Pannoniából Bécsbe jöttem”.⁶⁰ Időközben azonban a bécsi humanisták felfedezték, hogy ők is az egykori Pannonia területén élnek, aminek jeléül a bécsi nyomtatványok impresszumában, különösen a humanista jellegű kiadványokban, 1509-től kezdve feltűnik a Viennae Pannoniae helynévmegjelölés.⁶¹ Ez azután váltakozik a Viennae Austriae formával, míg nem ez utóbbi végleg kiszorította az előbbit. Érdekes, hogy a legutolsó Viennae Pannoniae impresszummal ellátott kiadvány Werbőczy *Tripartitumának* 1561. évi kiadása.⁶² Méltányolva a kétségtelen ténnyt, hogy a római Pannonia határa Bécstől Nyugatra húzódott, a XVI. századi humanisták számára kézenfekvő volt a megoldás: Pannonia Superiornak felel meg Ausztria, Pannonia Inferiornak Hungaria. Így foglal állást Taurínus, de a legkövetkezetesebben Oláh Miklós *Hungariájában*.⁶³

⁵⁷ Philippi CALLIMACHI *Historia de rege Vladislao*, ed. Irmina LICHONSKA, Varsoviae, 1961. 18 (Bibliotheca Latina Medii et Recentiores Aevi, III.).

⁵⁸ *id. mű*, 54.

⁵⁹ *id. mű* a 17. jegyzetben, 219.

⁶⁰ RANSANUS, *id. mű*, 79–80.; Antonius de BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*, ed. I. FÖGEL, B. IVÁNYI, L. JUHÁSZ, vol. IV/1. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1941, 121 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum); Giovanni MERCATI, *Ultimi contributi alla storia degli umanisti*, Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica, 1939, 71.

⁶¹ Gedeon BORSA, *Der latienische Name der Stadt Wien in Druckwerken*, in „Biblos”, XXXI (1982), 251–253.

⁶² RMK III., 486.

⁶³ Stephanus TAURINUS Olomucensis, *Stauromachia id est Cruciatorum servile bellum*, ed. Ladislaus JUHÁSZ, Budapest, Egyetemi Nyomda, 1944, 62 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum); OLÁH, *id. mű*, 6.

Ugyanakkor Oláhnak, éppen úgy, mint elődeinek és követőinek, szembe kellett néznie azzal a nehézséggel, hogy Hungaria messze túlnyúlik északra és keletre az egykori Pannoniánál. Ransano egyszerűen úgy oldja meg a kérdést, hogy először elmondja, hogy az ókori szerzők (Strabo, Plinius, Ptolomeus) mit írtak Pannoniáról, azután elmondja, hogy mi található ma ugyanezen a területen, s ennek során ismerteti a dunántúli és szlavóniai megyéket, majd rátér a Duna bal oldalán levő megyék tárgyalására, Erdélyt is beleértve, noha – mint írja – Pannonia ókori leírásaiban ezekről nem esik szó.⁶⁴ Vagyis, felfogása szerint, a Hungariával azonos „mai” Pannonia túlterjed a régien. Hasonlót olvashatunk Sebastiano Compagni 1509 körül írt *Geographiájában*: Pannonia inferior a mi korunkban – írja – Hungariának nevezik; „Hungaria azonban messze túlterjed Pannonia határán”.⁶⁵ Oláh Miklós szóhasználatában az eredeti Pannonia, vagyis a Dunántúl Pannonia inferior „nyugati részének” felel meg, s így a Dunától keletre eső rész az ő számára Pannonia inferior keleti része. Georg Wernher a magyarországi vizekről írt híres munkájában (1549) szintén hangsúlyozza, hogy Pannonia elnevezésen nemcsak a Rábától a Száváig elterülő vidéket érti, hanem a Duna másik partján fekvő területet is egészen a Kárpátokig, vagyis mindazt, ami a magyarok uralma alatt áll.⁶⁶ Pannonia érvényét tehát Hungaria egészére kiterjesztik, amint azt már Battista Guarino is tette 1467-ben, amikor „universa”, illetve „tota” Pannoniát emlegetett. Nem is csoda, hiszen ugyanebben az írásban Váradot is mint „provinciae Pannoniae urbs”-t emlegeti.⁶⁷

Nem csodálkozhatunk ezután, hogy a XVI. századi írásokban a Tiszántúlt, vagy olyan városokat, mint Sárospatak vagy Szeged, minden további nélkül Pannoniában levőnek mondanak. S Pannoniusnak nevezi magát bárki, tekintet nélkül arra, hogy az ország mely vidékéről származik; így tüntetik fel magukat külföldön megjelent kiadványaik címlapján, s előszeretettel írják így be nevüket az egyetemek anyakönyveibe. Ismereteim szerint a legelső példa erre a Csáky Miklósé, a Dózsa által később karóba húzatott csanádi püspöké, aki 1498-ban így szerepel a padovai egyetemen: Nicolaus Chiachi Pannonius.⁶⁸ Ettől kezdve se szeri, se száma az ilyen bejegyzéseknek, származzanak bár íróik Kecskemétről vagy Besztercebányáról, Debrecenből vagy Lőcséről, s legyenek akár magyarok, akár németek, akár szlovákok.

Mint éppen a kezdeményező Janusnak az esete mutatja, természetesen egy szlavóniai származású is Pannonius, mint az a Valentinus Cybeleius Varasdiensis, akinek az *Ad Pannoniam* (1509) című szép ódát köszönhetjük.⁶⁹ Viszont sohasem nevezi magát Pannoniusnak az, aki horvátországi, mivel Croatia nem része Hungariának, s így Pannoniának sem, hanem az antik Illyriával azonos, s ezért fiai Illyricusok.

⁶⁴ *Id. mű*, 66–70.

⁶⁵ Florio BANFI, „*Imago Hungariae*” nella cartografia italiana del Rinascimento, in „Janus Pannonius” (Roma), I. (1947), 409.

⁶⁶ Georgii WERN[H]ERI *De admirandis Hungariae aquis hypomnemation*, Basileae, 1549. Az 1595. évi kölni kiadás fakszimiléje: „Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica”, 29 (1963), 147–168.

⁶⁷ *Adalékok*... kiad. ÁBEL, id. az 53. jegyzetben, 204.

⁶⁸ *Matricula et acta*... 1915, id. a 34. jegyzetben, 20.

⁶⁹ Valentinus CYBELEIUS Varasdiensis, *Opera*, ed. Maria RÉVÉSZ, Budapest, Egyetemi Nyomda, 1939, 2–4 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum).

De másrészt, minthogy a tágabb értelmű Hungariába Erdély is beletartozott, sor került a Pannonia, Pannonius nevezetek Erdélyre történő anakronisztikus kiterjesztésére. Az erdélyi Adrianus Wolphardus 1522-ben, Bolognában megjelent Janus Pannonius-kiadásának előszavában patrónusát, Várdai Ferenc erdélyi püspököt „Pannonius episcopus”-nak titulálja. 1523-ban Bolognában feltűnik egy dominus Franciscus panonus de Transylvania, 1550-ben Párizsban kiadja téziseit Emericus Pannonius Colosvarinus; 1551-ben beiratkozik Wittenbergbe Simon Osdolanus Transsylvanus Pannonius; 1563-ban pedig Johannes Baptista Transylvanopannonius.⁷⁰ Midőn 1536-ban meghalt Erdélyben Oláh Miklós öccse, Máté, az akkor Brüsszelben élő gyógyszerész testvérnek a kezdeményezésére egy kis gyászversfüzér készült, amelynek címében az elhunyt mint „praefectus... oppidi Szazwaras, in Transsylvania Pannoniae” szerepel.⁷¹ Heltai Gáspár pedig, midőn 1555-ben Wittenbergben kiadja egy munkáját, annak címlapján „in urbe Claudiopoli in Pannonia” működő lelkészként nevezi magát.⁷²

A Pannonia név Erdélyre, illetve az erdélyiekre való alkalmazása azonban korlátozott maradt. Nemcsak azért, mert a XVI. század második felében Erdély kezdett kívül kerülni Hungaria fogalomkörén, hanem mindenekelőtt azért, mert Erdélynek megvolt a maga jól ismert ókori elődje: Dacia. A humanisták jól tudták, hogy az ókori Dacia az ő korukban három különálló részre oszlik: Moldvára, Valachiára (vagy Transalpinára) és Transilvaniára. Ez utóbbiról általában úgy nyilatkoznak, hogy ez Daciának az a része, amelyet a magyarok bírnak. Így már a XV. század második felében Nicolaus Machinensis, modrusi püspök *De bellis Gothorum* c. munkájában írja, hogy „a mi korunkban” Dacia belső részét Transilvaniának nevezik, amelyet a hunok, azaz magyarok birtokolnak, míg az alsó része, amely a Fekete-tenger partjáig nyúlik, a vlachokhoz tartozik.⁷³ Tudós munkáikban a humanisták általában óvakodnak az egykori Dacia egy részén elterülő Erdélyt anakronisztikusan Pannoniának nevezni. Így tesz Taurinus, midőn azt írja, hogy a Körös Daciából Pannoniába érkezik; de ez nem akadályozza meg abban, hogy Kolozsvárról azt írja, azt „Saxones mixti Pannonibus” lakják.⁷⁴ Vagyis, ha Erdély nem is Pannonia, az ott lakó magyarok ettől még pannonusok. Mint az egykori Dacia részét tárgyalja Erdélyt Oláh Miklós is, Dacia Hungariae-nak nevezve azt.⁷⁵ Ugyancsak elválasztja Daciát az Erdélyig kiterjesztett Pannoniától Georg Wernher is, aki szerint Erdély Daciának „cultissima pars”-a, ahol németek, magyarok és románok laknak, „de ahol a hatalom a magyarok kezében van, s ezért az erdélyieket is magyaroknak nevezik”.⁷⁶ Létezik tehát egy olyan

⁷⁰ *Analecta nova...* 487; *Matricula et acta...* 1941, id. a 15. jegyzetben, 84; Astrik L. GABRIEL, *The University of Paris and its Hungarian Students and Masters during the reign of Louis XII and François Ier*, Frankfurt am Main, Josef Knecht, 1986, 142–143; *Album Academiae Vitebergensis*, id. a 33. jegyzetben, I., 266; II., 55.

⁷¹ Budapest, Egyetemi Könyvtár, Ms. H.46.f. 31r.

⁷² RMK III., 432.

⁷³ Giovanni MERCATI, *Notizie varie sopra Niccolò Modrusiense*, in „La Bibliofilia”, XXVI. (1924–1925), 363.

⁷⁴ TAURINUS, *id. mű*, 56.

⁷⁵ *Id. mű*, 6.

⁷⁶ *Id. mű*, 60.

Pannonia-fogalom, amely a volt Dacia egy részére is kiterjed, a Hungaria egyszerű behelyettesítéseként. De van olyan elképzelés, ami csak Hungariának a bihari hegyekig terjedő nagyobb nyugati részét azonosítja az ókori Pannoniával, vagy Pannonia inferiorral, kisebb keleti részét Dacia nyugati, belső részének tekinti. Így nyilatkozik többek között 1604-ben Justus Lipsius, azt írván, hogy Hungaria „a régiek Pannoniáját és Daciáját csaknem magába foglalja”.⁷⁷ Különösen tanulságos végül annak a Giovanni Antonio Magini-nek a meghatározása, akitől a tágabb értelmű Hungaria körülhatárolását fentebb már idéztem. Ő Pannonia érvényét csak Erdély határáig terjeszti ki, mert ez utóbbit a Dacia vetus részének tartja, de olyan részének, amely Szent István óta Pannonia királyának adófizetője, s amelyben pannonok laknak. Ezért egyszerűen Pannodaciának nevezi.⁷⁸

A Hungaria és Pannonia fogalmakat – korántsem kimerítően – vizsgálva arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a külföldi szemlélők éppen úgy, mint az ország lakosai, a Pannoniával úgyahogy azonosított Hungariát a XVI. század végéig egy politikailag változó, több nép által lakott, de több részre szakadása ellenére is történeti és kulturális egységnek tekintették. Ezt az országot nevezte a magyar Sylvester János „dulcis patriá”-nak; ezt hívta a félig vagy egészen horvát származású szlavóniai Vitéz János „patria nostrá”-nak; erről nyilatkozott Erasmusnak írt levelében a román apától született Oláh Miklós úgy, hogy „mea Hungaria”; s az őhöz írt dedikációban ezt hívta „communis patriá”-nak a félig olasz, félig dalmát családból Budán született Dudith András.⁷⁹

Hogy ez a közös haza több nációnak az országa, az a XVI. század humanistái számára természetes adottság. „A magyar birodalom alá tartozó területeket sok natio lakja, melyek egymástól nyelvükben különböznek” – írja Tubero. „Az egész Magyarország királysága a mi időnkben különböző natiokat foglal magában” – állapítja meg Oláh Miklós. „Az egész Magyarországon csodálatos a különféle... natioknak a keveredése” – olvassuk Wernhernél.⁸⁰ A „natio” szó használata ezekben az idézetekben nem egyértelmű, hanem két különböző nemzetfogalmat kever össze. Egyrészt szó van a feudális kor privilegizált, illetve különböző jogi szabályozással bíró nációiról. Így Oláh a székelyeket, valamint az elmagyarosodott kunokat és jászokat külön nemzetekként sorolja fel, s ugyanígy más nemzet nála a szász, mint a német. De ugyanakkor több helyen ott kísért már a nyelvi-etnikai nemzet gondolata is. Tubero külön nációként említi a Dráva–Száva közti szlavónokat, de kiemeli, hogy ezek az illírekkel azonos nyelvűek; Wernher pedig az erdélyi szászokat egyértelműen németnek mondja, és a székelyeket a magyarok legősibb részének tartja.

A XVI. század az korszak Magyarországon, amikor a közös Hungaria, illetve Pannonia keretein belül kezd megjelenni az etnikai megkülönböztetés igénye, illetve az azonos nyelvet beszélők egyetlen etnikumként való felfogása. Mindez érdekes módon tükröződik

⁷⁷ Justus LIPSI *Diva virgo Hallensis. Beneficia eius et miracula fide atque ordine descripta*, Antverpiae, 1604.

⁷⁸ Id. mű a 3. jegyzetben, 160r–v.

⁷⁹ Ioannes SYLVESTER Pannonius, *Grammatica Hungaro-Latina (1539)*, in *Corpus grammaticorum linguae Hungaricae veterum*, ed. Franciscus TOLDY, Pesthina, Acedemia Scientiarum Hungarica, 1866, 6; VITÉZ, id. mű az 51. jegyzetben, 38; ERASMUS, *Opus epistolarum*, ed. P. S. ALLEN, X., Oxonii, 1941, 72; *Matricula et acta*... 1915, id. a 34. jegyzetben, 189.

⁸⁰ Ludovici TUBERONIS *Commentariorum de rebus suo tempore... gestis libri XI*, II. ed. Joannes Georgius SCHWANDTNER, Vindobonae, 1746, 119; OLÁH, id. mű 33; WERNHER, id. mű, 61.

a Hungarus és Pannonius nevezetek megváltozó alkalmazásában is. Míg a XV. században és a XVI. század első felében ezek egyértelműen állami hovatartozást jelentettek, addig a század végére már erősen színezik, illetve korlátozzák használatukat etnikai-nyelvi szempontok. Jó példa erre a híres tübingeni professzornak, Martin Crusiusnak egy naplőfeljegyzése, amely arról számol be, hogy 1597. március 5-én különböző magyarországi vendégek között nála volt „Gregorius Schwonaritsch Scharwariensis, Pannonius natione, Croata genere”.⁸¹ Más tehát a natio, amely magyar, és más a genus, amely horvát. Arra is találunk példákat, hogy az egyetemi beiratkozásnál szükségesnek tartják az állami hovatartozás mellett a nemzetiséget is jelezni: 1571-ben Königsbergben iratkozik be Nicolaus Calacinas Pannonius Slavus.⁸² Az efféle megkülönböztetés igénye különösen Erdélyben merült fel, ahol – mint láttuk – gyakori a Transilvanus Ungarus vagy Transilvanus Pannonius, illetve Saxo-Transilvanus megjelölés.

Az etnikai alapon való összetartozás tudata a leghamarább a magyaroknál és a horvátoknál, vagyis a két állammeghatározó nemzetnél alakult ki. A horvátok esetében ez azt jelentette, hogy azok is illírek, azaz horvátnak kezdték magukat nevezni, akik nem a történeti Horvátország szülőttei, hanem vagy Dalmáciáé, vagy Szlavóniáé. A nyelvi-etnikai közösség felismerését s e tényező fontosabbá válását mutatja, hogy míg a XVI. század második feléig a szlavóniai horvátok – mint láthattuk – vagy Ungarusok, vagy Pannoniusok, addig a század végén már egyre többször Illiricusok. S amint csökkenni kezdett az antikizáló divat, már nyíltan horvátként szerepelnek. 1593-ban csak a pápa külön engedélyével kap felvételt a zágrábi egyházmegyéből, tehát Szlavóniából való Ioannes Bánhegyi Croata és Andreas Iamsinoci Croata a római Collegium Germanicum–Hungaricumba, mivel se nem magyarok, se nem németek.⁸³

Míg a horvátoknál a különböző „regnum”-okban élő azonos etnikum és nyelv tudata jelentkezett, addig a magyaroknál a több nemzetet magában foglaló regnumon belül az etnikai-nyelvi alapon való elkülönülés igénye figyelhető meg. Ezt legkorábban a wittenbergi magyar diákoknál tapasztalhatjuk, ahol az 1555-ben megalakult magyar coetus csak a magyar etnikumúakat tömörítette Hungaria, illetve Pannonia diákjaiból. E coetus-tagok legnagyobb része a beiratkozásnál nem is Pannoniusnak, hanem Ungarusnak jelentette ki magát, míg az ugyanoda jelentkező magyarországi németek és szlovákok rendre Pannoniusként szerepelnek, vagy pedig városuk, országrészük nevét tüntetik fel. 1592-ben például 19 tagja volt a coetusnak, ezek mind Ungarusok. Rajtuk kívül még 14 magyarországi, de nem magyar diák tanult ekkor ott, akik közül csak Daniel Ruckschloss Bözingensis írta magát Ungarusnak, a többi közül 8 Pannoniusnak, 3 Scepusiusnak, 1 Iglaviensisnek, 1 pedig Transilvanusnak.⁸⁴ A magyarok részéről a humanista Pannonius jelző az 1580-as évektől kezdve a kiadványok címlapjairól is kezd eltűnni. Baranyai Decsi, Révay Péter, Szenci Molnár, Pécseli Király már Ungarusként szerepel művei címlapján, ugyanakkor

⁸¹ *Diarium Martini CRUSII*, I., Tübingen, Laupp'sche Buchhandlung, 1927, 290.

⁸² Az adatot RITOÓK Zsigmondné szívességének köszönhetem.

⁸³ *A római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai*, kiad. VERESS Endre, Budapest, Stephaneum, 1917, 7 (Fontes Rerum Hungaricarum, II.).

⁸⁴ Géza SZABÓ, *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg, 1555–1613*, Halle/Saale, 1941, 26–29. 71, 132–146 (Bibliothek des Protestantismus im Mittelere Donauraum, 2.).

a soproni német Lackner vagy a zólyomi szlovák Abrahamida Hrochotský továbbra is Pannonius marad.⁸⁵ Kivételek természetesen bőven akadnak, mégis egészen a XVII. század közepéig a felvidéki németek és szlovákok túlnyomórészt Pannoniusként szerepelnek.

A Hungarus/Ungarus és a Pannonius jelzők használatában tehát érdekes eltérés mutatkozik az egymástól fokozatosan elkülönülő Magyarország és Erdély diákjainak származás-megjelölésében. Erdélyben a „Pannonius” mindig magyar nyelvűt, illetve nemzetiségűt jelent, az Ungarus egyszerű szinonimájaként; egy erdélyi szász sohasem nevezte magát akár Ungarusnak, akár Pannoniusnak. A szűkebb értelemben vett (Erdély nélküli) Magyarországon viszont éppen ellenkezőleg, a XVI. század végén a „Pannonius” jelző Hungaria nem magyar lakosainak jelölésére, s az etnikai-nyelvi értelemben vett Hungarusoktól való megkülönböztetésül szolgált.

Nem feladatomban a tárgyalt terminusok és megjelölések XVII. századi és további alakulásának, jelentés- és funkcióváltozásainak a nyomon kísérése. Az elmondottakkal az volt a legfőbb célom, hogy a Magyarország – Hungaria, Pannonia – reneszánsz korszakában való tájékozódást, az oly bonyolult területi és etnikai változásokon átment Kárpát-medence e korabeli területi és etnikai fogalmaiban való eligazodást segítsem. A legfőbb tanulság, hogy a múlttól szólva a fogalmakat mindig a maguk történeti kontextusában kell használni, nem szabad figyelmen kívül hagyni sokszor alig észrevehető jelentésváltozásait, s főleg óvakodni kell mai értelmüknek a múltba való visszavetítésétől.*

⁸⁵ Vö. RMK III., 815, 816, 1112, 1132, 860, 865 stb.

*Annak nyomatékossítása érdekében, hogy a fentiek csupán a fejlődés fő tendenciáit hivatottak bemutatni, elszigetelt adatok azonban olykor ellentmondanak az általános törvényszerűségnek, érdemes függetlenül két ilyen példát idézni. Az egyik Szlavóniának Hungariától magyar részről való elkülönítésére vonatkozik igen korai időből. 1425-ben vita és veszekedés tört ki a párizsi egyetem két magyarországi hallgatója, Martinus de Bereck (az egyetlen magyar, aki ott a rektori tisztséget is elnyerte) és Paulus Nicolai de Sclavonia között. Ez utóbbit az egyetem angol-német nációja, amelybe a Hungarusok jog szerint tartoztak, kiűzte sorai közül, s midőn az tiltakozott, magyar társa azt követelte, hogy Paulus „non nominetur de Hungaria”, minthogy Szlavóniában született. Paulusnak a párizsi parlamenthez, majd Rómához kellett fordulnia, hogy elismertesse: egy szlavóniai igenis Hungariából való. (Vö. Astrik L. GABRIEL, *Martin de Bereck, Receptor, Proctor and Rector at the University of Paris*, in A.L.G., *Garlandia. Studies in the History of the Medieval University*, Notre Dame–Frankfurt a. M., 1969, 125–134.) A másik adat Erdélynek a XVI. század második felétől kezdve külön országgá minősülésével kapcsolatos. Bár a XVII. században már általános gyakorlat Erdélyt Magyarországtól elkülönült országnak nevezni, ennek nem kisebb ember mond ellent, mint Zrínyi Miklós. Egyik, 1658 decemberében írt levelében Erdélyt „Pannonia jobbja”-nak (dextra Pannoniae) nevezi, az *Afiumban* pedig egyértelműen mint Magyarország egyik részét említi: Midőn azt kérdezi, hogy az új hadsereget ki hozhatná létre, így felel: „Az egész ország! s az egész nemzetünknek unanims consensusa kellek erre.” Majd így folytatja: „Mi haszna egy vármegye vagy bár egy Dunán innen levő vagy túl való föld, vagy Tisza mellyéke, vagy Erdély végezne ilyen magánosan, ha a másik meg nem tartaná.” (ZRÍNYI Miklós *Összes művei*, kiad. CSAPODI Csaba, KLANICZAY Tibor, Budapest, 1958, II., 280.; I., 669–670.)

HUNGARIA ET PANNONIA À L'ÉPOQUE DE LA RENAISSANCE

La présente étude se propose comme but d'éclaircir les dénominations de la Hongrie (Hungaria, Pannonia) à l'époque de la Renaissance (XVe-XVIe siècles) et de poursuivre les changements de contenu de ces dénominations. Étant donné que le territoire de la Hongrie d'aujourd'hui n'est pas identique à celui de l'époque de la Renaissance, l'historiographie emploie souvent les notions „Hungaria” et „Pannonia” d'une manière équivoque ou erronée. Mais on peut observer, déjà à l'époque en question, une hésitation dans l'emploi de ces noms de pays. Tandis que, au XVe siècle, on identifiait Hungaria au territoire complet du Bassin des Carpates, c'est-à-dire, au terrain limité par l'Autriche, par les Carpates du Nord et du Sud et par la ligne du Danube et de la Save, au cours du XVIe siècle et surtout vers la fin de celui-là, on commença à interpréter la Slavonie entre la Drave et la Save, et la Transylvanie au delà des montagnes de Bihar comme des regnums à part et à les séparer de la Hongrie proprement dite. Cette transition d'une notion plus large de la Hungaria à une notion plus restreinte est documentée par l'étude en abondance à l'aide des sources contemporaines, en premier lieu par les descriptions géographiques et par les indications avec lesquelles les hommes de l'époque s'appelaient à l'occasion de leur inscriptions à l'université ou dans le titre de leurs livres. Par suite de la mode antiquisante de l'humanisme, au milieu de XVe siècle, on commença à substituer le nom du pays par le nom Pannonia — selon toute vraisemblance à l'initiative de Janus Pannonius. Quoique cette province romaine ne s'étendit qu'à une partie restreinte de la Hongrie et qu'elle surpassât ses frontières vers l'ouest, une identification anachronique de Hungaria et de Pannonia devint bientôt générale, en étendant la vigueur de cette dernière à la Transylvanie aussi, bien qu'elle fut jadis une partie de la Dacie antique. Dans la conscience de l'époque, Hungaria et Pannonia vivaient comme une partie de plusieurs peuples; les Hongrois, les Allemands, les Croates, les Slovaques se considéraient également comme „Hungari” ou „Pannoni”, et la séparation des nationalités au dedans de la patrie commune ne s'accomplissait que graduellement.

NEMZETI ÖNSZEMLÉLET ÉS POLITIKAI PUBLICISZTIKA FORMÁLÓDÁSA
EGY 1674-ES PRÉDIKÁCIÓSKÖTETBEN

I.

1674-ben jelenik meg Kolozsvárott Veresegyházi Szentyel Mihály nyomdájában egy testes, parentáló prédikációkat tartalmazó kötet: „Szomoru Halotti Pompa, melly Néhai Tekintetes, Méltóságos és Nagyságos Bocskai Istvannak, az Felséges Romai Császár és Magyar ország Királyának (édes Magyar hazája s' Nemzete lelki és testi szabadságáért való szenvedése s' keserves számkivetése előtt) Tanátságának, Tekintetes Nemes Zemplény Vármegyének Fő Ispánnának . . . Karácson havának 24. napján 1672. Kolosvárt bődögul ki-mult, s' meg-hidegedett Teste felett, ugyan Kolosvárt az Ház előtt és a' Reformátusok Templomában siralmasan celebráltatott. 1673. Pünkösöd havának 29. napján. Colosvartt.”¹ A kötet hat prózai prédikációt tartalmaz és egy verses függelék. Sorrendben a szerzői: Görgői Pál, Técsi János, Porcsalmi András, Pósházi János latin, majd magyar nyelvű írása, Diószegi Sámuel, végül pedig Tolnai F. István. A XVII. század II. felében számos prédikációskötet látott napvilágot, kötetünk azonban sajátos jelentőségű helyet foglal el közöttük. Figyelmet érdemel a búcsúztatott személy, a búcsúztató prédikátorok és természetesen maguk a funeráló prédikációk, amelyek egységes szempont szerint rendeződnek kötetbe, szintén fontos a megjelenés időpontja.

II.

Bocskai István a Kismarjai Bocskai család utolsó férfinak, apai ágon a fejedelem közvetlen rokona; vele a neves familia kihalt: ultimus suae gentis. 1647-től Zemplén megye főispánja, Sárospatakon a kollégium főkurátora. Csatlakozik a Wesselényi Ferencék vezetete rendi szervezkedéshez, különösen 1666 után kap fontosabb szerepet, mint a felvidéki protestáns ellenzéki nemesség egyik hangadója. Wesselényi Ferenc politikai végrendelete szerint a tizenhárom felvidéki vármegye sorsát Bocskaira bízta, Horvátországot Zrínyi Péterre, a Duna két partját Nádasdyra. Bécs ellensúlyozására Bocskai is a török szövetségre hajlott, Apafival fönntartott kapcsolatában is ez a szándék vezérli. Az erdélyi fejedelem 1668 végén kétszer is a Felvidékre küldi követét Bocskaihoz. 1669 tavaszán Sárospatakon találkoznak a Tisza-melléki református nemesség képviselői Bocskai István vezetésével I. Rákóczi Ferencsel, ahol Rákóczi föladja a korábbi erőszakos katolizálás minden jogcsorbító határozatát; ezzel megteremtődik az udvarellenes politikai egység

¹RMK I. 1164. Az OSZK példányát használtam.

alapja. Szervezte és sorozatosan részt vett a felvidéki nemesség ellenzéki gyűlésein Eperjesen, Breznóbányán. Az 1669 végén, 1670 elején szervezkedő nemesi mozgalom irányítójává lett Bocskai, az összeesküvők fegyverkezését irányította, pénzt gyűjtött, hadra készülődött. 1670-ben az udvar kifejezett tiltása ellenére újabb konventet tartottak Kassán, ahol már katonákat toboroztak, a leendő haderő fővezéri tisztét Bocskaira bízták. A nyílt fegyveres mozgalom Stahrenberg fogságba ejtése után I. Rákóczi Ferencet és Bocskait választotta főparancsnoknak. Rákóczi kiválása után továbbra is vállalta a fegyveres harcot immár a fegyveresen fellépő császáriakkal szemben; hadba parancsolta a felvidéki megyék nemességét és jobbágyságát is. Agitatív és harcias németellenes kijelentéseket, szónoklatokat tart; azonban a szervezetlenség és a türelő megrémíti, maga sem igazán hadszervező egyéniség, ezért 1670. június 10-re virradó éjjel erdélyi földre, Husztra menekül. Apafi menedéket ad neki; 1672 őszén, a batizvasvári vereség után még kimozdul egy jelentősebb csapatot vezetve, Kisvárdra alá száll. Egészsége azonban rohamosan hanyatlik, karácsonykor hal meg Kolozsvárott. Birtokait, javait a császáriak elkönfiskálják, részben fölprédálják.²

Bocskai Istvánt vállalt politikai szerepe önmagában is kiemelkedő személyiséggé emeli, már ez is fokozza az őt búcsúztató prédikációk jelentőségét. Benne azonban a kortársak nemcsak a bontakozó rendi ellenállás és fegyveres harc egyik kiemelkedő vezetőjét látják, hanem a Bocskai-ház politikai törekvéseinek, hagyományainak képviselőjét, örökösét is. Benne olyan hagyományok letéteményesét és mértékadó példáját látják megtestesülni, amelyek az 1670-es évek elejének súlyos krízisében cselekvők számára követendő eseménynek minősülhetnek. Bocskai éppen akkor fejezi be életét, amikor a Wesselényi-mozgalom után a korai kuruc mozgalom válságba jut, a lipóti abszolútizmus ideológiai, politikai és katonai pressziója kíméletlen leszámolást tervez. 1670-től 1674 nyaráig már több mint 250 magyarországi felségárulási per bizonyítja a kibontakozó folyamatot; az első mindjárt exponált református egyházi személyiség, Czeglédy István kassai pap ellen irányult.³ 1673-ra kerekedett felül a nyílt, nyers ellenreformációs irányzat, amely a protestantizmus likvidálását tervezte politikai-katonai terror eszközeivel. A Kollonich-Szelepcsényi vezette vezérkar 1674 tavaszára már százával citálta és állította bíróság elé a felvidéki protestáns értelmiséget. Az 1671–1681 közötti időszakot a protestáns történetírás joggal tartja számon „*persecutio decennalis*” elnevezéssel.⁴ Különösen fájdalmasan érintette a protestánsokat 1671 októberében a sárospataki kollégium elfoglalása, majd ugyancsak „fegyveres kézzel” (armata manu eripiuntur) ragadták el a kassai

²PAULER Gyula, *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése. 1664–1671.* Bp. 1876. I–II. 169–170, 236–237, 239, 242, 298–300, 304–305, 307–310, 4, 6–12, 15, 18, 43, 78–80, 82–83. PAULER Gyula, *A bújdósók támadása 1672-ben,* Századok, 1869. 86–88. TRÓCSÁNYI Zsolt, *Teleki Mihály* (Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig), Bp. 1972. 65, 70, 74, 76–78.

³PÉTER Katalin, *A magyarországi protestáns prédikátorok és tanítók ellen indított per 1674-ben,* in *A Ráday Gyűjtemény évkönyve*, III. 1983. Bp. 31–39. BENCZÉDI László, *A prédikátorperek történeti háttere,* Theológiai Szemle, 1975. 7–8. 199–206; 9–10. 264–267. FABINY Tibor, *Religio és rebellio,* Theológiai Szemle, 1975. 148–153.

⁴OKOLICSÁNYI Pál, *Historia Diplomatica de statu religionis evangelicae in Hungaria,* Frankfurt, 1710. RMK III. 4721. 51.: „...eruperit dira illa *persecutio decennalis* ab Anno 1671. usque ad Annum 1681.” 68.: „Anno Millesimo Sexcentesimo Septuagesimo Primo, Secundo, Tertio et sequenti-

evangélikus nagytemplomot.⁵ Professzorok és diákok földönfutóvá váltak, Buzinkai Mihály és Pósházi János vezetésével bolyongtak exiliumuk elején, mígnem Apafi segítségével menedéket találtak Gyulafehérváron. A politikai és katonai erőszakot ideológiai offenzíva megindulása jelezte. 1671-ben jelenik meg Kassán Bársony György hírhedt műve: „*Veritas Toti Mundo declarata; Argumento Triplici ostendens, Sacram Caesaream Regiamque Maiestatem non obligari, tolerare in Hungaria Sectas, Lutheranam et Calvinianam*”.⁶ Már Debreceni Ember Pál úgy látta, hogy Bársony könyve jeladésként szolgált a hazai protestánsok üldözésére: „Universali Evangelicorum in Hungaria persecutioni praeludens Classicum cecinit *Georgius Barsony*, Episcopus Varadiensis, Praepositus Scepusiensis... scribens librum virulentem...”⁷ Bársony egyháztörténeti, kánonjogi és történeti-jogtörténeti érveléssel törvényen kívül álló szektának minősítette a protestánsokat, s ezen álláspont elfogadását várta az országgyűléstől és az uralkodótól. Bársony műve az offenzívába lendülő ellenreformáció alapiratóvá válik, majd száz évre meghatározza a protestantizmussal szembeni katolikus klérus elvi állásfoglalásait.⁸ A protestáns tábor természetesen vállalja a kikényszerített polémiát. A nagyon is konkrét politikai üldözöttség is indokolja, hogy aggódva fogadják Bársony – s vele az ellenreformáció és az udvar – bejelentését, és elutasítsák annak érveit. A Felvidékről Erdélybe menekült bújdosók 1672. augusztus 20-án további terveikről megállapodást írnak alá (Confoederatio rebellium Hungarorum inter se facta in Transilvania), amelyben egy szövegrész csak Bársonyra vonatkozó utalásként értelmezhető. Török segítséggel felvidéki fejedelemség létrehozását tervezik, amely képes lesz a régi szabadság visszaállítására, a németeket kiűzi, és megszabadítja a népet így nyomorgatóitól: „... omnes etiam arma manu restituantur in integram et pristinam libertatem, quocumque germani spoliarunt, Germanum militiam ex regno expellant, ne misera plebs eos ulterius defatigetur”.⁹ A harcok közben az egész világnak szóló kiáltványt bocsátanak ki, amely leleplezi, hogy valóságos eskü- és törvényszegő az udvar (mint ahogy azt tették máskor a törökökkel: nyilván a szegedi békére és a várnai csatára utalva!); ez Bársony érveire adott cáfolat: „Interim horrendum manifestum emittetur in universalem mundum ab istis rebellibus, quomodo Germani fidem

bus, Evangelicorum Templa fere omnia is superiori et inferiori Hungaria, per vim occupantur... Quam dira et gravis fuerit illa persecutio Evangelicorum Reformatorum in Hungaria, quae per integrum decennium illud ab Anno 1671. ad annum usque 1681. aestuavit, dici vix potest, imo quae vere dici de ea possunt, fidem superare videntur. Horret animus Christianus tantam truculentiam inter Christianos invicem exercitam recensere... Nam sub novissimae persecutionis initia Anno 1671. prodiiit Viennae Classico Sacri Belli Scioppiano haud dissimilis libellus... *Veritas toti Mundo declarate...*”

⁵ DEBRECENI Ember Pál (LAMPE), *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*, Trajecti ad Rhenum, 1728. 445–446.

⁶ RMK II. 1269.

⁷ DEBRECENI, 443–445.

⁸ Bársony művét, hatását legalaposabban bemutatja, elemzi ESZE Tamás, *Bársony György „Veritas”-a*, ItK, 1971. 667–693.

⁹ SZILÁGYI Sándor, *Jelentés az 1672-iki mozgalmakról*, Történelmi Tár, 1890. 46–48. Erről még és az 1670-es évek legelejének konfesszionális, politikai mozgalmairól: FABINY, i. m.

non servarint, denique erit, si non est terribilis factorum suorum exculpatione; imo volunt ante magnos exercitus diploma caesarum cum manifestis et ei contrarium supra hastam ponere, et sicut semel Turca fecit, Deum ad vindictam contra foedifragos invocare.”¹⁰ A Bársony Györgyöt cáfoló vitairatok közül első a Komáromi Csipkés György tollából származó, 1672-ben megjelent munka: „Molimen Sisyphium”. Szerzője latinul és magyarul is kibocsátotta Kolozsvárott.¹¹ A második irat szerzője Szatmárnémeti Mihály, megjelenésének ideje és helye tisztázatlan, valószínűleg az 1670-es évek elején került rá sor: „Falsitas Veritatis Toti Mundo Declaratae”.¹² A legjelentősebb cáfolatot Kolozsvárott adta ki 1672-ben Pósházi János: „Falsitas Toti Mundo Detecta”.¹³ Művét a külföldi protestáns körök és fejedelmek megnyerésére, politikai rokonszenvük megszerzésére, s nem utolsósorban tájékoztatására írta. Valóban, hamarosan tudomást is szerez a magyar viszonyokról a nyugat-európai protestantizmus, élénken reagál is az eseményekre. Elsőrangú információkkal rendelkezett a történekről és a vitáról J. H. Heidegger, kinek *Historia Papatus* című műve nagy terjedelemben és behatóan ismertette Bársony érveit s az azt cáfoló gondolatmenetet. Ez utóbbihoz a jelek szerint fölhasználta a Bársonyt cáfoló magyar szerzők műveit is.¹⁴ A magyar nyelvű prédikációirodalomban Szőnyi Nagy István *Martyrok Coronaja...* című, 1675-ben „Kolozsvaratt” megjelenő prédikációskötete polemizál Bársony munkájával. Szőnyi műve bevallottan bátorító könyvecske és útmutató arról, hogy a bűjdosóknak „Miképpen kellessék a’ Kristus vallásában meg-maradni, az üldözésben magokat viselni, a’ számkivetést, tömlöczöt szenvedni s a’ Martyromságban győzedelmeskedni.”¹⁵ A VIII. rész témája a „...hamis Prophétáknak és az őket követőknek esküvéssel tett fogadás tételek, és annak hitetlen meg-szegése”. A XVII. században

¹⁰ SZILÁGYI, 47. Itt a várnai csata nevezetes eseményét mondja el a szöveg, az esküszegő magyarokon vett bosszút; illetve állítja párhuzamba a császári esküszegéssel. A németektől való megszabadulás mellett vallásszabadságot is kívánnak mindenkinek: „... a iugo Germanorum liberabitur in perpetuum Hungaria. Nolentes idem sentire sine personarum discretionem ferro cogent et absentes bonis omnibus privabunt. Catholici, sicut lutherani in libero exercitio religionis relinquuntur...” SZILÁGYI, 48.

¹¹ RMK II. 1294. ESZE, i. m.: 687–688.

¹² RMK II. 2052. ESZE, 688–689.

¹³ RMK II. 1295. uo. Már Debreceni Ember Pál is ismer két művet ezek közül. I. m.: „Sed et Nostrae egregie ad virulentum istud scriptum reposuerunt. Nonnemo scripsit librum, cui titulus: *Falsitas toti mundo detecta etc.* Vidi olim et prensavi libellum, sed nunc habere nequeo. Alter, sub nomine *Georgii Nicolai Thysanodis* scripsit *Molimen Sisyphium*, h. e. frustraneitatem conatus istius, quo G. B. E. V. P. S. S. C. R. M. C. C. seu, ut aenigma facile rerum, hominumque gnari extricarunt, *Georgius Barsony*... Episcopalis confutationem sibi vendicavit insignis ille Theologiae Doctor (*Georgius Tsipkes, Komarinus, Nicol. Filius*) ea, quae Politiam spectant, Politicis reservans: impressus libellus in 4to. ut vocant *Theopoli Hypozygiadae* (Claudiopoli) Anno 1672.” 443–444.

¹⁴ J. H. HEIDEGGER, *Historia Papatus*, Amstelaedami, Henricus Wetstenius, 1698. Bőségesen és részletezőn mutatja be a persecutio decennialist: 476–522, beszél a Bársony körüli polémiaórl. Elismeréssel és együttérzően szól *Bocskai Istvánról* is: „Taceo innumeros hinc inde, Cassoviae inprimis et Posonii, ex omni hominum statu, aetate, sexu, indicta causa, diversisque satis, ad novissima supplicia raptos, exiliove multatos, quos inter *Comes etiam Stephanus Bocskai*, inclytorum Hungariae vindicum nobilissima propago, et gente et mente inclytus, Claudiopoli in exilio mortem oppetit.” 487.

¹⁵ RMK I. 1180.

másutt is fölbukkanó protestáns érvelés szerint az egyik legsúlyosabb következményekkel járó esküszegést beszéli el: Ulászló király hogyan hallgatott Cesarini bíborosra, fölbontotta a megkötött békét, de ezért a várnai csatavesztéssel és halálával kellett lakolnia.¹⁶ Idézi a másutt is megjelenő, később Janus Pannoniusnak tulajdonított epigrammát, s magyartíja is:

„Romulidae Cannas ego Varnam strage notavi:
Discite mortales non temerare fidem
Me nisi Pontifices jussissent rumpere foedus,
Non ferret Scythicum Pannonis ora ugun

Magyarul:

Régen romaiak festék vérrel Cannát,
En-is jaj! meg-töltém véres testel Varnát,
Ember tanuly s' vegyed tülem e' tudományt;
Soha hitet ne szegi! mert veszed jutalmát.
Vajha Papok engem a' frigy fel-bontásra,
Nem hajtanak vala! soha illy romlásra
Magyar nem jutt vala, sem én illy halálra,
Sem szép Pannonia Török igájára.”¹⁷

¹⁶ Uo. 50.: „Régi dicsőséges s vitéz Magyar Hunyadi János, akkori Magyar országi Gubernátor, hogy II. Amurates Török Császár egy néhány harczon igen meg-verte volna, mind két részről meg-egyezett akarattól egy mással meg-békélnek, tíz esztendőig való frigyvet vetnek, (a' Magyar a' Bibliára, a' Török az Alcoránra tévén kezét) erőssen meg-esküsznek. De alig költözheték által Európából Asiaban Amurates Császár, fel-bontatá Eugenius Pápa Lajos Királlyal a' Magyarok hitit: Mert Julianus Cardinálnak azt írta a' Pápa, hogy az a' szövetség semmivé légyen. Minek okáért rá hajtá Julianus Cardinal az Iffiu Lajos Királyt, hogy a' Török ellen (hitivel nem gondolván) támadgyon-fel. Mikor azért a' Magyar Hada, Bolgár országban, Varna városához jutottak volna, és ugyan ott a' Törökkel harcot állottak volna; *Látván a' Török a' Magyar seregek előtt a' nagy feszületet, (Christus képit) kopia hegyére függeszté a' Magyarok hit levelét s ezt kiáltá: Oh Christe, ha te igaz Isten vagy, bosszuld meg a' te keresztényénidne az ő hit szegéseket!* Nem is hagyá a' nagy ítéletű Isten e' nagy hit szegést bosszú állás nélkül... Mert mind Lajos Király, mind Julianus Cardinal, sok fő egyházi s' világi Rendekkel oda maradtak...” Fenyegető lehetőségként ennek a megismétlődését emlegetik az 1672-es szerződést kötő bujdosók, ugyanígy tűzik majd kopjára a hadsereg előtt a megszegett császári hitlevelet, és kéri Istent, mondjon átkot a szerződészegőkre. (Vö.: 10. jegyzet: „ante magnos exercitus diploma caesarum cum manifestis et ei contrarium supra hastam ponere, et sicut semel Turca fecit, Deum ad vincidtam contra foedifragos invocare”.) Czeglédi István már korábban is emlegeti a szégyenteljes esküszegést 1659-ben: „László Király: Mikor írák az szentek Catalogusára ez szerencsétlen viadalú Királt, nem tudhatni idejét; világossagra jött hetellen hit szegése Amureth pogány Császár idejében; ki is látván Julianus Cardinálnak környülötte lévő tsalárd mesterségét, kópiája hegyibe függesztvén László levelét, így szolla: *Oh Jesus Isten fia! ha a' Magyaroknak igaz Istene vagy, büntesd meg őket a' hit szegésért!* A' porba is takartaték Lászlónak deli koronája s édes hazánk fiainak-is ki tépetteték szárnya. Honnan e' siralmas ének illeté őket: *Jaj nekem László Királynak, oda színe Magyarságnak! híre ez Varna tájának; ne örüly hát hit rontásnak.*” (RMK I. 942. A' Meg-Tert Bűnösnek a' lelki-hartzban valo... Kassa, 1659.: 523.) Később így summázza: „A' magyar Országi Lajos Király-is; hogy egy Iffiu Püspöknek engede; mert el vesze e' miat s-meg hervada Magyar-Ország virága.” Czeglédi összekeveri Lajost Ulászlóval. (RMK I. 1082, Redivivus Japhetke. Kassa, 1669. 7.)

¹⁷ Uo.: 51.

Természetesen a történelmi párhuzamot akarja fölmutatni Szőnyi Nagy, a jezsuiták gonosz ármányának tudja be Lipót esküszegését, azonban fenyegető figyelmeztetés is ez egyben az újabb esküszegőknek: „Erős hittel vala hiszem a' mostani Felséges Leopold, Romai Császár és Magyar Király is, . . . arra köteles hogy a' Magyarokat, ditsőséges Magyar koronája alatt, *lelki s' testi szabadságokban*, igaz vallásokban, tudniillik, és Nemesi igazságokban szentül meg-hadgya, maga sem háborgattya, a' másoknak-is háborgatni nem hadgya . . . de a' Jesuitáknak nyughatatlan lelkek, rá szabadíták ő Felségét, hogy a' Magyarokhoz való nagy hitit bontsa fel: és arra indíták, hogy a' szegény Magyarokat, mind *lelki s mind testi szabadságokban* hiti ellen meg-háborítsa; Sőt ujjabb hit adásokkal, Királyi kezével, pecséttyével, s erős esküvésével meg-szentelt gratiás levelekkel sokakat tömlöczre, hóltig való fogságra, sokakat véres halálra, özvegységre, árvaságra s' hóltig való siralomra ejtsen, a' szeléd Királyt arra vivék.”¹⁸ Amilyen galád, félrevezető, meg-rontó szerepe volt Ulászló mellett Cesarininek, éppolyan most Bársony György Lipót mellett: „Végre is vilárosságra jöve, hogy ő Felségét-is mint régen Lajos királyt (Szőnyi végig – tévedésből – Ulászló helyett Lajost emleget, I. M.) az Papok hajtották az hit szegésre. Mert Bársony György Váradi titularis Püspök ugyan könyvet ír, mellyet mond: *Veritas toti mundo declarata*. Világ eleiben terjesztett igazságnak; de nem egyéb világot látott hitetlen hamisságnál. Ebben arra ingerli a' Királyt ő Felségét; sőt Püspöki méltóságával fel is szabadította, hogy a' Magyar Evangélicusoknak ne tartozzék hitet állani, ha szintén meg-eskütt is az három bé-vett vallásoknak, meg-hagyására s' óltalmára. De nem hiszem, hogy a' jó Bársony György Uram, többet nyerjen az hit szegetésben, mint hajdan Julianus Cardinál ne mondgyam Apostata: Mert az hit szegésnek mindenkor keserű gyümölcse van.”¹⁹

Könyvének függelékében Szőnyi közreadja saját elüldözésének történetét 1671-ben a tornai eklézsiából: „Szomorú üldöztetése s' számkivetese Szőnyi N. Istvannak a' Tornai Ecclesiából.” A novellaszerűen előadott, ám hiteles beszámoló jellemzően mutatja be az ellenreformáció „Hirco Pater” segédletével végzett templomfoglalásainak egyikét. A szorongatottak úgy érzik, hogy „lelki testi martaloczkokat huztunk nyavalyas életunkre”; de ezekben az években fogalmazódik meg a protestáns táborban a „testi-lelki szabadság” visszanyerésének ideológiája.²⁰

Prédikációskötetünk a parentált személlyel, a megjelenés időpontjával a fentebb jelzett eszmetörténeti-politikai háttérhez kapcsolódik, de ugyaninnen értelmezhető a szerzők szerepe is. Görgei P. Pál pataki iskolaévek után külföldi akadémiákra peregrinált (Groningen, Utrecht, Franeker), kiváló orvosi tudást szerzett. 1668-ban Nagykaposról üldözötte el az ellenreformáció; 1671-ben Báthory Zsófia embereinek hajszája elől kénytelen hetekig erdőkbén bújosni, majd Erdélyben keres menedéket: „Ha kezekbe akadna, száz lelke lenne is, meg kellenék nekie hálnia; megnyúznák s dobot csinálnának a bőriből.”²¹ Técsi S. Jánost 1671-ben üzötte el az ellenreformáció gálszécsi gyülekezetéből,

¹⁸ Uo.: 51–52.

¹⁹ Uo.: 52.

²⁰ ESZE, i. m., 669, 676.

²¹ Uo.: 679 és ESZE Tamás, *Kuruc vitézek folyamodványai, 1703–1710*, Bp. 1955. 258.

ahonnan Erdélybe bújdosott.²² Ebben a kötetben Görgei Pál prédikációját ő rendezte sajtó alá. Pósházi János a sárospataki kollégium ismert professzora, aki Patakról kénytelen menekülni a fegyveres erőszak föllépése után. Diószegi Sámuel pataki iskolaévei után Miskolcon rektoroskodott, majd visszatért Sárospatakra. Elűldözött kollégiumával együtt indul vándorlásra, s jut ő is Gyulafehérvárra.²³ A hat szerző közül négy a Bársony György által – az ellenreformáció támogatásával szított – kezdeményezett valláspolitikai áldozata, mindannyian exiliomos sorsra jutottak. Érthető, hogy nagyjából azonos sorsuk, hasonló kultúrájuk egyazon kötet szerzőivé tették őket. A kötet így vált egymással rokon eszmei és politikai állásfoglalások együttesévé, s így része lett annak a tágasabb körben dülő ideológiai küzdelemnek, amelyben a kötet szerzői közül Pósházi vett részt Bársony ellenfeleként.

III.

Görgei Pál, Técsi János és Porcsalmi András prédikációi a halotti búcsúztató hagyományos műfaji szabályait betartva készültek. Mindegyik textust választ, s ennek kibontásából épül föl az oráció. Mindhárom búcsúztatóban fontos szerepet kap azonban a politikai okból száműzetésbe kényszerült ember áldozatának, önfeláldozásának elismerése. Olyan bibliai locusokra épül föl a mondanivaló, amelyek az exiliomos sorsú kortársak számára még közvetlenebb jelentésűek voltak. Különösen Görgei beszéde lépi át a hagyományos prédikáció műfaji határait, direkt politikai utalásaival a politikai publicisztika jellemzőihez közelít. (Testi-lelki szabadság elvesztése, visszaszerzéséért Bocskai mily áldozatokat hozott.)

A kötet második felének írásai már formailag sem tartják be a parentáló prédikáció műfaji hagyományait. Pósházi latin nyelvű munkája történetfilozófiai értekezés, magyar nyelvű írása pedig genealógiai értekezésnek induló, szépprózai elemeket is hordozó politikai publicisztika. Diószegi Sámuel műve határozott szépprózai igényeket támasztó rímes prózában írott publicisztikai mű; Tolnai F. István verses búcsúztatója is számos publicisztikai jellemzőt mutat. Egyikük sem választ már bibliai textust, ez is mutatja, mondanivalójuk kifejtéséhez nem a Szentírásban keresnek kiinduló gondolatot.

Pósházi latin nyelvű orációjának címe: *Oratio de Fatalium rerum Humanarum vicissitudine*. Gondolatmenetét a világ minden jelenségére kiterjedő egyetemes múlandóság jellemzésével kezdi; a világ alaptörvénye a változás, az állandónak látszó létezés minden szintjén az örökös változás fedezhető föl. „... a kezdetektől fogva az a világ törvénye, hogy – mintegy állandó örvénnyel – minden, ami keletkezett, tűnjön el, ami felnőtt, öregedjék meg, és ami megöregedett, pusztuljon el.”²⁴ Ez az egyetemes törvény éppúgy hat a természetre, mint az emberi társadalomra, vagy az egyénre is: „Néha az égi fény elrejtve sugarait, sötétségbe borítja a világot. A Földet övező levegő évente lehül és

²² ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp. 1977.

²³ Uo.

²⁴ RMK I. 1164. H2/a. A következőkben Pósházi oratióját mindenütt *Lázár István* fordításában adom.

felmelegszik. A talaj, amelyen állunk, gyakran titokzatos mozgással megremeg. A fák a folytonos gyümölcsstermésben kifáradva elgyengülnek és elsorvadnak. A mag megváltoztatja jellegét és természetes erejét a csírázás folyamán elveszti. A folyók más irányba fordulnak és elhagyják régi medrüket.”²⁵ Éppígy temeti be az idő az emberi kultúra leg-hatalmasabb alkotásait: obeliszkek és kolosszusok, a világ hét csodája elporladt. Az emberi dolgok sorsszerű változása mutatja talán legjobban az időnek való alávetettségünket. A sors megbízhatatlansága következtében váltak számkivetetté az ősszülők. Pósházi az ősi idők felelevenítésénél keresztény és ókori mitológiai elemeket egyesít. Az első világháború emberei egy katasztrófa során elpusztultak, szerte a vizeken és a földön csak *Deucalion* maradt életben, akinek gyermekei szétszóródva a földkerekségen isteneket kerestek maguknak. A folytonos háborúk miatt ma már alig van olyan terület, ahol az egykori őslakosok élnek. Példának okáért „... itt áll a szemünk előtt Pannonia”. Birtoklásért vad népek véres háborúkat vívtak. Elsőként Pannon, Noé dédunokája uralkodott itt, akiről a vidék és lakói elnevezésüket kapták. A pannonok sok nagy nép harcias támadását verték vissza, de így szabadon élhettek saját törvényeik szerint, szabadságukat sokáig megtarthatták. Még a mohó, hódító Sullát is visszaverték, s csak Augustusnak sikerült őket meghódíttatnia. Pósházi különösen erősen hangsúlyozza a pannonok szabadságát és saját törvényeik szerinti életüket, mindkettő olyan erény, amely gyakorta szerepel az 1660-as évek polémiáiban. A sors változandóságával leáldozott a Római Birodalom szerencséje, mert „Ázsia legtávolabbi vidékeiről megérkeztek őseink, a hunok... s úgy döntöttek, hogy örökre itt telepednek meg. Hallgathatok itt rólatok, híres vezérek, Béla, Keve, Keila, akik hatalmunk első alapítói voltatok? Távoll áll tőlem! Maradjon fenn nevetek örökre a feljegyzésekben! Vajon te, bátor Attila, a nagy Nimród unokája, a magyar nemzetnek Pannoniában az ősfjedelme, kimaradhatsz imáinkból? Legkevésbé sem! Nemhiába írtak és mondtak téged a földkerekség félelmének, Isten ostorának.”²⁶ Távoli népek és városok félték hun őseink fegyverét, még Róma is úgy reszketett tőle, mint a kapuit fenyegető második Hannibáltól. Megint *a sors végzése folytán* leáldozott napja, örökségét *Csaba és Aladár* belháborúkba bonyolódva lerombolta. A magyart a sors beteljesedése mellett saját keze törte meg, s a szomszédos népeknek fokozatosan prédájává lett. A nép visszatérni kényszerült Scythia rémíszű földjére, egykori hazájába. Pannonia csaknem elhagyottá vált. „Csak néhányan maradtak itt, akikbe a hősiesség lelket öntött. A székelyekre gondolok, a hunok legősibb és legbátrabb leszármazottaira. Már úgy látszott, hogy a magyarság eltűnik Pannoniából, de íme a világ végső bírja, aki a népeket a Földön szétszítja, őseinket az atyai földről elszólítva, nagy csoportokban ismét itt telepítette le. Áldassék ez a név, és örök üdv néked, erdélyi föld! Te fogadtad be őket elsőként barátsággal. Te nyújtottál nekik felüdülést az út fáradalmi és gyötrelmei után. Te láttad el hőseink *Hét Táborát* – melyről neved kaptad – kenyérrel, vízzel és sóval.”²⁷ A dicsőséges hun rokonság és Attila honalapítói erényeinek hangoztatása ismert a nemesi történelemszemlélet hagyományából, de az 1660-as évektől jelen van a protestáns politikai

²⁵ Uo.

²⁶ 1/b–12/a

²⁷ 12/b

költészetben is.²⁸ Az Erdélybe menekült, ott újra hazára találó Pósházi a nemzeti lét megőrzésének és újrakezdésének lehetőségét ünnepli az erdélyi múltban; ugyanígy lett otlatomra itt ő is, mint századokkal előtte másodszer visszatérő ősei.

Amilyen nagyra és boldoggá tették országunkat és népét őseink, oly reménytelen boldogtalanságra, oly sivár pusztulásra jutott immár napjainkra. Munkája legszebben szárnyaló részében hatalmas querela állítja elénk az elárvult, kifosztott Pannonia képét. Az 1650-es évek második felétől oly gyakran megjelenő *Querela Hungariae toposz* egyik legszebb változata kerül ki Pósházi tolla alól. Gazdag múlt, erős nemzet, hírnév és dicsőség a korábbi évszázadokban... pusztulás, romlás a jelenben, *idegen népek martalékává válik a nemzet.*²⁹ „Trójaiak voltunk, már csaknem földönfutók! Eljött Magyarország végső napja és alig elviselhető sorsa. Jaj, ki ad fejemnek annyi vizet, s szemeimnek olyan könnyforrást, melynek áradásával magamat és titeket elsirathatlak? Íme, úgy tűnik, itt áll szemeink előtt az egykor legszebb Európa legszebb leánya... mindannyiunk szülőanya, a tápláló Pannonia. Itt áll? Igen. De milyen külsővel?... Anyánkat egykor nappal koronázottan, csillagokon lépdelve lehetett látni, ma pedig mindenfelől úgy körülvette a rémisztő sötétség, hogy régi dicsőségének fényét csaknem elveszítette. Nemcsak egy-két, hanem igen sok gazdag vidéket lehet látni magára hagyatottan. Jaj, hová jutottunk! Elpusztult Mátyás király magas és igazán királyi székhelye; a nagy bitoralomból alig maradt meg annyi erődtítmény, amennyi tartománya volt egykor. Lehetett látni hadijelvényeit kelettől nyugatig előretörni győztesen, s hogy félelemmel és erőszakkal a leg-erősebb népeket is engedelmességre kényszerítették. Ma mi látszik? Szárnyai töröttek, tollai részint kihullottak, részint úgy elgyengült, hogy ragyogó méltóságának magasából leesve a földön csúszik, vergődik, mászik. Jaj, a dicsőség legszentebb színtere hogyan válik a többi nemzet látványosságává, a népek szégyenévé! Hogyan válik egy hatalmon lévő és szélesen uralkodó nép a nemzetek gúnyának tárgyává és szolgává! Ó, elődeink és őseink bátor szellemei! Ha most visszatérhetnétek az alvilágból, nem jogos fájdalommal törnének ki belőletek ezek a szavak: »Pannonia szerencsés földjét, melyet a mi fegyvereink foglaltak el, a mi vérünk öntözött, a mi karunk ereje terjesztett ki, *idegen nép galád sarja foglalta el?* A legszabadabb nép nyakát idegenek igája aláza meg és nyomja el? Szemünk világánál is kedvesebb gyermekeinket barbárok csúf szolgasága nyomja?» Bizonyára így beszélnének... Mindenekelejt Te, *Attila*, aki nemzeted alapítója voltál itt Pannoniában, a kenyér földjén, és Te, *Corvin Mátyás*, nagy magyar király, akinél ragyogóbb sohasem élt, nézhetitek ezt könnytelen szemmel?... Ó, szerencsétlen Pannonia, csupán egyetlen dolog hiányzott még szerencsétlenségeid halmáról; az, hogy sorsod oly sok változása után híres családjaidat, égboltunk alatt egykor leghíresebb csillagokat lásd akár háborúban, akár békében elpusztulni. Hallgatók a régebbiekről, a Corvinokról, Szilágyiakról, Gerébekről, Garayakról, Zápolyákról, Ujlakiakról. Az ő nevük ma már ritkán hangzik el

²⁸ Vö.: SZÖRÉNYI László, *A jezsuiták és a magyar honfoglalási epika fordulata*, in *Irodalom és felvilágosodás*, Bp. 1974. Szerk. SZAUDER József-TARNAI Andor, 567–646.

²⁹ TARNAI Andor, *A toposzkutatás kérdéseiről*, *Literatúra*, 1975. 1. 66–74. IMRE Mihály, *Egy rímtoposz története* (nép- és képi-ép... tég), *ITK* 1984. 399–426.

az emberek szájából. Nem említem a Báthoriakat, Bethleneket, Rákócziakat, Rhédeyeket, Thurzókat, Perényieket és sokakat, másokat. Nemrég még az erdélyi és magyarországi népek egyaránt ékei és támaszai voltak!³⁰ A vak szerencse kiszámíthatatlanságán túl az isteni rendelés és a nemzet belső hibái, bűnei juttattak el bennünket ide. Más birodalmak, népek történetének alakulásánál kettős determináltságot figyelhetünk meg Pósházinál: részint a szerencse a változások oka, részint pedig – végső fokon meghatározó módon – az isteni gondviselés. E szemléletet a késő reneszánsz-kora barokk korszak alkotóinál gyakori. Akiket a szerencse kizár a hatalomból, politikai céljaik eléréséből, azokat az Isten még kárpótolhatja. Így Isten gondviselő akarata a gögös, szerencséjükben bízóknak megleckéztetésére is szolgál, korrigál. Azonban Pósházi sem tisztázza valójában a szerencse/sors/ természetét, történelmi szerepét; így az sem derül ki, mennyire független ez az isteni gondviseléstől, kompetenciájuk meddig terjed, és milyen a kölcsönhatásuk. Azonban az bizonyos, hogy a sors rendelkezik valamilyen részleges autonómiával Pósházinál a gondviselés mellett.³¹ A nemzet sorsának lehanyaglásában azonban nagy szerepet játszott gyengeségeinek, hibáinak fölhalmozódása, bűneinek elhatalmasodása. Ezért lesz igaz a költő szavainak:

„Apáink korának – mely rosszabb, mint a nagyapáké –
bűneit nem csökkenti az idő;
E kor alkotott bennünket hitványabbakká, akik
nemsokára még bűnösebb utódokat nemzünk.”³²

Őseink legfontosabb erénye volt az egyetértés, az igazságosság és az egyenlőségre való törekvés, a bátorság és a *katonai ismeretek*. Az elkorcsosult utókor elveszítette korábbi erényeit: „Elpusztított minket a fúriák anyja, minden emberi társaság rákfenéje, a szét-húzást szító Erynnis... Már rég elhagyta országunkat az Igazság és az ég magasából néz le ránk. Elpusztított bennünket a szabadosság és a *katonai tudomány súlyos megszegése*. (Perdidit licentia et fractum disciplinae militaris jugum.) Elpusztított a fényűzés, a tétlenség és a magánügyek előtérbe helyezése. Mi mindannyian közös veszedelemben forogunk... Ki virraszt? Ki rohan a pusztulásba? Mindannyian a fényűzéstől, a magánügyekre való figyeléstől részegen, álmainkba temetkezve fekszünk.”³³ A nemzeti erények és bűnök felsorolásánál Pósházi jobbára a hagyományos protestáns nyomon jár, beépíti

³⁰ K/a–K2/a

³¹ Vö.: HAVAS László, *Költői időszemlélet a késő reneszánsz és a barokk határán*, ItK 1982. 667–677. A bizonytalan értelmezést jól mutatja: „Ita certe fatalis est rerum humanarum vicissitudo; sed non Stoico-fatalis, quam causus, fortuna, et Astra regunt; regit *Astripotens ipse*. Per illum reges regnant, et principes imperant.” Alapvetően Zrínyit vizsgálja, de ezzel határos FERENCZI Zoltán, *Zrínyi jelszava*, Budapesti Szemle, 1921. 1–48.

³² PÓSAHÁZI, *i. m.*: 13/b. Pósházi nemzetszemléletének ezek az elemei a XVI. századi protestáns hagyományokat folytatják (Bornemisztól Károlyi Gáspárig), de megegyeznek más, XVII. századi kortársak – többek között Zrínyi Miklós – fölfogásával is. Mindegyikben meghatározó jelentőségű a *nemzeti bűnök tudata*.

³³ K/a

gondolatmenetébe a már adagiumként idézetett mondatokat is. (Concordia res parvas crescere, maximas discordia dilabi.) Újszerű elem azonban a *katonai erények* fogyatékoságának hangoztatása, ez a szempont az 1670-es évek prédikációi között másutt is megjelenik. (Tolnai Mihály: Szent Had, Haza Szamki-vetet Bekessegenek Helyreallatása; Tolnai F. István: Haza bekessége... Szöllősi Mihály: Az úrért s hazájokért...) Aligha tévedünk, ha föltételezzük, hogy *Zrinyi prózájából* szivároghatott ez a nagyon fontos kritikai szempont a prédikációs irodalomba, így Pósházihoz is. A bűnök hagyományos, XVI. századi hierarchiája megváltozik, egyik legfontosabbá lép elő a katonai cselekvés-képtelenség. Ez azért is lényeges, mert a többi bűn többségében teológiai megokoltságú, eredetű, ez pedig szekularizált érvrendszerre támaszkodik.

Bocskai szájába adva a szavakat ily vallomást intéz hazájához: „Ég veled legédesebb Édesanyám, ó Te özvegy Édesanyám, dicső Magyarország! Boldog voltam, amikor megszültél, tápláltál, neveltél, megtiszteltél engem. Ám nagyon szerencsétlen vagyok, mert hamvainak nincs helye öledben, tápláló Édesanyám. Bárcsak legalább az osztályrészemül jutott volna... hogy tégedet, édes szülőföldem, még egyszer megcsókolhassalak! S hogy én, aki meztelenül születtem anyám méhéből, ismét meztelenül térhessek vissza beléd... De mivel ezt a sors megtagadta tőlem, ég veled, legédesebb Édesanyám!”³⁴

Pósházi orációja a múltnak különösképpen *három réteget* tekinti a nemzeti lét szempontjából különlegesen értékteremtőnek: a hun honalapítók Attila vezetésével, Mátyás gazdag és erős állama, harmadikként pedig Bocskai, Bethlen, a Rákócziak Erdélye. E három hagyományt kapcsolja össze Pósházi, a harmadik éppen az 1660-as években jelenik meg egyre többször. A közelmúlt magyar történelmének megnevezett személyiségei éppen azt a sort alkotják, akiknek függetlenségi-rendi küzdelmei mintegy politikailag-elméletileg is legitimálják az 1670-es évek rendi ellenzéki mozgalmait, mindannyian a nemzeti szuverenitás valamely fokára való eljutás érdekében tettek több-kevesebb sikerrel járó erőfeszítéseket.³⁵ A XVII. század végén a köznemesség történeti tudatában egyre inkább a Bocskai István, Bethlen Gábor és az I. Rákóczi György által vezetett küzdelmek, majd a Wesselényi-féle mozgalom története képezi a magyar történelem tengelyét.³⁶ Ezt a koncepciót nagyrészt elfogadja és propagálja a protestáns prédikátor és polgári értelmiség is, bár különböző mértékben megtisztítják rendi jellegétől.

³⁴ K3/a

³⁵ Vö.: R. VÁRKONYI Ágnes, *A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején (1526–1711)*, in *Magyarország keresztútjain*, Bp. 1978. 323–393. PÉTER Katalin, *Köznevelési publicisztika, köznevelési politika a 17. sz. derekán*. Az országgyűlési pasquillus, *Történelmi Szemle*, 1979/2. 200–226. MAKKAJ László, *Vorwort: Zum Gedenken an die Trauerdekade des ungarischen Protestantismus*, in *Rebellion oder Religion?* Ed. Peter F. Barton und László Makkai, Bp. 1977. 15–23. FABINY Tibor, *Forschungsprobleme des „Trauerzehntes“ der Evangelischen Kirche Ungarns*, i. m.: 37–47. A Pósházinál felsorolt történelmi arisztokrata családok Mátyáshoz tartoztak, vagy a nemzeti királyság érdekében tevékenykedtek a XV–XVII. században. A legjelentősebbek a nemzeti királyság megóvásáért, föltámasztásáért vívott küzdelmek fejedelméi, uralkodói voltak. Ugyanez a logika, érvelés bukkan föl Pósházi másik művében, amelyet *Rhédei Ferenc* temetésére írt 1669-ben: *Sermo panegyricus in obitum Comitum Francisci Rhedei*. A felsorolt nevek is megegyeznek nagyjából. RMK II. 1221. Mind a három – Pósházinál kiemelt – korszak és történelmi személyiségek (hun – Mátyás – XVII. századiak) jellemzői: honszerzés, katonai-politikai dicsőség, hírnév, önálló, független, gazdag nemzeti királyság kibontakoztatása; mindezek visszaszerzésére, visszaállítására szolgáló erőfeszítések sorozata, a korábban birtokolt képességek restitúciója, a nemzet regenerációja.

³⁶ R. VÁRKONYI, i. m.

Pósházi és Diószegi Sámuel magyar nyelvű prédikációja *Mitz bán* történetét beszéli el sajátos átértelmezésben. A hét ikerfiat szülő grófné különös története régebbi irodalmunkban sokszor fölbukkant, itteni földézése aktuális publicisztikai és szépprózai jellemzők kifejezésére alkalmas.

Pósházinál így szerepel: „Az előtt négy száz-egynéhány esztendőckel, negyedik Bela Magyar Király idejében, nagy dühösséggel öt száz ezred magával, akkori Tatár Báthus nevű király, egész Magyar Országot el-borítván, és dühösképpen rabolván, égetvén, pusztítván azon király a' Sajó vize mellett, azon pogánysággal, meg-harczolván, Istennek csudállatos ítéletiből megverettetett, Uraknak, Ersekeknek és egész hadainak nagyobb részént való el-veszésével; melly miá Országában meg nem maradhatván, idegen Országokra, elsöben Austriában, az hol-is akkori Herczegtől meg-fogatván, nagy saczczon bocsátatott-el; innét az Adriai Tenger szigetiben bujdosván, három esztendeig, mind addig, míg az Pogány Tatárok, az egész földet el-bírván, megszámlálhatatlan ezer Magyar veszedelmével magok dühötségeknék eleget nem töttek volna. Azonban penig a' számkivetett Király, mind az akkori Romai Csaszárnál, mind több keresztyén Királyoknál, Fejedelmeknél, és Herczegeknél segítség szerzésben fáradozott, kik igaz keresztyénségektől viseltetvén, számossan mind Olasz, mind Francia, mind Német Országból, szép seregekkel, olly számkivetésre, és nyomorúságra jutott keresztyén Királynak, és egész keresztyénségnek *dicséretes Bástyáinak, Magyar Orzágnak*, ocsmány kéz alól való fel-szabadítását, magok hazájában, csendes nyugalmoknál nagyobbra becsülvén, a' Királyt Országában bé-kísérték; az pogányt csak jöveleteknék hírével is el-rettentvén; melly nevezetes Herczeg és Groff személyeknek némely részei, úgy mint: Carlovitsoknak, Beriszloknak, Zluniaknak, Baracsiaknak, Frangepánoknak és többinek is elei, azon háláadó Istenes Király által, behozatván az Országban, itt sok ellenségi ellen s nevezetesben, *Tatár és Auszriai nép ellen*, dicséretes viaskodások által győzedelmeskedtek, és mind addig meg nem szüntek, míg azon Királyt székiben nem állatták; melly jó magok viseléséért, és keresztyéni erő viaskodásokért, sok királyi ajándékokkal, várakkal, Tisztekkal, kincsekkel, gazdagon remuneráltak is. Azok között egy híres vitéz, *Groff Mitzbán Simon* nevű Ur-is; idegen országokból azon számkivetésre jutott így király mellett fel-kelvén, Istenéhez, s keresztyénséghez való buzgó szeretetitől viseltetvén; a' királynak sűrű hivatalyára vitézi modon fel-készülvén, szolgálattyára hazájából a' király mellé jött, és az több Urakkal edgyütt nagy vitézi módon viaskodván, a' királynak Magyar Országot, Magyar Orzágnak *régi szabadságát, és pogány dühösködése alól fel-szabadulást* s magának dicsőséges emlékezetet szerzett, az királynak minden ellensége ellen, meg-szűnés nélkül dicséretesen vitézkedvén; a' kinek-is királyi kegyelmességhez illendő, gazdag ajándékú bő jutalmát vette, s egynéhány Várakkal, olly dicséretes vitéz Uri emberhez illő tisztekkal, és jószágokkal, gazdagon meg-ajándékozotván. Melly kegyelmességtől indíttatván azon Groff Ur-is, kegyelmes királyának hazájában visszatérő szándékát el-hagyván; Magyar Országot örökös hazájául választotta, és Feleségét is utánna hozatván, életének minden idejét vérenek utolsó cseppének ki-ontásáig, azon kegyelmes Urának szolgálattyára consecralta. Meg-telepedése után nem sok idővel azon Mitzbán Simon nevű Groff Urnak az előtt már jó idővel magtalan feleségéhez jövéen egy szegény alamisna kéregető Aszszony, kinek egy terhel két fiai

ölében, melyet midőn az Groff Mitzbán felesége meg-látott volna, monda: Soha nem hiszem, hogy ennek az Aszszonynak, urától két gyermeke egyszersmind lehetett volna; melly mondást midőn az Ura Groff Mitzbán hallotta volna, Feleségét keményen megfedd; de az Aszszony magát menteni akarván, felele az urának: soha bátor kegyelmed engemet, tiszta életet élő Aszszonynak ne tartana, ha énnékem egyszersmind két gyermekem lenne. De mi lőn belőle, Istennek csodálatos ítéleti nem szenvedheté, a' szegény alamisna kéregető Aszszonynak illy nagy meg-csúfoltatását. Hanem Zemplén Vármegyében Borostyán Vára nevű Várában, melyet is ugyan azon dicséretes Királynak kegyelmességéből bírt, egyszersmind az Groff Aszszonynak hét fia lőtt. 'Mellyet midőn az Aszszony meg-látott volna, jutván eszében az előtti szegény kéregető Aszszonyhoz való bal ítéletű szavai, edgyikét fiainak meg-hagyván, az hatát meg hitt Aszszonyától el-küldötte, és azokat el-rekkenteni parancsolta. Az Aszszonya parancsolatlyában el járnai akaró öreg Aszszonyt, szintén a' mezőn elől találván a' Gróff, ki akkor vadászattyából tért vala Várában vissza, kérdezi, mit viszen, mellyre a' vén aszszony felelt; hogy ő éltel viszen. Mihelyt az Urat el-hadgya Istennek csodálatos gondviseléséből az gyermekek a' vén aszszonynál meg-rivalottanak, kit meg-hallván az Ur, mindgyárt által látta tökéletlenségét, és lováról le-szállván, maga az gyermekecskéket meg-látván, az öregaszszonytul az dolgot vóltaképpen meg érti. Az Groff titokban akarván az dolgot tartani, az öreg aszszonyt keményen meg-esketi, hogy senkinek ki nem mondgya, hogy az Groff a' gyermekek dolgát megtudta, sőt az Aszszony előtt is tettesse azokat el-rekkentetteknek lenni. Azonban az Groff mindenik gyermeket külön külön bizonyos jószágiban küldötte, az holott őket az Aszszony híre nélkül szépen fel-nevelvén, midőn immár két esztendőszők vóltak volna, egyenlő köntöst csináltatott az Groff azoknak is, mint aki otthon tartatott, s egy némű némű nap, nagy Uri vendégséget csinálván, azon napra titkon az hat gyermeket is oda viteté és a vendégség közt a házban bé-vitvén az hetedik mellé állattya, mondván a Feleségének: Akarnád é Feleségem, ha mind ez a' hét gyermek tiéd volna; az Aszszony felele: bizony akarnám. Mond az Groff Mitzbán: Mit érdemlene az az Aszszony a' kit illyen hat gyermekeket elvesztene; Felele az Aszszony, bizony Uram halált érdemlene; akkor az egész vendégek előtt meg-beszélvén, a' Groff az dolgot, az Aszszony vévén eszében, Istene s Anyai indulattya, s Ura ellen való vétségét, térdre esvén Ura előtt kegyelmet kére fejének; mellyet a' Groff meg is engedett. Nevek pedig az gyermekeknek ezek: Boxa, Detricus, Georgius, Simon, Thoma, Demetrius, Dyonisius. Ezek osztán a' Groff fel-nevelvén; ki mindeniket külön külön való jószágiban telepítette, kik közzül az edgyik, úgy mint Demeter, még attya életében deficiált. Az hata házasságot érvén pedig mindeniktől külömb külömb nemzetségek származtatnak, azok neveire, kikben fel-neveltettek; úgy mint Boxátul a' Szürtei família, ez fiú ágon deficiált. Detricustol, az Szerdahelyi família, ez is deficiált. Thomátul, az Polyánkai Csapi família, ez is deficiált. Georgiustól, az Soóvári Soós família, az kiből már csak egy maradott, úgy mint Tekéntetes és Nemzetes Soóvári Soós György Uram... Dionysiuistol származott a' Bocskoi Bocskai Família; melly-is sok seculumoktul fogván országának-s Nemzetének dicséretes szolgálattya után, ez előttünk siralmas fekete gyászszal bé-borított szomorú koporsóban fekvő Néhai Méltóságos Urban... deficiált.³⁷

³⁷ L/a-L3/a

Diószegi Sámuel rimes prózában írott prédikációjának vonatkozó része a következőképpen hangzik: „Bocskai Fényes Ág, Régi nagy Nemzetből, *Groff Simon Mitzbán* Nemes véreből, Isten kegyelméből, eredetet vőn, s csudálatossan lőn; Mert negyedic Béla Magyaroc, s Magyar Ország Királyának idejében, híre nagy lőn előtte Uránac, idegen Országból a' Magyar Hazánac hozata Óltalmul Tisztnecc s Vitézlőnecc, és Vigyázónac. Ennek felesége, egy hassal született, két gyermekes Aszszonyt, meg-csudálván, és csúfolván Urátul is keményen meg-dorgáltatván, ada Isten hét magzatott, hata csak kicsinyben hogy el nem óltatott, Isten nem akarta, rájok-is vigyázott.

Mikor vén Aszszonytól, hat gyermek rejtésre
Küldetnék: Gróff Mitzbán vadászni mézőre
Mivel ki-ment vala, vissza jövésébe,
Kérdi: mit visz? felel: munkásnak ennie.
Alig halada el, gyermekek rivását,
Csudálatosan meg-hallá, nyikkanását,
Meg-fordulván, érté, vén Aszszony Vallását,
Okossan Ur szerzé gyermekek tartását.
Két esztendő múlva futkosó gyermekek,
Mind hatan falukból haza vitettetnek,
Egy színü ruhája mind az hét gyermeknek,
Ebben még nincs híre Groff Feleségének.
Nagy vendégséget tőn, Gróff, maga Házánál,
Parancsolattyára hét gyermek elő áll,
Feleség, Mitzbán mond: Vallyon mint Vigadnál,
Ha mind tiéd volna? szép sereg Udvarnál!
Ki ennyi gyermeket meg merne ölnie,
Kérlec, s mond meg nekem az mit érdemlene?
Nagy halálra méltó, Uram! menten lenne,
Így felel az Aszszony; de jaj meg-rettene,
Meg-ismeré vétkét, ottan térdre esék.
Alázatossan kér kegyelmet fejének,
Hihető Vendég is könyörög Ferjének,
Adassék Gratia, mi értünk is ennek.
Csudálhadd kezdetit ez ki-terjedt Agnak,
Mellyet fűvében csak le nem kaszállának,
Nem voltak tudói Isten tanácsának,
Azért változott meg, az Haza jóvának.
Hand meg dolgát, csak ez egy Bocskai Agnak
Ki javát kíváná édes Hazájának,
Rája horgadának körmei nagy Sasnak
(Esz még oly idő, lesz tépője tollának:)
Rája horgadának körmei nagy Sasnak
Hogy tétova tépjék tagját artatlannak,
Csak be kőre önték javait Házának,

Menedék helt ada Isten ő Magának.
 Mint eredetire, úgy végezetire
 Isten vigyázott ellenség fegyverére
 Nem adta: Fakadok még kevés beszédre,
 Mikor szót fordítok, negyedik gyermekekre.

Ki is Fényes Bocskai Nemzetség, terjedő Aga lőn, melly Agat, melly és meszsz terjedéssel álda és láta Isten, négy száz felett, egynéhány tíz esztendőök bizonyítác... Bocskai István Uram is, ez Régi Fényes Agnak ősz Phoenixe vala: ki lelkét Istennek, *édes Hazájának lelki-testi el-esett szabadságának oltalmazásáért*, kereséséért, helyére állatásáért, keserves számkivetéseknec és bujdosásoknac őszí fegyhetetlen idejében... ez Tekéntetes Ur-is lelkét Istennek adá.”³⁸

V.

Egyik szerző sem jelöli meg forrásait, ahonnan a történetet merítette. Pósházié genealogikus elemeket görgető, publicisztikai szándékú történelmi novellává kerekedik, Diószegi sokkal rövidebben csak a történet magvát mondja el ugyanúgy. Pedig a XVII. század harmadik harmadára már a történetnek több változata keringett régebbi műveltségünkben. Ennek máig is legjobb összefoglalását Cornides Daniel írta meg 1782-ben: Vom Grafen Simon Mitzbán, und seinen sieben zu gleicher Zeit gebohrnen Söhnen, den Stammvätern vornehmer, nunmehr erloschener Ungrischer Familien. Cornides úgy tudja, hogy a történetet először Alvinci Péter emlegeti a Károlyi Zsuzsanna halálára írott funeráló prédikációjában.³⁹ Pósházi és Diószegi azonban nem használta ezt. Alvinci teljesen mellőzi a történelmi háttér ábrázolását, az ő történetében a szegény asszony hármas ikreket szül, emitt csak kettőt; Alvincinál mind a hét gyermek felnőtt, emitt csak hat éri meg a felnőttkort. Alvinci még azt is tudni véli valahonnan, hogy a grófné mi módon rejtette el a világ elől gyermekeit, s bízza az öregasszonyra: „... egyiket kiválasztván, hatát egy Bocskába avagy désába rakatván...”⁴⁰ Két sírkő feliratát is idézi Cornides, az egyik Bocskai Gábor 1616-ban állított epitáfiuma az erdélyi Egeres református templomában. A tizennégy soros latin sírfelirat ugyancsak Simon Mitzbántól eredezteti a Bocskaiakat, tömören összefoglalja a hét gyermek történetét: említi apjuk és anyjuk szerepét.⁴¹ A másik sírfelirat a zempléni Szerdahelyen Bocskai Miklós sírjára készült 1621-ben. Itt 24 sornyi az epigramma, szó szerint átveszi az egeresi sírfelirat nyolc azon sorát, amely

³⁸ N2/a–N3/a

³⁹ CORNIDES Daniel, *Vom Grafen... Ungarisches Magazin*, 1782. 145–174., 145–147.

⁴⁰ ALVINCI Péter, RMK I. 539. 218.

⁴¹ CORNIDES, *i. m.*, 152–153: „Hic genus a Mitzbán Simone trahebat avitum, / Cujus septena prole erat aucta Domus. / Sex jubet exponi Conjux, quos forte ferenti / Obvius it Mitzbán: res patefacta fuit. / Infantes Mitzbán, famulis melioribus usus, / Cautae clam timida Conjuge curat ali. / Atque ubi creverunt, numeros auxere suorum, / Ex his Boczkaius Vir pius ortus erat.”

az ikrek történetét beszéli el. Az első sorokban dicsőíti az elhunyt emléket, aki fejedelmi bátyjával, Istvánnal és Gáborral *harcolt a német ellenséggel, s mindhárman a hazáért és hitükért vívott küzdelem hősei voltak.*⁴² Cornidest adatközlők is segítették, így Blaho Vince minorita szerzetes Egerből keresi föl levélben. 1773-as levelében egy sóvári vörösmárvány síremlék építáriumát írja le, amit Soóvári Soós György emlékére emeltek 1617-ben. A tizenhat soros disztichon általánosságban hirdeti az ősök és az elhunyt kiválóságait. Származásáról mindössze annyit mond, hogy a család őse Michkban volt, aki Béla idejében (nem tudni, melyik) vitézkedett, s ezért kapta rangját és birtokait. Simont azonban már az ő leszármazottjának tekinti.⁴³

1659-ben jelent meg Sárospatakon Czeglédi István: *Siralmas szarándoki járásból, csak nem régen haza érkezett Malach Doctornak . . . Pajtársi Szobeszedo* című műve.⁴⁴ Munkáját Czeglédi Bocskai Istvánnak, Zemplén vármegye főispánjának ajánlotta, ugyanannak a Bocskainak, akinek a temetésére születtek kötetünk prédikációi. A huszonnégy lapnyi ajánló levélben itt is helyet kap a Bocskai család genealógiája, és természetesen Miczbán története is. Czeglédi azonban első Béla király idejéről beszél, Miczbán érdemeiről pedig semmit sem mond. A történet több eleme hasonlít Pósházi és Diószegi változatához. Itt is ételt füllent a gyermekeket elrejtő öregasszony, ugyanúgy nevelteti őket a gróf, a vendégség alkalmával mutatja be gyermekeit, és leplezi le feleségét, egyben meg is bocsát neki; Czeglédinél azonban csak később kerül sor a látványos családi eseményre: „ . . . mikor már a' Gyermekek futosóc, három vagy négy esztendősök volnának . . . ”⁴⁵ Czeglédi azonban *moralizáló-didaktikus igényekhez* is alakítja történetét, az elbeszélés eseményei közé iktatja reflexióit. Az ikreket szülő szegényasszonyt erkölcsellennek bélyegző grófnét azzal leckézteti Isten, hogy hetes ikreket szül: „Csudalatos-is, mely a' Kettős gyermekeknek meg-csúfolásáért, im hetet hozza! Oktatni akarván Isten ezzel kit kit, tanulja-meg ezt: A' ki meg-csúfollja a' szegényt, gyalázzal illeti annak teremttőjét; és a' ki gyönyörködik másnak nyomorúságában, büntetlen nem léssen . . . ”⁴⁶ Az elveszejtésre kiszemelt gyermekek apjuk közelében sírni kezdenek, így menekülnek meg: „De szemléllyed itt-is Isten gondviselését.”⁴⁷ A Bocskai család női tagjai is erényekben bővelkedők voltak: „Nem csak a' Férfi magot penig, hanem az Aszszony állati Nemet-is, nagy méltóságra vitte volt

⁴²I. m. 153–154: „Undique Christiadum furerent et bella per orbem / Vexaret miseros dira famesque Viros, / Nicolaus praestans Atavis et Principe Fratre, / Qui Stephanus Boczkai Teutonis arma tulit. / Ac Gabriele, juvans electo limina Rege / Et Patriae et purae Religionis opus.”

⁴³I. m., 154–155.

⁴⁴RMK I. 946. Bod Péter nyomán már Cornides is úgy sejtí, hogy a névtelenül megjelent munka szerzője Czeglédi István, akinek, mint Bocskai István támogatótjának, alkalma volt ezen család levéltárát, történelmi forrásait megismerni. „ . . . kein anderer, als Stephan Tzeglédi gewesen, den Stof hiezu aus archivalischen Nachrichten der Botschkaischen Familie genommen; wenigstens konnte ihm sein Mecän Stephan Botschkai, dem er sein Buch zugeeignet, und in dessen Händen sich damals sämtliche das Botschkaische Geschlecht angehende Briefschaften befanden, die nöhtigsten Instrumente mitgetheilet haben.” 150–151.

⁴⁵CZEGLÉDI. *i. m.*, 6.

⁴⁶Uo., 7–8.

⁴⁷Uo., 5.

Isten e' Nemzetségben. Mert az igaz Magyar vért szerető s oltalmazó Felsőes Bocskai Fejedelemmel, mind egy volt *Báthori Christophné, Bocskai Erzsébeth*; mely Aszszonytul való volt a' Felsőes Erdélyi Fejedelem, *Báthori Sigmond*."48 Czeglédi a következőkben vitába száll Istvánffy Miklós fölfogásával, amely pártütésnek nevezte és elmarasztalta Bocskai küzdelmét. Meggyőző érvelése érdekében majd húsz oldalon bemutatja Bocskai fölkelésének indokait, majd a fölkelés politikai-katonai eseményeit. Érvelése, gondolatmenete szerint a szerző saját százada egyik legfontosabb történelmi eseményének tekinti a szabadságharcot, kiváltó okait pedig változatlanul időszerűnek tartja 1659-ben: „Sok károkat tött a' felső esztendőkben e' szegény hazánac a' Németség, úgy hogy lelkünc isméretiben sem voltunc csendesek... gyomlállya-ki szabadságunkat a' Religionkat.”49 Bocskai hősi erőfeszítése pedig a változatlanul aktuális célra irányult: „Oh lelki szabadságnak sok izzadásockal való meg-szerzése!”50 Ez már a kevéssel később felbukkanó „testilelki szabadság” mozgósító jelszó részbeni használata. A kései hitvitázó irodalom írója előszavában nem felekezeti polémiát folytat, gondolatmenete a *politikai ellenzékeségből* táplálkozik, ennek csak része – bár fontos része – konfesszionális oppozíciója. Bocskai főispántól konfesszionális jogain keresztül politikai jogai védelmét reméli. Legnagyobb veszedelmet az előnyomuló ellenreformációban lát, amelynek térhódítása meggyengíti a protestantizmus nemzetvédő képességeit. Ezt tapasztalja a jezsuiták kassai megjelenésével az 1650-es években, erőszakos föllépésük mindennapos élményévé vált. Czeglédi a Miczbán történetét nem építi bele az előző politikai publicisztikájába szervesen, az elmondott história inkább kuriozitás marad.⁵¹

A Miczbán-történetnek már csak egy XVII. századi említéséről tudunk, Bethlen Farkas: *Historia de rebus Transsylvanicis* című munkájában bukkan föl valamikor az 1670-es években. Nem is titkolja a szerző, hogy különböző megbízható és hűséges szerzők nyomán (akiket ő annak tart!) beszél el a históriát: „... ex aliquot authenticis et fide dignis authoribus huc inferere non indignum putavimus.”52 A szövegvizsgálatból egyértelműen kiderül, hogy Bethlen Farkas Alvinci, Czeglédi, Pósházi és Diószegi variánsait használta föl. Hat oldalnyi elbeszéléséből azonban hiányzik a történet aktuálpolitikai, publicisztikai átértelmezése, beéri a mese minél teljesebb elmondásával.⁵³

Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy a XVII. század első felében a Bocskai család körében és hozzá kapcsolódóan kialakult egy genealogikus hagyomány, amely azzal emelkedett ki a többi nemesi család partikuláris genealógiai hagyományából, hogy a család exponált politikai szerepet töltött be, különösen a fejedelmi sarj óta; még a későbbi le-

⁴⁸ Uo., 9.

⁴⁹ Uo., 10.

⁵⁰ Uo., 16–17.

⁵¹ Czeglédi nyilván formálta Pósházi és Diószegi művét; mind a Miczbán-történet egyes motívumai mutatnak azonosságot, mind a politikai-ideológiai beállítottság (a Bocskai család női tagjai kiváló nemzeti politikusokat szültek).

⁵² BETHLEN Wolfgangi, *Historia de rebus Transsylvanicis*, Nagyszében, 1782–1793. I–VI., IV.: 327.

⁵³ Uo., 327–332. A dézsába rejtést Alvincitől veszi, a tatárok ellen önzetlenül segítő kereszténységet Pósházitól, az öregasszony föllentését (ételt visz a dolgozóknak – se pulum laboratoribus bajulare) ugyaninnen és Diószegitől; ahol forrásai eltérőek, ott az alternatívákat közli.

származottak is a történelmi-politikai élvonalban maradtak. A történet egyik-másik változatában azt látjuk, hogy a származási történet *epikus bővülést kap*, valamilyen epikai hagyomány lombosodik a hét ikerfiú históriájából. Azt nehezen tudnánk most megállapítani, hogy mi lehetett a történet magja: talán maga a csodálatos gyermekáldás, s a gyermekek nem kevésbé csodálatos megmenekülése. Később nagyra hivatott családok származását másutt is kíséri hasonló genealogikus történet, egyebütt is megtalálhatjuk e cselekménytípus jellemző sztereotípiáit.⁵⁴ Akármilyen is volt a történet nucleusa, a XVII. századi hagyomány *bizonyára visszafelé vetítve* a Bocskai család megnövekedett jelentőségét, e sajátos optika szerint variálta, bővítette az alaptörténetet. A bővítésben megjelennek szépprózai, novellisztikus elemek, mint Czeglédinél és Pósházinál: történelmi távlatba helyezés, elrejtés, megtalálás, titkos megegyezés, a szereplők tulajdonságainak bemutatása, jellemzés, késleltetés, kibontakozás. Az 1621-es, szerdahelyi epitáfium pedig azt bizonyítja, hogy a Bocskai-hagyományban folyamatosan jelen volt a németellenes és patriotisztikus protestáns hangoltság. Ezt vetítette vissza a Miczbán-történetre Pósházi, és hangszerelte azt politikai-publicisztikai jellegűvé.⁵⁵

VI.

Pósházi historizál és aktualizál is egyben. A tatárjárás történetét sajátos átértelmezésben találja. Kiemeli és elmarasztalja a IV. Bélát hitszegő módon fogságba ejtő Ausztriát, így a magyarságot két ellenfél szorongatja: a pogány és az osztrákok. Magyarország úgy jelenik meg, mint a pogányok ellen küzdő világ védőbástyája, amelynek megsegítése az egész keresztény világ érdeke; ezt fölismerik a keresztény uralkodók is. Áldozatot nem ismerve IV. Béla segítségére sietnek, és támogatják őt trónjának visszaszerzésében, nemzeti királysága helyreállításában. Főnagyítja, átértelmezi a tatárok ellen segítséget nyújtó keresztény uralkodók szerepét, mondván, a magyar királlyal való érkezésüknek már *a híre* is elrettentette a pogány tatárokat Magyarországról. A keresztény uralkodók itt – a német-római császár vezetésével – „...kik igaz keresztényiségektől viseltetvén, számossan... szép seregekkel... egész keresztényiségnek dicséretes Bástyáinak, Magyarországnak, ocsmány pogány kéz alól való fel-szabadítását, magok hazájában, csendes nyugalmoknál nagyobbra becsülvén, a' Királyt Országában bé-kísérték; az pogányt csak

⁵⁴Vö.: V. J. PROPP, *A mese morfológiája*, Bp. 1975. passim. Már Cornides is mérlegeli az egész történet költött vagy valódi voltát, mindkét lehetőségre idéz külföldi példákat. Nem zárja ki a hetes ikerk születésének lehetőségét, azonban a Miczbán-történetet inkább másutt is ismert félig mesés história hazai változatának tekinti. Német földön Gabriel Bucelinus műve tette igen elterjedté Isenbart és Irmentudis történetét: 161–162.

⁵⁵A Miczbán-történet néhány forrására *Hubert Ildikó* hívta föl a figyelmet, és volt szíves azokat rendelkezésekre bocsátani. A későbbiekben is fennmaradt valamilyen folklorizálódott változata a mondának, ezt bizonyítja TELEKI ZAKARIÁS Sándor, *Sóvár* (Történelmi rege két énekben), Kassa, 1907. Számunkra az most teljesen lényegtelen, hogy e genealógiai hagyomány történelmi pontosságú, avagy vitatható, esetleg egészében elvetendő; az a fontos, hogy e származástudat megszilárdult, hagyományozódott.

jövetelek hírével is el-rettentvén...” A neves, önfeláldozó patrónusok támogatták a királyt és nemzetet legádázabb ellenségei ellen harcolván: „... sok ellenségei ellen s nevezetesen, *Tatár és Austriai nép ellen*...” Tudott dolog, hogy a tatárjárás után korántsem oly végzetes ellenség Ausztria, mint itt.

Érthető, hogy az utolsó Bocskai-sarj temetésére írott prédikációban Pósházi *leplezetlenül és agitatív módon politikai elveit juttatja kifejezésre*. A legendás ősapa figurájában tulajdonképpen a legjobb Bocskaiak politikai erényeit vetíti vissza. Ezért válik meglepő módon már Miczbán a „Tatár és Austriai nép ellen” a magyarság egyik legfőbb bajnokává; olyan kettős erény ez, amelyre változatlanul szüksége van a nemzetnek. Bocskai István fejedelem is ezzel lehetett nemzetének boldogítója: „... az ki... Néhai Felsőleges Báthori Sigmund Erdélyi Fejedeleme idejében, az *pogánynak dühösködő*, és Erdély tellyességgel végső veszedelemre jutatni igyekező Szinán Passa Vezér Táborának el-törlésével, mind az után Erdély, Magyar Országnak, az *idegen Német nemzet, rettenetes lelki, s testi igája alól való felszabadításával*, magának, Nemzetének, micsoda dicsőséges emlékezetet hagyott, ha én nem szóllok is, nem tudom ki-vólna az, a' ki előtt nyilván való nem vólna; bizonyíttya Erdély Országának sok esztendeig minden interruptio nélkül való szabadsága, melly az után, jaj mennyi ezernyi ezer kárral vetett véget; bizonyíttya Magyar Ország, naponként látván magának azon veszedelemben való esetit, kiből ez dicséretes Hercules, ki-mentette vala, és ha hasonló Vezére nem támad, csak rövid időn azon el-epedett szegény haza minden *lelki testi szabadságát*, magával egy monumentumba temeti.”⁵⁶ Majd kétszáz éve reméli már a magyarság a keresztény Európa törökellenes segítségét, valami olyat, ahogyan IV. Bélát segítette a pogány tatárok ellen a keresztény fejedelmek és arisztokraták serege Pósházi szerint. Utópisztikus politikai várakozását vetíti vissza a múltba. Azonban nemcsak a család férfi tagjai bővelkedtek erényekkel, az asszonyok értéke abban áll, hogy ilyen fiaikat hoztak a világra. Báthori Kristóf erdélyi fejedelemnek volt a felesége *Bocskai Erzsébet*, „... kitől származott, amaz *pogány és Német vérrrel-is gyakran fegyverét vitézi módon megfestő* Felsőleges Báthori Sigmund Fejedeleme”.⁵⁷ Rendre megtaláljuk az 1660–1670-es évek protestáns rendi ellenzékének legfontosabb jelszavait a régi és a teljes szabadság, a testi és lelki szabadság visszaállításáról. Miczbán is „... nagy vitézi módon viaskodván... Magyar Országnak *régi szabadságát*, és pogány dühösködése alól felszabadulást... szerzett”. A megboldogult Bocskai István is „... imé ez habzó világ, újobban *édes hazájának végső lelki-testi szabadságának* lába alá való tapodására fel-indítván az hatalmasokat, ő néki-is mint hazájának illy utolsó veszedelmében forgó igyét bé-hunt szemmel nem nézhetőnek, számkivetéssel szomorú szokatlan bujdosással, minden javaitól való meg-fosztással háládatlanul keservessen fizete”.⁵⁸ Meg kell jegyeznünk, hogy Pósházi mindvégig egymás mellett emlegette a pogány és a német elleni küzdelem fontosságát, páros erényként tartotta azt számon. Olykor azonban

⁵⁶ PÓSAHÁZI, L3/a–b

⁵⁷ Uo. Pósházi itt megint erősen alakít a történelmi eseményeken, hiszen Báthori Zsigmond ugyan valóban vezetett törökellenes hadjáratot, de alapvetően Habsburg-barát volt. A német- és törökellenes erényekkel azért ruházta föl, mert *Bocskai-lány fia*, márpedig e család tagjai ily páros erényekkel rendelkeznek, eleget téve a nemzeti érdekeknek.

⁵⁸ L4/a

ő is nehezen tudja eldönteni, hogy melyiket tekintse végzetesebb, pusztítóbb ellenségnek. A német ugyan nagyon szorongat most, és veszedelmes már régen, ám a pogánnyal mégiscsak szembeállítani remél egy keresztény szolidaritást. Hiszen már Miczbán is egy segítő keresztény egység vitézeként sietett a szorongatott *propugnaculum Christianitatis* védelmére.⁵⁹

Pósházi politikai elveit vélhetően a köznemesség köréből szétsugárzó gondolatok befolyásolták, hiszen eddig áttekintett megnyilatkozásaiban is az ott elterjedt kulcsfogalmakat használta. Még akkor is elmondhatjuk ezt, ha ezek az ideológiai elemek sajátos értelmiségi létében kaptak történelmi aktualitást. A Bocskaiak, Bethlenek, Rákócziak hagyományainak kiemelt példaadóként való értékelése itt is megjelenik: „Illyen dicsőséges törsoktől származván... gyermekségétől fogvást, édes nemzetéhez s Istenéhez való buzgó szeretetiből igyekezte magát mindenkor úgy viselni, hogy azon Nemes és dicsőséges Törsoknek, igaz csemetéje lehessen... romlásra hanyatlott, édes Nemzetéhez, ... mutaván igaz keresztyénségét és köteleességét... látván hazája szabadságának Magyar Ország szabadságának szomjúhozói által való elnyomattatását, amaz *Felsőes Fejedelem Bethlen Gábor* mellett, az után, azon dolog végett felkelő Néhai bölDOG emlékezetü *öregbik Rákóczi György* Erdélyi Méltóságos Fejedelem mellett élete, jószága, javai kockáztatásával fenn tartotta ezt: *Pro patria mori, vivere est.*”⁶⁰ Fogalmaiban és érvelésében ugyan sokszor a nemesi nemzeti ideológia nomenklatúrájában beszél Pósházi, azonban azt nehez lenne ennek alapján megállapítani, hogy az oly gyakran használt „nemzet” fogalma mennyiben csak a nemességgel azonosítható. Más hasonló írásaira is gondolva azonban azt mondhatjuk, hogy a „nemzet” fogalma nála elvontabb jelentésű, nem azonosítható rendi vagy osztálytartalommal, inkább etnikai, történelmi és morális közösség.

Pósházi írása már teljesen mellőzi a moralizáló-didaktikus jellemzőket, amelyek még Czeglédi Miczbán-történetében is szerepet kaptak. A didaxis a prédikáció alapvető műfaji célja, minden homiletika kiemeli jelentőségét *az úzusnak, az „alkalmaztatásnak”*. Pósházi politikai mondanivalója már csak alig igényli a homiletikai konvenciókat, helyette szüksége van a történet szépprózaias bővítésére; latin nyelvű munkájában pedig a retorika majdnem tisztán profán gondolatsort szervez műalkotássá.⁶¹ Pósházinál lesz a történet a legösszetettebb, legbonyolultabb; ő osztja azt három részre is. Az első rész Alvincinál teljesen hiányzik, Czeglédinél egészen röviden olvashatunk csak Miczbán hozzánk érkezéséről, néhány szóban erényeiről. Pósházinál az első rész széles történelmi tabló, amelyben Miczbán is fontos szerepet kap. A második rész a tulajdonképpeni genealógiai történet a hat fiúcska biztonságba helyezéseg. Itt is Pósházi bonyolítja leginkább az eseményeket: a grófit a gyermekek sírása készíti visszafordulásra és a titok fölfedésére. Czeglédinél és Alvincinál ezt megkerülve megnézi az öregasszony csomagját. A harmadik rész a leleplezés és megbocsátás eseménye, ez hasonlít legjobban mindhárom változatban, a sírfőiratok is megegyeznek ezekkel.

⁵⁹ TERBE Lajos, *Egy európai szállóige életrajza* (Magyarország a kereszténység védőbástyája). Egy. Phil. Közl. 1936. 7–12. 297–350.

⁶⁰ L4/a

⁶¹ Vö.: BARTÓK István, *Két XVII. századi magyar egyházi retorika*, ItK, 1983. 447–463. uó: Medgyesi Pál: *Doce praedicare*, ItK 1981. 1–17.

Póсахázinál Miczbán már önmagában is méltó hős, a hét iker csodás születése előtt, nem a gyermekek különleges sorsa emeli apjuk rangját. Ilyen apának méltán lesznek gyermekei a nagyra kiszemelt sors beteljesítői. A többieknél a család igazi jelentősége a hét, csodálatosan született és megmenekült gyermekben kezdődik, Miczbán csak nemzőjük; Póсахázi azonban politikai eszmények megalkotójává emeli.

Diószegi Sámuel búcsúztatója jobban követi a prédikáció műfaji jellemzőit, s csak fokozatosan hangolódik át szépprózai és publicisztikai jellegűre. A múlandóság általános értelmezésével indítja teologikus okfejtését, majd egyre inkább laicizálódik mondandója és kifejező eszközei. A prédikáció műfaji föllazítását szolgálja már az is, hogy *formája rimes próza*, s ezzel összefüggésben megnő benne az artistikus kompozíciós elemek súlya, száma, a képi és az akusztikai réteg jelentősége. Több helyütt át is vált a prédikáció szövege rimes prózából versre. Exordiuma a múlandóságot értelmezi sokszor mesterkéltnél zsúfolt-sággal, körmönfont képiséggel a manierizmus-barokk szépprózai stílusára emlékeztetően, azonban teljesen teológiamentes képzetkörben: „Szükség, valaki ez világra születik, származik, edgyszer valaha, valamikor, s-valahol, hogy ez el-múló Világból, vízi buborékhoz, füstöz, és párához hasonló javából, házából, mint nem örökös szállásából, és mint változó Vártáru, el-mennyen, költözzön, hol örökké örömmel lakhasson, maradhasson, oda siessen: Ugyan is ki látta, a' sebessen zúgó szelektől, vizen meg-indíttatott, evedzőckel meg-mozdított, útra bocsáttatott vitorlás Gállyának, gömbölyeg hajónak, egy nyomba, egy punctumba, mentiben hirtelen meg-álhatását? ki vötte észében, vagy fényes szemében, a' levegő Egben bocsáttatott, fel-hajíttatott kövecskének, vagy földnek egy helyben meg-maradását? Ugyé, hogy a' zúgó patakon, sebes folyó vizen csinált gátakat, szüntelen zuhogó, sűrűn tajtékzó s mint egy hordó modgyára fel-emelkedett habjaival a' vizec, ha érdegelne el-szakadoznac, bomlanac, romlanac: mintha annak előtte ingyen nem is völtanac, idestova titova hordatnac, hányatnac.”⁶² A következő egységben a mulandóságról való elmélkedést az emberi életre igazítja, mondandóját szépprózai meditációvá formálja; bőségesen használja a hajó-toposz egyénített változatát. Azonban fölhasználta alapfogalmaiban, de még csak asszociációiban sem bukkan föl a confessionális jelleg: „Nem különben vagyon az embernek dolga: Mert minden Anya szülte magával hozta, marasztotta, hogy a nyomorúságoknak, szomorúságoknak és kedvetlenségeknek, meg-emésztő, s csak epesztő szélvészzei, s bokros háborúi miatt, ottan ottan hanyattandó, s hanyatlandó ember napjainak néha vidám, néha csak bús óráinac sajkája. Sok ideig, örök időkig, egy helyben csendesen, hab nélkül, s jaj nélkül nem álhat; el-fordul, ha borul, hab árja eleibe, bé-merül, ha térül, hab árja fenekébe, veszedelmes örvényben bé-merül, ha térül, habarja fenekébe, ó sajkája életünknek, s ó hajója vénségünknek, annélkül is romlandó, bomlandó. Miképpen edgyc szempillantás a' másikat üzi; edgyc óra, a' másikat ott éri: edgyc nap, a' másikat követi, és edgyc esztendő, a' másikat el-nyeli: így edgyc változás habja s zajja a' másikat. Az halál sűrű, de oh! véletlen, s kedvetlen szerencsét hordozó, nyomozó, aggasztó, s megfojtó és mérges nyilu katonáival eltaszíttya, elfárasztva, és végre *szövevényes völgyében, hideg kebelében, csak setét mélységben*, bé-szállíttya, állíttya, mert Mors nulli exorabilis:

⁶²M/a-b

Az halálnak utát gazdagnak szegénynek,
Meg kell egyszer nyomni, minden embereknek.”⁶³

Szerepet kap ugyan a továbbiakban a teologikus argumentáció (a halál oka az ősszülők paradicsomi vétke), azonban a megformálásnál retorikai és szépprózai igények érvényesülnek a rimes prózai alapszövegben. Különösen sokszor és hatásosan alkalmazza a *confirmatio* és *confutatio* ellenpontosító építési módszerét. Az evilági célokért élők balgaságát bizonyoltan építkező *conchetto fejezi ki*. Paradicsomi létezésünk boldog ideje a lapsus után vált nyomorúságunk malomkövévé, s olyan megrakott számrára vagy lóvá, amelyik bármikor kivetheti nyergéből a rajta ülőt: „Oh nagy eset, gyászos eset! (ui.: az ősszülők vétke, I. M.) ackor válik arany időnc, evilági mindenféle nyomorusagoknak sebes zúgással, s változással, csak forgó, kerengő malom kövévé: a' szerencsén, s ez világnac, jég testű, hideg természetű jovain kapdosoknak, veszedelmes *nyergévé*: e' világi gyönyörűségben élőknek s heverőknek *gyorsan lépő lovává*, és ideig való vigasságoknak meg-terheltetett *szamarává*: a' melly hordozza ugyan az embert, mint a' Ló a' rajta ülőt; de jaj egy kevés idő múlván! mérges szándékát reá ki-okádván, hirtelenséggel a' földhöz csapja, nyomja, s oda tapodgya: mikor ingyen nem is várja, a' földről az föld alá, az élők közül, az holtac közzé taszítja, borította...”⁶⁴ Valamiféle *alkimisztikus spekuláció* is meglegyintette Diószegit, mert annak fogalmait fölhasználva különböző *fémek, drágakövek és erkölcsi tulajdonságok* összefüggéseiről beszél Bocskainál. A jeles emberek, így Bocskai tulajdonságait is „... mint egy *aczel tükörben* szemlélem és nézem ... az igasság nyakában *arany lánczúl* függött ... szeretet szívében, mint megannyi *Magnes* foglaltatott, mellyel mindeneknek, s kiváltképpen tőlle halgatóinac szíveket, magához szelidítette. Amaz drága ékeségnek drága *Beryllus köve*, nálla szállásul vólt, mivel dolgaiban ... az illendő parancsolást, és igazgatást, tudta mérsékelni: a' *Chrysoprasus* (topáz, I. M.) *is Uralta*, mikor veszedelmes dolgaiban, gondgyaiban, sőt még szerencsétlenségeiben-is férfiúi természetű elméjét véle bátran meg-mutatta: bölcsesség, kegyesség, bennec mint megannyi *Rubint*, és *Gyöngy*, ragyogot és fénlét ... az *Adamás* jó akaratnac, *kegyelmesség*nek ... barátságna meg-becsülhetetlen köve.”⁶⁵

A prédikáció szépprózai jellegét a politikai publicisztika irányába tereli az elhunyt személyének, történelmi szerepének méltatása. Itt jelenik meg a *Querela Hungariae toposz* variánsa. Diószegi ugyan alakítja ki a toposz teljes idő- és értékszerkezetét, retorikai struktúráját, azonban meghatározó szerepű a lamentációs jelleg: „Oh árva fiúhoz, pásztortalan juhoz hasonló kis Magyarság! mindenfelől látod, rázhatatlan károd, most is köszönt árvaság: de talán nem érzed, melly nagy kár, nemzeted között jár, hogy elreptül e már, im egy Phoenix madár: így nő töredelmed ... eldőlt hű Mosessed, kit sirathat szived, könyvezhet is szemed, ... míg benned lesz lelked. Ki minap szép hazáját, lakta síros határát, meg-rontatott kastélyát, rongyosodott faluját, *mint Német nyomorékját látta?* De viszontag el-hadta, mert amaz rút Nemzetség, lelki testi ellenség, javából kétszer

⁶³M/b

⁶⁴M2/b

⁶⁵N/a

ki-fosztotta... édes Hazájának Istápja, Nemzetének gyámola, okos eszes ör-állója... most, jaj!... meg-romlott, s már többire utolsó romlásának utolsó idejében... Imé mindazonáltal jelen vagyunc mi, ez nemes Hazára, *mint számkivetettec* nyugodalmas szállására *el bujdosott, egy néhány Magyaroc, kik maradtunk csak búra feketített gyászra.*⁶⁶ Diószegi politikai gondolatai is helyet kaptak a prédikációban, amelyek hasonlítanak a Pósházinál látottakhoz. Jelentősebb különbség az, hogy a „lelki testi ellenség” itt már csak a németre korlátozódik. Bocskai István „ki lelkét... Édes Hazájának *lelki testi el esett szabadságának oltalmazásáért, kereséséért, helyre állatásáért, keserves számkivetéseknec és bujdosásának őszi fegyhetetlen idejében... lelkét Istennek adá... édes Hazánc kettős szabadságában... való forgolódásának emlékezte fenn marad, ... mivel Isten dicsőségéért, igaz hitedért, vallásodért, Nemessi szabadságodért, nagyob részre vagy számkivetésbe...*”⁶⁷ Diószeginél a mozgósító rendi sérelmek döntően vallási, valláspolitikai jellegűek; ezeket jórészt azonosítja a nemesi szabadságjogokkal.

VII.

A kötetet verses függelék zárja *Bucsuztato Versek* címmel, szerzője Tolnai F. István.⁶⁸ Itt az elhunyt búcsúzik az előktől: családjától, fejedelmétől, „Magyar Orzágtul”. A versekben mindaz fölhangzik tömörebben, ami korábban megszólalt a prédikációkban; gondolatkörei is rokonok azokkal. Elsőül Apafitól és a fejedelemasszonytól búcsúzik:

„Óh melly soc javával látott vólt az ólta
Isten engemet, mert jóm jóval tóldta!
De mi lőn? azoknac minden édes vóлта
El-muléc, s éltemnac lőn véletlen hóлта!
Mert az Austriai kegyetlenkedő Sas,
Kettős szabadságom emészto kemény vas,
Istentől vótt jómból ki-prédáló farkas,
Sőt éltem bé nyelni igyekező méh kas...
Oh siralmas gyászszal emlegethetendő
Ezerhatszáz hetven edgyedic esztendő
Minden vigasságos jótul fosztott s meddő,
Tisztes vénségemet könyvel mosó ferdő!
Nagy sebes szeleckel Tavaszod el-hozád
Jajos nótát szólló Trombitád fújtatád
Reméntelen postád hozzám el bocsátád
Kivel nem várt utát lábaimnac nyitád... ”⁶⁹

⁶⁶N/b-N4/a

⁶⁷N3/a-N4/a

⁶⁸Tolnai F. István verses búcsúztatójának modern kiadása: RMKT XVII. század 10. Bp. 1981. Sajtó alá rendezte: VARGA Imre, 555-561. Tolnai F. István munkásságával jól illik a kötet szerzői közé, hiszen Haza békessége, 1664. (RMK I: 1017) című műve hasonló politikai-publicisztikai gondolatokat tartalmaz.

⁶⁹N4/b-O/a

A „Magyar Országtul” búcsúzó versben a Querela Hungariae toposz költői változata szólal meg. Itt már megjelenik részben a másutt megfigyelt értékszerkezet: a múlt és a jelen szembeállítás, a lamentációs hangvétel, a pusztulás, romlás érzete. Egyes szám második személyben szólítja meg a címzettet, a „Szegény Magyarország” itt is feminin képzetektől körvonalazódik jobbra anyai tulajdonságokkal. Részint azonos vele, részint szűkebb annál a nemzet érdekeit képviselő „Magyar Anyaszentegyház... a Reformata Anya”. Ebben az évtizedben másutt is találunk rá példát, hogy a református egyház ideológiai-politikai reprezentánsai a protestantizmus szerepét kifejezetten a nemzet őrzőjeként, a nemzet történelmi feladatai megvalósításának letéteményeseként értelmezték. Bár ez partikuláris felekezeti (még ha kiemelkedő fontosságú is konfesszionálisan, ideológiailag, politikailag!) álláspontként formálódik meg, éppen az 1660-as évektől kezdődően alkalmas lesz arra, hogy benne ne csak a felekezetiileg kötődő rétegek találjanak mobilizáló, programot adó ideológiát; valóban a nemzet egyre szélesebb körei azonosuljanak vele.⁷⁰

„Oh te Hattyu zengés után setét gyászra
 Változott rongyolott s czondorlott jó haza
 Szegény Magyarország! számkivetec háza
 A' ki siralomnac löttél tornyos halma.
 Kinek az igasság szült nyughatatlan jajt,
 Mert mint Anya méhet seregű sűrű rajt
 Rád az Austria torlatot annyi zajt
 Kic kiméletlenül veled tartanac nagy bajt.
 Hogy hogy fordítsam rád utolsó szavamat
 Jaj csak említni is irtózom dolgodat
 Mert nem indíthatom vígságra orczádat
 Setét ködből ki nem hozhatom napodat ...
 Te-is Isten Magyar Anyaszentegyháza
 Kit most jaj mint csapdos üldözésed írja
 Kinek mint jól tudod voltam egy Dajkája
 Légyen Isten veled Reformata Anya.
 Téged nevezett el jó Pataki Schola
 Sok reménséggel Iffiunac Annya
 A' kit jóbbic kezem híven apolgata
 Tértisen még Isten egyszer még Patakra.”⁷¹

Diószegi számára is azonos a Bocskai család múltja a magyar nemzeti szabadságküzdelmek történetével, visszafelé egészen Miczbánig: „Az miben kezdette Bocskai Família

Az Magyar Nemzetben szabadság Istápjja.
 Én azon végeztem. Így utolsó napja
 A' Bocskai Nemec mind edgyez folyása.”⁷²

⁷⁰ Vö.: MAKKAI László, FABINY Tibor, JUHÁSZ István, *l. m.*

⁷¹ O2/b–O3/a

⁷² O2/b

Áttekintve a kötet írásait, megállapíthatjuk, hogy az a század második felének áramlataihoz kapcsolódik eszmeiségében, de megformáltságában is. Mutatja a prédikáció formai változását a kor retorikus prózájában. Ugyanakkor eszmeiségében is illeszkedik egy fejlődési sorba: tematikájában közvetlen politikai célok jelennek meg, a nemzeti történelem égetően aktuális problematikája kap helyet a hagyományos műfajban. Olyan fogalomkészletet, érvrendszert, stílusfordulatokat alakít ki, amelyek Zrínyi prózájával mutatnak rokonságot, sok tekintetben előkészítik a kuruc kor hazafias politikai publicisztikáját. Ezek az évtizedek a nemzeti tudat formálódásának igen fontos korszakát jelentik, *a nemzeti önszemléletnek egész sor olyan attribútuma jelenik meg*, amely előnti a kortárs költészetet, prédikációirodalmat, publicisztikát; makacsul hagyományozódik majd évszázadokra.⁷³ (Közülük kiemelkedik Medgyesi Pál, Czeglédi István, Szántai Poóts István, Szőnyi Nagy István, Szathmári Baka Péter, Filepszállási Gergely, Tholnai Mihály, Tolnai F. István, Mikolai Hegedüs János munkássága.) *Ezek az attribútumok csak kötetünk írásai alapján: a magyarság létében fenyegetett kis nép, bújdosásra, számkivetésre kényszerül, saját hazájában rejtőzködésre kárhóztatott; gyász, veszteség, pusztulás, reménytelenség kíséri életét; a jelen a jóvátehetetlen hanyatlás korszaka. A nemzet, haza, Magyarország fogalmaknak szinte epiteton ornansa: romlásra hanyatlott, számkivetett, szomorú, szakadatlanul bújdosó, eléggé meg nem siratható nép, megromlott, árva, pásztortalan, elszéledett, elbujdosott, megszakadt, feketített, nyomorék, kifosztott, jajos veszedelmekkel hányatott, rongyolott, czondorlott, setét gyászra változott, siralmas, üldözött, jajokkal csapdosott, szállástalan, árvaságra maradt, enyészetre ment, leigázott, elnyomott, elkorcsosult, keserűséggel ugyan megterhelhetett, elesett, elaszott.* Természetes, hogy kiemelkedő történelmi személyiségei is ezt a sorsot hurcolják magukkal; reprezentatív alakjai a *bujdosó* valamely változatát formálják meg, mint itt Bocskai István.⁷⁴ A bújdosás, száműzetés alapélményének kifejezésére ősi, bibliai eredetű sztereotípiarendszer és stílus áll rendelkezésre, amelynek sok elemét a kötet szerzői is fölhasználják (stilisztikáját, párhuzamokat), hiszen ennek jelentős része ott kering közel másfél évszázad protestáns műveltségében; azonban a szerzők témájukat erősen szekularizálják. A száműzetés, bújdosás itt már alapvetően politikai megokoltságú, nem pedig teológiai érvelésű. Olyan jellemzők ezek, amelyek majd távoli évszázadok nemzeti önszemléletét, irodalmát táplálják fölszívódva a legnagyobb alkotásaiba is; Adyba és tovább.

⁷³Hasonló megállapításra jut TARNÓC Márton, *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*, Bp. 1978. passim, de különösen 94–103.

⁷⁴Vö.: VOIGT Vilmos, *A Rákóczi-kor magyar folklórja*. in *Rákóczi-tanulmányok*, Bp. 1980. Szerk. KÖPECZI Béla–HOPP Lajos–R. VÁRKONYI Ágnes, 521–543. KOVÁCS Sándor Iván, *Várad – Vence – Medvevár, in Pannóniából Európába*. Bp. 1975. 11–21. A XVII. századi jelenségek és a modern magyar irodalom között próbál hidat verni és összetartozásukat bizonyítani (nagyon sok továbbgondolásra ihlető ötlettel) KIRÁLY István, *Ady és a kurucos-szabadságharcos örökség in Hazafiság és forradalmiság*. Bp. 1974. 218–263, uő: A megkötöttség verse: ADY Endre, *Síjja régi babonának*, uo.: 263–291.

LA FORMATION DE LA CONTEMPLATION DE SOI NATIONALE ET DE LA PUBLICISTIQUE POLITIQUE DANS UN VOLUME DE SERMONS DE L'ANNÉE 1674

Ce fut en 1674 que le volume de sermons intitulé *Pompe Funebre Triste* parut à Kolozsvár, qui contenait les oraisons funèbres dites à l'enterrement d'István Bocskai. Bocskai fut un représentant éminent de la noblesse d'opposition protestante de la Haute-Hongrie; il se mit en contact avec la conjuration de Wesselényi, en 1669-70, il organisa une résistance armée, puis il se réfugia en Transylvanie de devant les impériaux. C'est à cette époque que l'offensive de la contre-réforme s'épanouit, initiée par l'ouvrage de György Bársony, intitulée *Veritas*... La plupart des auteurs du volume (Pál Görgei, János Técsi, János Pósházi, Samuel Diószegi) souffrent des persécutions de la contre-réforme. Le volume entier, avec son caractère de publicistique politique, est une partie de la lutte idéologique que le protestantisme livre contre Bársony et la contre-réforme, et par cela le caractère traditionnel d'homilétique du genre diminue. L'ouvrage en langue latine de János Pósházi, intitulée *Oratio de Fatalium rerum humanarum vicissitudine* est en réalité une dissertation de philosophie d'histoire. D'après sa conception, ce sont la providence divine et la bonne fortune qui dirigent l'histoire des peuples, par conséquent celle des Hongrois aussi. Après un passé superbe et des aïeux magnifiques, la nation hongroise arriva à un présent triste et amer. Son état se caractérise par le dépeuplement, la pauvreté et la défaite; Pósházi exprime tout cela par le topos fréquent au XVIIe siècle de *Querela Hungariae*. Les causes de notre ruine sont: le déclin de nos mœurs et l'incapacité pour l'action militaire. Cette dernière conception se retrouve dans maints sermons contemporains; elle est identique aux pensées de Miklós Zrínyi. Le sermon en langue hongroise de Pósházi et de Diószegi utilise l'histoire de *Miczbán* pour exprimer sa conception politique. Dans la figure de l'aïeul légendaire, Pósházi et Diószegi rejettent dans le passé les vertus politiques des meilleurs Bocskai (il lutte également contre le païen et l'Allemand, il est un défenseur prompt au sacrifice pour sa foi). Dans leurs sermons, les auteurs expriment sans réticence et d'une manière agitative leurs principes politiques. Les écrits contenus dans le volume expriment immédiatement des buts politiques, ils montrent une parenté avec la prose de Zrínyi et préparent la publicistique patriotique de l'époque des Kouroutz. On y trouve une série de caractéristiques de cette *contemplation de soi nationale* qui influence la poésie et la littérature de sermons contemporaines; elles sont tous les attributs d'une conscience de petite nationalité qui commence à s'affermir à cette époque.

EGY IRODALMI KULTUSZ MEGHONOSÍTÁSA

Beavatás a Shakespeare-kultuszba a XVIII. század végén

A „Shakespeare-kultusz” látszólag szerény kis kötőjele, ez az igénytelen külsejű egyenes függőhíd, tartományokat köt össze: egy drámaíró nevét és egy vallási jelenséget egymáshoz kapcsolva tulajdonképpen merész analógiát sugall irodalmi és vallási élet között. E szókapcsolat annyira átment a köztudatba, s oly magától értetődőnek tetszik, hogy gondolkodás nélkül szokás használni, figyelemre sem méltatva sajátos rendeltetését. Pedig kötőjelének hídja kiállná a teherpróbát. A magyar Shakespeare-kultusz két évszázados történetének elemzése igazolja a kifejezésben lappangó analógiát: valóban egy irodalmi kultusszal van dolgunk. A magyar Shakespeare-tisztelet természetrajzában az irodalmi életbe áttevődött, egy világi személy körül megindult, viszonylag kései kultuszképződés idegenből meghonosított változatára ismerhetünk. Az irodalmi életnek azok a periférikusnak és összefüggéstelennek látszó jelenségei, amelyeket az irodalomtörténetírás általában nem vesz komolyan, s önálló feldolgozásra, sőt többnyire említésre sem ítélt érdemesnek, a kötőjel segítségével egy kultusz szertartásrendjének sokatmondó és összetartozó rítusaiként értelmezhetők. Az irodalmi kultuszt mint metaforát mintegy szaván fogva így lesz számomra a normafeladó kritikai kivételezésből eleve apologetikus *theodicaea*, a Stratfordba utazásból *zarándoklat*, a költő szederfájából készült tárgyak áhítatos gyűjtéséből *ereklyetisztelet*, hamisított kéziratok okmányából *apokrif iratok*, a születésének évfordulójára rendezett és rítusokban gazdag ünnepségből *kultikus fesztivál*. Bő kétszáz évnyi itthoni dokumentumaikat is a sajátosan kultusztörténeti rendező elv segítségével osztom öt, egymást követő, bár egymásba átnyúló periódusra: *a beavatás, a mitizálás, az intézményesülés, a bálványrombolás, végül a szekularizálódás* korszakaira. A beavatás kora az 1770-es évektől az 1830-as évek végéig tartott, az alábbi tanulmány azonban ennek csak első felére szorítkozik: egyelőre a XVIII. század utolsó negyedének fejleményeit elemezve igyekszem megvilágítani a Shakespeare-kultuszba, s ezen át az irodalmi kultuszba való beavattatás hazai körülményeit és legkorábbi kulturális szerepét.

I. A beavatás lélektani sorrendje: tisztelet a megismerés előtt

A magyar Shakespeare-kultusz későbbi fejlődéstörténete és egész természetrajza szempontjából jellemző, hogy szertartásait korábban kezdték meghonosítani, mintsem a drámaíró műveit érdemlegesen tanulmányozhatták volna. Shakespeare-t Magyarországon előbb magasztalták, mint ismerték. E látszólagos paradoxon magyarázata részben a korabeli színházi viszonyokban, részben a fordítók elveiben és gyakorlatában keresendő.

A XVIII. század utolsó negyedében, a kultusz elsajátításának kezdetén, állandó magyar nyelvű színház még nem volt. A pozsonyi, budai és pesti német színpadok Shakespeare-bemutatóinak művelődéstörténeti szerepét nem szabad lebecsülnünk, ismeretterjesztő és közönségnevelő hatásukat méltányolnunk kell, színházi előkészítő és hagyományteremtő érdemeik számosak; ám leglelkesebb méltatójuknak is el kell ismernie, hogy a korabeli német színházak gyakorlatához hasonlóan „erős kurtításokkal és a drámák lényegébe is belenyúló átdolgozásokban mutatják be”¹ Shakespeare műveit. Így még a németül tudó, vagy egyenesen német anyanyelvű néző is csak többszörösen közvetített és töredékes képet kaphatott a növekvő hírű szerzőről. A pozsonyi német színház például már 1773-ban bemutatta a *Hamletet*, az 1774. január 8-i előadásukról már pontos adatunk is van; ezek azonban Franz Heufeld bécsi színműíró békés végkifejletű átdolgozását vették alapul, amelyből az eredetinek szinte fele hiányzott. Ugyanitt 1773-ban és 1774-ben az ifj. Gottlieb Stephanie által szánalmasan összefércelt *Macbeth*-átdolgozást vitték színre. Karl Wahr színingazgató 1775. március 9-én elszánta magát egy csonkítatlan változat előadására, feltehetőleg Wieland fordítása alapján, ez viszont nem hozta meg az elvárt sikert. A pesti és budai német színház Shakespeare-előadásairól összegyűjtött adatokból, az egykori kéziratot vagy nyomtatott sugópéldányok tanúságaival kiegészítve, hasonló összkép bontakozik ki: az egymást váltó színingazgatók és társulatok erőfeszítései többnyire erősen átalakított drámákat keltettek életre.²

A nehéz körülményeikkel hőiesen dacoló magyar vándorszínészek, a XVIII. század végétől egészen a reformkorig, legfőljebb egy felvonásnyit vagy még kevesebbet adhattak Shakespeare-ből, méltatlan színvonalú drámák töredékeivel körítve, amelyek biztos bevétellel kecsegtettek. Balog István (1790–1873) direktor társulatának fennmaradt *Cassa Protocolluma*, azaz magánhasználatra szánt könyvelése, amiből rekonstruálható 1820-tól 1837-ig megtett útjuk, az előadott darabrészetek címeivel, bevételeivel és deficitjeivel. Balogék 1820 és 1835 közt a *Hamlet* egy felvonását vagy kisebb részletét, például a sírásók jelenetét mindig egy-két nézőcsalogató vígjáték vagy énekes színmű egy-egy felvonásával együtt adták elő; 1835 és 1837 közt a *Romeó és Júlia* valamelyik részlete szorítja ki, ezt is mindig valami mással párosítva tűzik műsorra.³ A magyar fordítónak még a XIX. század elején is szűkös színpadi viszonyokhoz kellett alkalmazkodnia; a *Macbeth*-et eredetiből fordító Döbrentei Gábor 1808-ban jól tudja, hogy a drámát „a' Vásárhelyi deszka theátrumhoz másképpen kellene alkalmaztatni”⁴; 1811-ben arról számol be Kazinczynak, hogy Kolozsvárott bemutatandó fordításában szereplők kihagyására

¹KÁDÁR Jolán, *Shakespeare drámái a magyarországi német színpadokon 1812-ig*. Magyar Shakespeare-tár, 1916. 66.

²Vö.: KÁDÁR Jolán, *i. m.*, 65–111.; KÁDÁR Jolán, *A budai és pesti német színház Shakespeare-sugópéldányai*. Magyar Shakespeare-tár, 1919. 180–231. és 1922. 23–53.; a későbbi fejleményekről: KÁDÁR Jolán, *Német Shakespeare-előadások Pesten és Budán, 1812–1847*. Magyar Shakespeare-tár, 1918. 21–87.

³Vö.: BAYER József, *Egy vándorló színtársulat Shakespeare-műsora 1820–1837 közt*. Magyar Shakespeare-tár, 1911. 194–212.

⁴Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenchez, 1808. július 3-án. *KazLev. VI. köt. 5.*

kényszerül: „a' személyeket kevesítenem kell, hogy elég Játzó lehessen”.⁵ Úgy is lett: 1812. április 11-én Kolozsvárott bemutatták, s egy sor mellékszereplő hiányzott, jeleneikkel együtt.⁶ Ha ennek így kellett lennie még a Wesselényi család által fenntartott színházban is, akkor igazán megérthetjük Döbrenteit, aki második, immár verses Macbeth-fordítását azzal a jámbor óhajjal bocsátja útjára 1830-ban, hogy szeretné egyszer magyar színpadon látni, „csak, nem csűr formájú deszka theatruban!”⁷ Az efféle fordítói aggodalom még a reformkorban sem volt indokolatlan; szinte természetes, ha valaki a XVIII. század végén féltette Shakespeare-t a gyarló színpadi megvalósulástól. Nemcsak Kazinczy kényes ízlésére vall tehát, hogy 1786 előtt Kassán elvből tartózkodott a *Hamlet* megnevezésétől: más művek előadásaiból sejtette, mire számíthat. „Tudván, hogy a szín fődarabjának Hamlet tartatik, valamikor azt játsszák a kassaiak, mindég elmaradtam a theatruból; rettegtem, hogy a rossz, vagy ami szint-annyi, a középszer játék előli bennem, amit keresék.”⁸ Ez az érzület egyúttal mélyen kultikus. Az *ikonofóbia*⁹ vallás-lélektani képletéhez hasonló ugyanis Kazinczynak attól való szorongása, hogy a hírből tisztelt mű elképzelt nagyságának átélését majd bizonyára tönkre tenné a méltatlan színre vitel kiábrándító valósága; az ikonofóbiára jellemző hittétel szerint a misztikusan átélhető transzcendens isteni lényeghez méltatlan a képen vagy szoborként való ábrázolása. Részben talán ezért nem elégitették ki Kazinczyt 1786-ban a bécsi *Hamlet*-előadás színészei és szövege sem: ez a sajátos érzelmi kényszerpálya a megtestesített változatban való csalódáshoz vezet, amely tovább erősíti a megvalósulton túli transzcendens lényeg áhítatos tiszteletét. Bár ezek szerint még az ilyen csalódások is tovább éltetik a kultuszt, valószínű, hogy az itthoni állandó vagy alkalmi német és magyar színpadok éppenséggel nem ölték el a nézőkben növekvő tiszteletteljes várakozást. Az erősen átdolgozott és hiányos hazai előadások azonban egy szempontból csakugyan rászolgáltak Kazinczy idegenkedésére: nem közvetíthették a drámák hű és teljes szövegét. Ha az eltanult áhítat táplálásához elegendő volt is, amit adni tudtak, hiszen az átvett tisztelet önigazolást keres és talál, Shakespeare eredeti drámáinak megismeréséhez édeskevés lehetett.

Az első magyar Shakespeare-fordítások, s a mögöttük rejlő fordítási elvek, szintén legfőbbjebb közvetett vagy részleges megismeréshez nyújthattak segítséget. Aranka György Wieland német prózafordításából ülteti át magyarra, szintén prózában, *II Rikárd Angliai Király élete és halála* néhány részletét „egy kis mustra”-ként (1785); Kun Szabó Sándor a Christian Felix Weisse keze nyomán szentimentális kamaradarabbá vedlett német nyelvvű

⁵ Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenchez, 1811. november 16-án. KazLev. IX. köt. 147.

⁶ Vö. FERENCZI Zoltán, *Döbrentei első Macbeth-fordításáról*. Magyar Shakespeare-tár, 1916. 290–291.

⁷ *Shakespeare remekei*. I. köt. *Macbeth. Szomorú játék öt felvonásban*. Angolból, mai előadhatáshoz alkalmaztatva. Pest, 1830. 267.

⁸ Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete*. in *Kazinczy Ferenc válogatott művei*. I–II. Sajtó alá rendezte SZAUDER Józsefné. Válogatta SZAUDER József. Bp. 1960. I. 74.

⁹ Az *ikonofóbia* és *ikonofília* ellentétes attitűdjeiről lásd TURNER, Victor–TURNER, Edith, *Image and Pilgrimage in Christian Culture. Anthropological Perspectives*. New York, 1978. XIV., 28., 140–171., 234–237., 253.

Romeo és Júliát fordítja le (1786); Kazinczy *Hamlet*-fordítása Friedrich Ludwig Schröder túlnyomórészt prózában írt német átdolgozása nyomán készült, ugyancsak prózában, verses részletei páros rímű tizenkettősökben (1790), *Macbeth*-je Gottfried August Bürger fordítását veszi alapul (1791).¹⁰ Bár Shakespeare *Hamlet*-jének megismeréséhez az se vitt volna közelebb, ha Kazinczy híven fordítja le a Sturm und Drang hangvételébe váltó Schrödert, egy filológiai összehasonlítás nemrég kimutatta, hogy a magyar változat (mondhatni: az átdolgozás átdolgozása) hangulatilag mennyire más, mint a német, s a saját szövegén később sokat javító Kazinczy változtatásai sem a szigorúbb fordítói hűség felé törekszenek.¹¹ De hát a XVIII. század végén a műfordítás közmegegyezésen alapuló elvei közt nem is találjuk legfőbb normaként az eredetihez való hűséget. Aki mégis szorgalmazza, mint Batsányi János 1787 és 1789 között háromszor is, egyelőre az ár ellen úszik. Az iskolai latintanítás hagyományosan a fogalmazási készséget igyekezett fejleszteni, elsősorban nem a szoros fordítottatással, hanem az auctor meglehetősen szabad *imitatio*-jával, sőt a vele való versengésre ösztönző *aemulatio* révén; e gyakorlatból és a magyar nyelvű irodalom sajátos kifejezés-kincsének védelmezéséből kölcsönözte igazolását az uralkodó fordításelméleti nézet, amely az eredeti túlszárnyalására sarkallt.¹²

A D'Alembert fordításezsményét helyeslő Péczeli József például arra biztatja a fordítókat, hogy bajnokok módjára „víjjanak meg az Írókkal”, akiknek gondolataiból „szint' olyan szép”, sőt akár „még szebb munkát raknak össze, született nyelveken”, mint amilyen az eredeti volt.¹³ Ezt Voltaire *Henriade*-jének fordításához írt előszavában fejti ki; nem meglepő, hogy maga az átültetés, főleg idillikus részleteinél és csatajeleneteiben, függetlenül eredetijétől.¹⁴ Péczeli a tudatosan átgondolt, mondhatni: koncepciózus félfordítástól sem riad vissza; Young-átültetését illetően 1787-ben azt ígéri, hogy „nem csak a Német és Frantzia ford[í]tást, hanem magát az Originált-is meghaladja annyiban, hogy a Magyar nyelvnek hathatós szépsége nagy részént megtisztította ezt a Munkát attól a komor Melánkholiától, a mely talán némely olvasókat el-idegeníthetne”.¹⁵ A fordítás mint nem kívánatos mozzanatok kiszűrése többször felbukkanó korabeli gondolat; nyilvánvalóan nem az eredetihez való hűség normájának mindenek feletti sértetlenségére vall. A *Mindenes Gyűjtemény* egyik cikke 1789-ben szorgalmazta Samuel

¹⁰ Vö. FERENCZI Zoltán, *Az első magyar Shakespeare-fordítás*. Magyar Shakespeare-tár, 1912. 268–281.; REXA Dezső, *Kótsi a „Lenni vagy nem lenni” fordítója*. Magyar Shakespeare-tár, 1916. 289–291.; BAYER József, *Shakespeare drámái hazánkban*. I–II. Bp. 1909. I. 130–159., 322–329. CZEKE Marianne, *Kazinczy Ferenc Macbeth-fordítása Bürger után*. Magyar Shakespeare-tár, 1918. 238–256., 1919. 251–281.

¹¹ FRIED István, *Adatok Kazinczy Ferenc színházi törekvéseire*. Színháztudományi Szemle, 1982. 10. sz. 117–137.

¹² Ezeket az összefüggéseket részletesen TARNAI Andor tárta fel; lásd jegyzeteit in *Batsányi János összes művei. II. Prózai művek*. I. Sajtó alá rendezte KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor. Bp. 1960. 452–455.

¹³ *Henriás. Az az negyedik Henrik frantzia királynak életének némely része, mely frantzia versekből ugyan annyi számú 's lábú versekbe foglalattott Péczeli József által*. 2. kiad. Győr, 1792. *Elő-beszéd*.

¹⁴ Lásd BÍRÓ Ferenc összehasonlítását, *Péczeli József* című tanulmányában, ItK, 1965. 406–409.

¹⁵ Magyar Musa, 1787. július 14. 446.

Richardson (1689–1761) *Pamela* és *Sir Charles Grandison* című regényeinek lefordítását és kiadását, s a nem eredetiből dolgozó fordítás közvetettségében jótékony szűrőhatást vélt felfedezni. „Ha valaki az Ánglus nyelvet nem érti, bátran által teheti a' Frantzia fordítás (!) után, mert a' Frantzia Fordítás többnyire olly sűrű szita, melly a' korpát, ha mi volna is az eredeti munkában, által nem eresztí.”¹⁶ A szabad vagy közvetett átültetés létjogosultságának hirdetését érdekesen egészíti ki ebben a korban, hogy az így más nyelvbe és kultúrába került műveket jellegükben, értékükben és hatásukban mégis mintha azonosnak vélnék eredetijükkel. Legalábbis ilyesfajta homályos előfeltevésre épül, akarva-akaratlan, a Komáromi Tudós Társaság drámapályázatának kikötése: a benyújtott magyar történelmi tárgyú tragédiák legjobbikának akkor ítélik oda a húsz arany jutalmat, ha kiállja a próbát, azaz „Német nyelvre által fordíttatván, egy nevezetes Német Teátromban egész kedvvel, 's meg elégedéssel fogadtatik”.¹⁷ Az elvárt művészi színvonal e „próbája” az irodalom egyetemes hatóképességének axiómaként elfogadott vagy öntudatlan feltételezésére utal, s egyúttal mintegy nem számottevőnek nyilvánítja a külföldi közönség elé vitt fordítás nyelvi és kulturális kontextusváltásának¹⁸ azt a következményét, hogy ebben a helyzetben különbségekkel kellene számolnunk, hiszen egy immár *más* mű gyakorol hatást *más* közönségre.

A fordításnak mind gyakorlatában, mind elméletében elfogadták tehát a szabad vagy másodkézből való fordítás teremtette nyelvi különbségeket, ezek irodalomszociológiai következményeit azonban nemigen tudatosították. Ez a kettősség magyarázhatja meg, hogy a szabad átdolgozásban és másodkézből való fordításban megismert drámákat hogyan tekinthették szinte közvetlenül Shakespeare műveinek. (A különbségeket teremtő közvetítés mozzanatáról gyakran az is elterelte a figyelmet, hogy a színlapra nem írták ki a fordító nevét.) Az angol drámaíró eredetiben olvasásához pedig hiányzott a kellő szintű nyelvtudás; ha íróink egyáltalán kézbe vehették, szórványosan és külföldi (jobbára német vagy francia) fordításban olvasták, ám magasztaló véleményeiket elsősorban akkor sem e *Shakespeare*-műveknek tekintett átdolgozások élménye ihlette, hanem külföldi tekintélyektől vették át, olykor azok jellegzetes nyelvi fordulataival együtt. Úgy dicsérték a teremtő Shakespeare-t, hogy eredeti műveiben, színről színre nem látták. A kultuszfejlődés lélektanával magyarázható, hogy e közvetítettség már kezdetben is sokkal inkább serkentette a magyar Shakespeare-tisztelet növekedését, mintsem meggátolta, vagy akár csak mérsékelte volna.

II. Beavatás az irodalmi apologetikába. Bessenyei, Péczeli, Szerdahely

Amit magyar szerzők kezdetben Shakespeare-ről írnak, azon Voltaire felemás véleményének hatása érződik, vonakodva elismerő nézeteiből azonban nem veszik át az egyre fanyarabb, végül keserű idegenkedést. Voltaire 1734-ben úgy vélte, hogy Shakespeare

¹⁶ (Névtelen): *Román, 's mi jobb a' Románnál*. Mindenés Gyűjtemény, 1789. II. negyed. XII. Levél. 187–188.

¹⁷ *Hadi és más nevezetes történetek* (Második szakasz). Bécs, 1790. 120.

¹⁸ E fogalom fordításelméleti jelentőségét KOROMPAY H. János elemezte, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen *Baudelaire magyar fordításairól* tartott előadásában, 1986. október 27-én.

tragédiában „szép jelenetek, . . . nagy és rettenetes részek” is vannak, „bizarr és rendkívüli ötleteinek legtöbbször ma, kétszáz év múltán, fenségesnek tartják”; 1748-ban a *Hamleten* töprengve úgy látta, „mintha a természetnek abban telt volna kedve, hogy Shakespeareben egyesítse az elképzelhető leghatalmasabbat és legnagyobbat a legalacsonyabb rendű és legutálatosabb szellemtelen durvasággal”; 1768-ban, Horace Walpole-hoz írott levelében úgy gondolta, hogy Shakespeare „Szép természet, csak kissé vad; . . . ocsmányság igaz nagysággal, bohóckodás rettenettel keverve”; 1776-ban a shakespeare-i dráma példaképként állítása ellen úgy fakad ki, hogy saját korábbi közvetítő szerepét hibáztatja az új színházi bálványimádás öntudatlan előkészítéséért: „Én mutattam meg elsőként a franciáknak azt a néhány gyöngyöt, amelyet [Shakespeare] hatalmas szemétdombján találtam.¹⁹ Bessenyei György egy 1777-ben közzétett francia nyelvű levelében fejti ki véleményét az angol írókról. „Némelyiket franciául olvastam, s mondhatom önnek, ezek az emberek nagyon érzékeny s fennkölt ítélőképességűek, olykor olyan messzire mennek, hogy már-már túlszárnyalják az emberi képzelet határait. Gondolataik néha ijesztőek, de mindig felségesek.” A valószínűleg fiktív levélben ezután Bessenyei ilyen tanácsot ad a megszólított, D. kezdőbetűvel jelölt barátjának: „Olvassa Milont, Shakespeare-t, Youngot, és majd meglátja, hogy lehet az emberi értelem egyszerre fennkölt és borzalmas.”²⁰ A Voltaire hatását valószínűsítő szövegszerű hasonlóság az egymással szembeállított jelzők helyenkénti egyezéséig erősödik, ha az eredeti francia szövegeket összehasonlítjuk: Voltaire-nél a „belle” és „grand” áll szemben a „terrible”-el, s a „bizarre” a „gigantesque”-kel vagy „sublime”-mel; Bessenyeinél az „effrayant” a „sublime”-mel, s a „majestueuse” a „terrible”-el; mindkettőjüknél előfordul tehát a „terrible” és „sublime” kettőssége.²¹ A hatást tovább valószínűsíti, hogy régóta tudjuk, milyen sokat köszönhet Bessenyei szellemi fejlődése Voltaire ihletésének, még ha van is abban némi túlzás, hogy „e nagy francia író és bölcselkedő gondolatainak terjesztésében töltötte apostoli buzgalommal az ő egész életét”.²²

De föltételezve Voltaire hatását Bessenyei Shakespeare-ről alkotott véleményére, annál inkább észre kell vennünk a finom, s a kultusz gyorsabb meghonosodása szempontjából lényeges különbségeket szövegeik között. Bessenyei a „felséges” vagy „fennkölt” mellett nem az alacsony rendűt, utálatost vagy szellemtelent említi, még csak nem is a bizarrt, hanem az „ijesztő”-t és (főként) „szörnyű”-t (terrible); olyasmit tehát, ami maga is lehet nagyszabású, a fenséggel még nagyon jól összefér, s inkább növeli, mint csökkentené. „A szörnyű, borzasztó, rettenetes, szinte [értsd: szintén – D. P.] a fenséges köréhez tartoznak s erőbeni fenséget tüntetnek elő” – jegyzi meg találóan esztétikai

¹⁹ *Shakespeare az évszázadok tükrében*. Szerk. SZENCZI Miklós. Bp. 1965. 63–64., 66. Idézeteinket, az utolsó kivételével, Pór Péter és Szávai Nándor fordította. Az utolsó idézet Voltaire-nek d'Argentalhoz írott leveléből való, 1776. július 19-ről.

²⁰ MALLER Sándor–RUTTKAY Kálmán (szerk.): *Magyar Shakespeare-tükör. Esszék, tanulmányok, kritikák*. Bp. 1984. 55. Eredetijét lásd Georg von BESSENYEI, *Die Geschäfte der Einsamkeit*. Wien, 1777. 77.

²¹ Voltaire itt vizsgált leveleit lásd *Oeuvres Complètes de Voltaire*. Paris, 1879. XXII. köt. 149., XXX. köt. 365.

²² RADNAI Rezső, *Aesthetikai törekvések Magyarországon, 1772–1817*. Budapest, 1889. 25.

jegyzeteinek *A fönsegesről (Erhaben. Sublime.)* szóló egyik részében Arany János.²³ Bessenyei jelzői így kevésbé elmarasztalóak, mint az általa nagyra becsült francia filozófuséi. Ráadásul míg Voltaire-nél a szembeállított jó és rossz tulajdonságok aránya mindinkább az utóbbiakat hangsúlyozza ki, Bessenyeinél a „néha ijesztőek, de mindig fenségesek” határozói a jó túlsúlya felé billentik a mérleget. A levél e részletének beszédhelyzete: az olvasásra való ajánlás is Shakespeare mellett szól; ha a levél fiktív, akkor még inkább, hiszen így a kitalált beszédhelyzet egyik célja éppen az, hogy a valakinek szóló ajánlással mindenkinek ajánlhassa a brit drámaíróét. Végül azáltal is kedvezőbb Bessenyei ítélete, hogy Shakespeare (valamint Milton és Young) művészetének jellemzéséből az emberi képzelet és értelem lehetőségeire következtet. Ily módon Bessenyei már csak azért sem határolhatja el magát Shakespeare-től kritikai jelzőivel, mert a drámaíró e levélben valami közös, mindenkit (így a levél szerzőjét is) magába foglaló egyetemes magasztos példájaként jelenik meg, mint lehetőségeink ritka megvalósulása.

Bessenyei fejtegetése nemcsak tartalmával, hanem megjelenésének körülményeivel is jelképérvényű példája a többszörös közvetítettségnek, amely a magyar írók Shakespeare-élményét ekkoriban jellemzi. A francia levél Georg von Bessenyei: *Die Geschäfte der Einsamkeit* című német munkája függelékében jelent meg Bécsben; a levél írója saját bevallása szerint franciául olvasta Shakespeare-t. Nem árulja el, s máig nem tudjuk bizonyosan, kinek a fordítását használta, de a szóba jöhető korabeli francia fordítások zöme méltatlan volt eredetijéhez. Ha Voltaire szemelvényekkel tűzdelt értekezéseiből vagy szuverén átdolgozásaiból igyekezett megismerni az angol szerzőt,²⁴ ami csakugyan a legvalószínűbb, akkor úgyszólván lehetetlenre vállalkozott: az ő durva félrefordításaival ekkorra már tisztában volt a művelt Európa. Horace Walpole *The Castle of Otranto (Az otrantói várkastély)* című regénye második kiadásának (1765) előszavában kimutatta Voltaire félreértéseit. Ennél nagyobb hatással pellengérezte ki őket Elizabeth Montagu könyve, *An Essay on the Writings and Genius of Shakespear...* (*Értekezés Shakespeare írásairól és géniuszáról*), amely már alcímében ígerte Voltaire tévedéseinek leleplezését; a könyv először Londonban jelent meg 1769-ben, szinte osztatlan sikert aratott, ugyanabban az évben Dublinban is kiadták, csupán a rákövetkező évtizedben még négy angol (1770, 1772, 1777, 1778), egy német (1771) és egy francia (1777) nyelvű kiadást ért meg, aláírva Voltaire angol tudásának hitelét és Shakespeare-re vonatkozó kifogásainak illetékeségét.²⁵ Pierre Le Tourneur kiváló húszkötetes Shakespeare-fordításának (1776–1782) elején a fordító XVI. Lajoshoz intézett episztolája nem alaptalanul állította, hogy műve megjelenéséig a franciák csak Shakespeare-t megcsúfoló neveltséges travesztiákban kaphattak valamit e drámákból. Pierre-Antoine de La Place fordításai, majd az angolul nem tudó

²³ ARANY János, *Széptani jegyzetek*. in *Arany János összes művei*. Szerk. KERESZTURY Dezső. X. kötet. *Prózaí művek I.* Sajtó alá rendezte KERESZTURY Mária, Bp. 1962. 540. Lásd még 538–540.

²⁴ Erre a feltételezésre hajlik BAYER József, *Shakespeare drámái hazánkban*. I–II. Budapest, 1909. I. köt. 11.

²⁵ Elizabeth MONTAGU, *An Essay on the Writings and Genius of Shakespear, Compared with the Greek and French Dramatic Poets. With Some Remarks Upon the Misrepresentations of Mons. de Voltaire*. New York, 1970. (Az 1769-es londoni kiadás reprintje.) 207–218., 278–283.

Jean-François Ducis mások fordításaiból összetákolt verses átdolgozásai, amelyekre (Voltaire munkáján kívül) e lesújtó vélemény célzott, valóban nem érdemeltek sokkal több méltánylatot, s így a magyar író ezekből sem kaphatott volna megbízhatóbb képet. Mivel a francia nyelvű Shakespeare-művek olvasására 1777-ben megjelent munkájában hivatkozik, Le Tourneur első két kötete még 1776-ban hagyta el a nyomdát, e jó fordításokból is akadhattak már példányok Bécsben, elvileg eljuthattak Bessenyei kezébe, ennek azonban nem maradt nyoma, s nincs, ami valószínűsítene.

A levél megírásakor lehetett már Bessenyeinek színházi Shakespeare-élménye is, amely azonban szintén csak közvetítő rétegeken át engedett betekintést a híres életműbe. Heylesnek látszik a feltevés, hogy Bessenyei a bécsi Burgtheaterben látta a *Hamletet*, az 1773. január 16-i bemutaton vagy valamelyik azt követő előadáson, bár nem merném állítani, hogy „kétségtelenül”²⁶ így történt. Az a másik feltételezés, amely szerint „nem tudott annyira jól németül, hogy a színházi előadás... minden szavát megértette s különösen megjegyezte volna”,²⁷ már kevésbé valószínű, legalábbis ami a megértést illeti, hiszen 1765-ben került Bécsbe, ahol nemsokára vasszorgalommal tanult, itteni baráti körének egy részével csak németül érintkezhetett, s 1774-ben már német nyelvű filozófiai elbeszélése jelent meg Bécsben, *Der Amerikaner* címmel, amelyet föltehetően ennél előbb, részben nyelvgyakorlásul írt.²⁸ Az utóbbi munka ugyan nem mentes nyelvi hibáktól, ám aki ezt meg tudta írni, annak a hírből nyilván ismert cselekményű drámát már okvetlenül meg kellett értenie. De akár értette *minden* szavát, akár nem, s bármilyen jól követte is az előadást, mindenképp egy eredetileg angol dráma német változatát figyelhette, neki magának nem ez volt az anyanyelve, így az első közvetítő rétegnek Shakespeare és Bessenyei között ezúttal a német nyelvet kell tekintenünk. Ehhez járult, második réteggént, hogy Wieland *prózában* fordított *Hamletjét* mutatták be, s harmadikként, hogy ezt is Franz Heufeld érzeigős melodrámai átdolgozásában adták, tehát a sírásók nélkül, eléggé megkurtítva, a végén életben hagyott címszereplővel. A francia fordításban olvasott Shakespeare-hez legfőjebb *ilyen* színházi tapasztalat járulhatott.

Mindössze ennyi személyes élménybeli fedezete volt ekkoriban, mégpedig Bécs kulturális pezsgésében, az egyik legműveltebb magyar író Shakespeare-tiszteletének, aki egyébként egy-egy szerző elmélyült végigolvasását a róla való ítéletformálás előfeltételének nyilvánította, s nemsokára éppen Voltaire védelmében fog eredetiben tanulmányozott összes művére hivatkozni. „Ezen nevezetes Író munkájának ereje, színe, harmincz hat könyvekbe vannak öszve szedve... mind a 36. könyvet, figyelmetességgel kétszer, háromszor is által meg által olvastam, melly olvasásból le tészem előtted tsekély ítéletemet... a keresztyénségnek tzáfolását, egész 36 Könyvébe sehol sem vézsi fel.”²⁹ Ez a tüzetesen átbúvárolt életmű és szeretve tisztelt szerzője, „a híres Frantzia Írónak” titulált „Voltér”³⁰

²⁶ SZIGETHY Gábor, *Bessenyei és a Shakespeare-i dramaturgia*. Filológiai Közlöny, 1967. 3–4. sz. 309.

²⁷ Uo., 306.

²⁸ Vö. WEBER Arthur, *Bevezetés*. in KAZINCZY Ferenc, *Az amerikai Podocz és Kazimír keresztyén vallásra való megtérése*. Bessenyei német eredetijével együtt kiadta WEBER Arthur. Bp. 1914. 15–17.

²⁹ BESSENYEI György, *A Holmi*. Sajtó alá rendezte BÍRÓ Ferenc. Bp. 1983. 348–350.

³⁰ Uo., 348.

legalább annyira befolyásolhatta Shakespeare megítélésében, mint ami a híres brit drámából hozzá közvetve eljuthatott. Ám a Shakespeare-kultusz történetében gyakran tapasztaljuk, hogy éppen a homályos közvetítő rétegeken átcsillanó és félig csak sejthető kiválóságnak előlegezett bizalom mélyíti el azt a tiszteletet, amelyre külföldi tekintélyek szava vagy magatartása, esetünkben (főként a fiatal) Voltaire, ad bátorító példát.

Voltaire tekintélyes nevével megtámogatva közvetíti az *angolok* Shakespeare-tiszteletének hírért Péczeli József (1750–1792). Ő már nem pusztán az ízlés egy mérvadó tekintélyének irodalmi ítéletével ismerteti meg közönségét, hanem a szigetországbeli *istenítés* megnyilvánulásaival is, mégpedig a nevezetes szemtanú helyeslő tudósításának lefordítása révén, azaz közvetett módon sugallva e rajongás megérdemelt voltát, s egyelőre kimondatlanul buzdítva követésére. Péczeli szava magában is sokat nyomott a latban; rangos ismeretterjesztő folyóirat, a hetenként kétszer megjelenő *Mindenes Gyűjtemény* (1789–1792) szerkesztőjeként ez a széles műveltségű és szónoki tehetséggel megáldott református lelkész lett a Komáromi Tudós Társaság vezéregyénisége. A francia irodalom jelesein kívül (többek közt) az angol remekműveket is eredetiben olvasta. Angolul már a debreceni kollégiumban megtanult, később az ő átültetésében jelentek meg, bár francia átdolgozás alapján, *Yung éjtakái és egyéb munkái* (Győr, 1787), majd *Hervey sirhalmi és elmékedései* (1790). Készült „*Schakepeárnak* leg-szebb Darabjai”³¹ is lefordítani, amit azonban meghiúsított a korai halál. Aligha véletlen azonban, hogy fordítói tolla alól először Voltaire két műve kerül ki: a *Zayr* című tragédia (1784), majd a *Henriás* (1786). Az utóbbinak 1792-ben látott napvilágot második kiadása, „némmely változtatásokkal s jobbításokkal”, amelyek közt számunkra legfontosabb *A Beszélő Versezetről vagy Epopéről* szóló értekezés hozzátétele, Voltaire *Essay sur la Poesie epique*-jének magyarításaként.³² Amit ebből az angol Shakespeare-kultuszról megtudunk, azt feltehetőleg sokan olvashatták, mert a könyv második kiadása iránt nagy volt a kereslet. „Már ez előtt két esztendőkel másodszer nyomtattam volna ki a’ Henriást, mert annak számos nyomtatványjai hirtelen elkeltek; sőt az óta hat száz is el-kelt volna, mert ritka hét hogy ne írának hozzám eránta” – írta az érdeklődőknek a *Mindenes Gyűjtemény* 1790. évi egyik számában Péczeli („mert mindeneknek különös Levéllel felelnem nem lehet”), megígérván a második kiadás közeli megjelenését.³³ A korabeli viszonyokhoz képest így meglehetősen széles közönség olvashatta azt az értekezést, amely egyúttal már mintegy beavatta őket az angol Shakespeare-tisztelet igazolásának érvelésmódjába.

Homérosz *Iliász*ának kidolgozásbeli egyenetlenségein töprengve az értekezés szerzője megvallja, hogy sokáig nem tudta összeegyeztetni a „tetemes hibákkal” megrakott művet a görög költő nagy hírével, mígnem „az Anglusoknál” járva, és Shakespeare műveit ottani fogadtatásukkal összehasonlítva egyszer csak rájött Homérosz látszólag érdemtelen nagybecsülésének nyitjára. Az angolok első számú tragédiaköltője, fejtegeti rögtön magyarul párhuzamként Voltaire, „rend szerint Isteni férfiúnak neveztetik nálok”. Példátlan

³¹ *Mindenes Gyűjtemény*, 1790. IV. negyed. III. Levél. 47.

³² Az értekezést RADNAI Rezső, *i. m.* 146. Péczeli eredeti tanulmányának vélte, de ezt a tévedést már BAYER József, *i. m.* 16. helyreigazította.

³³ *Mindenes Gyűjtemény*, 1790. IV. negyed. V. Levél. p. 73.

közönségsikeréről is személyesen meggyőződhetett. „Soha sem láttam egész Londoni lakásomban, hogy valaha a' Racine Andromachjára... vagy az Addison' Catojára, oly nagy számmal gyülekezett volna a' nép a' néző színbe, mint a Shakespeare' régi darabjaira.” Mivel ezek a tragédiák fittyet hánynak a drámaesztétika és illendőség szabályainak, s nem riadnak vissza a légszörnyűbb és legképtelenebb jelenetekről, az angol nyelvet tanulni kezdő Voltaire eleinte föl sem tudta fogni, „miképen esne az, hogy ez a' megvilágosított nép, ezt a' rendetlen és képtelen Író-tetsülheti”. Figyeljünk föl az idézetben megbúvó fontos mozzanatra: az angol Shakespeare-tisztelet szertartásainak átvételét itthon szorgalmazók majd gyakran abból a többnyire lappangó, nemegyszer nyíltan kimondott, olykor érvként alkalmazott következtetésből indulnak ki, hogy ha egyszer valamit a művelt és felvilágosodott angolok csinálnak, legyen az bármennyire meglepő dolog, akkor abban *kell lennie* valaminek, ami indokolja, és megfontolásra, sőt alighanem átvételre is érdemessé teszi. Voltaire rögtön mintegy jóvá is hagyja a következtetésben rejlő nemzetjellemtani tekintélyérv logikáját, sőt egyetemes érvényű tételként meri megfogalmazni: „de mikor a nyelvet tökéletesen érttem, akkor vettem észre, hogy bizony méltán tselekszik azt az Ánglusok és hogy lehetetlen az, hogy egy egész nép az érzésben 's a' maga gyönyörködtetésében meg-tsalattatnék”. Az angolok tehát helyesen látják, hogy kedvencük műveinek villámláshoz hasonlítható „szépségeit” nem tudják elhomályosítani hibái; ezek után nem pusztá ténymegállapításnak számít, hanem egyúttal a tény helyeslésének is a drámaíró utóéletének tömör (bár téves) összefoglalása: „Több másfél száz esztendejénél, hogy mindenkor egyforma tiszteletben tartattatik Shakespeare az Ánglusoknál.” Végül a rejtély kulcsa, amely Voltaire számára mind Shakespeare, mind Homérosz tartós hírnevét igazolja e köztiszteletben álló szerzők szabálytalanságai ellenére, meglepően romantikus hangzású végkövetkeztetés olyan író szájából, akit az irodalomtörténeti besorolás a romantikával szemben utóvédharcot vívó neoklasszicizmus egyik vezéréként tart számon: ez a huzamos nagyrabecsülés „a' találós elmének az ő jussa és dicsősége, hogy olyan utat készít ez magának, melyen még senki sem járt ő előtte; minden kalauz, mesterség és régula nélkül fut; el-téved ugyan olykor-olykor az ő pályájában, de legalább igen messze hagyja maga után mind azokat, valakik a' szoros régulákat vezérül választják magoknak”.³⁴

Ez a jellemzés és értékelés kritikátörténetileg is figyelmet érdemelne, hiszen valóban „egyike a legelső, magyar nyelven elhangzott ítéleteknek Shakespeare munkáiról”,³⁵ de kultusz történeti szerepe révén lesz igazán jelentős lelet. A kritikából egyrészt érvelésének *mentegető stratégiája* tartozik ide: a művek hibáinak *apológiája* a forgalomban levő korabeli normák követelményeivel szemben. Ezen a nehéz terepen Voltaire olyan ösvényt választ, amelyet nálunk is széles úttá fognak taposni: ő még nem dobja sutba a szabályokat, nem hatálytalanítja egyszer s mindenkorra a Shakespeare által megsértett normákat, s így végül is nem jut el a szerző minden sorát minden áron igazolni akaró kritikai theodicaea feltétlen áhítatú elkötelezettségéhez. A hibákat elismeri hibáknak, amelyeket azonban Shakespeare műveiben egyedi szépségek ragyognak túl, s tesznek elhanyagolhatóvá

³⁴Henriás... 2. kiad. Győr, 1792. 229–291.

³⁵GULYÁS Pál, *Voltaire és Shakespeare*. Magyar Shakespeare-tár, 1910. 31.

és megbocsátandóvá. A normáit elvileg fel nem adó kritikus lélektanilag nagyobb meggyőző hatást gyakorol olvasóira, mint ha eleve feladná őket, ugyanis azt sugallja, hogy ez egyszer valami rendkívüli nagyság készíti a nála szokatlan kivételező értékelésre: nem végleges fegyverletételre szánja el magát, mint később oly sok kritikus teszi, hanem fegyverrel a kézben kénytelen engedni a túlerőnek. Eközben szinte észrevétlenül számos olyan kultusztörténeti információt közöl olvasójával, ami a Shakespeare-tisztelet értékrendjét mutatja meg: a felvilágosodott angolok, íme, bő százötven éve rajonganak drámaírójukért, mai közönségükre is mindenki másén túltesz, sőt „Isteni férfiúnak” nevezik, mindezt eleinte természetes lehet furcsállni, de az angol nyelv megtanulása után be lehet és kell látni jogosságát, ekkor a beavatott előtt villámfényként ragyog fel e kivételes művészet, és így tovább. Elképzelhető, hogyan hatott mindez a korabeli olvasóra, aki nem járt Londonban, nem tanult meg angolul, nem olvasta még Shakespeare drámáit, s ezért semmiképp sem érzi magát illetékesnek arra, hogy felülbírálja a nagy Voltaire ítéletét, aki elment a helyszínre, megtanult angolul, és *ezután* kifejtett mértékadó véleménye szerint az angolok joggal istenítik egyhangúlag drámaírójukat. Az egymást megerősítő tekintélyérvek összegeződésekképp az olvasónak egy kiforrott kulturális értékrend magabiztos érvényesülésére kellett következtetnie: Péczeli fordítása egy tiszteletet parancsolóan régi angol közmegegyezésnek a tekintélyes Voltaire általi jóváhagyását közvetíti, ami egyesült erővel szentesíti a Shakespeare-nak ezentúl kijáró apologetikus kritikai eljárások előfeltevéseit, logikáját és retorikai fogásait. Az értekezés így sokkal több dologhoz szoktatta hozzá korabeli olvasóját, mint amennyinek az tudatában lehetett; ő Shakespeare-ről olvasott, de egy kultusz működéséből kapott ízelítőt, s bár talán még észre sem vette: csatlakozásra is felszólították.

A toborzás, vagy inkább vallási metaforával élve: a *tértítés* itt még jobbára lappangó mozzanatai szembeötlővé válnak az irodalmi kultuszba való beavatás immár tudatos szertartásának fényében, amelyre e korból már kínálkozik példa. Szerdahely György Alajos (1740–1808), aki 1774-től a nagyszombati egyetemen tanított esztétikát, majd az egyetem Budára (1777), végül Királyi Magyar Tudományegyetemként Pestre (1784) költözésével folytatta előadásait, már az 1770-es években beszélt hallgatóinak Shakespeare kiválóságáról, s fennmaradt műveiből arra következtethetünk, hogy hamarosan megismertette őket a Shakespeare-kultusz apologetikus kritikai műveleteivel. Előadásainak tartalmáról először egy másodéves hallgatója által lejegyzett kivonatból kapunk vázlatos képet. Ez a Nagyszombatban igen korán (1776) nyomtatásban megjelent harminclapos kis füzet, amelyet Szerdahely saját művei közé sorolt, a tragédia műfajának angol művelői közül Thomsont és Shakespeare-t emeli ki („inter Anglos Thomsonus et Shakespearus eminent”³⁶), mivel azonban nem tesz köztük színvonalbeli különbséget, s egyazon mondaton belül a franciák jeleseiként ugyanígy nevezi meg Corneille-t és Racine-t, a németeknél meg Klopstockot, Weissét és Schlegelt, egyelőre nincs nyoma annak, hogy Shakespeare kivételes bánásmódot érdemlő, vagy legalábbis ilyenben részesülő nagyságát tudatosította volna

³⁶*Tentamen Publicum ex Aesthetica sive Theoria et bono gustu scientiarum et artium pulcherrimarum quod ex praelectionibus ad. rev. ac clarissimi D. Georgii Szerdahelyi...* Kiadta Emericus FEKETE. Nagyszombat, 1776. Vö. WEBER Arthur, *Shakespeare első említése irodalmunkban*. Magyar Shakespeare-tár, 1916. 286–289.

diákjaiban. *Aesthetica, sive doctrina boni gustus...* című munkájának (1778) első kötetében Homérosz, Aiszkhülosz és Szophoklész sorában említi,³⁷ ami már megkülönböztetett rangot jelent, de még kultikus következmények bemutatása nélkül. A beavatásra annak rendje és módja szerint *Poesis dramatica...* című könyvében (1784) kerül sor, ahol már valóságos dicshimnusz zeng a drámaíróról, s célja legalább annyira a mitikus léptékű hírnév sajátos hatásának: a kivételező kritikai bánásmódnak lényegre törő bemutatása, mint amennyire „magához” Shakespeare-hez és műveihez akar elkalauzolni.

Sőt, szövegét közelebbről szemügyre véve kiviláglik, hogy az esztétika tanárát itt első-sorban egy (ma így mondanánk:) irodalomszociológiai jelenség érdekli, befogadáslélektani és kritikátörténeti jellegzetességeivel együtt. Hiszen többek között arról tudósít, hogy Shakespeare-t kortársai mint a természet csodáját („prodigium naturae”) tartják számon, s miért; arról számol be, hogy „nevét jól ismerik mindazok, akik valamit is tudnak a színházról”, s valóságos bálványa a tragikusoknak („Idolum Tragicorum”); arról értesít, hogy a *Lear király*, a *Macbeth*, a *Romeó és Júlia*, a *Hamlet* és az *Othello* a legtöbbektől megnevezett, legnépszerűbb darabjai („spectatissima sunt”). Mi több, Szerdahely arra is megtanít, milyen manőverekhez folyamodik a Shakespeare tekintélyének behódoló, hírnevétől megfélemlített kritikai érzék annak érdekében, hogy a celebritás drámaiban talál, s másokéban megrótt hibákat ez egyszer ne kelljen elítélni. A brit drámaíró valóban „dicséretet érdemel”, amiért „nem iktat be egyetlen felesleges jelenetet sem, mert mind-egyiknek az a feladata, hogy a cselekmény előrehaladását és végkifejletét vagy akadályozza, vagy elősegítse”, viszont „vét abban, hogy jeleneteit nem mindig kapcsolja össze”, s a nézőt bizonytalanságban hagyja változó témáik között. Szerdahely olvasói, s nyilván a katedrájához gyűlt hallgatóság is, a gondolatmenet logikáját követve itt azt várhatta, hogy a végső a drámaíró elmarasztalását vonja maga után; ám kitűnő retorikai érzékkel épp itt fedi fel szerzőnk a (kultuszra jellemző) fordulatot: „Shakespeare-t hívnád ezért perbe? Ha megismerted őt, nevének nagysága visszaretent majd ettől téged.” S íme az egyébként éppen szerkezeti hibákra kiélezett arisztotelianus kritikai arzenál lefegyverzésének bemutatása, múltbeli tapasztalatokból következő jóslatként: „Amit a halhatatlan Rafael festményeinél és a nagy művészek egyéb alkotásainál szoktunk tenni, azt teszed majd Shakespeare-nél is, és a szépségnek ama különálló példáit, melyeket drámája egyes részleteiben számolatlanul szór szét, kiterjeszted a mű egészére, és azt fogod mondani, hogy az egész tragédia jó.” Ha tehát nem is egyedül Shakespeare kiváltsága az eleve apologetikus kritikai bánásmód, a legnagyobbak körén nem terjed túl. Az eszmeftutatót lezáró megjegyzés alighanem szelíd ironiájú (és ö niróniájú) kommentár, amely színleg az apologetikus kritika sáncain kívül rekedt poétákra vet együttérző pillantást, de ezáltal a részrehajló kritikai gyakorlat művelői s a vonzáskörükbe majd menthetetlenül bekerülő, újonnan térített hívek is kapnak egy-egy apró fricskát: „A többiek pedig, akik költők akarnak lenni ebben az évszázadban, ám lássák, mit hozhatnak fel mentségükre.”³⁸

³⁸*Poesis Dramatica ad Aestheticam...* Authore Georgis Aloysii Szerdahelyi. Buda, 1784. 128–129., 179., lásd még 43., 62., 68., 93. Magyarul KENÉZ Győző fordításában idéztem; lelőhelye: MALLER Sándor–RUTTKAY Kálmán (szerk.), *i. m.* 56–57.

A modern angol kritikából ismerős észrevételek; ott nehezményezik gyakran a mindent átható előfeltevést, amely szerint Shakespeare műveinek bármelyik részletéről bármilyen azt és csakis azt szabad végül kideríteni, hogy egy minden ízében átgondolt és tökéletesre formált egységes remekmű része; ott panaszozzák fel, hogy ez az előfeltevés azután a nemzettudat mítoszába épülve és a drámaíró intézményesített kultuszát tovább éltetve (amely pedig immár nem szorulna rá), megakadályozza az elfogulatlan elemzést, s bizonyos válaszok, sőt immár az őket kiváltó kérdések megfogalmazását.³⁹ Csakhogy Szerdahely nem panaszképpen említi Shakespeare kivételezettségét; hangvételéből nem is tudjuk egyértelműen kihallani, hogy akár helyeselné, akár rosszallaná ezt az apologetikus kritikai eljárást. Utolsóként idézett mondatában talán bújkál némi kajánkodás, de egészében tényközlő, mondhatnánk: ismeretterjesztő tárgyilagossággal egyszerűen beszámol arról, hogy Shakespeare (és a legnagyobb művészek) esetében mi a kritika szokása. Tényállásra készít fel, az erőviszonyokból fakadóan kikerülhetetlen *úzust* ismerteti, az irodalmi életben fennálló status quo működésének tapasztalható és várható furcsaságaira figyelmeztet. Választott beszédhelyzetéből és gesztusaiból jól kivehető, hogy olvasóit és hallgatóit úgy avatja be a kultusz rejtelmeibe, mintha novíciusok lennének. Hogy mennyire a korabeli valóságnak megfelelően tárja fel számukra a Shakespeare-rel való bánásmódot, máris lemérhetjük Voltaire-nek Péczeli tolmácsolásában idézett fejtegetéséből: a drámák „szépségeinek” olyasféle apologetikus kiterjesztése, hibáik eltakarása végett, amelyre mint a nagy név tekintélyének behódoló kritika szokásos műfogására hívja fel Szerdahely a figyelmet, még a neoklasszicista normáihoz ragaszkodó Voltaire-nél is előfordul, s épp ilyenféle művelettel igyekszik bizonyítani az angolok Shakespeare-tiszteletének jogosságát.

Más szempontból összefoglalták már előttünk, mit tanult Szerdahely könyvéből Shakespeare-ről „az egyetemet végzett magyar középosztály s a latinos műveltségű hazai olvasóközönség”,⁴⁰ s többen feszegették, mennyiben volt ehhez Szerdahely megbízható forrás, hiszen idevágó ismereteit nagyrészt Sulzer, Home és Christian Heinrich Schmid munkáiból ollózta össze.⁴¹ A többszörös közvetítésnek valóban meghökkenítő példája, amikor még azt is *Schmidt*től kölcsönzi, hogy *Richard Farmer és mások szerint Shakespeare nem tanult ókori nyelveket és különféle tudományokat. Kultusz történeti szempontból azonban ez nem fosztja meg a Poesis dramatica... szerzőjét hitelétől vagy jelentőségétől; a kritika erőviszonyaira és szokásvilágára felkészítve elsősorban a kultuszt közvetíti, így „magáról” Shakespeare-ről és műveiről nála úgyszólván legfőljebb a kultuszon átderengő képet kapunk. Ebben az összefüggésben ezért nem perdöntő, hogy a Szerdahelyről szóló szakirodalomban többen gyanították,⁴² sőt magabiztos leleplező állításként is megfogalmazódott,⁴³ hogy egyáltalán nem olvasott Shakespeare-ből. E vád élet vagy tompítani*

³⁹ Vö. FRENCH, A. L., *Shakespeare and the Critics*. Cambridge, 1972. 1–5.; JONES, Emrys, *The Origins of Shakespeare*. Oxford, 1977. 1–5.

⁴⁰ BAYER József, *Shakespeare drámái hazánkban*. I–II. Bp. 1909. I. 13.

⁴¹ Vö. JÁNOSI Béla, *Szerdahely György esztétikája*. Bp. 1914. 51–52.

⁴² Vö. JÁNOSI Béla, *i. m.*, 51–52.; BAYER József, *i. m.*, 12.; SOLT Andor, *A magyar Shakespeare-kép kialakulása a felvilágosodás és a romantika korában in Shakespeare-tanulmányok*. Szerk. KÉRY László, ORSZÁGH László, SZENCZI Miklós. Bp. 1965. 11.

⁴³ Solt Andor szerint egyetlen *sort* sem olvasott Shakespeare-től; lásd SOLT Andor, *i. m.*, 11. (Az ítélet Jánosi Béla értekezésére hivatkozik, amely azonban ezt nem mondja ki, s e végletes következtetésre nem ad elégséges alapot.)

igyekeztek, mondván, hogy a drámáknak legalább a lényegét bizonyosan ismerte, hiszen „csak alapos tárgyi tudás jogosíthatta föl őt eme *Shakespeare*-magasztaló sorok írására”,⁴⁴ vagy kapóra jött ahhoz, hogy „az egyes polgári irodalomtörténések részéről agyonmagasztalt”, „sötét jellemű” és „haladásellenes” dramaturgiájú „exjezsuitának” *Shakespeare* meghonosításában szerzett érdemeit ne kelljen komolyan venni.⁴⁵ Az előbbi stratégia azt hivatott igazolni, hogy a magyar szerző „*Shakespeare*-rajongása a büszkeség egy nemével emlegethető a német és francia irodalom 18ik évszázadi tudósainak, költőinek *Shakespeare*-kultusza mellett”, hiszen az ekkori Európának „kevés irodalma van, melyben *Shakespeare*-ről már az első alkalommal ily elragadtatással nyilatkoztak volna”; az utóbbi viszont azt a koncepciót szolgálja, hogy a XVIII. század végén magyarországi *Shakespeare*-kultuszról beszélni „naiv anakronizmus, a tényeket helytelenül értékelő túlzás”.⁴⁶ Mindkét gondolatmenet arra a téves feltevésre épít, hogy a kultusz meghonosításának nélkülözhetetlen előfeltétele az eredeti szövegek személyes élményen alapuló, tárgyas és tüzetes ismerete, amelynek hiánya a kultuszt megfosztja hitelétől, közvetítőjét pedig illetékességtől, sőt hatékonyságtól. A pozitivista tudományosság eszményének és tapasztalati igazolhatóságot számon kérő kritériumainak a kultuszra való ilyen alkalmazása azonban homlokegyenest ellentmond a kultusztörténeti dokumentumokból levonható lélektani tanulságnak: a homályos eredetű közvetítés a kultuszt inkább táplálja, mintsem sorvasztaná. Így hát nem kell közvetlen és alapos ismeretet tulajdonítanunk Szerdahelynek ahhoz, hogy művének előkelő helyet biztosítsunk a *Shakespeare*-kultusz meghonosításában.

Találó észrevétel, hogy a *Poesis dramatica*... megállapításainak német eredete nem csökkenthette hatását, hiszen „Szerdahelyi közönsége ezt nem kutatta: sorai olvastára *Shakespeare* páratlan nagyságára eszmélt”.⁴⁷ Bár nem is bizonyítható, hogy fordításban nem olvasott valamit *Shakespeare*-től, sőt némileg valószínűbbnek látszik, hogy igen, lényegesebb körülmény a többi korabeli magyar író ismereteinek közvetettsége: mint láttuk, ők is többé-kevésbé gyatra fordításokból, eredetijükkel szabadon garázdálkodó átdolgozásokból, ezek német előadásából vagy magyar vándorszínészek egy felvonásnyi, esetleg csak jelenetnyi bemutatóiból ismerhették magasztalásuk tárgyát. Hogy Szerdahelynek hozzájuk képest mennyire nem volt szégyellni valója, azt szemléltesse itt egyetlen példa: Ányos Pál jegyzetet csatolt egy néhány évvel korábban, 1779. december 21-én Barcsay Ábrahámnak küldött verses leveléhez, kifejtvén benne, hogy Weisse *Romeó és Júliája* bizvást megérdemelte a világ elismerését, ő maga sem olvasott ennél „gyászosabb szomorú játékot”, s mivel „ezt Weisse ama híres Szakspeár anglusnak írásaiból fordította, innen kitetszik, hogy az anglus nemzet igen szomorú természettel bír, a mellybe sokat hasonlított a magyarokhoz”.⁴⁸ Weisse verziójából ma bizonyára nem próbálnánk meg

⁴⁴ BAYER József, *i. m.*, 12.

⁴⁵ SOLT Andor, *i. m.*, 11.

⁴⁶ BAYER József, *i. m.*, 13–14.; illetve SOLT Andor, *i. m.*, 10.

⁴⁷ ELEK Oszkár, *Shakespeare a magyar irodalmi köztudatban*. Magyar *Shakespeare*-tár, 1919. 81.

⁴⁸ A verses levelet és a hozzá csatolt jegyzetet lásd Ányos Pál versei. Bev. és kiad. CSÁSZÁR Elemér. Bp. 1907. 163–164., 307–308. Vö. CSÁSZÁR Elemér, *Ányos Pál Shakespeare-ről*. Magyar *Shakespeare*-tár, 1908. 231–234.

Shakespeare hírnevét igazolni, még kevésbé nemzetjellemtani párhuzamra következtetni az angol és magyar vérmérséklet között.⁴⁹ Ráadásul amennyire nem következik Szerdahely forrásainak filológiai meggyőző kimutatásából,⁵⁰ hogy nem olvasta a drámákat, ugyanannyira következik viszont belőle, amit nem szoktak hangoztatni, hogy a Shakespeare-re vonatkozó esztétikai és filológiai szakirodalomban legalább olyan jártas volt, mint kortársai java. Messze még a nap, amikor egy Döbrentei Gábor majd egyformán jól ismeri a drámák angol szövegét és a gazdag külföldi szakirodalmat!⁵¹

Egyelőre az is méltánylandó, hogy másodkézből vett adatait Szerdahely saját vagy *sajátjául vállalt* kommentárokkal látta el, amelyek a kultusz közvetítőjének állásfoglalásaiként hatottak, s az olvasókat a különböző kultikus jelenségekre adandó reagálás finom változataival is megismertették. Előfordul, hogy a kivételes jelenségnek kijáró tisztelet megérdemelt voltára utal, s átvételére ösztönöz: „William Shakespeare-t nemcsak saját polgártársai, de mi is a természet csodájának tekinthetjük”. Máskor e magatartás átvételét mintegy az elkerülhetetlenbe való bölcs beletörődés jegyében jósolja meg. Olykor csipetnyi kételyt vegyít a számára alighanem túl mitikusnak hangzó életrajzi hagyomány közvetítésébe: „Ha igaz az, amit Farmer és mások állítanak, hogy ti. Shakespeare nem volt felvértezve sem az ókori nyelvek ismeretével, sem a különféle tudományokkal, minden bizonnyal csodához hasonlóan kell tekinteni azt, hogy a természet vezérlésével és pártfogásával a tragédia kiválóságának olyan fokára jutott el, amellyel versenyre kell kelniük a legmagasabb műveltségű férfiaknak s a legnagyobb költőknek is.”⁵² Még a némileg talán kijózanításnak szánt utóbbi mondat is inkább táplálja, mintsem csírájában elfojtaná a csodával határos tanulatlan zseni mítoszát, amelyet később Angliában szakavatott monográfiák sora sem lesz képes eloszlatni, s cáfolatai ellenére mindmáig tartja magát.⁵³ A mondatot bevezető *ha igaz* („Si ita est”) nemcsak csöppnyi kételkedést fejez ki, hanem legalább annyira azt is tudatosítja olvasójában, hogy a közvetítő sem megerősíteni, sem cáfolni nem képes a több külföldi tekintély által hangoztatott állítást. A legendaképződés zavartalanságát ennyi máris biztosíthatta, sőt ennél kevesebb is megtette volna, hiszen olykor egy-egy *azt rebesgetik* is elegendő. Ráadásul a kiinduló tétel e feltételes érvényben hagyása után Szerdahely kifejezetten jóváhagyja a következtetés logikájának épségét: *ha igaz a külföldi tekintélyek premisszája, biztosítja olvasóit, akkor okvetlenül igaz végkövetkeztetésük is, hiszen számottevő műveltség nélkül a legműveltebb költőket is megszégyenítő tragédiákat írni „bizonyosan csodához hasonló dolog” („sane miraculo simile”)! Az esztétika tanára beavatóként mintegy előjátéksza, s ezzel (megnyugtatóképpen) természetesen nyilvánítja a kultusz jelenségeinek első megtapasztalásakor várható érzelmek skáláját, a furcsálkodó meglepetéstől és motoszkaló kételytől kezdve az eleinte*

⁴⁹ Vö. CSÁSZÁR Elemér, *i. m.*, 234.

⁵⁰ Vö. JÁNOSI Béla, *i. m.*, 51–52.

⁵¹ Vö. FERENCZI Zoltán, *Döbrentei első Macbeth-fordításáról*. Magyar Shakespeare-tár, 1915. 286–291.; FERENCZI Zoltán, *Döbrentei második Macbeth-fordítása*. Magyar Shakespeare-tár, 1916. 112–130.; FERENCZI Zoltán, *Hamlet „Lenni vagy nem lenni” monológiájának fordítása Döbrentei Gábortól*. Magyar Shakespeare-tár, 1918. 303–306.

⁵² MALLER Sándor–Ruttkay Kálmán (szerk.), *i. m.*, 56.

⁵³ Vö. JONES, Emrys, *i. m.*, 3.

félénkségből származó behódolásig, majd meggyőződésből vállalt csatlakozásig, végül a kultusznak új híveket térítő buzgalom rábeszélő érvelésének lelki beállítódásáig. Ezzel Szerdahely alighanem hathatósabban járult hozzá a kultikus tisztelet elfogadtatásához, mint ha a művek eredeti szövegét elemezve csupán a maga elismerő irodalomkritikai véleményét közölte volna, a fogadtatástörténeti és befogadáslélektani dimenziók érzékel-
tetése nélkül.

III. A „pallérozás” programja. Beavatás a szertartásokba. Kultusz és kultúra

Azok a folyóiratcikkek, amelyekben a XVIII. század végén Shakespeare neve felbuk-
kant, legalább annyira igyekeztek angliai kultuszának szertartásaival s azok üdvösnek ítélt
kulturális hatásaival megismertetni olvasóikat, mint amennyire Shakespeare életéről és
műveiről szóltak. Tanulmányként végül rendszerint e szertartások meghonosítását szorgal-
mazták, elárulván az ismeretterjesztés igyekezetében kezdettől ott lappangó *térítés* szán-
dékát. Mindebben főként két, egymást támogató lap jeleskedett, a Péczeli József Komá-
romban megjelenő *Mindenes Gyűjteménye* (1789–1792), valamint a Görög Demeter és
Kerekes Sámuel szerkesztésében Bécsben megjelenő *Hadi és más nevezetes történetek*
(1789–1791). Célkitűzésüket tekintve mindkettő a magyar nyelv, ezáltal az irodalom,
azon keresztül meg a nemzet (mint mondani szerették:) „pallérozásán” buzgólkodott,
s eközben vállalva igyekeztek előmozdítani az írók és tudósok társadalmi megbecsülésé-
nek ügyét. E kettős program érdekében hivatkoztak az angol kulturális élet mintaképül
állítható szokásaira, köztük a Shakespeare-tisztelet rítusaira. Egy elismerten művelt nyelv
és felvilágosodott nemzet példájának követésére ösztökéltek akár a szigetország ember-
baráti intézményeiről, akár újságjai irigylésre méltó választékáról, írói és tudósai meg-
becsüléséről, akár a Shakespeare-kultusz első pillantásra meglepő szertartásairól ejtettek
szót. Mi több, programjuk terjesztéséhez az írók tiszteletének éppen legszélsőségesebb
példái jelenthették a végső és legnyomatékosabb érvet: lám, az egész művelt világ által
csodált ánglusok mikre nem ragadtatják magukat, amikor első számú tollforgatójuk iránti
érzelmeikhez akarják megtalálni a méltó formát! A „pallérozás” célkitűzésétől az angol
Shakespeare-tisztelet megnyilvánulásainak népszerűsítéséig hézagmentesen összefüggő
gondolatmenetet, a két szövetséges lap felvilágosító küzdelmeinek érvelési stratégiáját
és taktikáját érdemes saját megfogalmazásukban is felidézni, mert e dokumentumokból
nemcsak a Shakespeare-kultuszba való beavatás sajtó általi változatára derül fény, hanem
azt is szemléltetik, hogy e beavatással milyen átfogóbb korabeli célokat akartak szolgálni
a kultusz térítői, azaz mi volt a *missziójuk*, amelynek teljesítéséhez mintegy kapóra jöttek
a drámaírójukért rajongó angolok viselt dolgairól összegyűjthető és közkinccsé tehető
csudálatos hírek.

A *Mindenes Gyűjteménynek* már programcikke azt tervezgeti, hogy ha elérnék a 900
vagy 1000 előfizetőt, a haszonból évenként 1000 tallért fordítanának „a’ magyar literatu-
ra virágoztatására”, oly módon, hogy alaptőkéül átengednék „a’ nyelv pallérozására fel-
állítandó kis társaságnak”. Az előfizetésre buzdítás másik érve ugyanitt arról tanúskodik,
hogy a szerkesztő Péczeli József és munkatársai (Perlaki Dávid és Mindszenti Sámuel)
nemzetmegőrző jelentőséget tulajdonítottak e nyelvművelő társaságnak: „Nosza azért

nemes hazafiak! valakiknek ereikben még magyar vér csergedez, ne engedjük, hogy a' mi restségünk s hidegségünk miatt a' mi szép nyelvünk, 's azzal együtt, híres nemzetünk emlékezete eltöröltessék."⁵⁴ A nyelv pallérozása tehát jót tesz az irodalomnak, s a sajtótermékek pártolása megóvja a magyar nyelvet és vele a nemzetet a feledésbe sülyedéstől. E gondolatokban valamennyire máris kitapintható az 1780 körül fellépő, zömében nem nemesi származású irodalmi nemzedék ideológiájának csírája. Az 1780-as évek új értelmisége ugyanis, mint egy tanulmány nemrég meggyőzően kimutatta, a nemzeti nyelvben elsősorban már nem a tudományok nélkülözhetetlen szerszámát, s ezzel a közboldogság eszközét látta, mint Bessenyei György és hívei, hanem a nemzeti lét ismervét és biztosítékát: kiművelése eszerint előfeltétele a nagy irodalomnak, amely azután a nemzet dicsőségét öregbíti, elhanyagolása viszont a nemzet pusztulásával fenyeget; azaz nyelv és irodalom ügye a dicsőség vagy halál drámai ellentétével mozgósít arra az immár pennával vívandó harcra, amit a nemesi múlt még karddal vívott meg.⁵⁵

A pallérozás igyekezete ugyanakkor Bessenyei programját is folytatja, s a két, egymást segítő lap (az egyik folyóirat, a másik újság) ilyen szellemben veszi ki belőle a részét. „Mind a' Mindenés Gyűjteménynek, mind a' Hadi-történeteknek érdemes Írójik a' mint látszik fő tzélul tették magoknak a' Könyveknek", és azoknak olvasások által leendő Nyelvünk' 's Nemzetünk' pallérozását; mely sok Leveleikben található betses tudósításaikból, tanáts-adásaikból, és ezen végre öszve keresett ösztönző nyomos példáikból világos" — írja jogos önérzettel a *Mindenés Gyűjtemény* 1789. december 19-én.⁵⁶ Cikkét olvashatunk előbb „a' Nyelv és Nemzet pallérozásának, és ki-mívelésének alsóbb léptsőiről", majd egy másikat, amely „a' felsőbb grádsokra" világít.⁵⁷ Egy eszme-futtatás, aminek már címe is az irodalom serkentésének módozatain töpreng (*Hogy kell az Írókban a' vetélkedést felgerjeszteni?*), először arra hivatkozik, hogy híres költőiket a rómaiak borostyánkoszorúval ékesítve vitték a Capitoliumba, ami „szint olyan nagy ditsőségekre szolgált a' Minerva' Táborában viaskodóknak, mint a' pompa a' győzödelmeskedő Hadi Vezéreknek". Később megváltoztak a becsvágyat felszító eszközök, folytatja a cikk, ugyanis „a' mint a' megvilágosodás terjedett Európában, állítottak-fel sok féle Tüdös Társaságok a' nyelvnek pallérozására, Litteraturának, mesterségeknek, szántasnak [!] 's gazdaságnak elébb mozdításokra", s azóta e gombamód szaporodó társaságok évenként kitűzött pályadíja ösztökél „a' leg-tökéletesebb munkáknak készítésekre!!" A cikkíró ezután elismerő örömmel számol be arról, hogy e példák itthon is követőkre találtak: az év (1789) elején egy „nagy lelkű Hazafi" harminc aranyat ígért annak, aki magyarul megírja a „leg-jobb *Psychológiát*, vagy a' lélek természetéről tanító *Könyvetskét*", ugyanakkor a „Hadi Történeteknek nemes szívű Írójik is 20. arany jutalom pénzt tettek-fel annak, a' ki született nyelvünkön leg-jobb *Grammaticát* fog írni". Mint az ilyen közönség-nevelő célzatú beszámolók általában, s majd a Shakespeare-tiszteletről közölt tudósítások,

⁵⁴ Mindenés Gyűjtemény, 1789. I. negyed. 4–6.

⁵⁵ BÍRÓ Ferenc, *Nemzet, nyelv, irodalom. (Az 1780-as évek értelmiségének ideológiájához)* ItK, 1984. 558–577.

⁵⁶ Mindenés Gyűjtemény, 1789. II. negyed. XXIII. Levél. 353.

⁵⁷ Mindenés Gyűjtemény, 1790. III. negyed. XXV. Levél. 394–395. Az alsóbb lépcsőkről szóló cikk a II. negyed XXIII. Levelében jelent meg.

végül ez a cikk is pártolásra és követésre mozgósít: „Illendő hogy ezen jó szívű Hazafijaknak hasznos igyekezeteket mindnyájan boldogítsuk. – Sőt bár Fő Nemeseink között az ilyennek sok követők találatnának!!!”⁵⁸

Ez az írás még általában a művelt Európára, s azon belül főként a „Frantzia, Anglia, 's Német Országokban” tapasztalható kulturális fejlődés intézményi serkentőszereire hívja fel a figyelmet; az első számú, bár persze nem egyedüli példakép azonban egyre inkább Anglia, s marad is mostantól sokáig, az egész reformkoron át, sőt a reformkorban ott tapasztalatot gyűjtő fiatalabb nemzedék jóvoltából nagyrészt a XIX. század közepéig, s több vonatkozásban egész a kiegyezésig. Már Bessenyei, a *Magyarság* (1778) írásakor, az „anglus” nyelvet választotta a magyar nyelvvelés lelkesítő mintaképeül: a középkorban még „gyengébb volt sokkal, mint most a magyar”, írói és tudósi jóvoltából mégis olyan „fényes” és „mély” lett, hogy hozzá „egy nyelv sem hasonlíthat már e részbe”, és méltán csodálhatjuk „benne *Miltont, Sakespear, Jungot, Poppét*”.⁵⁹ Szinte elérhetetlen magasságban lebegő eszményként jelenik meg Anglia Kármán Józsefnek, *A nemzet csinosodása* című értekezésében (1794). „Vagy lesz-e Pannoniából valaha Albion? Támadnak-e Newton, Locke, Shakespeare és Miltonok itt is mi közöttünk – akik . . . félre, vakmerő álom, amely ámitó képeiddel csalogatsz.”⁶⁰ Mélyen jellemző azonban Péczeliék körére, hogy mit állítanak példaképekül az angol társadalom intézményeiből és szokásrendjéből. Az *Anglusokról némely Jegyzések* című cikk (1789) szerint főként három dologból lehet megítélni, hogy „mennyire mentek légyen az Ánglusok a' tudományokban, jó ízlésben [!] 's emberi szeretetben”: emberbaráti intézményeikből, közművelődésük színvonalából és az értelmiség anyagi és erkölcsi elismeréséből.⁶¹

Az elsőként említett „*Sociétásokból*” néhányat ismertet: az életmentő *Humane Society* működését, a szegény betegeket ingyen gyógyító *Kent Dispensary* tevékenységét, a nincstelen szülő nőkre orvossággal és élelemmel gondot viselő *Lying in Charity* szervezetét, valamint a kisebb adóssággért bebörtönöztek kiszabadítására alakult újabb keletű társaságot. A tudósítás második része közművelődés és olvasási kultúra összefüggésére mutat követendő példát. „Még a' köz-nép is világosabban [!] lát Ángliában mint másutt a' nemezebb rendek, mellyet tsinál a' sok jó könyveknek 's újságnak olvasása.” Csupán Londonban nyolcvanhárom féle újságot nyomtatnak naponta, némely újságíró szava tíz-tizenkét-ezer olvasóhoz jut el; az irigylésre méltó adatok sorát alighanem a legnyomatékosabb zárja: még a halaskofák is újsággal kezükben kezdik napjaikat a piacon, megtárgyalván a legújabb parlamenti fejleményeket! Mindezek összefüggését a tudati fejlettséggel magától értetődő evidenciaként sugallja a szónoki kérdés: „Hogy ne vólna ott megvilágosodás, a' hol ennyire megy az olvasás szeretete?” Végül, de nem utolsósorban, a harmadik rész az írástudó ottani helyzetével példálózik. „Ha valamely Könyv-író szép munkát botsát ki

⁵⁸ Mindenés Gyűjtemény, 1789. II. negyed. VIII. Levél. 127–128.

⁵⁹ BESSENYEI György, *Magyarság*. in *Bessenyei György válogatott művei*. Sajtó alá rendezte SZAU- DER József. Bp. 1953. 197.

⁶⁰ KÁRMÁN József, *A nemzet csinosodása*. in *Szöveggyűjtemény a felvilágosodás korának irodalmából*. I–II. Szerk. MEZEI Márta és SZUROMI Lajos. Bp. 1982. I. köt. 354.

⁶¹ (Névtelen), *Az Anglusokról némely Jegyzések*. Mindenés Gyűjtemény, 1789. II. negyed. II. Levél. 28–30.

Ángliában, nem csak betsültre kap, hanem holtig való élelmét megkeresi véle.” Hugh Blair prédikációinak kinyomtatásakor például a szerző eleve szép honoráriumot kapott, majd esztendő múltán a kiadó önként részesítette a haszonból; Alexander Pope *Iliász*-fordítása tiszta bevételként „száz ötven ezer Rforintokat” hozott a költőnek, s e tekintélyes summán kívül „oly nagy betsületet nyert általa, hogy sok Lordok ’s még a’ Valliai Printz is gyakran elment látogatására”.⁶²

Az utóbbi mozzanat, amely a velszi herceg rokonszenvét kiérdemlő szellemi munkásra irányítja a figyelmet, a hazai értelmiség öntudatának és presztízsének növelésén kívül nyilván a magyar arisztokrácia megnyerésére is törekedett, aminthogy az utóbbit más cikkek is igyekeztek figyelmeztetni, szelíd vagy erélyes korholással, a *noblesse oblige* elvére. Az 1789-es évfolyam ugyanazon számában, amely az angolokról szóló „Jegyzések”-et közölte, egy másik írás megállapítja, hogy egyetlen ország sem rendelkezik nagyobb lélekszámú és vagyonú nemességgel, mint Magyarország (néhány hercegi, 97 grófi, 87 bárói és több ezer nemesi família), ám közülük sokan „nyelvünk’ gyarapítása végett sajnálnak egy két forintot a’ Magyar Könyvekért, mikor a’ kopókért, ’s agarakért aranyakat adnak: nem gondolván-meg, hogy nemzetünk’ ditsőssége all [!] főképpen nyelvünk’ virágzásában, nyelvünk pedig nem virágozhat, hanemha jó könyvek irattatnak rajta”. Mi több, méltatlankodik keserűen a cikkíró, e nemeselek között akadnak, akik nemcsak a nyelv és irodalom pártolásából nem veszik ki részüket „tehetségek szerént”, hanem egyenesen „el-nyomni” igyekeznek az éppen megindult nyelvi és irodalmi fejlődést; nem átalják „a’ Haza’ tsalásának” nevezni könyvek írását és fordítását. „Ugyan mit ítélnének nemzetünkről az Ánglusok ’s Frantziák, ha ezt meg-hallanák!”⁶³

Ilyen eszmefuttatások során vagy tőzsomszédságában bukkan föl Shakespeare neve és angliai kultuszának híre. Olyan *kulturális* misszió teljesítése érdekében hivatkoznak tehát ösztönző például a *kultuszra* is, amely a magyar nyelv és nemzet „pallérozását”, irodalma serkentését, szerényebb sorból jött új értelmiségi rétegének társadalmi elismertetését és kiváltságosainak hathatósabb irodalompártolását tűzte ki céljául, amihez meg a fejlettebb nyugati, elsősorban angol művelődési intézmények és szokások meghonosítása látszott célszerű eszköznek. Először az angol kulturálódási igény és Shakespeare-tisztelet összefüggéséről tudósítanak. 1790 III. negyedében például a *Mindenes Gyűjtemény* rövid s ezért olcsón árusítható könyvek kiadását sürgeti, mert a franciák és angolok is ilyenek révén szerették meg az olvasást másfél századdal azelőtt, most viszont a köznép is igyekszik megvásárolni akár a legdrágább köteteket. „Az el-múlt esztendőben *Schakespeare*-nak [!] egy pompás nyomtatása botsáttatott elő fizetésre, ’s többen találtattak tiz ezer előre fizetőknél Ángliában; noha az előre fizetés egy egy személytől több volt tizen egy száz R. forintnál.” Aki esetleg ennyiből nem értené meg a tanulságot, annak számára akkurátusan levonják, szinte az orra alá dörgölik: „Bezzeg az Ánglus szereti igazán a’ maga nyelvét, ’s Nemzeti ditsőségét!”⁶⁴

⁶² *Uo.*, 28–30.

⁶³ *Mindenes Gyűjtemény*, 1789. II. negyed. II. Levél. 20–21.

⁶⁴ *Mindenes Gyűjtemény*, 1790. III. negyed. XXIII. Levél. 365–368.

Ugyanez év IV. negyedében immár nem a könyvkiadás, előfizetési rendszer, olvasási szokások és belső igényné lett kulturálódás összefüggésrendjében jelenik meg Shakespeare tiszteletének angol példája, hanem a szellem emberének holta utáni megbecsülésével kapcsolatban: a nagy írók és tudósok emlékműveinek méltatásakor. A *Nagy embereknek temető helyek Westminster templomában Londonban* című beszámoló megint több egy merőben ismeretterjesztő tudósításnál: ez is példaképet állít, tanulságot von le, és követésre sarkall. A templom ugyan építészetiileg is egyike a legszebbeknek a világon, elsősorban mégis azért szolgál rá a dicsőségre, hogy „sok Nagy embereknek” található itt „Monumentumaik, vagy emlékeztető oszlopaik”, mégpedig nem csupán az ide temetett királyoké, hanem más, többek közt szellemi nagyságoké is, „a' kiket a' Nemzet méltóknak ítél e' tisztességre, és az ő emlékezetekre oszlopot szentel”. Akár külföldi lapból vették át a cikket, akár saját munka, elismerő szuperlatívuszaival bizonyosan egyetértettek; fő témája: a szellemi munkával szerzett érdem megbecsülése szívügye volt Péczeli körének. Nyilván eszményeik megvalósulásának látványa készíteti őket annak kimondására vagy saját véleményül vállalására, hogy soha egyetlen „hely nagyobb bámúlást és tiszteletet nem gerjeszthet a' figyelmetes nézőben”, mint e templom, ahol különösen „a' Tanuló ember” érezheti otthon magát, hiszen bárhová tekint, nagy elődökre bukkan, akik haláluk után „itt a' márvány kövek által tétetettek halhatatlanokká”. A beszámoló nem elégszik meg azzal, hogy ünnepli a szellem embereinek egy sorba kerülését az arisztokráciával, hanem vakmerően arra is céloz, hogy jobban megérdemlik a panteonba kerülést, mint számos koronás fő. Miniszterek, hadvezérek és admirálisok társaságában filozófusok, költők, tudósok és hírneves „Mesteremberek” emlékoszlopai állnak itt, ugyanis az angolok, ez „a' bölts Nép, nem tsak a' Generálisokat, 's győződelmeskedő Királyokat szokta meg-tisztelni, a' kik még ezzel meg nem érdemlik, hogy Nagy embereknek neveztesse; hanem azokat tartja Nagy-embereknek, a' kik nem a' vak szeretse, hanem az ő ritka elméjük 's fáradhatatlan munkásságok által az egész emberi Nemzetet boldogították”. Az itt nyugvó királyok közül soknak nincs emlékoszlopa, Newtoné viszont a legszebb helyre került, s jeles külföldieknek, például Händelnek is jutott emlékmű. „Ama halhatatlan *Shakespeare*-nak oszlopára nints téve fellyül írás, akarván mintegy az Ánglusok jelenteni, hogy ez a' Nagy ember minden dítséretnek felette vagyon.” Csak saját művei egyikéből, „mellyet Szél-vésznek nevezett”, metszettek rá néhány sort minden földi dolgok múlandóságáról. Anna királynő idejében a parlament évenként 4000 sterlinget utalt ki e templom gondozására, teszi még hozzá a cikkíró, elmerengve azon, hogy az ókori görögöktől fogva egy nemzetnek sem volt annyi nagy embere, mint az angoloknak, „de más felől egy Nemzet is a' Hazának hasznára született bölts Férfijakat úgy meg nem tiszteli mint Anglia”.⁶⁵

A legkülönbözőbb angol kulturális intézmények és szokások bemutatása során honosítják meg tehát a gondolatot, hogy nagy írók tiszteletére oszlopot lehet állítani, s ez vezet majd a jelesebb magyar íróknak állítandó emlékoszlopok szorgalmazásához. Mivel az ilyen emlékoszlopok költségének előteremtésével, elkészítésükkel, s főként megilletődött fölkeresésükkel az elhunyt nagyság emlékét akarták ápolni, egy lépéssel közelebb kerülünk a szorosabban véve kultikus szertartások világához, mint amennyire a könyvkultúra

⁶⁵ Mindenes Gyűjtemény, 1790. IV. negyed. VIII. Levél. 114–119.

meghonosításának igyekezete jutott, bármennyire igénybe veszi majd az utóbbi az irodalompartolásnak mint a haza oltárára letett áldozatnak (kultikus analógiára épülő) metaforáját. Még az emlékoszlop gondolatánál is közelebb jut az irodalmi kultusz rituáléjának leglényegesebb elemeihez a *Mindenes Gyűjtemény* 1790. évi IV. negyedének XIII. levele, „Pünköst Havának 15. Napján”: kétrészes cikket közöl *Shakespeare-nak Jubileuma* címmel, amely a drámaíró életének és művészetének tömör bemutatásától az első nagyszabású emlékünnepeinek leírásán át jut el az irodalompartolásra való buzdításig.

Életrajzként itt alig kapunk többet annál, hogy „ez a’ Nagy Poéta Shakespeare” 1564-ben Stratfordban született, s 1616-ban hunyt el; e két adat közé azonban az életmű értékelésének és korabeli fogadtatásának olyan jellemzése kerül, amely csaknem bizonyossá teszi, hogy a cikket Péczeli írta. Voltaire *Essay sur la Poesie epique*-jének fordítását ugyan csak két év múlva, 1792-ben teszi közzé, a *Henriás* második kiadásában, a sokak által várt és sürgetett új kiadást azonban (részben föntebb idézett) saját nyilatkozata szerint már 1788-ban megjelentethette volna, s csak a rivális fordító, Szilágyi Sámuel iránti előzékenységből tartotta vissza; ezért valószínű, hogy a Shakespeare-jubileumról szóló cikk idején az *Essay* fordítása vagy készen volt, vagy éppen dolgozott rajta, de mindenképpen ismernie kellett. A cikk szerzőjének azonosításához ez azért nyújt támpontot, mert a shakespeare-i életmű megítélésekor a neoklasszicista normák megsértéséért kárpótló szépségeket az *Essay* érvelésmódjára, sőt szóhasználatára emlékeztetően méltatja. „Sok remek munkákat dolgozott az Ánglusoknak gyönyörködtetésekre, mellyekben ha a’ teátrumnak reguláját nem követte is, de ezen hibát az ő képzelődésének elevevességével, és követhetetlen szépségekkel ki-pótolta.”⁶⁶ Még inkább árulkodó jel, hogy a Shakespeare-drámákon furcsálkodó Voltaire híres kifejezését („monstres en tragédie”), amelyet később erőlyesen, de nem alaptalanul fordítanak „szörnyszülött tragédiák”-nak,⁶⁷ e cikk az *Essay* fordításával feltűnően hasonló módon szelídíti meg, finom apológiával elbillentve kifogás és elismerés egyensúlyát az utóbbi felé. Az *Essay* Péczelitől származó fordítása szerint Shakespeare „darabjai valóságos tsudák a’ Szomorú-játékokban”,⁶⁸ s részben alighanem erre utal a szóban forgó cikk általánosabb fogadtatástörténeti összefoglalója: „Sokan nevezik az ő Szomorú-játékait tsudálatos monstrumoknak, mellyekben a’ sok képtelenségek ’s rendeletlenségek között találkozik az olvasó egészen meg-lelkesítetett Scénákra, fel-emelkedett gondolatokra, és szívre ható nemes érzésekre.” E Voltaire-hatásra utaló szövegbeli hasonlóságok mellett legalább ennyire elárulja Péczelit, hogy a Shakespeare korabeli elismerés tanulságaként példának állítja az értelmiség munkával szerzett érdemeinek felsőbb körök általi megbecsülését, egyúttal ezzel is meg akarván nyerni a nemesseget író és irodalom partolásának. Shakespeare-t megtisztelték „már életében, Ersébeth Királyné, I-ső Jakab Király és sok Ángliai Lordok, a’ kik az Ángliai Literáturát böldegítani akarták. A’ többek között egy Lord ezer sterlinget küldött néki egy nap ajándékba. Ez más Országban mesének tetszik; a’ mi Ángliában valósággal meg-esik, a’ hol az érdemet

⁶⁶Mindenes Gyűjtemény, 1790. IV. negyed. XIII. Levél. 206–207.

⁶⁷GULYÁS Pál, *Voltaire és Shakespeare*. Magyar Shakespeare-tár, 1910. 30.

⁶⁸*Henriás* ... 2. kiad. Győr, 1792. 229–291.

meg-betsülik 's meg is jutalmaztatják.”⁶⁹ Az első bekezdés végére félreérthetetlenül kitetszik tehát az angol Shakespeare-tisztelet bemutatásának Péczeli körére jellemző célzata: felhívás a magyar irodalom pártolására s a szerényebb sorból jött szellemi munkás kiváló teljesítményének erkölcsi és anyagi elismerésére. A korabeli olvasónak máris éreznie kellett, hogy az angolok Shakespeare-ünnepének ezt követő leírása, melynek már címe is vallási képzettársításokat kelthetett föl, minden esetleges furcsasága ellenére követendő minta akar lenni, a cikkíró támogatását élvezi, s mindenki helyeslésére számít.

Ilyen előkészítés után szentel a cikk hosszú oldalakat, alighanem külföldi forrásból, a *Jubileum* részletező leírásának, nem mulasztva el egyetlen alkalmat sem az osztálykorlátokon felülemelkedő érdem példának megörökítésére. „Ama híres Komédiás *Garrick*, a' ki olly nagy betsületet szerzett magának egész Angliában, hogy a' Lordokkal 's Hertzegekkel együtt társalkodott”, kezdi az emlékünnepegy előtörténetét, „egy közönséges Jubileumot vagy Innep napot szentelt ennek a' halhatatlan Poétának meg-tisztelésére 1769-ben, a' Nyár' közepén *Stratfordban*, az ő születésének helyében.” David Garrick a sajtó útján meghívta Anglia „minden Fő-embereit 's érzékeny Lakosait... erre a' Nemzeti Innep napra”, úgyhogy az odaözönlő vendégek el sem fértek a városban, sátrakat vertek a mezőn, ezrével háltak kocsjaikban, sőt a szabad ég alatt. Ettől kezdve azonban nem az emlékünnepegyt írja le a cikk, hanem azt a másfél órányi színjátékot, amelyet Garrick a nagy esemény emlékére írt, s adatott elő a következő színházi évadban, említve vagy megelevenítve számos valódi és képzelt epizódját, köztük vallási szimbolikát sejtető szertartásokat.

Miután a nézőket kellőképpen előkészítette a jubileum napján megesett történeteket felidéző színpadi párbeszéd, „meg-jelentek hirtelen a' teátrumon számos emberek, kik a' Shakespear' emlékezetére egynéhány verseket énekeltek; bort ittak egy fa pohárból, melyet a' Statfordi [!] Magistrátus abból az eperj fából készítetett, melyet Shakespear a' maga háza előtt tulajdon kezével plántált. Ezt el-beszéllték a' parasztnok egymásnak, és a' pohár eránt nagy tiszteletet mutattak.”⁷⁰ A korabeli olvasó e pár sorból olyan ritusról értesült, amelynek szakrális ősmintája az eucharisztiahoz hasonló, vallási szimbolikájú étkezés lehetett, noha ezúttal nem az eucharisztiaiban szereplő bor számított elsősorban a vallásalapító átlényegülésének, hanem a pohár: fájának egykor saját kezűleg adott életet. A rítus intézményes jóváhagyását, sőt támogatását tudatosíthatta az olvasókban, hogy a *Mindenes Gyűjteményben* példamutatóan felvilágosodottnak dicsért ánglus nemzet egy tekintélyes testülete: a stratfordi magisztrátus készítette e poharat éppen *abból* a fából. Mágikus lélektanát tekintve az eperfából faragott pohárnak az érintésen alapuló átvitel és a tárgyban való szellemi továbbélés öntudatlan feltételezésével tulajdoníthatnak kiemelt jelentőséget, s tisztelhettek benne egy fontos szertartás kellékét; a magyar olvasóban is kiválthatta ezt a képzettársítást a Shakespeare „tulajdon kezével plántált” fa emlegetése. Ehhez szintén ereklyévé avató mozzanat járult: e fa a költő háza előtt állt, tehát szűkebb környezetéhez tartozott; ez a körülmény máskor önmagában elég lehet ahhoz, hogy egy tárgy magasztos relikviaként keljen új életre. Mindezt tovább erősítette

⁶⁹ *Mindenes Gyűjtemény*, 1790. IV. negyed. XIII. Levél. 207.

⁷⁰ *Uo.*, 207–208.

az idézetünk utolsó mondatában finoman érzékeltetett legendaképződés: a parasztok szájról szájra adták a pohár előtörténetét, amely nagy tiszteletre hangolta őket iránta. Akár tudatosodott a korabeli olvasóban, akár nem, mindenképp hatott rá, hogy eszerint a magisztrátustól kezdve a lordokkal s hercegekkel társalkodó híres színészen és társain át egészen az egyszerű népig az angol társadalom szinte teljes keresztmetszete képviselteti magát nagy írójuk emlékének szertartásos ápolásánál: egyiknek sem volt megszegyenítően alacsony vagy elérhetetlenül magas, hogy közösen vegyék ki belőle a részüket.

A cikk ezután Garrick színjátékának talán legnagyobb látványosságát ismertette: a kosztümös felvonulást. A megváltozott színpadkép a stratfordi piacot mutatta, a toronnyal, amelynek harangja megkondult, s „hangjára a’ rendes Jászó-személyeken kívül sok egyéb emberek is bé-gyűjtettek a’ Jászó-helyre”, mígnem elkezdődhetett „az a’ pompás Processio, melyhez hasonló soha a’ Világban semmi-féle teátrumon nem láttatott”. A Shakespeare-kultuszba való beavatás szempontjából nagyon fontos, hogy a cikk egy elsősorban vallási jelentésű szóval jelöli az eseményt: *processzió*nak nevezi, amely ugyan jelenthetett ünnepélyes világi felvonulást is, főként mégis az egyházi körmenetet, vagy (tágabban:) egy vallási jellegű felvonulás képzettársítását válthatta ki olvasóiból. Ezt a fogalmi várakozást azután a sajátos szertartásvilágú, de átderengő vallási analógiákban gazdag esemény leírása minden bizonnyal igazolta. Megtudhatták belőle, hogy előbb táncosok, majd virágokat hintő himfák jelentek meg, utánuk „el-jöttek ennek a’ Nagy Poétának minden Vig-játékjai”, mégpedig főbb szereplőkkel képviseltetve, akik „Processióban mentek a’ zászlók után, melyekre a’ Vig-játéknak neve arany betűkkel fel volt varrva”. Ezt követte maga Thália, pompás diadalszekéren, majd „a’ Múzsák, Vénus, a’ Gráziák, a’ Nimfák, Driadések, Faunusok, ’s egyebek, a’ kik Shakespeárnak ki-faragott ’s előtök vitetett képét éneklésekkel követték”. Utánuk vonultak be a költő „Szomorú-játékjai, mindenik az ő zászlójával és Hirmondójával”, a főszereplők jellemző kellékükkel, sőt díszletükkel együtt (például „a’ Júlia sír-halma titkos machinák által észre-vehetetlenül mindég előre-taszított”), végül újabb diadalszekér gördült be, „mellyet a’ leg-nagyobb Vitézek húztak, ’s mellyben állt egy gyönyörűséges Szűznek képében Melpoméne, egy hegyes dárdát tartván jobb kezében”. E mitológiai alakokból és Shakespeare teremtményeiből gondosan megkomponált processzió látványa, amelyet az olvasó könnyen elképzelhett a szemléletes leírás nyomán, idáig még legalább annyira emlékeztetett valamilyen klasszikus ókori diadalmenetre, mint vallási ünneplésformára, ám ekkor egy megint klasszikus reminiscenciákat idéző, de már egyértelműbben vallási jellegű élőkép következett, zárójeleneteként „ennek az örökké emlékezetes Jubileumnak”. A díszlet most „a’ halhatatlanság’ templomát” ábrázolta, s „a’ Nagy Poétának remekjei által látszható rajzolatokban láttattattak a’ templomnak óltarán”. Középen, mint megtudjuk, Shakespeare emlékoszlopa magasodott, „abban a’ nagyságban ’s formában, a’ mellyben áll az a’ Westmünster templomában”. (Az utóbbi utalást talán abban a tudatban szánta a cikkíró szemléltető hasonlatképpen, hogy az olvasó emlékszik a lap nemrég közölt beszámolójára a Westminster művészeknek és tudósoknak szentelt emlékműveiről; a szellemi ember tiszteletének megnyilvánulási formáit magasztaló írások ilyen egymásra utalása és összeillése tervszerű és átfogó programot sejtet.) A gráciák és nimfák az emlékoszlop köré sereglettek, s végezetül „ezt az Ánglus Népek el-felejthetetlen Poétáját sok víg danlások és tántzolások között meg-koszorúzták”.⁷¹ Ahogy a költő ültette fából

készült pohár körbeadását, s borának közös megízlelését az *eucharisztia* világi személyre áttevődött változatának gyaníthatjuk (egy későbbi beszámoló, 1826-ban, e pohár szerepét egyenesen a *szentséghez* fogja hasonlítani⁷²), a színpompás felvonulást meg vallási képzettársítással maga a cikk nevezte *processzió*nak, most a halhatatlanság templomában lezajlott koszorúzást tekinthetjük (később így is nevezik⁷³:) Shakespeare *apoteózis*ának. Külön-külön bármelyik esetben elkerülhette volna az olvasó figyelmét, hogy szakrális jelképű szertartás tevődik át a világi szférába, e három rítus együtteséből azonban valamenynyire tudatosulnia kellett benne, hogy vallási tiszteletformák módosult továbbélésének lett tanúja az irodalmi életben. E jelenségek együtteséből aligha a szekularizáció folyamatának sodrását érzékelhette, miként nekünk sem szabad csupán a felvilágosodás egyirányúnak elképzelt világiasító áramlatát látni bennük. A szakrális tiszteletére szolgáló rítusok ehhez hasonló profanizálása ugyanis egyúttal a profán szférájának megszentelése is, amely az irodalom világát az átvett szertartások lappangó utalásai révén szakrális dimenzióval gazdagítja. A korabeli olvasó e kétirányú kölcsönhatásból alighanem inkább az utóbbi tendenciára neszelt föl, s ebből vonta le a tanulságot: szeretett költőjüket az angolok tehát a szakrálisnak kijáró tisztelet szertartásaival dicsőítik, s az ottani tekintélyek és a hazai tudósítók szerint ez láthatólag így is van rendjén.

A cikk végezetül, még mindig a példaképként állítás gesztusával, áttekinti a stratfordi emlékünnepelely óta eltelt két évtized Shakespeare-tiszteletének megnyilvánulásait s Garrick színjátékának utóéletét. Jóllehet a szigetország azelőtt is reverenciával viseltetett nagy drámaírója iránt, az emlékünnepelely óta „olgy nagy tiszteletet mutatnak az Ánglusok Shakespearehoz, hogy annak nints semmi határa”. Utcákat, fogadókat, kávéházakat neveznek el róla; otthonokban díszeleg a képmása; csapszékben parasztok éneklük dicséretét. Garrick „Jubileumja” hatalmas színházi sikert aratott: egy évadban 97 előadást ért meg, s egy „bölcs Utazó, a’ ki akkor Londonban mulatott, azt írja, hogy ő huszon nyoltször látta egymás után, de mindenkor olgy eleven gyönyörűséggel, mintha leg-először látta volna”. Az utazó, akinek beszámolójára e mondat utal, minden bizonnyal Johann Wilhelm von Archenholz.⁷⁴ A név nélkül idézett *bölcs* tanú megszólaltatásával e kis részlet jelképe lehet annak a többszörös közvetítettségnek, amelyet a Shakespeare-kultusz meghonosításának kezdeteinél olgy gyakran megfigyelhetünk: ezúttal először a stratfordi emlékünnepelely szertartásait elevenítette föl a londoni színjáték, majd ez utóbbin vett részt a német író, s végül az ő névtelen, de tekintélyesként beharangozott tanúvallomásával érzékelteti cikkünk (valószínűleg megint csak külföldi forrásból) az ismertetett *színházi* esemény vonzerejét olyan olvasók számára, akik a stratfordi ünnepelelyről nem olvashattak, s így szertartásainak varázsáról csupán e háromszoros áttételen át alkothattak fogalmat maguknak. Mivel a bölcs utazó olyan színjátékkal nem tudott betelni, amely elejétől végig egy író tiszteletére bemutatott rítusokból állt, az áttételek csak erősíthették az olvasó érzését: ha ennyien jóváhagyták e különös procedúrát, akkor nem lehet benne semmi kivetni való.

⁷¹ *Uo.*, 208.; XIV. Levél. 209–211.

⁷² KISS József, *Shakespear' Jubileuma*. Felső Magyar Országi Minerva, 1826, II. negyed, 750.

⁷³ *Uo.*, 750.

⁷⁴ Vö. Johann Willem von ARCHENHOLZ, *A Picture of England*. Dublin, 1791. 237–238.; Martha Winbum ENGLAND, *Garrick's Jubilee*. H. n. (Ohio State University Press), 1964. 85–123.

A cikk utolsó bekezdése egy retorikailag teljesen meggyőzött olvasó fogékony helyeslésére számíthatott: „Most újra azzal tisztelik az Anglusok e' Poétának halhatatlan porait, hogy a' leg-pompásabb nyomtatással 's drága metszésekkel botsátják-ki munkáit 20. Kötetekben, 's minden Kötetnek az árra 6. Sterling. Még is többek találtattak 10,000. Előfizetőknél. — Kedves Hazám! Mikor jutsz ennyire?!”⁷⁵

A színpadi emlékünnepegy színes kavalkádjának leírásától a pompásan nyomtatott könyvek dicséretéig s az előfizetési rendszer szorgalmazásáig e cikknek tehát csak egyetlen, alig észrevehető lépést kell tennie; magától értetődő természetességgel tekinti mindkettőt egyazon tisztelet különböző megnyilvánulásainak. A gondolatmenet logikáját meghatározó előfeltevés szerint a költő emlékét gondozó igyekezetből fejlődnek ki mind a kultusz, mind a kultúra tevékenységi formái; s mintha közös etimológiájuk játszódná le újra: a kultikus szertartás egy töről fakad a kulturális értékek igénylésével és létrehozásával. E kettőt az angol Shakespeare-tisztelet meghonosítására, s ezen keresztül az íróember, sőt általában a szellemi munkás elismertetésére törekvő cikk még nem választja szét. Ha az író barátságába fogadja az arisztokrácia, vagy pénzajándékkal jutalmazza erőfeszítéseit, ha utcát neveznek el róla, vagy az otthonokban kiakasztják képmását, ha az eucharisztia, processzió és apoteózis szertartásaival adóznak emlékének, vagy előfizetnek szép kiállítású összes művére: az egyelőre mint ugyanazon tisztelet egyaránt követendő megnyilvánulása élvezi a cikkíró helyeslését, különbségeikre való tekintet nélkül. A Shakespeare-tisztelet szokásrendjébe való beavatást az ekkori térítő még önfeledten, differenciálatlan buzgalommal hajtja végre. Igyekezetének küldetesként átértett fő célja, hogy előkészítse a kultúra országának eljöveteletét; e jó ügy érdekében minden hathatós eszközt megragad, s finom (úgyszólván:) teológiai különbségtevésekre még nincs ideje. Ahogy Bessenyei a magyar „profánus” irodalom megteremtését szorgalmazta egy évtizeddel korábban, fájjalván, hogy eladdig „magyarul, mint szokták mondani, profánus írók nem is voltak”;⁷⁶ most a profánus író társadalmi elismertetése lett a meggyőzés legfontosabb feladata, s ehhez egy meghonosítandó irodalmi kultusz profán és szakrális rítusokat egyesítő szertartásrendje kínált használható magatartásmintát. Így történhetett, hogy részben szakrális eszközök állítottak egy eredetileg nagyrészt profán cél szolgálatába, s attól a pillanattól kezdve az irodalmi életben megfigyelhetjük profán és szakrális elemek termékeny együttélésének módozatait, mindkét tartomány puristáinak időnkénti tiltakozása ellenére. Az irodalmi kultusz nem tisztán szakrális többé, az irodalmi kultúra nem teljesen profán; szokásrendjük működésének lélektanát önmagában egyik szférából sem lehet megérteni. Bármelyikük önellátó fejlődéstörténetéről beszélni téves előfeltevésre és töredékes adathalmazra hivatkozó ábránd; rejtettebb vagy szembeötlő módon, de szinte mindig kölcsönhatásukból fakad éltető erejük egyik forrása.

A *Mindenes Gyűjtemény* cikkeiben nyomon követett tendenciának mintegy végeredményét szemlélteti az a magyarázó jegyzet, amelyet 1790. január 26-án a *Hadi és más nevezetes történetek* fűzött a *Mindenes Gyűjtemény* egy héttel korábbi számából átvett

⁷⁵ *Mindenes Gyűjtemény*, 1790. IV. negyed. XIV. Levél. 211.

⁷⁶ BESSENYEI György, *A magyar néző*. in *Bessenyei György válogatott művei*. Sajtó alá rendezte SZAUDER József. Bp. 1953. 224.

hírhez: Kazinczy nemcsak Klopstock *Messiasát* és Gessner műveit, hanem a *Hamletet* is „szándékozik minden órán, szülött anyanyelvünkön ki-botsátani”.⁷⁷ A jegyzetet valószínűleg az egyik szerkesztő, Kerekes Sámuel írta, aki úgy talál módot a külföldi szerző és otthoni kultusza bemutatására, hogy társadalomjavító célzatú tanulságokat vonhasson le belőle. „*Hamlet*, egy igen nevezetes szomorú Játéka ama’ halhatatlan *Shakespear*-nak, az Anglus nép Bálványának, kinek születése napját úgy üli a’ Nemzet, mint Innepet, és a’ kinek tetemei, a’ Királyok tetemei között nyúgosznak. — Ezen tiszteletet *Shakespear*-nak nem a származás, hanem az ész szerzette.” E végső nagy tisztesség után (amelyet *Shakespeare*-nak valóban nem származás, de sajnos nem is az ész, hanem a jegyzetíró téves adata szerzett, hiszen a drámaíró sirja a stratfordi Szentháromság-templom szentélyében van, ahol király nem nyugszik) máris a kultusz irigylésre méltó irodalompártolásáról esik szó. „Minden munkáit éppen most adja ki két Könyváros *Londonban*, 20 Darabokban, gyönyörű metzésekkel, mellyeken az első mesterek dolgoznak. Minden darab 60 forintba jön, a’ 20 Darab tehát öszveséggel 1200 forintba: még is annyira ment már az el múlt esztendőben az Előfizetők száma, hogy bátran hozzá foghattak a’ Könyvárosok a’ ki adáshoz, a’ mellyre 1 milliónál több kívántatik.” Már e tudósítás megfogalmazásából sejthető, hogy az angol előfizetők áldozatkészségét a szerkesztő mintaképnek szánja a magyar közönség számára; a befejezés, mint az ilyen cikkeké oly gyakran, még nyíltabban buzdít követésre: „Nints az, más Nemzetek ki rekesztésével, tsupán az Anglus Nemzetnek meg ígérve, hogy ő belőlle származhatnak *Shakespearok*. Származhatnak a’ *Magyarokból* is: tsak serkentés ’s jutalom kívántatik.” A föllendíteni kívánt magyar irodalom német értékkritériumára is fényt vet, amit a jegyzet még hozzátesz: a Komáromi Tudós Társaság magyar történelmi tárgyú drámapályázatának 20 aranyát a mű szerzője akkor kaphatja meg, ha darabja németre fordítva, „egy nevezetes Német Teátromban” sikert arat. Az íróembernek Angliában kijáró tisztelet szemléltető példájának lélektani hatását a jegyzet végül egy magyar folyóirat támogatása érdekében használja ki, mesteri retorikával: „Töb-
beket is várhat a’ Haza illy nemes tselekedeteket az említett nagy érdemű Társaságtól, ha annak nemes Tzélyát kedves Hazánkfiái is kívánják az által elő mozditani, hogy a’ Társaságnak *Mindenes Gyűjtemény* nevezetű munkáját számossan meg szerezni el nem mulatják.” Amit a folyóiratról végezetül közöl a jegyzet, az önmagában akár egy apróhirdetésnek is beillene: „hasznos és gyönyörködtető” gyűjtemény, hetente két árkus jelenik meg belőle, félévi előfizetési díja öt forint.⁷⁸ A lelkesítő külföldi példa mozgósító pátoszú ismertetésétől eljutottunk az előfizetési felhívás hasznos prózájait, a kultusz ünnepétől a kultúra hétköznapijáiig, a bálványimádástól a feladatvállalásig, mindössze egyetlen, alig észrevehető lépéssel.

Mennyi közönségnevelő szándék e néhány sornyi jegyzetben! Amikor a „halhatatlan” drámaírókat egyáltalán nem elítélően nevezi az angolok *bálványának*, sőt elismerően ír a szigetországbeliek felvilágosult szokásairól, akkor ezáltal mintegy visszamenőleg jóváhagyja és elfogadtatni igyekszik e sajátos bálványimádást. Amikor a költő születésnapjának

⁷⁷A hír eredetije, szinte szó szerint ugyanígy, a *Mindenes Gyűjtemény* 1790. III. negyedének V. Levélében, 91.

⁷⁸Hadi és más nevezetes történetek, 1790. (Második szakasz.) 120–121.

nemzeti megünnepléséről és királyok közé temettetéséről megjegyzi, hogy nem származásának, hanem eszének köszönhette őket, akkor az érdemet alapul vevő elbírálás eszményének próbál árványt szerezni, mint ugyanekkor a *Mindenes Gyűjtemény* számos cikke, s később az írói és tudósi „respublika” szorgalmazói, például Dessewffy József, nyomában Döbrentei Gábor, majd a velük szembekerülő, de korábban elszórt gondolataikhoz nagyon is hasonló programot meghirdető Bajza József.⁷⁹ Amikor lelkesen beszél a szép metszetekkel ékes könyvek nyomtatásáról s az ezt lehetővé tevő előfizetési rendszerről, akkor bálvány és áldozat, bálványimádás és áldozathozatal képzeletének hallgatólagos összekapcsolásával a kultikus tisztelet kulturális értékesíthetőségére utal, s a kultusz jegyében irodalompártolás és hazafias érzület mintaszerű egységére céloz, elősegítve egy hamarosan nagy hatású és magától értetődő eszmény térhódítását. Amikor jutalmazott pályázatok révén próbálja megteremteni magyar drámaíró tehetségek kibontakozásának feltételeit, Shakespeare követésére ösztönözve, akkor a Shakespeare-tisztelet kulturális fejlesztő erejében bízunk. Amikor a pályázatot meghirdető testület nemes buzgalmat dicsérve lapjuk előfizetésére igyekszik rábeszélni, akkor a kulturálódás programjának éppen esedékes feladatához kölcsönöz lélektani segítséget az ismertett angol példák-ból, a bálványimádásig visszamenően. S ne feledjük, hogy eredeti célja szerint mindez Kazinczy hamarosan megjelenő *Hamlet*-fordításának útját egyengette! A *Hadi és más nevezetes történetek* e kis jegyzete pátoz és pragmatizmus egymásra utaltságával tanúsítja ugyanazt a maga szűkebb keretei között, ami a *Mindenes Gyűjtemény* nagyobb lélegzetű cikkeiből is kirajzolódott: az angol Shakespeare-kultusz lelkesítő példája mintegy kapóra jött egy olyan kultúrafejlesztő program megvalósításának kísérletéhez, amelyben a szellemi terméket létrehozó értelmiségi, főként a művész és a tudós, születési előjogok híján is nagyobb megbecsülésben részesül, érdeme szerint; másrészt a kultusz meghonosítását is elősegítette, hogy egy ilyen átfogó és lényegbe vágó cél eszközeként lehetett felhasználni. Kultusz és kultúra máris létfeltételei egymásnak, szétválaszthatatlanul.

⁷⁹Vö. Dessewffy József levelével Kazinczy Ferenchez, 1810. augusztus 11-én. KazLev. VIII. köt. 53.; ugyancsak Dessewffy József levelével Kazinczy Ferenchez, 1819. október 11-én, in: *Gróf Dessewffy József bizodalmas levelezése Kazinczy Ferencsel 1793–1831*. I–III. Kiadta KAZINCZY Gábor. Pest, 1860., 1861., 1864. II. köt. 399–401.; DÖBRENTEI Gábor, *A' Westmünsteri Apáturság temploma, s néhány benne lévő emlékkövek, Londonban*. Erdélyi Múzeum, 1817. IX. füzet. 178–186.; DÖBRENTEI Gábor, *A kritikáról*, Erdélyi Múzeum, 1818. IX. füzet; BAJZA József, *Észrevételek a Conversations-Lexikoni pörhöz gróf Dessewffy József ellen*. in *Bajza József válogatott művei*. Sajtó alá rendezte KORDE Imre. Válogatta TÓTH Dezső. Bp. 1959. 164–180.

L'ACCLIMATATION D'UN CULTÉ LITTÉRAIRE

(L'initiation au culte de Shakespeare à la fin du XVIIIe siècle)

En Hongrie, l'histoire du culte de Shakespeare embrasse déjà plus de deux siècles. L'étude présente les premiers décennies de ce culte, à partir des années 1770 jusqu'à la fin du XVIIIe siècle; c'est l'époque de l'initiation. Il est caractéristique de l'ordre de succession psychologique de cette initiation que nos écrivains et notre public apprirent le respect pour Shakespeare et ses formes de manifestation (à partir de la critique apologétique jusqu'aux cérémonies de la déification) avant d'avoir pu étudier ses drames dans l'original. C'est un paradoxe apparent: Shakespeare fut exalté en Hongrie plutôt que connu. On lut de ses drames des remaniements libres, fragmentaires, en langues étrangères (en allemand ou en français), on en put voir parfois un acte sur la scène. Les opinions d'exaltation furent pris au commencement aux autorités étrangères, elles ne se basent pas sur des impressions personnelles. L'entremise du culte de Shakespeare s'insère dans un programme culturel plus large: elle donne un exemple à suivre dans la culture de la langue et de la nation et par là à la reconnaissance sociale des mérites des intellectuels, mérites acquis par le travail. À l'aide de l'analyse des articles de journaux contemporains, l'étude arrive à la conclusion que cette période précoce de l'acclimatation du culte de Shakespeare témoigne déjà d'une action réciproque du *culte* littéraire et de la *culture* littéraire: ils sont les conditions d'existence, l'un de l'autre, inséparablement.

MÁRAI SÁNDOR PÁLYAKEZDÉSE

Származás, család, hagyományok, iskolái

A huszadik századi magyar irodalomban nincs még egy író, akivel kapcsolatban annyiszor találták volna szükségesnek megjegyezni méltatói: „különös” jelenség. Márai Sándor valóban rendhagyó ember és író. Az *Egy polgár vallomásai* első kötete is rendkívül nyugtalan, olykor szenvedélyesen lázadó, az élet ellentéteire mindig kíváncsi gyermek majd ifjú önarcképét rajzolja, akit később, érett fejjel alighanem joggal stilizált „fausti” lélekké. „Három életforma van: az ulyssesi, a jézusi, a fausti. A többi: adóalany.” – írta kinti *Naplója* első kötetében, s ha életútjának kitérőit ismerve hajlanánk is arra, hogy inkább ulyssesinek nevezzük, ő magát a spengleri értelemben vett „fausti kultúra” szülöttjének mondja, olyan léleknek, amely egyetlen állapotát – a polgárét – őrzi csak makacs kitarással és változatlansággal, egyébként minden hatást rugalmasan fogad és dolgoz fel.

Grosschmidt Sándornak született 1900-ban. Apai ágon neves jogászok tették tekintélyessé e nevet, apja, Grosschmidt Géza, a háború után Kassa szenátora lett, könyvet jelentetett meg a kisebbségi sorsról, „Őseim szász polgárok – írja a *Naplóban*¹ –, akik egy színes, érdekes nép földjéről jöttek, mint pionírok, s aztán városokat és városi műveltséget építettek ott, szigorúan polgári törvények szerint éltek. A városokat körülkerítették magas fallal és privilégiumokkal, s nem engedték be oda sem a nemest, sem a pór népet. Gögösek voltak, felfelé és lefelé, mert polgárok voltak, tehát rangjukat nem 'Istentől kapták', hanem két öklükkel szerezték. A városfalakon belül építettek polgári rendtartást, házakat nemes bútorokkal és ritka használati tárgyakkal, céhekkal, jogszabályokkal, ünneppel, zenével és irodalommal. És soha nem 'vegyültek' felfelé, se lefelé sem. Niñcs Magyarországon egyetlen 'szász gróf'. Polgárok maradtak, akkor is, ha nemességet kaptak. A bugrisság, amely később elfoglalta helyüket a magyar közéletben is mohón majmolt 'magasabb' életformákat, tehát 'déclassé' módon érvényesült; ezt soha nem érti. Különös fajta volt a szász. Erejét tudta továbbadni a világnak és mindenhol alkotott: például segített megalkotni nemcsak a magyar városi műveltséget, hanem az *angol-szász* világot is. A sok mélymagyarkodás és *bocheozás* után egy napon talán erről is értelmesebben lehet majd beszélni.” A család időnként összejött, „az gyertyafény bizalmas-sejtelmes lobogása megvilágította az arcokat, a polgári kört, a régi bútorokat”. Szabadelvű értelmiségiek alkották e családot, amelynek tagjai tudatosan „magyarosodtak el”; ebben a környezetben ismeretlen fogalom volt az „asszimiláció”, inkább elfogadták a magyarság hagyományait valóban gögös polgári tartással. Ez a szellem Márai Sándort mindvégig áthatotta, akkor is,

¹ *Napló* (1945–1957). Washington 1968. 230–231.

amikor lázadt az életforma kötöttségei ellen. Ebben a környezetben polgári jólét higgadt patriciusi magatartás volt a mérvadó, az a „monarchikus szellemiség”, mely jól működő „Szerkezet”-nek látta, érzékelte az Osztrák–Magyar Monarchiát annak bizonyosságául, „hogy közigazgatási, gazdasági harmóniában tudnak együtt élni a különféle nyelveket beszélő népek”.² Bécsben élt egyik nagybátyja, híres jogtudós, gyermekfejjel gyakran megfordult a császárvárosban, ahol mindent finomnak, előkelőnek látott, s különösen nagy hatással volt rá a monarchikus Bécs „társadalmi modora”, melyet hamarosan az ideális közép-európai életszemlélettel azonosított, s ezt az ideált ma is mértékadónak vallja. Anyai nagybátyja, az öregedő festő és annak családja Hietzingben éltek, hat lány, mind-egyik táncosnő. Gyermekkorában „sokszor tanyázott itt”, legtovább az első világháború első évében, tizennégy éves korában, amikor az orosz csapatok Kassa közelében jártak. „A századeleji Bécs szellemi hírességei a hietzingi kerti házban egymásnak adták a kilincset: Schnitzler, Mahler és hányan még, udvaroltak a lányoknak”, akik körbetáncolták a világot, „és két kontinens operaszínpadjain elragadtatott tömegeknek tánc lépéssel mutatták be azt, ami Bécsben ízlés és tapintat, szalonspicces révület, lehelet-finom érzékiség volt”.

Kassán kezdte gimnáziumi tanulmányait, 1916-ban kötött szenvedélyes barátságot Schwarcz Ödönrel, aki később Mihályi Ödön néven lett ismert költő. Ezt a magas hőfokú barátságot később ugyancsak feldolgozta az *Egy polgár vallomásaiban*, bizonyos elemei azonban *A zendülők*re is hatással voltak. Tizenhatévesen lapot akart alapítani, amelyben „sok verset” közöltek volna,³ majd kimaradt a tervekből, de ekkor már újak foglalkoztatták, naplörégényt fogalmazott az Érdekes Újságnak. [A prózaírásra akkor érzett először kedvet, amikor végigolvasta Csécsy Imre *Az élet felé* (1912) című elbeszéléskötetét, s olyan érzése támadt, ilyen novellákat ő is tudna írni.] A naplót egy újságíró vezette volna, aki megfordul a különféle frontszakaszokon, végigszenvedi a háború minden nyomorát, majd egy kórházi beszélgetés során hosszan eszmélkedik barátaival a különféle időszzerű erkölcsi kérdésekről, végül életét egy véletlen golyó oltja ki. A kisregényből ötven lapot állítólag megírt, további sorsát nem ismerjük.

1916 októberében került át Eperjesre, a kollégiumba. Legfőbb olvasmánya Hebbel, akit ugyan Shakespeare-„utánérző”-nek nevezett, de fontosnak vélte, hogy a kispolgári létet ábrázolja: „napsugaras”-nak írja le Gábor Andor *Mireióját*, másik kedves olvasmányát, viszont némi ellenszenvvel „rágta végig” Kaffka Margit valamelyik regényét, közben „émelygett” és „csömört kapott”. 1917-ben arról tudósítja barátját, hogy újra tanul „jární”, azaz: újra el akarja sajátítani az írás, a hiteles ábrázolás tudományát. Ekkor már azon elmélkedik, hogy az olvasónak, ha jól akar olvasni, „alázatosnak” kell lennie. Közben hol verset ír, hol prózát, öntudatosan jelenti ki, hogy zseninek született, s képességeinek kifejtését csak az a fájdalmas tény gátolja, hogy súlyos beteg (időnként valóban tüdővérzés gyötörte).

1917 nyarán, a szünet legvégén búcsú nélkül utazott Pestre. (Valószínűleg augusztus utolsó hetében.) Elsősorban a fővárosi színházi élet ejtette ámulatba. Bár nem lelkesedett Beregi Oszkárért és Márkus Emíliaért, annál nagyobb együttérzéssel figyelte Csontos Gyulát, Gombaszögit, Fedák Sárít, Varsányi Irént, s az írókat: Molnár Ferencet, Heltai

² Napló (1968–1975). Toronto 1976. 171.

³ *Márai Sándor – Mihályi Ödönnek*. PIM V. 2293/177/1–40.

Jenőt és Krúdy Gyulát. Elbeszéléseket írt, s itt kapta kézbe Hermann Hesse műveit. Már csak személyes létének alakulása miatt is jogos lehet az a feltételezésünk, hogy a fiatal Máraira elsősorban az *Unterm Rad* gyakorolhatott nagy hatást, amelybe az író beledolgozta az internátusból való szökésének történetét, de közel állhatott hozzá a *Gertrud* is, amelyben ugyanazok az emberi érzések – magány, betegség, kiszolgáltatottság – nyertek kifejezést, melyekkel ő is vívódott ezekben az években. Hermann Hesse esetleg azzal is példája lehetett, hogy szembefordult a háborúval, amelyet a fiatal Márai is nagy ellen-szenvvel élt át. Kapcsolatot talált a *Zászlónk* című ifjúsági lappal, melynek segédszerkesztője latintanára volt. Úgy érezte, végképp elszakadt „poros, megunt” szülővárosától, de a sorozásra 1918 januárjában vissza kellett térnie oda. Hamarosan ismét a fővárosba utazott, s tizennyolcévesen már tárcákat írt a Budapesti Naplóba, hogy pénzt keressen, mert az árak rohamosan emelkedtek: a Centrál penzióban, ahol eleinte lakott, 35 Korona volt a napi bér. A sajtóirodán kellemesen érezte magát, különösen az öregedő Török Gyula állt közel a szívéhez. Őt halála alkalmából a Nyugatban búcsúztatta el. A folyóirattal más alkalommal is kapcsolatot keresett, bizonyosnak látszik, hogy Osvát Ernő figyelt föl a tehetséges fiatalemberre, őt később külföldről küldött üzeneteiben is mindig szívélyesen köszöntötte. Mély válságot keltett benne az az érzése, hogy megállt a fejlődésben, arról panaszkodott barátjának, hogy sosem lesz egyéb, mint jó újságíró. Ekkor tűnik fel nála először az „újságíró-író” kifejezés, melyet aztán sokszor emlegetett, elsősorban Kosztolányi Dezsővel kapcsolatban, aki később legfontosabb ösztönzője lett.

A forradalmak sodrában

1918 novemberében részt vett az Otthon Kör üléstermében a Kommunista Írók Aktivistája és Nemzetellenes Csoportjának alakuló ülésén, hogy a többiekkel – közöttük Kaszákkal és Nagy Lajossal – „az irodalom, az írni tudás nagy hatalmát és lelki gazdagságát az akkor még vajdúdó, és üldözött Magyarországi Kommunista Párt szolgálatába állítsa”⁴, majd a Tanácsköztársaság 133. napja idején rendszeres újságírói tevékenységet fejtett ki. Cikkeiben az irodalmi élet égetően időszerű kérdéseire szolt hozzá, türelmetlen hévvel, olykor a konzervativizmussal szembeni terrorisztikus intézkedéseket sürgetve. Támogatta az új kultúrpolitikának azt az elképzelését, hogy az írók megalakítandó szakszervezetébe csak azok kerülhessenek, akik „hivatásosak”, szembefordult a „betolakodókkal”, és az „álírókkal”⁵ és ironikusan pellengérezte ki a dilettánsokat, kiknek „tömegeitől feketélik az utca”.

Az irodalmi kérdések mellett lelkes felráló cikket írt az általános mozgósításról, melynek eredményeképpen Budapest munkásai fegyveresen indultak „a megfizetett zsoldoskatonák, a tőke zsoldosai ellen”⁶. Elismeréssel, de művészi fenntartásait sem titkolva bírálta Kádár Endre *Balalajka* című regényét, melynek legnagyobb s legfontosabb erényét abban látta, hogy „az életet másolja”⁷. Ideálja ekkor az életszerűség, a hétköznapi har-

⁴ *Írók tanácsa*. Vörös Lobogó 1919. március 28.

⁵ *Mi lesz az írókkal?* Magyarország 1919. április 3.

⁶ *Népszavazás*. Magyarország 1919. május 7.

⁷ KÁDÁR Endre, *Balalajka*. Vörös Lobogó 1919. május 16.

caival való azonosulni tudás volt: ironikus fölénytel ábrázolta a művésznél azt a típusát, amelyik nem hajlandó részt vállalni a gyakorlati feladatok megoldásában, s félti „fehér kezét” a terhektől.⁸

Ugyanakkor igyekezett figyelemmel kísérni az irodalmi élet, a művészet legfontosabb eseményeit is. Méltatást írt Földi Mihály *Sötétség* című regényéről, s benne „az első magyar lelki regény”-t köszöntötte (ami mindenestre azt jelzi, hogy műveltségének voltak még apróbb-nagyobb hiányosságai).⁹ Kivételesen szép és beleérző esszét írt azonban Török Gyula posztumusz könyvének, a *Fehér virágnak* megjelenése alkalmával a Nyugatba.¹⁰ S ebben megfogalmazta azt a gondolatot, mely mintha előre vetítené a később függetlenségére oly sokat adó beérkezett író szemléletét: „És nem alkudott meg, nem prostituálódott, nem írt kabarét, pénzért, olcsó és hatásos lectürt soha.”

A zaklatott 133 nap történéseivel szinte mindenestől azonosult. Kritikákban, riportokban, tárcákban szegődött a változó élet hívei közé, s már ezekben a hangpróbákban is megfigyelhetni későbbi magatartása egyik legfontosabb összetevőjének jelenlétét: mindig különös érdeklődéssel figyelte az élet rendkívüli, szokatlan jelenségeit. Benne is megvolt az a különállás, az az objektivitásra törekvő személytelenség, amellyel egy „kártyás” gondolatait írta le a forradalom győzelmének hallatán,¹¹ de jellemezte egyfajta már-már messianisztikus várakozás is, amely hevítette, olykor patetikussá tette írásait, s amiben csálódva nagyobb vívódások nélkül ábrándult ki ekkori ideáljaiból.

A Tanács hatalom megdöntése után arra kérte apját, tegye számára lehetővé, hogy külföldön, valamelyik német egyetemen folytathassa tanulmányait. A Grosschmidt család vagyoni helyzete bizonytalan volt, apja mégis teljesítette kérését, bár ígéretének beváltásában alighanem — és joggal — kételkedett, s a jelek szerint Márai Sándor számára sem egy külföldi egyetem volt az igazán vonzó perspektíva, hanem részint a Magyarországról való távozás (esetleg következményei lehettek volna egyik-másik cikkének), részben az a lehetőség, hogy megismerkedhessen a kor forrongó nyugati irodalmával, a közvetlen közelről figyelheti annak legújabb törekvéseit.

Első emigrációja: Németország

Életének döntő fordulataképp 1919 októberében elhagyta Magyarországot. Először Prágába, majd Leipzigbe utazott. Lipcsében rögtön megismerkedett a modern expresszionista színházi törekvésekkel. Rendszeresen olvasta a *Jüngste Tag*-ot, s ismeretséget kötött Bücherrel, kétkedve figyelte Alfred Kerr anti-expresszionista írásait, s súlyos anyagi nehézségeiről panaszkodott barátjának, Mihályi Ödönnek, akivel azonban hamarosan drámai körülmények között szakítottak, s kapcsolatuk csak a húszas évek végén, Mihályi halála előtt újult fel ismét. Ekkor azonban már jóval hűvösebb hangon váltottak leveleket. Márai az özvegyével is tartotta a kapcsolatot. Elsősorban az ő szorgalmazására jött létre a Mihályi Ödön verseit és prózai műveit tartalmazó posztumusz *Felszökő föld* (1931), amelyhez rajta kívül Lesznai Anna és Ignotus írtak bevezetést.

⁸ *Ez egy komoly költő volt.* Borsszem Jankó 1919. június 15.

⁹ FÖLDI Mihály. *Sötétség.* Vörös Lobogó 1919. június 18.

¹⁰ Török Gyula *posztumusz könyve.* Nyugat 1919. június 16–július 1.

¹¹ Március. Vörös Lobogó 1919. április 17.

Igyekezett felvenni a kapcsolatot a hazai irodalom képviselőivel. A jelek szerint Nagy Lajoshoz és Füst Milánhoz fűzte bensőséges viszony. Előbbit 1920 elején tájékoztatta, hogy apjával „hároméves fegyverszünetet” kötött, „ad nekem három évet Németországban, az ára egy filozófiai doktorátus”.¹² A februárban írt levélből az is nyilvánvaló, hogy rengeteget gondolkodott az előző időszak hazai eseményeiről, s már ekkor megállapítja, hogy „iszonyú hibák történtek”, s némi önkritikával teszi hozzá: „lusták és léhák voltunk a magunk dolgaival szemben is. Minden hiába; pesti emberek Pesten Pestet játszottunk”. Levelében utal arra is, hogy felvette a kapcsolatot a tekintélyes Frankfurter Zeitunggal, melynek később munkatársa lett. Hosszabb írásba kezdett, „pedig kit érdekelek?” teszi hozzá némi szkepszissel. E kéziratát juttathatta el Füst Milánhoz, Budapestre¹³ azzal a kéréssel, olvassa el, s ha jónak tartja, közvetítse a Nyugathoz, melyről azt sem tudta pontosan, ki a szerkesztője. Ekkor már Frankfurtban élt. Füst Milán válaszát nem ismerjük, de az bizonyos, hogy a kézirat nem tetszett neki. „Be kell látnom – írja ez év XI. 20-án kelt viszontlevelében Márai Sándor –, hogy a novella csakugyan rossz – nem abban az értelemben ugyan, ahogy Te kifogásolod –, de rossz, mert nem tudta elhithetni veled, hogy minden sora, még az is, amit Te hiányainak sorolsz fel: *szándékos* és tudatos. Ezt utólag persze nem lehet megmagyarázni – *s ezért rossz*, mert olvasás közben nem nyilvánul meg belőle, hogy e zsúfolt *s irodalmilag* (ez a bökkenő) céltalan kuszaság, e befejezetlenség, e kínos humor (amit Te cinizmusnak láttál) nem egy írónak, hanem az embernek az összessége (ez esetben irodalmi eszközökkel, egy novellán keresztül) a dolgok elemi értelmetlensége, az élet indokolatlansága előtt; ahogy megértjük néha egy indulatsikolyban az életünk értelmét (irodalmilag); úgy, mint egymás mellé fűzött, megkomponált mondatokkal, egy irodalmi társasjáték szabályai szerint, nem tudnék soha.”

Ez a kissé kusza magyarázat bizonyossá teszi, hogy Máraira ebben az évben hatott a német expresszionizmus, erre utal az „indulatsikoly” fogalma épp úgy, mint az a megjegyzés, hogy nem tudná írását – melyen egyébként hat hónapig dolgozott – az „irodalmi társasjáték” hagyományos szabályai szerint megírni. Füst Milán azt tanácsolhatta neki, hogy hagyja abba a prózáírást – a jelek szerint ő maga is ezt a tervet latolgatta –, mert Márai e levél egyik passzusában igen részletesen indokolja meg, miért nem akar fölhagyni az írással. E gondolatait azért érdemes idéznünk, mert nyilvánvalóvá lesz belőlük, hogy az írás ekkor „menedéke” volt, megmaradásának egyik feltétele az idegen környezetben, s „narkotikum”, mely elfeledtethette vele a fájdalmas múltat: „Abbahagyni? Látod, ez az, ahol Flaubert-et és Füst Milánt nem fogom tudni megérteni soha: hogy ti az írást *legalább olyan fontos* ténynek tartjátok, mint az életet. *Te is!* Te is! Én nem értem ezt. Az ember ír, ha éppen erre van szándéka, mint ahogy eszik, alszik, vagy nővel foglalkozik v. zenét hallgat. Önbizalom? Az élet egy parancsoló szükség, amit el kell viselnem; az írás amit lehet csinálni jól vagy rosszul, minden esetben *legfőlebb* egy nemes időtöltés, s egészen biztos az, hogy egy *jó* ember egzisztenciája fontosabb, értékesebb, mélyebb a közösség szempontjából, mint egy tehetséges íróé. – Én valószínűleg nem fogom abbahagyni, mert mögöttem 6 év háború és 2 év forradalom esik a fiatalságomra, s idegekkel, egészséggel és kedéllyel annyira készen vagyok, hogy az írás az egyetlen narkotikum, ami egyik napból átlök a másikba.”

¹² Márai Sándor – Nagy Lajosnak. PIM-jelzet nélkül.

¹³ Márai Sándor – Füst Milánnak. PIM V. 4140/404/1–10.

Levélváltásuk nem szakadt meg. Füst Milán bizonyára olvasta Márainak azokat a műveit, melyeket Stephan J. Klein jelentetett meg a Tűzben – vele különben Füst Milánnak is kapcsolata volt –, Budapestről arról is tájékoztatta Márait, hogy megírta *Aranytál* című regényét, melyet ez boldogan olvasna. Ez a levele 1921. VIII. 22-én kelt Berlinből.

1920-tól rendszeresen levelezett Heltai Jenővel. Első levele Frankfurtban kelt június 18-án.¹⁴ Különösen jelentős, s irodalmi kapcsolataira vet fényt a levél befejezése. Az irodalomtudományi kutatás eddig is feltételezte, hogy külföldön hamar kapcsolatot talált „a német irodalmi élet egyes tényezőivel”¹⁵, erre vonatkozóan a támpontokat 1922-ben Kassán megjelent *Emberi Hang* című verseskötönyvének fordításai és az *Egy polgár vallomásai* adták (Trakl, Werfel, Ehrenstein, Else-Lasker Schüller, tehát jórészt a német expreszszionizmus képviselőinek nevét említette mindkettőben), Heltai Jenőnek írt levele azonban kétségtelenné teszi, hogy Thomas Mann-nal is érintkezésbe lépett: „Szerkesztő úr kérem, levelezek itt Thomas Mann-nal, aki a speciális magyar viszonyokra való tekintettel hajlandó lenne most olcsón eladni a Buddenbrooks fordítási jogát. Nekem ez egy évi munkát jelentene; ez az a könyv, ahol a mondatszerkezetek finomságán múlik minden, napjában 1–2 oldalnál többet alig lehet belőle fordítani. – Ha az Athenaeum nem zárkózik el egy 70 íves könyv kiadása gondolatától, kérem, írjon nekem, s beküldeném Th. Mann és a magam propozícióit.” (A regény 1921-ben Lányi Viktor fordításában jelent meg. Márai és Thomas Mann kapcsolata azonban más vonatkozásban folyamatos maradt: későbbi regényeire kimutatható hatást tett a német író polgár-ábrázolása, s annak 1935-ös budapesti látogatása alkalmával is találkoztak Hatvanyánál.¹⁶)

Költői próbálkozásai

Bár Márainak ekkortájt rendszeresen jelentek meg prózai írásai, még nem döntött végérvényesen a próza és a líra között. Egy későbbi önvallomásában, már az érett prózaíró biztonságával tekintve lírikusi pályájára, némi iróniával nyilatkozott „költői” képességeiről. Nem a hagyományos, a Nyugat nagy nemzedéke által művelt lírát folytatta, s kétségtelenül nem volt primér lírai tehetség: „...nem vagyok költő, hiányzik az idegemből, a tudatomból az a sűrítő energia, ami a költészet, ami egyetlen szóban – néha mágikus, néha démonikus kapcsolással – úgy katalizálja az indulat és az értelem elemeit, mint a begerjesztett atommag a protonokat és a neutronokat... De írtam néha ritmusos sorokat és a sorvégeken néha csörrent egyet a 'barbár ékszer', a rím. Volt közöttük, ami úgy festett, mint a vers, de a sűrű robbanékony feszítő erő hiányzott a verseimből. És ilyen töltés nélkül nincs 'költészet'.”¹⁷

Lírai ösztönzői között eddig a német expreszionistákat emlegették, elsősorban Szabó Lőrincnek, az *Emberi Hang*ról megjelent kritikájának¹⁸ és Márai önvallomása sugallatának hatására. „...Márai teljesen a mai német líra hatása alatt áll – írta Szabó Lőrinc –. Verseinek olvasása közben elsősorban Werfelre és a Werfelben is meglévő mérsékeltén expreszszionista hatásokra gondolunk.” Hasonlóképp értékeli az *Emberi Hang* versanyagát –

¹⁴ Márai Sándor – Heltai Jenőnek. PIM V. 3823/488/1–10.

¹⁵ SZABOLCSI Miklós, „Fiatal életek indulója”. 1963. 551–552.

¹⁶ Thomas Mann és Magyarország. Vál., szerk. és az előszót írta: MÁDL Antal, GYŐRI Judit. 1980. 371.

¹⁷ MÁRAI Sándor, *Föld, föld!* (Toronto 1972). 91.

¹⁸ SZABÓ Lőrinc, *Öt új verseskötönyről*. Nyugat 1922. 1113.

ezek java része 1921-ben jelent meg a Kassai Naplóban (első verseskönyvét, a tizenhétéves korában kiadott *Emlékkönyvet*, mint rá jellemző lírai törekvések dokumentumát alighanem fölösleges méltatnunk) – Szabolcsi Miklós is, amikor az egymás mellé rendelt képek-ből s a litániaszerű felsorolásokból a tízes évek német expresszionizmusának hatására következtet,¹⁹ jó érzékkel figyelve föl a kötet belső feszültségeire is.

Márai tisztában volt vele, hogy idegen nyelvű környezetben rendkívül nehéz, majdnem reménytelen magyar költészetet művelni, anélkül, hogy a költő túlságosan ki ne nyíljék a hatások előtt. Tudta azt is, s nem egy cikket írt e témáról a Kassai Naplóban, hogy a magyar határokon kívül született, magyar nyelvű költészet fogadtatásában sem bizakodhatik. (*Magyar költő külföldön*, Kassai Napló, 1923. 126. sz.) Mégis igyekezett igen alaposan körvonalazni saját költészettanát, melynek ekkori elemeit bírálataiból olvashatjuk ki, első sorban abból a hosszabb méltatásból (*Hajnali harangszó*, 1924. 87. sz.), melyet Mécs László *Hajnali harangszó* című kötetéről írt. Távol állt tőle az a „magabizonygató kiállítás”, zseni-esztétika, mely Mécs lírájának egyik legfőbb jellegzetessége volt (a maradt). Nyomatékosan bírálta a versek szemléletmódját, hogy az élet kiélezett, nehéz helyzetait nem megszenvedve ábrázolták, hanem a „döntő ponton” könnyedén „átsiklanak” egy másik világrendbe. Soknak és fölöslegesnek ítélte a rímeket, patetikusnak a folyvást megkonduló „harangszó”-t, s „delirálónak” a túl hangos lírai magatartást. Ízlésén, megállapításain érezni, hogy az expresszionizmuson iskolázott, de idegen számára a költészetnek az az ideálja is, melyet a Nyugat nagy nemzedéke képviselt legmagasabb fokon, úgy érezte, azt is meghaladta már az európai fejlődés.

Márai Sándor költészetének ekkori törekvéseire nemcsak a német expresszionisták hatottak, hanem – líraszemléletére legalábbis – Whitmann úgyszintén. Róla több ízben nagy elismeréssel emlékezik meg kinti *Naplóiban*. Azért érezte mintájának, mert az amerikai lírikus nem szakított radikálisan a vers zenei hatásával, igaz bonyolultabban, szövevényesebben valósította meg azt, mint a „hagyományos” líratípusok művelői. Amikor 1930-ban Márai Sándor megjelentette *Mint a hal vagy a néger* című verseskönyvét, Szép Ernő figyelt fel arra, hogy a többi fiatal költővel ellentétben rímekkel is él, s nagyon fontos számára a kifejezés, az önvallomás hitele: „...a Márai-féle eszméletnek ritka áhítatát, ünnepi fájdalmát kapja az ember a verses füzetben; gyermeki szívösszeszorulást, a halál csillagjainak a derengését az élet homálya fölött.”²⁰

Az „emberi” érzésvilágnak már a címben is kiemelt sugallata mindenképp a háború utáni időszak német lírájának hatására utal; ennek ekkor központi témája volt a humanizmus, „az ember, a meggyalázott humanitás akkor olyan műsorszám volt az új német irodalomban, mint egy varietében a fókák – olvassuk az *Egy polgár vallomásai* második kötetében. – Anthológiák jelentek meg ilyen címmel: *Menscheitsdämmerung*.” Az első, bizonytalan lipcsei hónapokban Márai inkább csak verseket olvasott és fordított, vagy olyan elbeszéléseket – például Franz Kafka műveit; tőle 3 elbeszélést fordított le (*Az átváltozás, Az ítélet, Testvérgyilkosság*) és 1922-ben ismertette a Kassai Naplóban – melyeknek nem volt hagyományos értelemben vett „tartalma”, „vízió parázslott mögöttük”, mint Albert Ehrenstein kötetében. A lipcsei Kaffé Merkurban heteket bíbelődött a német expresszionisták fordításával („Else-Lasker Schüler gyöngéd vízfestékképei ma is élnek

¹⁹ SZABOLCSI Miklós, *i. m. i. h.*

²⁰ SZÉP Ernő, *Mint a hal vagy a néger*. Nyugat 1930. I. 887–888.

emlékemben, mint valamilyen álomban sejtett görög táj.”), Kurt Heyneckérol, a *Das nahmenlose Angesicht* (1919) kötet versei alapján sokáig azt hitte, nagy költő; Werfelnek már „tisztá volt a hangja”, tőle is fordított, s általában azok álltak közel líraszemléletéhez, akik szakítottak a sallangos háborús „propaganda-termeléssel”.

Már egyik lipcsei levelében említette Karl Bücher nevét, akinek gyakorlati bemutatóval kísért előadásait némi kétkedéssel hallgatta. Bücher egyik legfontosabb művében, az 1896-ban megjelent *Arbeit und Rythmus*ban a munkafolyamatok következményeképp értelmezte az irodalmi ritmust; Márai által hallott előadásában egy szedőgép munkáját bemutatva magyarázta a modern líra szabálytalan lélegzetvételét. Az *Emberi Hang* versanyagának belső felépítésében, megformálásában is érezni egyfajta szabálytalanságot, anélkül azonban, hogy költőjük az avantgárd formarobbantó eljárásait követné, hiszen verseinek többségében a logika szabályai érvényesülnek, előzményekre következmények válaszolnak. Nem egy költeményében a szabályos rímeléssel teremti meg a sűrűsödési pontokat:

Az éjjel kérdezi napjaimat
derengve adja a feleletet
a reggel
valaki tépdesi lapjaimat
mindennap kevesebb leszek
eggyel

(Naptár)

A tömör, kifejező *Leltár* képviselője, indítása és rímélése egyenesen Kosztolányit idézi:

Ki száz alakban nyilvánulsz élém,
léted föllobban egy vers ütemén,
lidérccláng lángolsz spiritisza éjjel,
a tárgyak tükre felver tiszta fénnel . . .

Hogy aztán a befejezésben megjelenjenek az expresszionista költészet konvenciói:

a problémák sodra ha földagad,
válaszod zúg csírákban a föld alatt.

Szívesen él színhatásokkal (*Koldusok*), „arany” és „ezüst” lángokban villódzva jeleníti meg a kihalt tájat (*Az áldozat*), s jöllehet az „egyszerűség”, a póztalan érzések kifejezésére törekszik, még ezekben a helyzetértékelő verseiben is felbukkannak olyan lírai sztereotípiák, melyekkel kora avantgárd lírája tudatosan szakított. Ezek sorából egy újsághirdetés ihletésére írt (a Kassai Munkásban 1919 novemberében megjelent) *Amerika* című verse emelkedik ki. Nemcsak whitmanni lélegzetvétele miatt érdemel figyelmet. A tízes évek legvégének messianisztikus várakozását is hitelesen fejezi ki az „Ígéret földjét” invokáló költemény, mely tudatosan hangoztatja Márai ekkor még igen erős generációs tudatát:

Bábelünk málladozik s tornyából feléd kiáltunk
Ígéret földje, Kánaán; egy új generáció:
A termő medencét vágyjuk, a Kertet, hol összepihennek
a Bárány és az Oroszlán, az ős törvény betelik.

1920 októberében kelt a *Vers a lemondásról*. Ez már arról az érzelmi változásról, csalódásról árulkodik, mely a forradalmakból kiábrándult, elmagányosodó Márainak mindinkább alapérzése lett. A zaklatott, elemeire hullott, súlyos válságokkal küzdő háború utáni életérzés egyik legteljesebb kifejezését adja, megcsendítve a tömegekből való kiábrándulásnak azt a szolamát is, amely – Spenglertől később megerősítve – utóbb életművének egyik vezérmotívoma lett:

Mi az én hitem, kiben higgyek, mi maradt nekem?
Hol az egyéniség, aki fölemeli és nemesíti tucatléteemet?
Mi a tömeg, amely atomnak szívja fel egyéniségemet?
Mi ez a fékevesztett, tomboló, rángatózó vitustánc?
Hol a Krisztus, az Eszme, mely világít a részeg kockázók fölött?

Néha dadogó, habzó szájjal ordítottam: robbanjon az ég
a részeg kockázók felett, az én életemmel kockáznak,
szakítsa a hegyeket széjjel, adjatok jelt, hogy van jövőendő,
van őrtállás, bosszú, ítélet: ha már megoldás nincs a percre.
De minden léha és siket. A császárok és népvezérek
jegyzéket váltanak színes tintákkal. Jaj nekem . . .

A húszas évek elején Márai Sándor úgy értelmezte a verset, mint az emberi tettet. *A síró hősb*en a kor emberének fájdalmas magányérzését fejezte ki, aki immár nem Zarathust-
ra gögös magányában él, s nem jelenti ki magabízó merészséggel, hogy Isten meghalt, mert
ráébredt, hogy a magányos hősiesség céltalan:

„Miért is harcolok én? Mindig egyedül. Rég elmúlt a ritmusos kedv
tagjaimból, mikor álltam s vállaltam a sorsom,
gondolatlanul kiélve a percet s a munkát. Embernek hittem
magam: győztem. S íme, csak hős lett belőlem.”

Ironizálja azt a hősi, prófétikus magatartást, mely oly vonzónak s távlatosnak látszott a forradalmak előtt s idején (*Próféta*), költészetté akarja lényegíteni a látványon túlit, az érzést, a lelkiismeret rezdüléseit. Merényi Gyula *Rosa mystica* című kötetéről írva²¹ a saját ekkori ars poeticáját fogalmazta meg: „Az igazi vers értelme, célja, élete több mint a szép – az igazi vers intellektuális formába sűrített energia, magyarul: tett... Egy okos ember, aki most persze éppen ezért börtönben ül, Lukács György írta egyszer, hogy Ady után tíz évig lelkiismereti probléma lesz magyar költő részéről a versírás. Ugye a vers ott kezdődik valahol, ahol szavakkal, emberi nyelvvel kifejezni már nem lehet többé. Mert nem a rím és ritmus teszik össze a verset, nem különös szavak és lelkiismeretes meghatározásai egy nő hajának és az ősz színeinek. Ezen túl kezdődik a vers igazi értelme, egy furcsa, kis élő valami van minden igazi versben, valami nemes anyag, amit önkebeléből szed elő költésnél s behelyez a sorok közé, mint egy kis darab rádiumot, s az ott él, mozog, emanál benne, végtelenül értékes...” Az *Emberi Hang* némelyik versében is megfigyelhető ez a tudatos építkezés, mely egyetlen ihleti mag, egyetlen igazán fontos gondolat köré

²¹ MÁRAI Sándor, *Merényi Gyula: Rosa mystica*. Kassai Napló, 1920. május 5.

szervezi a költeményt. A *Tolvajban* a szimmetria-tengelyben közli a lényegét a vers többi része ennek előkészítése, illetve kissé ironikus kifejtése:

Engem egy villamosban kapott el
a furcsa érzés – ismered?
Úgy hívják: lelkiismeret –
szörnyű és jó, szikrázik, elvakít,
szeretnél megcsókolni valakit –

Teljesen hasonló *A játékos* felépítése is. Az indulati és gondolati mag köré szerveződő formavilág, a gondolkodás, pontosabban a gondolat születésének lényege közé szerveződő alkotásmód elsősorban a kubizmus jellemzője volt, alighanem azonban túlzott Kállay Miklós, amikor *A magyar költészet új ösvényein* című tanulmányában – mely voltaképp a második nemzedék költői seregszemléje – Márai költészetét a francia kubista lírával rokonította. („Egészen a modern fantázia terméke Márai Sándor költészete, amely a francia kubista lírához áll a legközelebb, s az újabb magyar költészetben a legpregnánsabb megjelenése a meghökkentő fordulatokkal sokszor a komikus iróniát keverő gondolati lírának.” *Magyar Szemle*, 1932. XVI. 241–254.)

Márai Sándor később gyakran nyilatkozott úgy, hogy korai verseinél jóval fontosabbnak érezte műfordítói tevékenységének ekkori kísérleteit, nem azért, mert néhány expresszionista lírikust elsőként fordított, hanem mert megismerkedett a világukkal. Am e futónak minősíthető kapcsolatnál jóval fontosabb volt számára, hogy Franz Kafkát is olvasni kezdte, s róla elsőnek írt magyarul tömör értékelést a Kassai Naplóban 1922-ben. Ennek a találkozásnak a jelentősége csak jóval később tudatosodott benne, túl a kezdeti próza-kísérleteken, melyekről alig van mondanivalója, sőt legszívesebben kiiktatja őket életművéből, mint ahogy ezt az általa összeállított műjegyzékek, bibliográfiai összefoglalások is bizonyítják.

A német és francia történelemszemlélet szakadása: A Nyugat alkonya

Lelkiállapotáról, szellemi beállítottságáról sokat sejtet egy a húszas évek elején kelt megjegyzése, amikor fia születéséről így elmélkedik: „úgy fogom nevelni, hogy megboszszolja a németeket”. Az első világháború után a szellem szférájában tovább folyt a németek és a franciák háborúja, ebben ő 1923-ig inkább a német gondolkodáshoz kapcsolódott. Az a tény, hogy szülővárosa, Kassa, egy tollvonással idegen ország része lett, ugyanúgy felkavarta, mint Kosztolányit Szabadka elvesztése. Kassa Márai szemében nemcsak a „város” volt, hanem annak a szabadelvűségnek a központja is, amelynek Budapesten csak a „nyomait” érzékelte. Ugyanakkor azonban korán ráébredt arra, hogy a háború utáni lét szorongató egzisztenciális kérdéseit csak az értelem útján lehet megoldani. Ellátogatott például Keyserling darmstadti *Bölcsesség Iskolájába*, s benyomásairól igen ironikusan számol be. Nem hatott rá az a túlhangsúlyozott keleti orientáció, mely megmozgatta a húszas évek hazai szellemi életét, s amely ugyancsak Keyserlinget tekintette mintaképének, szellemi atyjának. Figyelemmel kísérte kora gondolkodástörténetének legfontosabb új-donságait, azokat azonban erős kritikával szemlélte. Ennek részben az a magyarázata, hogy az adott szellemi környezetben egészen más volt a visszhangja egy-egy gondolatnak, bölcséleti vagy történefilozófiai vélekedésnek, mint idehaza. A homi gondolkodást pél-

dául évekig foglalkoztatta Keyserling. Márai viszont az *Egy polgár vallomásaiban* Rickerttel szó szerint egyezve a *Weisheit* filozófusait szellemi dilettánsoknak nevezte. [A Keyserling iránt hazánkban megmutakozó különleges érdeklődésnek és rokonszenvennek az is a magyarázata, hogy többször is ellátogatott Magyarországra, s a *Das Spektrum Europas* (1928) című könyvében meg is emlékezett itteni benyomásairól, azt a reményt keltve a revízió sürgetőiben, hogy felfigyel ránk és méltatlan helyzetünkre a „szellem nagyvilága”²².]

Márai Sándor értelmi meggyőződésével egybeeshetett az a módszeres kritika, amellyel Rickert elemezte *Die Philosophie des Lebens* című alapvetésében (1920-ban jelent meg Tübingenben) az újabb kor gondolkodási folyamatait. Tőle is merőben idegen volt az életfilozófiák visszatérő, de elméletileg nem kellőképpen körvonalazott életeszmélye, mely a lét „átélését”, „élményi befogadását” szorgalmazta, s Nietzsche nyomán azt hangoztatta, hogy az élet egyszersmind teljes világnézet alapja, s a világmindenség lényege. Rickert kritikailag választotta szét a különböző életfogalmakat, s az ezekre felépített modern életfilozófiák korlátait mutatta meg.

Márai cikkeiben és naplóiban gyakran felbukkan Nietzsche neve, s Zarathustra példája, aki az életnek új érzelmi töltést adott, ám ő sohasem olyan lelkesült együttérzéssel idézi az életfilozófia egyik apostolát, mint a fiatal Kosztolányi vagy Juhász Gyula tették. Hozzá való viszonyulásában²³ mindig érzékelhetjük az ironikus villanást: annak a tudatát, hogy ez az új nemzedék, mely végigélte a háborút, majd részt vett a forradalmakban (s azokból esetleg kiábrándult) kételkedik abban, hogy a természetes érdekek kiválasztása megvalósítható a társadalomban. Márai makacsul ragaszkodott ekkor is az individualisztikus-demokratizmus eszméjéhez, pontosabban a polgári liberalizmushoz. Nietzschének azonban az a gondolata, hogy a fejlődés legfőbb alapelve a természetes egyenlőtlenség, s a „rabszolgamorál” a süllyedés kezdetét jelenti, mindmáig fontos eleme gondolatvilágának.

Ezt a meggyőződését erősítette Spengler fő művének, az *Untergang des Abendlandes* tanulmányozása is. A kor kiábrándult, illúzióit vesztő s elhagyó értelmiségieire e könyv elhatározó hatást gyakorolt, s ez alól Márai sem vonta ki magát. Számára elsősorban Spenglernek az a felismerése volt igazán fontos, hogy a kultúra eltömegesedése egyben annak végpontja is. Spengler tagadta, hogy létezik az az abszolút, objektív igazság, melynek meglétét Hegel tételezte, ő az emberi életben és létben érvényesülő részizagságokra irányította a figyelmet, s ez egybehangzott a forradalmak kora utáni új individualista korszak érzésvilágával. A Kassai Naplóban jelentkező Márai már egyik rovatának címével (*Japán kert*) is az elkülönülés apológiáját hirdette. Úgy érezte, a háború utáni Európa elveszítette hivatástudatát. Ekkori életérzését, szemléletét így foglalja össze a *Föld, föld!* egyik visszatekintő részletében:

„Nem Európa volt ‚minden’, az élet értelme? Ha igen (s egy életen át a bőrömmel hittem, vallottam, hogy igen), miért ez a didergés, óckodás, ellenkezés? Miért nem maradtam annak idején idekünn? Mi volt a számomra valóságosan és személyesen Európa? Mit

²² KOSZÓ János, *Európa színeképe*. Napkelet 1928. október 1. 527–534. – TRÓCSÁNYI Dezső, *Keyserling, az „értelem” filozófusa*. Athenaeum 1928. 59–70. – Uő: *Keyserling: Új világ születése*. Athenaeum 1928. 86–91.

²³ MÁRAI Sándor, *Zarathustra visszatérte*. Kassai Napló 1922. június 11.

jelentett még ez a fogalom nekem, a személynek? A magyarnak?... (A pillanat volt ez – mint azelőtt néha és később sokszor – amikor felcsuklott, megint egyszer, Babits hörgése: *„Kialtsa szám, üzenje versem / Amit legjobban fáj üzeni / Hogy nem vagyunk senki és semmi...”*) Mint a zenedoboz, ha beledobják a piculát, a tudat gépiesen nyekeregte a vizsga-téziseket: görög-római műveltség, kereszténység, humanizmus, aufklärismus... De most nem volt kedvem jelesre felelni Európából. Amit szerettem volna tudni: mi volt még számomra a 'többlet', az európai valóság – öncsalás nélkül, bemagolt és beidegzett emlékszakavak nélkül – a többlet, ami eleven valóság, más, mint egy megkövesedett, elavasodott civilizáció mutatványos csarnokában a megbámulnivaló? Mi hiányzott számomra, személyesen Európában?... A 'hivatástudat'?... A szó villant és sújtott.

Mert volt valami Európában – néha én is kimondtam, leírtam – amit, talán naivan, így neveztek: 'hivatástudat'. A fogalom fellengzős. Mégis az én nemzedékem számára is volt benne valamilyen felhígult valóság: a tudatban, hogy Európában születni, európainak lenni nemcsak természeti vagy közjogi állapot, hanem hitvallás. De ez a hivatásérzet nem érzett itt többé senkiben, semmiben. Okos, öreg politikusok már beszéltek arról, hogy gazdasági közösséget kell teremteni Európában, a nacionalista érdekek ellen és fölött – de egy gazdaságilag egyesült Európa, amelynek nincs hivatástudata, nem lehet világerő, mint volt évszázadokon át, amikor hitt magában és hivatásában.” (218–219.)

Hivatását vesztett, végnapjaihoz közeledő Európa polgárának hitte magát Márai Sándor, és igazat adott Spenglernek, aki a történelmi apályt a végromlással azonosította. Kiábrándult érzését csak erősítette, hogy napról napra olvashatta azokat a cikkeket, tanulmányokat, melyek kelet és nyugat megosztottságáról, végleges szakadásáról értekeztek. Bizonyíthatóan nagy rokonszenvet érzett Ernst Robert Curtius iránt, akit még kinti *Nap-lójának* negyedik kötetében is úgy emleget (178), mint „egy tökéletesen megsemmisült irodalmi öntudat és kritikai lelkiismeret példája”-t. A berni egyetemi tanár *Französischer Geist im neuen Europa* című könyvének az a gondolata, hogy a modern francia szellem a fáradtság és kiábrándulás jegyeit mutatja s a fordítások tömege révén új s barbár szellemnek nyitott kaput, mely alkatától és hagyományaitól is merőben idegen, visszhangzott benne is. De németek és franciák szellemi háborújából – mely párizsi tartózkodása idején újabb hullámokat vetett – s Spengler baljós helyzetértékeléséből nem azt a következtetést vont le a maga számára, hogy a romlás megállíthatatlan. A hivatástudatát veszített Európában továbbra is annak a liberális polgári szellemnek a szolgálatát vállalta eltökélten és némi heroikus pózzal, mely ifjúságában vette körül, s amelyet később is idealizált. Szilárd meggyőződése lett olvasmányai és élményei nyomán, hogy felbomlott a „rend”, hogy Európát „téboly” irányítja. Ezt az érzését kétségtelenül fokozta, hogy 1923 késő nyarán átköltözött a francia fővárosba, s előbb rendszertelenül, majd mind gyakrabban és tudatosabban innen küldözgette haza előbb a Kassai Naplónak, majd a liberális *Az Újságot* 1925-ben felváltó *Újságnak Párizsi naplói*t és cikkeit. Párizsban előkelő zárkózottságban élt feleségével, bár rendszeresen megjelent a nagyszámú magyar emigráns társaságban, bizalmatlanság vette körül, hiszen Németországból érkezett. Munkatársa volt a neves Ullstein-konzernnek, s ez a tény még akkor is gyanút keltett, ha tudták, hogy megélhetése érdekében vállalta ezt a tevékenységet.

Párizsi éveiről az *Idegen emberek* című regényéből is némi fogódzókát kaphatunk. Az irodalom fővárosába érkezett, de első benyomásai szorongóak voltak. A weimari Németországban, íróismerősei között, a Frankfurter Zeitung gyakran foglalkoztatott munkatársaként sokkal otthonosabban érezte magát, mint a háború utáni Franciaországban, amely eleve gyanakvással tekintett az idegenekre, s mindnyájukban kialakított egy olyan emigrációs léttudatot, melyet Márai sem tudott egykönnyen feldolgozni. Egyetlen olyan alaposabb tanulmányt ismerünk,²⁴ amely részletesebb képet rajzol Márai párizsi éveiről, otthonáról, egyéniségéről, olvasmányairól. Személyes életéről nagyon keveset árult el hazaküldött cikkeiben, de irodalmi értékrendjének megszilárdulásáról, tájékozódásának irányáról, tehetségének megerősödéséről hiteles fogódzóink vannak: rendkívül nagy számú írása az Újságban, melyek sok mindenben egybehangzottak a lap polgári-liberális szellemével, ugyanakkor azonban egy igazi tehetség érelődésének is hiteles dokumentumai.

A Rue du Terte egyik bérházában élt, „a lakás kicsiny és dísztelen volt. Persze könyv akadt bőven”. Visszahúzódott a társaságtól, amelyben azt suttogták róla, hogy „már csak a származása miatt is német beállítottságú”. Azt azonban mindenki elismerte, hogy nem felelőletesen művelt „féltehetség”. Eredetiben olvasta Saint-Beuve *Port Royal*-ját, a kortársi szemlékezet szerint jól ismerte Ronsard-t és a Pleiade költőit, akiket akkor a hivatásos francia kritikusok sem sokra értékelték. Ismerte természetesen Proustot, igazi értékeiről sokat vitázott társaival, s némiképp idegenítette benne, hogy „a lírai szóáradás elsöpörte a kompozíciót”. „...melegebben, izgalmasabban érdekelte Roger Martin du Gard. A *Thibault*-ciklust a század egyik legtudatosabban komponált művének ítélte. Az érdeklődési köre mindjobban tágult. Eredeti nyelven olvashatta Flaubert-t, Stendhált, Balzac-ot és egyidejűleg megnyílt előtte a jelenkor rendkívülien gazdag világa Paul Valérytól Anatole France-on, Paul Morandon, Valéry Larbaud-n, Jean Giraudoux-n és sok-sok más-on keresztül Paul Claudelig. E hevenyészetten odavetett listáról hiányoznak olyanok, mint Descartes, a Goncourtok, Mallarmé, Montaigne, Rabelais, Verlaine, Baudelaire és még sokan. Márai ezt a rengeteget nem felelőletesen olvasta, hanem magába szívta, mint egy határtalan, nagy új kultúrát.”

A felsoroltak közül nagy élménye volt Martin du Gard. Irodalomszemléletének megszilárdításához járult hozzá, hogy e francia író regényformájában a tudatosságot az életmű teljességének építését ismerte föl: „Roger Martin du Gard még úgy fogta föl a regényírást, mint „Alkotást” – amikor könyvet írt, nem csak a regényt írta, hanem egy életmű teljességén dolgozott. Ez a fajta epikai öntudat elsorvadt az időben. A Thibault-ciklus a század egyik legtudatosabban komponált műve. Proustban már nagy, diadalmas hullámokat vetett a lírai szóáradat és elsöpörte a kompozíciót. Roger Martin du Gard még olyan műfaji aggályossággal építette a regényciklust, mint Homérosz az époszt.”²⁵ Az emlékező téved, amikor úgy véli, hogy Márai számára fontos ösztönzéseket adott Valéry vagy éppen Paul Claudel. A kései *Napló*-ban hozzájuk való viszonyáról is elárul egyet-mást ironikus szemvillanással: „Gide, Valéry, Proust... A szentháromságban Valéry a szentlélek. (Claudel volt a plébános, aki áldást osztott.) Aztán a színes pojácák, akik táncoltak az oltár előtt.

²⁴ TOLNAY Ákos, *A fiatal Márai Párizsban*. Katolikus Szemle (Róma) 1980. 53–57.

²⁵ *Napló (1958–1967)*. Az író kiadása 1968. 11.

Giraudoux, Cocteau... Aztán a magányosok, Montherlant és... Aztán iskolás, ideges moroskodás.”²⁶ Valéryről azt is elmondja „akkor volt igazán nagy, amikor tömönlatban gondolkodott. Terjengős és ködös volt, amikor módszeresen filozofált; szerencséjére nem filozofált gyakran”.²⁷

Párizs irodalmi forrongásának jelentős eseménye volt, amikor 1926-ban megjelent André Gide regénye, a *Pénzhamisítók*. „Az önfegyelemre annyira adó Márai hevületén, lobogó szavakkal éltette az új nagy regény megszületését. Végre teljességében jutott kifejezésre az élmény felszabadulásának és öncélúságának eszménye. Felborítva a romanticizmus maradványait az emberi élmény lehetőségeit kereste és az emberi határokat szélesítette. Valahogy ily módon ért el Márai a *teljes* francia szellem átéléséhez.”²⁸

Gide valóban felszabadító hatást tett rá. Úgy érezte, túllépett az ifjúkori kísérleteken, s megnyílt előtte az az irodalom, mely felé eddig bizonytalanul, olykor önmagában is kételkedve tapogatózott.

Gide nemcsak azzal hatott Máraira, hogy a *Pénzhamisítók*ban a kor irodalmának egyik legsúlyosabb dilemmáját igyekezett feloldani, s a valóság és a fikció feszülttségét azzal tüntette el, hogy határozottan szakított a naturalista hagyománnyal, s az én-t, az önmagára és művére reflektáló gondolatot tette meg a műalkotás irányítójává. A reflexió igénye a fiatal Máraiban is erősen élt: sokáig nem tudta feloldani magában azt a kettősséget, amely a közvetlen és a közvetett ábrázolás között mutatkozik. A húszas évek közepén érte el tetőpontját az a vita, mely megosztotta a francia irodalmat, hagyományosokra és újítókra polarizálva annak legjobbjait. A „regényes”, a cselekményes regény képviselői a *Thibault-családra* hivatkozhattak, mint az ábrázolás, az aprólékos megjelenítés kivételes példájára, velük szemben az új ábrázolásmód képviselői inkább csak a történelmi változás következményeire utalhattak, mely az olvasót a „belső” történetre, a lélekábrázolásra tette fogékonnyabbá. Az új regény legjelentékenyebb művelői – akik közül Márai, mint ezt cikkei bizonyítják, Duhamelt és Gide-et becsülte leginkább –, a lélek korlátlan szabadságának eszményét vallották, s Dosztojevskijhez fordultak igazolásért. Az emberi cselekvés, melyet korábban logika szabályozott, előzményei és következményei voltak, kiszakadt e korábbi meghatározottságából, s váratlanságaival, meglepetéseivel, indokolatlanságával jelezte, hogy a teremtő fejlődés szabaddá teheti a művészetet, megszüntetve a ráció korlátait, s megteremtheti azt a közeget, amely a „zendülés” és a kaland korlátlan lehetőségeit sejteti.

A „Nyugat védelme”

Rokon vonásokat érzékelhetünk André Gide-ben és Máraiban azért is, mert mindketten felelősnek érezték magukat egy tisztázatlan, csak elméleti feltételezésben élő „nyugati” szellemiség meglétéért, s egy évben indultak el, hogy ennek tapasztalatait más földrészen szerzett élményeikkel összehasonlítsák. Gide Kongóba utazott, Márai az „istenek nyomába”. Mindkettőjüket az a cél vezette, hogy tágítsák irodalomszemléletüket, s megismerjék azt a szellemiséget, melyet Massis démonikus vonásokkal ruházott fel a nyugati kultúra vélt védelmében. A nyugati kultúrát Spengler romlékonynak, pusztulónak mutat-

²⁶ Uo. 100.

²⁷ Uo.

²⁸ TOLNAY Ákos, i. m.

ta, Henry Massis viszont védelmezőjeként lépett föl néhány évig valóban nagy hatást tett, sok vitát kiváltó könyvében, a *Défense de l'Occident*-ben, melyet az a franciaországi emigráncsoport, melyhez Márai is tartozott, megjelenése idején ismert²⁹ és következtetéseit erősen vitatta. Tudták persze, hogy Massis voltaképp azokat a gondolatokat korszerűsítette, melyeket Charles Maurras fogalmazott meg, s Albert Thibaudet idézett fel a húszas évek kezdetén.³⁰ A konzervatív ideált valló Maurras – s nyomán Henry Massis – a francia „gloire” bűvöletében élt, azt látta a görög-római szellemiség egyenes folytatásának, megfontójának pedig a forradalmakat. Az igazi, a romlatlan francia szellemiség csak akkor virágozhatik ki ismét – így Massis –, ha kiveti magából fertőzésének okát, a német romantizmust. Gide és a Nouvelle Revue Française körül tömörült új írók sem értettek egyet Massis konzervativizmusával, épp ellenkezően: a további fejlődés útjának sokkal inkább azt látták, ha a francia szellem nem tér vissza szigorú descartes-i intellektualizmusához, hanem álmai és látomásai révén felszabadítja önmagát. E két, merőben ellentétes vélekedés képviselői – a nézeteknek természetesen politikai következményei is voltak, hiszen a konzervatívok a háború „meghosszabbítását” sürgették, a modernnek pedig a Németországgal való teljes megbékélést szorgalmazták – vívták ádáz harcukat, amikor Márai rendszeresen kezdett tájékozódni a francia irodalomban és a szellemi életben.³¹

Hevesi András – aki a párizsi magyar emigráció vélekedését is megfogalmazta – élesen szembefordult Massis konzervativizmusával, s egyértelműen arra a következtetésre jutott, hogy ennek a fajta szellemiségnek nincsen joga kisajátítani Európát s az európai életeményt. Márai – amint ezt Párizsból hazaküldött cikkei és sorozata, a rendszeresen megjelenő *Párizsi napló* bizonyítja, ugyancsak ellenszenvvel figyelte a francia konzervativizmus megnyilvánulásait, ami már csak azért is érthető, hiszen ismerte a német kultúra új eredményeit, s nem tagadható, hogy bizonyos mértékig együttértzett a vesztes németéssel. Cikkeiből az a gondolat cseng ki, amit Hevesi így fogalmazott meg: „Annak a szellemi önvédelmi harcnak, amelyet Charles Maurras, Massis egyik mestere már évtizedek óta folytat, az a tragikus paradoxona, hogy a francia karakter konzerválása címén épp a legnagyobb és legrégebb francia erényt veszélyezteti: a szellemi kíváncsiságot. Massis merev, zárkózott Franciaországa nehezen állná meg a helyét a félelmesen hajlékony és alkalmazkodó ázsiai fajokkal szemben, amelyeknek felvonulását Európa ellen Massis talán kissé melodramatikusan kiszínezi. De az erőviszonyok ebben a szembeállításban igazán egyenlőtlenek volnának: az egyik oldalon egy Franciaországra kurtított Európa, amely tudni sem akar másról, mint önmagáról, a másik oldalon Ázsia sokszázmilliónyi embertömege, mely állandóan Európára szegezi tekintetét.”

Hogyne állott volna közelebb Márai szemléletéhez Curtius Franciaországról és az új francia szellemről alkotott képe, amikor *Az új Franciaország irodalmi úttörőiről* szólva³² arról az ideálokért küzdő szellemiségről is képet rajzolt, melyet oly nehéz észrevenni a

²⁹ HEVESI András, *A Nyugat védelme*. Széphalom 1928. 367–371.

³⁰ ALBERT THIBAUDET, *Les idées de Charles Maurras* (Paris 1920).

³¹ WILDNER Ödön, *Nyugat és Kelet*. Budapesti Szemle 1928. 192–213. – N. J. (NAGY József), „*A Nyugat védelme*”. Athenaeum 1928. 256–267. – FÁBIÁN István, *A francia szellem és a mai problémák*. Napkelet 1929. II. 23–30.

³² Magyarul 1926-ban az *Ember és Természet* sorozat 10. köteteként SZERB Antal és KECSKE-MÉTI György fordításában.

góg és az elzárkózás mögött. S ennek az ideális szellemiségnek egyik nagyszerű példája épp Gide-ben látja, aki képes volt felismerni, hogy az amorális irodalom a nihilbe vezet, s ezért egy új erkölcsi törvény és a tiszta aktivitás irodalmi kifejezését tette vezérelvévé, olyan irodalmiságot, mely nem törődik a tömegízléssel. S ugyanezt a gondolatot fejtette ki még nagyobb történelmi távlatba állítva *Französischer Geist im neuen Europa* (Stuttgart, 1928) című munkájában, melyben megcáfolja Massis gondolatait, s azt hirdeti, hogy a két nép, a német és a francia feszültsége csökkenőben van. Látomása szerint Németországban új klasszikus korszak készül, míg Franciaországban Gide és a Nouvelle Française munkásságának jóvoltából egy „europäisch-erweitert” szellemiség lesz uralkodó az eddigi „provinziell-verengt” latinság helyett.³³

Európa válságának látomása, a kultúra elgépicsedésének fájdalmas következményei, egy új kultúra-modell ideálja: olyan témák voltak, melyek Márai Sándort is intenzíven foglalkoztatták ekkoriban. 1925-től mintha igazolódott volna sorsában az a gondolata, melyet Mihályi Ödönnek fejtegetett, hogy újságíró-író lesz, mert ahhoz van igazán tehetsége. Az Újságban megjelenő cikkei révén emigráns-társai között is tekintélyt szerzett, s ekkoriban kezdett több-kevesebb rendszerességgel kisebb-nagyobb elbeszéléseket írni, melyek a Kassai Naplóban közöltekkel ellentétben folyvást tudatosodó, érlelődő írói művek voltak.

László Rónay

LE DÉBUT LITTÉRAIRE DE SÁNDOR MÁRAI

Sándor Márai, l'un des prosateurs hongrois les plus populaires des années trente, confessait consciemment ses liens bourgeois et il accentuait toujours qu'il était issu d'un milieu de petite ville qui avait des traditions séculaires, aussi bien dans l'activité quotidienne laborieuse que dans la culture. L'enfance de Márai fut ombragée par sa révolte contre les traditions, qui laissait son empreinte sur ses premiers essais poétiques aussi. Ce fut au temps de la première guerre mondiale que la conscience de sa vocation d'écrivain s'affermir. Il publia tout jeune ses premiers articles et il assumait un rôle dans la presse révolutionnaire aussi. Après la chute des révolutions, il émigra. À Prague, à Vienne, puis à Berlin, il établit des relations avec les représentants éminents des tendances expressionnistes, et il reçut une vue d'ensemble sur la vie artistique se réorganisant dans l'Europe d'après-guerre. Dans ses écrits ultérieurs, il tira profit de ses expériences acquises à cette période; plus tard il rendit compte de ses impressions, de sa révolte contre les traditions de la bourgeoisie et de la force rétrograde de l'esprit bourgeois dans l'œuvre principale de sa vie, dans *Les confessions d'un bourgeois*. Il subit une grande influence de l'ouvrage de philosophie d'histoire de Spengler, intitulé *Untergang des Abendlandes*. C'est en partie sous l'effet de ce dernier qu'il forma son attitude, les germes de laquelle se firent déjà voir dans ses ouvrages écrits à cette époque-là aussi: il voulait être le défenseur de la culture contre les impulsions de masse. L'étude esquisse, à la base des lettres, des documents, des articles et des poèmes inédits, la première phase de la carrière de ce grand écrivain.

³³ Hazai visszhangja: FÁBIÁN István, *A francia szellem válsága*. Budapesti Szemle 1928. 463–469.

Bornemisza Péter névbejegyzése a wittenbergi egyetem anyakönyvében

Eckhardt Sándor kimutatta, hogy Bornemisza Péter tanult Wittenbergben, mert Volaterranus *Commentariorum urbanorum octo et triginta libri* (Basileae 1530.) c. enciklopédiájának 88. lapjára írt széljegyzetében Melanchthont wittenbergi tanárának vallja.¹ A wittenbergi tanulás időpontja tekintetében azonban eltérő vélemény alakult ki. Maga Eckhardt azt az 1557. év elé helyezte,² Nemeskürty István azonban jó érzékkel 1559-re tette.³ Sokan keresték már, de nem találták Bornemisza Péter nevét a wittenbergi egyetem anyakönyvében s az a vélemény alakult ki, hogy immatrikuláció nélkül tanult ott. Pedig neve eltorzított alakban szerepel az anyakönyvben. Mivel két wittenbergi iskolatársát, Kopácsi Györgyöt és Csirke Györgyöt név szerint is megnevezi,⁴ nyilván az ő beíratkozásuk ideje körül keresendő az ő neve. Nemeskürty István is ez alapon tette Bornemisza Péter wittenbergi tanulását 1559-re.⁵ Kopácsi György bejegyzését 1559. május 27-én, Csirke Györgyét pedig 1559. október 15-én találjuk meg.⁶ A Bornemiszáét is e tájban kell keresnünk. Meg is találjuk 1559. szeptember 13-án az eltorzult *Petrus Besnemus* alakban,⁷ közel négy hónappal Kopácsi György neve után és egy hónappal Csirke György bejegyzése előtt, tehát a kettő közt. Vagy a beírást végző írrok jegyezte hibásan a nevet, vagy a kiadást eszközlő Foerstemann olvasta félre, de kétségtelen, hogy a Besnemus névben Bornemisza neve húzódik meg. Mindenesetre jó volna az eredeti bejegyzést szemügyre venni. A két név közti rokonság azonban szinte kézzel fogható. Kiderül ez, ha egymás alá írjuk a két nevet:

Petrus Besnemus
Petrus Bornemisza

A két változatban közös öt betű a Bornemisza nevezet lényegét adja: *B n e m s*. Megegyezik a *B* kezdőbetű, az eredeti névből összefüggően a *n e m* betűcsoport és az író nevének utolsó mássalhangzója, az *s*. Kétségtelen, hogy a Besnemus-ban a Bornemisza név rejtőzik. Tehát Bornemisza Péter 1559. szeptember 13-án a wittenbergi egyetem hallgatója lett.

Meddig maradt Bornemisza Wittenbergben? Kiderül ez, ha Bornemisza wittenbergi beíratkozási időpontját elhelyezzük életrajzi adataiban. Három évvel azután, hogy Feledi Lestár kapitány megrémítéséért börtönbe került, 1556-ban ismeretlen helyen és okból másodszor is fogságot szenvedett

¹ ECKHARDT Sándornak az *Ördögi kísértetek* kritikai kiadásához (Bp. 1955.) kapcsolt jegyzeti 233. – Uő: *Balassi Bálint*. Bp. é. n. 17.

² ECKHARDT Sándor jegyzetei az *Ördögi kísértetek*hez 234.

³ NEMESKÜRTY István, *Bornemisza Péter az ember és az író*. Bp. 1959. 41–42.

⁴ BORNEMISZA Péter, *Postilla* IV. 598/b, 599.

⁵ NEMESKÜRTY István, *i. m.* 71.

⁶ C. E. FOERSTEMANN, *Album Academiae Vitebergensis* ab a. Ch. MDII usque ad a. MDLX. Lipsiae, 1841. 361a, 40 és 365b, 4.

⁷ C. E. FOERSTEMANN, *i. m.* 364a, 27.

a saját bevallása szerint.⁸ Ezt követően kerülhetett sor külföldi tanulmányújtára, melyről maga Bornemisza így nyilatkozik: „Ezek után tanulásért, Német és Olasz országra költség nélkül indított, csak nyolc forinttal, és tartott köztök nyolc esztendeig minden külső segítség nélkül kazdagon. És ismét kihozatott velem csak nyolc forintot... Mert nagy sokszor minden életemre valókat olyak szolgáltatatták be, kikől semmit nem reméltem”.⁹ Schulek Tibor jeles művében e nyolc évet 1556-os fogságát követően számítja.¹⁰ Először Olaszországba, Padovába ment, ahogy Nemeskürty István írja.¹¹ Itteni tartózkodása körülbelül egy évig tarthatott, mert 1557 őszén már a bécsi egyetemre iratkozott be.¹² Bécsi tanulásáról, itt Tanner György professzorhoz fűződő kapcsolatáról egyetmást tudunk. Ebben a városban adja ki 1558-ban Hoffhalter Raphaelnél Elektra-fordítását és átdolgozását. Szállásán prédikációkat is tartott, mint maga írja: „Mikor még Bécsbe tanuló ifjú voltam, izgatott az Ur Isten erővelis, hogy szállásomon prédikáljak, kire sokan gyűltek. Ez miatt Oláh érsek, egri pispék, ki oztán érsekké lón, Verancsics Antal és az nitrai Bornemisza pispék reám gyülekeztek, hol elejekben, hol az császár eleibe hivattak, ijesztöttek, hogy ne prédikálnék...”¹³ A püspökök által megindított akció következménye lehetett Bornemisza harmadik fogsága,¹⁴ melyből kiszabadulva 1559. augusztus 28-án Bécsből gyorsan eltávozott.¹⁵ Most vette sietve útját Wittenbergbe, hova megérkezve már 1559. szeptember 13-án beiratkozott az egyetemre. Itteni tartózkodása nagyon rövid volt, mindössze két-három hónapig tartó, mert az év végén már Huszár Gálnál van Magyaróvárott,¹⁶ kit 1560. február 1-én „cum filio Zacharia et A.” Kassára követt.¹⁷ Itt 1560. december 27-én megszöktette Huszár Gált fogságából.¹⁸ E tette után távoznia kellett Kassáról és 1561-ben már újra Bécsben van, hol naptárt ad ki az 1562. évré.¹⁹ A nyolc évből hátralevő időt 1564-ig – úgy látszik – a bécsi királyi kancellária szolgálatában tölti, mint íródeák.²⁰ Így 1556-tól 1559-ig és 1561-től 1564-ig számítva kitelik a Bornemisza által említett nyolc évi külföldi tartózkodás, mely után még utóbbi évben Balassa János prédikátora lesz Zólyomban. Padovában talán gazdag úrfiak mentora volt,²¹ első bécsi tartózkodása alkalmával, esetleg wittenbergi útján is, Nádasdy Tamás támogatta,²² második bécsi ténykedésekor pedig már eltartotta magát. Valóban találóan mondhatta el magáról, hogy nyolc forinttal ment külföldre, nyolc évig időzött ott és nyolc forinttal jött haza.

Kathona Géza

⁸ BORNEMISZA Péter, *Postilla* V. hhhh ív utolsó levelei. – SCHULEK Tibor, *Bornemisza Péter 1535–1584*. Sopron–Bp.–Győr, 1939. 389.

⁹ Uo.

¹⁰ SCHULEK Tibor, *i. m.* 7–8.

¹¹ NEMESKÜRTY István, *i. m.* 42.

¹² VÉGH Ferenc, *Bornemisza Péter ifjúsága*. It 1952. 514. – NEMESKÜRTY István, *i. m.* 47.

¹³ BORNEMISZA Péter, *Postilla* IV. 868. – NEMESKÜRTY István, *i. m.* 68–69.

¹⁴ VÉGH Ferenc, *i. m.* It 1952. 520. – ZOVÁNYI Jenő, *Egyháztörténeti Lexikon*. Bp. 1977. 90.

¹⁵ TANNER György Elektra-példányába beírt jegyzete szerint: „Discessit ὁ ἀνὴρ καλὸς καὶ ἀγαθός. . . Vienna, 28. Aug. Ao 1559.” FERENCZI Zoltánnak az Elektra faksimile kiadásához írt utószava III–IV.

¹⁶ NEMESKÜRTY István, *i. m.* 74.

¹⁷ Uo. 75.

¹⁸ SCHULEK Tibor, *i. m.* 22.

¹⁹ Uo. 22.

²⁰ NEMESKÜRTY István, *i. m.* 75–76. – SCHULEK Tibor, *i. m.* 24.

²¹ NEMESKÜRTY István, *i. m.* 43.

²² SCHULEK Tibor, *i. m.* 352.

Adatok a piarista iskolai színjátszás történetéhez

Az iskolai színjátszás XVII–XVIII. századi történetét tekintve figyelmet érdemelnek a privigyei adatok, mivel ez az egyik legrégebbi, s az egyik legtöbb adattal szolgáló magyarországi iskola.

Az olasz eredetű rend 1666-ban teleshzik meg Privigyén. Az alapító Pálffy Pál özvegye, Khuen Mária Franciska. Halála után, 1672-től fia és örököse, Károly támogatja a rendházat, így később alapítóként említik és tisztelik mindkettőjüket.¹ A tanítás már 1666. november 8-án megkezdődik. Ettől kezdve folyamatos az oktatás, egyetlen megszakítással: 1678–1685 között a török, kuruc–labanc háborúk miatt szünetel a tanítás.² 1680-ban kísérletet tettek a tanítás megindítására, de sikertelenül. Az iskola történetével párhuzamosan kísérhető nyomon a színjátszás története. A rendalapító Kalazanci Szent József ellensége a színháznak, mint azt egy levele dokumentálja: „Ha a színelőadások tetszenek is a világi közönségnek, én tapasztalásból tudom, hogy miattuk nagy kárt szenved az ifjúság java. Ezért nagyobb szorgalommal kell tanítani a tudományokat és az Ur félelmét, ami egyedül tetszik Isten ő szent felségének, és semmibe sem kell venni az emberek üres tapsát, akiket ilyen külső dolgok gyönyörködtetnek.”³ Ezzel összhangban áll a privigyei Regulae Scholasticae 1666. évi bejegyzése, mely megtiltja a betlehemezést: „prohibentur quoque studiosis nostris declamatiunculae cum praeseptis, cantus cum stella, item et aliae saeculares ac vanae cantiones...”⁴

Az eddigi irodalomtörténeti vélemény, amely szerint a piaristák a magyar nyelvű színjátszás egyik legfőbb támogatói, mégis érvényes, hiszen a későbbi évek számtalan adata bizonyítja, hogy nem csupán ünnepélyes alkalmakkor előadott játékokról van szó, hanem színjátszói hagyományról kell beszélnünk, akár ennek az egy iskolának az adatait figyelembe véve is. A rendalapító véleménye háttérbe szorulásának, figyelembe nem vételének oka valószínűleg az az általános magyarországi iskolai szokás, melynek kialakításában nálunk a jezsuitáké és a ferenceské a vezető szerep, s melynek hagyományát a jezsuita rend feloszlása után éppen a piaristák viszik majd tovább.

A privigyei iskola is valószínűleg a többi iskola szokásaihoz igazodik, amikor már 1670-ben bemutatja az első actiót. A továbbiakban pedig 1752-ig 126 előadásról tudunk, majd 1753–58 között még hétről.⁵ A Catalogus Studiosorum bejegyzései vagy a színrevivő tanár neve mellett, vagy az iskolai események között emlékezik meg az előadásokról, többnyire azonos formulával: „hoc anno P. (a rendező neve) actionem exhibuit/productit, cui titulus erat...” Ez a formula bővül sok esetben bizonyos alkalom-, műfaj-, helyszínjelöléssel és egyéb előadásra vonatkozó megjegyzéssel. Az adatok időbeli megoszlása azt mutatja, hogy az első alkalomtól, 1670-től bizonyos rendszerességgel mutatnak be darabokat, évente általában 1–3 alkalommal, majd 1707–1736 között egyre többet, van olyan

¹ BALANYI György – BIRÓ Imre – BIRÓ Vencel – TOMEK Vince, *A magyar piarista rendtörténete*. 1943. Bp. 17–18. Hogy miért éppen Privigyét választja az özvegy, arról ezt olvashatjuk: „A kies Nyitra völgyben fekvő Privigye a bajmóczy vár árnyékában akkoriban alkalmasabb hely lehetett iskolának, mint a püspökség és a megye székhelye, amelynek környéke sokat szenvedett a török martalócok portyázásaitól.” FRIEDREICH Endre, *A piarista iskola a XVIII. században*. Ld.: FRIEDREICH, *Piaristica* Központi Könyvtár Bp. 328.

² A *Catalogus Juventutis Studiosae* feljegyzései mellett (Központi Levéltár Bp. V. 174/43. jelzet) olvasható ennek tüzetes története: MISKOLCZI István, *A kegyes-tanítóréndiek privigyei kollégiumának története*. 1907. Vác. 28–31.

³ BALANYI György – BIRÓ Imre – BIRÓ Vencel – TOMEK Vince, *i.m.* 44.

⁴ KILIÁN István szíves közlése szlovákiai kutatásai alapján.

⁵ A felhasznált adatok lelőhelye elsősorban a *Catalogus Juventutis Studiosae* (L. a 2. jegyzetet. A továbbiakban: *Cat. Juv.*), melynek adatait feldolgozza PRÓNAI Antal – CSÁSZÁR Elemér, *A kegyesrendiek magyarországi iskoláiban 1670–1778. előadott drámák jegyzéke*. ITK 1915. 114–122. és 206–219. De az itt közölt jegyzék nem teljes és pontatlan. Ezenkívül NÉMETH Károly hagyatékából került elő néhány új adat (Kpt-i Levéltár Bp. 779. jelzet. A levéltárban nyújtott segítséget ezúton köszönöm CSÁNYI Lászlónak). Az 1752. utáni adatok KILIÁN István szíves közléséből származnak, lelőhelyük a *Protocollum Gymnasii Prividiensis 1779–1848*. Statny Oblastny Archív. Nitra. PP.B. 1./I.a Inv. c. 1261. jelzet, ill. *Catalogus Studiosorum 1753–1775*. uott. PP.B. 1./I.B.Inv.c.1266. jelzet.

év, amikor hatszor mutatnak be színjátékot. A 134 adatból az első időszakra, 1670–1703-ra 33 felépés esik, míg a következő harminc évre, 1707–1736-ig 81. Ezt követően tíz évig a bejegyzés hiányzik, majd a színjátékok száma apad, bár 1752–53-ban még egy végső felélenkülő próbálkozást mutat a két év alatt bemutatott hét darabbal. Utolsó nyoma 1758-ból van a drámaelőadásoknak.

A bejegyzések alapján megállapítható, hogy melyek azok az állandó alkalmak, ünnepek, amikor a színjátékokat bemutatják. Az első időszakban javarészt nagypénteken, úrnappján vagy úrnapja október-vasárnapján (in parasceve, in festo Corporis Christi, Dominica infra octava Corporis Christi). Később inkább a farsang vagy a farsangi szünet válik ilyen állandó alkalmammá (in Bacchanalibus, in feriis Bacchi), s emellett bizonyos dátumok jelölik az előadás időpontját: főként márcusban, júliusban és augusztusban. Ezenkívül az iskolaév vége, ill. kezdete is gyakran visszatérő színjátékszóalkalom. Itt kell megjegyeznünk, hogy az adatok szerint a közel száz év alatt csupán egyszer adtak elő egy játékot kétszer is. 1746-ban Kőszeghy Alajos rendező a *De Bertulpho Ansbertá-t* ismétli meg szeptemberben. (Az első előadás szintén ebben az évben volt, de közelebbit nem tudunk róla.)

Az alapító Pálffyak tiszteletére is gyakran mutatnak be darabot; adataink szerint hatszor, valószínűleg egy-egy látogatásuk alkalmával. Ugyanígy néhány más látogató előit is előadással tisztelegnek: 1672-ben Turkovics Sándornak, Bajmóc prefektusának, 1708-ban Chilkó Jánosnak, 1715-ben Lovitkovicz Istvánnak, 1717-ben Révay Mihálynak, 1731-ben Szlopnjai Elek rendfőnöknek a tiszteletére játszanak színjátékot.⁶ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a bejegyzések csak 71-szer jelzik az alkalmat és az időpontot, így az itt kialakított kép csak rekonstrukciónak nevezhető, s lehetséges, hogy több adat esetében módosulna.

A feljegyzések az előadások körülményeiről csak igen vázlatosan, hiányosan tudósítanak: hat esetben jelölik meg a helyszínt. A gyér utalásokból is kitűnik, hogy az első időben a templomban játszották a darabokat, majd a felépült új iskolában, később, 1733-tól pedig a színházban.⁷ Az 1672-es adat azt is pontosan behatárolja, hogy mikor épült a kollégium temploma, hiszen a februári és a nagypénteki előadásbejegyzésnél még nincs utalás a templomra, viszont a júliusi *Conradinus*-előadást, melyet Hauzenka Miklós állított színpadra, így örökíti meg: „in Julio Conradinum tragica scena in Templo Collegij necdum perfecti elegantissimo ac eruditissimo stylo iam Oratorio quam versu Jambico repraesentavit.”⁸ 1673-ban pedig a *Christus patiens sub Allegoria Vineae illius Evangelicae* – Berzeviczy Valerián a rendező –, mely címéből ítélve a nagybőjtőhöz kapcsolódhatott, a plébánia-templomban került színre (in Ecclesia parochiali).⁹ Amint felépült azonban az erre alkalmas iskola-épület, ide helyezik át a drámaelőadásokat, s amíg ez a tény az újdonság erejével hat, meg is örökítik a feljegyzések: 1676-ban Hauzenka Miklós *Cadmus*-előadása (in novis Scholis),¹⁰ majd 1677-ben szintén az ő előadása kapcsán – címét nem jegyzik fel – (in Scholis).¹¹ A színházról, annak építéséről azonban nincsenek pontos adataink. 1733-ban tűnik fel a bejegyzés Nelisser Imre első bemuta-

⁶ Igen keveset tudunk ezekről a személyekről: a Chilkó és a Turkovics család régi Nyitra megyei nemesi család, az utóbbi nemességének megújítása azonban csak 1726-ban történik meg. Révay Mihály a szklabinai és blatniczai Révay család e néven második tagja. Szlopnjai Elek (a Resurrectione Domini) az első piarista Debrecenben. 1719 elején érkezik oda, és 1719 májusában kiadják az alapítólevelet. 1721-ben kezdődik meg a tanítás Halápy Konstantin vezetésével, aki Privigyére is elkíséri később Szlopnjait. Később Szlopnjai rendfőnök lesz, ő foganatosítja 1735-ben XII. Kelemen 1731-es rendeletét, mely nagyobb szabadságot adott a piarista iskoláknak, több tanítási lehetőséget növendékeinek. L. *A magyarthoni kegyes tanítórendiek történetének vázlata. A Magyarországi kegyes tanítórend névkönyve*. 1849. 16–17.

⁷ A *Cat. Juv.* feljegyzései alapján: 167b, 168a, 169a folio és NÉMETH Károly hagyatéka (L. az 5. jegyzetet).

⁸ *Cat. Juv.* 167b folio

⁹ *Cat. Juv.* 168a folio: „Sicut et Fr. Valerianus Christum Patientem sub Allegoria Vinae Illius Evangelicae in Ecclia parochiali [induxit].”

¹⁰ *Cat. Juv.* 169a folio: „Pr. Praefectus carmine jambico quam cultissimo in praesentia Excellmi Dni Fundatoris multorumque Illustrissimorum ac illustrium hospitem in novis Scholis exhibuit actionem Drammaticam in qua merita Excellmi D. Fundatoris sub persona Cadmi representabantur.”

¹¹ *Cat. Juv.* 169a folio: „Hoc Anno drama in Scholis theatraliter exhibuit.”

tott declamatiója mellett: „in Theatro produxit”.¹² Mivel a többi darabnál ezt nem említik, feltételezhető, hogy nem minden darabot mutattak be a színházban. 1735-ben jelzik még egy alkalommal a bemutatás színhelyeként a színházat (in Theatro)¹³ Stermenszky Tádé *Avaritiae speculum* c. előadásával kapcsolatban. Így tehát csak azt tudjuk bizonyosan, hogy 1733-ban már állt a színház.

A feljegyzések tájékoztatnak ugyan a szerzőkről, színrevivőkről, de óvatosan kell a szerző megjelölést használni, mert nem valószínű – a fennmaradt drámaszövegek alapján megismert színházi gyakorlat szerint –, hogy a bemutató tanár maga írta a darabot. Legtöbbször csupán átdolgozta, a körülményekhez igazította a játékot. Mivel jelentős rendházról, iskoláról van szó, és néhány ismert tudós, irodalmár is van a tanárok közt, elképzelhető, hogy eredeti darabokat is bemutattak. Erről viszont csak a drámaszövegek adhatnának felvilágosítást. A tanárok közül leggyakrabban a retorika és poétika tanára kapta, vállalta a darabok bemutatását, őket követi gyakoriságban a syntaxisták és grammatisták tanára, s elég gyakran mutatott be darabot a principisták és a parvisták tanára is. A tanári hivatáson túl természetesen az egyéni készség, lelkesedés is befolyásolta az évi drámaelőadások számát. A korai időszakban egy tanár több játékot is bemutattott egy évben, később viszont többnyire csak egy-egy darabot. A tanári lelkesedés szép példája Messina Melchior, akinek munkálkodása az utolsó, általunk ismert évek ritkuló előadásai között utóvirágzást jelez. 1751-ben is bemutat már egy színjátékot, de 1752-ben hatot. Mellette meg kell említenünk Berzeviczy Valeriánt, aki öt darabot állított színpadra (1671–1675 között), Hauzenka Miklóst, aki nyolcat (1672–77 között) és Kellemesy Gergelyt aki ugyancsak öt színjátékot mutatott be (1686–1690 között). Hrodovics György az elindítója a színjáték privigyei virágkorának, aki 1708–1710 között 13 darabot vitt színre. 1708-ban Messinához hasonlóan ő is hat játékot mutatott be.¹⁴

Érdekes, hogy a rendház főnökei is – természetesen tanárkodásuk idején – kivették részüket a darabok színreviteléből: az 1666–1808 között tevékenykedő 31 házfőnökből kilencnek a neve szerepel a rendezők között: Mösch Lukács, Berzeviczy Valerián, Holtzhauser Károly, Bohm Eusták, Hrodovics György, Rosinszky Ambrus, Szlavkovszky Benedek, Léday Lénárd és Skultéty Sámuel.¹⁵

A rendezőket név szerint ismerjük, a színészekről, azaz a diákokról nagyon keveset tudunk. Csak az 1752-es bejegyzés különíti el világosan, hogy Messina Melchior, a retorika és poétika tanára „cum omnibus bacchanalisticam actionem... cum rhetoribus duas declamationes, cum poetis unam (produxit)”.¹⁶ Egyéb esetekben – ha tudjuk, mely osztályokat tanított a tanár – csak következtethetünk,

¹² NÉMETH Károly hagyatéka: „A rhet. és poéták tanára: Nelisser Imre a S. Joan. Bapt. cum quibus et praeter Scholasticas Declamationes; ler in Theatro produxit.”

¹³ NÉMETH Károly hagyatéka: „A rhetorok és poéták tanára: Stermenszky Tádé (a S. Ang. Cust.) produxit in theatro Avaritiae speculum. . .” Mikor a feljegyzés „in Theatro”-t ír, nem kell feltétlenül színházépületre gondolnunk, erre figyel fel MISKOLCZI István, *l. m.* 62.: „A színi előadásra külön terem szolgált, s az is egy ok, mely megerősít előbbi feltevésemben, hogy 1759-ben Prileszky rektor a színházból hét szobát csináltat.”

¹⁴ Mivel a piarista névtár jelenleg még nem áll a kutatók rendelkezésére, MÉSZÁROS Imre, a névtár gondozója jegyzeteit adom közre, és segítségét külön köszönöm. A névtár adatai csak a legszűkebbekre szorítkoznak, a szerzők irodalmi munkássága ez alapján nem rekonstruálható teljességgel. Berzeviczy Valerián szül. Berzevicz, 1646. jan. Privigyén 1670. okt. 23-tól többszöri kisebb megszakítással haláláig: 1707. aug. 1., Hausenka Miklós szül. 1637. körül Boemus Lythomislensis (Leitomischl) D[ole] Prag, fuit Prividiae sacerdos 1667/8–1673/4: 1675/6–1681/2. Meghalt Radomiae (Radomysl, Varsótól délre), 1683. júl. 10., Hrodovics György szül. Sasvár, 1677. júl. 20. Privigyén: 1698–tól. Meghalt: Nagybossány, 1725. márc. 22. Privigyén van eltemetve. Kellemesy Gergely szül. Kellemes (Eperjes mellett) 1657. dec. 24. Privigyén: 1676. ápr. 2-től jún. 2-ig. Meghalt: Szentgyörgy, 1694. dec. 19. Ezen kívül még 1686–1690 között is – magától értetődően – Privigyén kellett lennie. Messina Melchior szül. 1720. júl. 28. Csereny (Bars megye) Privigyén 1740. okt. 23-tól 1743-ig és 1751–1756-ig. Meghalt: Kisszeben 1767. márc. 7.

¹⁵ Az összehasonlítás a NÉMETH Károly hagyatékából előkerült házfőnökök listája alapján készült. Érdekessége, hogy bár mindegyikük nevéhez fűződik drámaelőadás, Szinyei csak Mösch Lukácsot, Szlavkovszky Benedeket és Léday Lénárdot ismeri, kiadott műveik alapján.

¹⁶ NÉMETH Károly hagyatéka.

hogy azokból a diákokból válogatta össze a szereplőket, akiket jól ismert, tehát az általa tanított osztályokból. Emellett szól az is, hogy az 1700-as évek eleji virágzó években több tanár is színre vitt darabot/darabokat, s valószínűleg ilyenkor nemcsak a tanárok, hanem a diákok és az osztályok között is nemes verseny folyt. A színjátszásban – legalábbis az alkalmakat tekintve – a rhetorok és poeták járnak elől, de egyébként minden osztály és tanára bemutat, bemutathat színjátékot.

Az előadott darabokról alig tudunk valamit. Szövegek hiányában nem tudjuk, hogy mennyi lehetett az eredeti és az átdolgozott szöveg. Más rendek (főleg a jezsuiták), más iskolák fennmaradt szövegei alapján sejteni lehet, hogy sok lehetett közöttük a hazai rendek vagy rendtársak szövegeinek az átvétele, valamint a külföldi darabok magyarítása is. De néhány eredeti darabot biztosan előadtak később más iskolákban is, hiszen a drámaszövegek vándorlása megszokott jelenség ebben az időszakban.

A darabok műfaját tekintve viszont változatos képet kapunk. Az említett adatok – Prónai jegyzékétől eltérően¹⁷ – tartalmazzák az ún. declamatiókat, azaz szónoki gyakorlatokat is. A gyakorlatok szövegei azt bizonyítják, hogy igen gyakran dialógusformában íródtak, mint ahogy erre történik is olykor utalás a feljegyzésekben (declamatio per modum actiones, declamatio per modum actiunculae, declamatio scenica, declamatio per Inductiones). A declamatiókn kívül minden esetben drámai művet sugall az actio, actus, actiuncula szóval jelzett műfaj – ez a leggyakoribb a feljegyzésekben. Néhány esetben bővül ez a megjelölés egy jelzővel: actio elegans bacchanalistica, actio specialis, actio allegorica, ill. declamatio bucolica, declamatio bacchanalistica. De más műfajmegjelöléssel is találkozunk: a farsangi játékokban a comoedia, comoedia bacchanalistica gyakori, de találkozunk a tragica scena, dramata theatralis, az allegorica bucolica, az ecloga megjelöléssel is. A szöveg formájáról kevesebbet tudunk. Nem jelzik a bejegyzések, hogy az adott szöveg vers vagy próza, csak néhány esetben utalnak a versformára: leggyakoribb a jambus, de említik a leoninust, a hexametert és a disztichont (e két utóbbit carmine heroico ill. in metro elegiaco formában). Egy kevert formáról is hírt kapunk: „carmine senario-jambico-cabalistico”.¹⁸

A bejegyzések az előadott darabok tematikájáról alig tájékoztatnak. Sok esetben még a darab címét sem közlik. Többnyire csak általános utalás jelzi a darab témáját, vagy valamilyen allegória.

Valószínűleg a Krisztusról szóló darabok vannak túlsúlyban, bár cím szerint csak hét actióról állíthatjuk bizonyosan, hogy Jézus életéből vett eseményeket dolgoz fel, de a nagypénteki és az adventben bemutatott drámák – s ez előbbi a leggyakoribb alkalmak egyike – valószínűleg mind ezt a tematikát dolgozzák fel. Gyakoriságban ezeket követik az ókori pogány történelmet vagy mitológiát feldolgozó drámák, melyekből szám szerint tíz azonosítható a drámacímek alapján: 1672-ből egy *Scaevoia* című, majd később, 1701-ben *Patria[e] Amor et Amator Brutus*, majd hasonló téma 1751-ben *Dé Iulio Caesare post Fata Vivo*, 1708-ban egy declamatio per modum actiones *Patientia Socratis Philosophi*, 1735-ben Diogenesről, 1725-ben Didóról, 1707-ben és 1733-ban Zeuszról, 1734-ben Theseusról, 1752-ben Coriolanusról szóló dráma. Az ókori tárgyú drámák számát majdnem megközelíti a magyar történelmi tematika: összesen hat ilyen tárgyú drámánk van. Már az 1670-es első előadás az országot elleni harcra való készülődéséről szól. Ezt követi egy 1690-es adat: *Cervus Palfianus fortissimus contra Othomanicam portam Aries*. 1714–1725 között lesz igazán gyakori ez a téma. Négy ilyen drámáról van adatunk:

1714. *Fomes Discordiae* sibi ipsi acerbus ac damnosus sive Vidus intestina accendens odia inter principes Hungariae Ducem et Regem consanquinitatis foeder[e] junctus

1718. *Hungaria respirans*

1720. *Innocentia favore Amicitiae a fraude servata* sive Joannes Corvinus Ladislai Posthumi Gubernator in Pannonia Ulrici dolos triumphans

1725. *Discors Fraternitas* de Andrea Regi Hungariae et Bela.

Ezt követi az Ötamentum népszerűsége: ötször utal rá a drámacím vagy jelöli forrásjelzet:

1674. *Sanctissima Sacramenti* Figuras in Veteri testamento praesentatas

1686. De submersione Pharaonis filiorum Israel oppressoris, et Nabuchodonosoris adoratione Statua, cujus titulus erat: *Vindex Ecclesiae* Pius

¹⁷ L. az 5. jegyzetet.

¹⁸ A senarius hat jambusból álló sort jelent, a cabalisticusban pedig az első sor betűinek római számértéke az előadás évét adja.

1687. Ex cap. 41. Gen. De Fama Aegyptica, cujus titulus erat: *Panis ad temperandam animi Famem*
1690. *Arcae Dei Arcanum Sacramentum*, Synagogae in figura, Ecclesia in Sacratissima Eucharistia propositum

1713. *Fiducia triumphans* sive semper inconcussa Judith.

Láthatjuk a két címsort összevetve, hogy az iskola első korszakában inkább a bibliai témák szerepelnek, és a második korszakban kap nagyobb hangsúlyt a hazafias tematika.

Három dráma dolgozza fel Bacchus életét, 1708-ban, 1719-ben és 1730-ban – de lehetséges, hogy több farsangi játék fűződik a nevéhez, amely nem tükröződik a drámacímekben. Bizonyosan három dráma íródott a szentek életéből vett epizódokból: 1712-ből Kalazanci Szent Józsefről, 1728-ból Nepomuki Szent Jánosról, 1753-ból Szent Eustachiusról szóló darabot ismerünk. Ugyancsak három dráma merít egyéb történelmi eseményekből: 1724. *Fortuna temeritas de Malcolmio tertio Polorum Rege*, ill. *Laureata Clementina in Nicomede Prussiae Bythiniae regis filio* *Filio-Rege expressa*, 1732. *Reconciliatio inter Discordes Childeburtum et Clotarium Germanos Fratres*.

Három olyan didaktikus jellegű darabról is hírt adnak a bejegyzések, amelyek a tudomány vagy a művészet valamely területéről veszik témájukat: 1710-ben egy darab a poézist dicsőíti, 1717-ben a művészetek vetélkedése kerül színpadra, 1753-ban pedig egy ecloga „ad Commendationem liguae Graecae”. A XVII. századi iskolai játékok legfontosabb műfaját, az allegorikus drámát a műfajmegjelölés gyakran említi, bár címét csak háromnak ismerjük. 1710-ből kettőt: egyikben az erény győzelmet arat a testen, az érzékeken és a démonokon, a másikban pedig a hét érzék allegóriája jelenik meg. A harmadikban, mely 1676-ból való és *Cadmus* a címe, az alapító érdemeit allegorizálják.

A bemutatott darabok közt szerepel egy ókeresztény tárgyú dráma 1712-ből (*Virtus Infulata sive Simplicianus ex Presbytero factus Episcopus*), és 1754-ből egy keleti tárgyú actio (*De Mahomete – Persaeo*).

Ez az eléggé vegyes tematika egyelőre a hozzátvetőleges rendszerezés kísérletén kívül más következtetésre nem ad lehetőséget, hiszen időrendben olyan vegyes a megoszlásuk, hogy bármiféle tendencia megállapítása kockázatos volna. Valószínűleg más iskolák adataival összevetve az eddig nem azonosítható darabok is „megfejthetők” lesznek.

Czibula Katalin

Katona József pesti prókátor „megpirongattatása” Pest vármegye előtt

Katona József Pestről Kecskemétre való hazaköltözését az irodalomtörténet sokáig úgy tüntette fel, mint írói próbálkozásainak sikertelensége miatti szomorú elhatározását. A meg értett zseni tragikus glóriájával vette körül a kecskeméti „fiskális”-t. Horváth János volt az, aki egyetemi előadásában – részben volt tanítványától, Hajnóczy Ivántól kapott adatok alapján – eloszlatte ezt a búskomorságú dicsfényt Katonáról. Rámutatott arra, hogy benne nemcsak nagy költőt, hanem rendkívüli embert is kell látnunk, akiben a hívságos csalódottságnak nyoma sincs. Cselekvően beilleszkedik az otthoni életbe, vadásztársaságának naplóját kedves humorral vezeti, színházat tervez, sőt még bált is rendez.¹

Katona azonban nemcsak mint író élt Pesten, nem az íróssággal szakítva hagyta ott a fővárost; elsősorban mint jogász akart ott magának egzisztenciát teremteni. Végezte jogi tanulmányait (1810–1813), joggyakornokoskodott igen szorgalmasan az egyik leghíresebb pesti ügyvédnél, dabasi Halász Bálintnál (1813–1815). Előbb, 1813 nyarán már Kecskeméten is „in praxi” volt Szilágyi Jánosnál, Huss Istvánnál vagy valaki másnál.² Ügyvédi vizsgája után is Halásznál dolgozott segédügyvédként még két évig. 1818. február 14-én, Bálint napján vett tőle búcsút egy igen meleg hangú versében. Hogy ezután kinél dolgozott, nem tudjuk; csak 1820 januárjától kezdett a „maga kezére” működni. Hogy milyen sikerrel, és hogy a pesti ügyvédi praxisnak volt-e köze Katona Pestről való távozásához,

¹ HORVÁTH János, *Katona József*. Bp. 1936. 15–16.

² MÁLYUSZNE Császár Edit, *Katona pesti jogásztársasága*. It 1971. 173.

arra Miletz Jánostól kivonatolva közölt bevételi naplója alapján lehet következtetni.³ E napló („házi jegyzék”) szerint 1830. november 30-ig 33 ügye volt (elosztva átlag havi 3). Bevétele ez idő alatt mindössze 509 forint. Volt két olyan hónapja, amikor csak 6 forintot számolt el. Itt olvasható, hogy több ügyfele becsapta, csak részben vagy sohasem fizette meg ügyvédi tartozását. Volt olyan esete is, hogy kliense honoráriumként a csizmáját fejelte meg. Miletz mégis ezt írja: „Mindezen rossz kezdet daczára ügyvédi irodája csakhamar felkapott lett; a pestieken kívül, különösen kecskeméti földíjjei keresték fel számosan ügy-bajaikban [...]”⁴ Hajnóczy Iván viszont a bevételi naplóból azt olvassa ki, Katona hazatérésére ok lehetett az is, hogy ügyvédi pályáján Pesten önállósága első évében nem a legjobb tapasztalatokat szerezte.⁵

A bevételi napló szűkszavú, de tárgyilagos soraiban Waldapfel József igen éles, szociografikus s egyben lelki vonásokat rögzítő tényeket lát: „Éles fényt vet ez a napló a magyar, de nem nemes létére az akkori fővárosban próbálkozó kezdő ügyvéd nyomorúságára. [...] nem vall olyan lelkületre, amilyennel az ügyvédi pályán, pláne név és személyi kapcsolatok híján, vagyont lehetett volna szerezni [...]”⁶ Feltűnőnek és jellemzőnek tart a bevételi naplóban egy 50 forintos tételt „korrigálásért”. Úgy gondolja, hogy ez Trattner kiadótól kapott díjazás. Mivel pedig ez az összeg 1820 első havában szerepel, arra mutat, hogy Katona 1818–20 között gyakran kénytelen volt ilyen kereseti kiegészítést keresni.

Waldapfel érvelésével nem ért egyet Mályuszné Császár Edit. Szerinte Waldapfel túloz. Ő úgy látja, hogy Katona 1818 és 1820 között sem nyomorgott abban a városban, ahol Halásznak és másoknak jól menő ügyvédi irodája volt. Katona nem író, hanem ügyvéd volt olyan korban és országban, ahol az utóbbi sokkal többet ért. Már huszonnégy éves korában olyan diplomával rendelkezett, amely Magyarországon mindenkinek megélhetést biztosított. Bár ennek a „mindenkinek” az egyértelműségét megkérdőjelezi az megállapítása, hogy a magyar nemzet ebben az időben „jogásznemzet”. Ez ugyanis valójában azt jelenti, hogy a jogi pálya az, amelyet a nemesség is magához méltónak tart, vagyis elsősorban nemes emberek pályája. A katolikus kecskeméti takácsfiúnak a református nemes dabasi Halász irodájában való gyakornokoskodását kivételes szerencsének tartja, mert az előkelő irodák abban is válogattak, hogy más felekezetű ne kerüljön hozzájuk.⁷

Van azonban egy idevágó, Katona pesti ügyvédkedésére vonatkozó igen érdekes dokumentum, amely valahogyan kimaradt Katona számon tartott művei közül, feledésbe merült a Katona-irodalomban is, pedig Székely József, Pest vármegye főlevéltárosa már 1883-ban közzétette.⁸ Az eset, amelyről Székely tudósít, s amellyel kapcsolatban Katona írását közli, röviden a következő:

„Armális” nemes Dósa János uramnak, az ószönyi templom gondnokának több ökrét ellopják. A tolvajt elfogják, de az ökröket már eladta 250 forintért Farkas Izsák mészárosnak. Az ügyben Nyitra vármegye 500 forint kártérítésre ítéli a mészárosot. Ez csak 260 forint 30 krajcárt tud kifizetni, az összeg többi része mint egyelőre behajthatatlan függőben marad. Dósa János három évig sürgeti az ügyet, hasztalan. Ekkor egyesek tanácsára a Királyi Helytartótanácshoz fordul, azt hozva fel Nyitra vármegye ellen, „mintha elnéző lett volna Farkas erányában”.

³ MILETZ János, *Katona József családja, élete és ismeretlen munkái*. Bp. 1886. 66–67. – A napló a Bács-Kiskun Megyei Levéltár Katona-iratai között található.

⁴ *I. m.* 67.

⁵ HAJNÓCZY Iván, *Katona József Kecskeméten*. Kecskemét, 1926. 28.

⁶ WALDAPFEL József, *Katona József*. Bp. [1942.] 186.

⁷ MÁLYUSZNÉ Császár Edit, *I. m.* 170–180.

⁸ SZÉKELY József, *Katona József Pest vármegye előtt*. Magyarország és a Nagyvilág 1883. 28–29. sz. – E közlemény, ill. Székely József 1883. április 16-i kecskeméti felszólalása alapján újra foglalkozott az esettel: CS[ANÁDI] S[ámuel], *Katona József a pest megyei levéltárban*. Kecskemét 1883. 83. sz. – Székely közleményét, pontosabban annak első felét *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* Katona-fejezetében az Életrajzi források és feldolgozások között említi, Katona nyilatkozatát közlő második részét azonban, amelynek a Kisebbszövegközlések közt volna a helye, nem. Nem került be a nyilatkozat Katona József összes műveinek 1959-i, Solt Andor által gondozott kiadásába sem, holott hasonló tartalmú szövegek szerepelnek Egyéb iratok c. részében.

Ebben az ügyben szerepel Katona József is. Ő is ad be egy „megkövető” írást a Helytartótanácshoz, melyben az ügy elintézése iránt is érdeklődik a panaszos fél oldalán. A Helytartótanács az iratokat leküldi Nyitra vármegyéhez. Az alispán, nemes assakürti és de eadem Ghycsy Péter (másképpen giczi és assakürti Ghyczy) ezen felháborodva elégtételadást kér a Helytartótanácsától, amely utasítja Komárom vármegye alispánját, hogy Dósa Jánost a megyei közgyűlés színe előtt feddje meg.

Miután ez megtörtént, Dósa János uram ezt a szégyent nemes létere elviselni nem bírván, attól, ha későn is, szabadulni akarva, Komárom vármegyén keresztül Nyitra vármegye alispánjánál „feladta” hogy „Katona József nevezetű pesti prókátor az, aki őt ebbe a gyalázatra ártatlanul belekeverte”. Nyitra vármegye alispánja, hogy Dósa uramat mint ártatlant utólagosan mentesítse az elszenvedett szégyen alól, ezt a vádoló beadványt intézkedés végett felterjeszti a Helytartótanácsához.

1818. március 17-én gr. Brunswick József tárnok, septemvir, Nógrád vármegye főispánja „kegyelmes királyi leiratot” küld Pest vármegyének. Ezt előbb a kisgyűlésen, május 24-én bontják fel. Ennek értelmében (hogy ti. „bizonyos Katona József pesti prókátor Dósa János uram helytelen módon feltezt folyamodványáért komolyan rovassék meg”) másnap Hangyás Dávid jegyző már jelenti, hogy Katona József pesti prókátort maga elé hívatta, s neki meghagyta, hogy a legközelebbi megyei közgyűlésen „megpirongattatása” végett jelenjék meg. Az okot bizonyára közölte.

1818. június 9-én tartják meg Pest vármegye rendjei azt a közgyűlést, amelyre Katonát megidézték. Szentkirályi László első alispán elnöklete alatt három püspök, öt mágnás, harminckilenc táblabíró, öt főszolgabíró, tíz alszolgabíró, négy jegyző, két tiszti ügyész, esküdtek, főadószedők és járási adószedők, Pest és Buda városok deputátusai, a megyebeli mezővárosok küldöttei, több ügyvéd és számosan a nemes ifjúság közül vannak jelen. A jegyzőkönyv szavai szerint a közgyűlés színe előtt megjelent Katona József „alázatos türelmességgel” hallgatta végig az első alispánnak a „felsőség nevében” hozzá intézett szavait.

A „megfeddett” prókátor ekkor egy sajátkezűleg fogalmazott írásbeli nyilatkozatot adott át, és kérte, hogy azt a közgyűlés előtt olvassák fel, s eredetiben küldjék meg Nyitra vármegye alispánjának.

Így került ez a Katona-kézirat Nyitra vármegye levéltárába, ahonnan Székely József átkérte és lemásolta, s a Magyarország és Nagyvilág 1883. évi 29. számában közölte.

A Nyilatkozat szövege a következő:

Tekintetes Nemes Vármegye!

Azon meghívattatásom következtetésében, mely szerint Nemes Dósa Jánosnak az Ó Szőnyi Templom Gondviselőjének nevében Tettes Nyitra Vármegyei Alispány Ur ellen tett (mint állittatik) sértő Irásomért megfeddetésemet elfogadnám; én saját Erköltsiségemnek tartozok azzal, hogy ezen alázatos Kinyilatkoztatást benyújtsam:

Dósa János keresi a maga ellopottt ökreinek megítélt, de a mint mondja, meg nem kapott árát, s minthogy feleletet azeránt ismételt kérelmeire sem vehetett Tettes Nyitra Alispány Urtól, egy Előkelő Pártfogójának (mint állittya) Javallásából, a Fő Méltóságú Királyi Helytartó Tanács által kívánta célját elérni, ha van-e még keresete? vagy ha nints, azzal is beérné. Most 29-ik Áprilisban múlt esztendeje, midőn első folyamodása felvétellett. Hat hónapok után emlékeztetőleg adódott egy másik; mely után negyedik Hónapra Tettes Komárom Vármegye Közönsége eleibe meghívattott, éppen azért, a miért én mostanság ide; és (a mint meghívattatásom foglalattya tartya) birt ez a Templom embere annyi önszeretettel, hogy magát a dologból egészen kitagadja és a terhet mind eddig tsak köszönet fejében fáradozó Ügyészének nyakába háritsa: melynek ugyan az ide / mellékeztet legközelebb adott Eredeti Bizonyosság Levele egészen ellene mond.

Nyilvánosságos ebből, hogy az első, melynek még formáját is maga hozta, tudtával éppen nem sértő, és arról mindenkor jót áll; de a másodikról, melyet sürgetésképpen adtam be, nem. Azonban Tettes Nemes Vármegye! nem tsak hogy ebben, de az előbbeniben is legalább mikor írtam, sértőt nem tudtam képzeln; mert ha szinte a Romlottság mások gyalázására késztetett volna: még is a magam önszeretete nem engedhette meg, hogy tudván tudva és készakarva olyast cselekedjek, a mi Jónememben és Moralitásomban bizonyosan tsorbát fog tenni, sem nevetem az Esedező Levélnek allyára ki nem írtam volna tzégérül. En annyiban érdekeltethetem, a mennyiben akaratom ellen olyast tehettem, a miben más megütközhetett: ellenben Dósa János tudta már a dolgot, és mégis a nélkül hogy csak szóval is érdeklett volna engemet, arra sürgetett, hogy szándéka ellen tett hibájáért egy megkövető írást nyujtanék be: és minthogy keresete eránt ismét egy szó se jött, melleleg az is érdekelttes-

sen; de ez már tsakugyan soha meg nem történt volna, ha akkor gyanithattam volna, hogy a sor még reám is fog kerülni, és ez az öreg ember meg nem tudott volna tréfálni, melyet ugyan ő a fellebbez érdeklett Bizonyosága szerint ismét elvállal, mindazon által én a magam részéről vissza vonom, és az egész Ügyéről lemondok.

Méltóztasson a Tettes Vármegeye ezen kinyilatkoztatást Tettes Nyitra Vármegeyével közölni azon kérdéssel: melyik Iromány sértette meg a Tettes Al Ispány Urat? Engemet az érdeklett Bizonyosság Levél szerént csak a második, azaz mult őszi érdekelhet. Légyen Tettes Al Ispány Ur a felől meggyőződve, valamint azon kevesek, kik engem közelebbbről esmérnek, meggyőződve vannak, hogy nem vagyok ama tsődör elméjűek közül való, kik feszeskednek azon Előjáróság ellen, melytől utóbb is gyarapodásukat várják, és e jelenvaló ízetlenséget is csak könnyen hívőségem szülte: de nem értem én még el azon bizonyos esztendőket, melyben az ügyészi éles vigyázat kontárrá tehetné bennem az emberekben való bizodalmat

--- ki is maradok

A Tettes Ns Vármegeyének
alázatos szolgálja
Katona József ügyész

A levél külsején ez áll:

Tekéntetes Nemes Pest Pilis és Solt Törvényesen öszvekapcsolt Vármegeyék közönségéhez

Katona József Ügyésznek alázatos jelentése Tettes Nemes Nyitra Vármegeyei Al Ispány Ur nevében való Megfeddése eránt lett Meghivattatása következtében, melyet T. Nyitra Vármegeyének által küldeni esedez.⁹

Ez a dokumentum a megyei közgyűlési jegyzőkönyv fogalmazását („alázatos töredelmességgel”) cáfoló, az igazát komoly erkölcsi alapon megvédő ügyvéd magatartását tanúsítja, amely szép fényt vet Katona jellemére. Az ügy következménye azonban a bevételi naplóban találtakkal is egybevág. A közgyűlés nagy nyilvánossága előtt mégiscsak megtörtént „megfeddetés” (Hangyás jegyző szerint „megpirongattatás”) híre eléggé elterjedhetett a pesti jogászok, sőt a fővárosban ügyvédi segítséget keresők körében is. Ez bizony nem jelenthetett „Katona József pesti prókátor” számára ajánlólevelet, korunk szavával élve: reklámot. Csalódásának, hazatérésének egyik fontos oka ez is lehetett, még ha két évig nem adta is fel a harcot. 1820 márciusában azonban már szülővárosába pályázott fiskálisnak, jól tudva, hogy a kecskeméti mezővárosi civistársadalomban jobban fogják értékelni ügyvédi diplomáját, mint a „jogász nemzet” pesti, túlnyomóan nemesi társaságában. A pesti jogászörökből való kiábrándulását láthatjuk abból is, hogy az 1820 márciusában Kecskemétre beadott pályázatához nem közülük valakitől kért ajánlólevelet (még nagyon kedvelt és becsült volt principálisától, Halász Bálinttól sem), hanem a Nemzeti Múzeum könyvtárának őrétől, a későbbi egyetemi tanártól, Horvát Istvántól.

Sütő József

⁹ Székely másolatát követtük a közlésben, amely jól érzékelteti a Katona helyesírását jellemző ingadozást. (Vö. KATONA József, *Bánk bán*. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte OROSZ László. Bp. 1983. 388–391.)

Csanádi Sámuel szerint (Kecskemét 1883. 83. sz.) Katona e nyilatkozatának fogalmazványa Lévay József költő birtokában volt.

Petőfi nevééről

1. Ugyanerről a tárgyról negyven-egynéhány évvel ezelőtt, más is írt a fenti címmel: Kovalovszky Miklós, „Petőfi nevééről”, (Irodalomtörténet 1944. 59–63). Ő a költő régi és újabb neveinek használatát vizsgálta meg, tudományos alapossgal. Én a kérdésnek csak egy oldalára vetek egy futó pillantást: nagy költőnk halhatatlanná vált nevére. Honnan vette Petőfi a maga új nevét? A Petrovicot fordíthatta volna Péterfinék is – ez lett volna a kézenfekvő megoldás. Hogy az új névnek *-fi*-re kellett végződnie, az mintegy magától értetődő volt, hiszen a szerb *-ics*-nek, akárhogy íróják is, az apáról fiúra utaló *-fi* elem felel meg pontosan. A kérdés most már abban áll, honnan vette a *Pető* vagy *Pethő* előtagot, s a két lehetőségből az előbbit? Hogyan állt elő a nekünk oly ékesen hangzó név: *Pető+fi*? Valami különlegesség van a névalakban. Jó hallású költőnk, Illyés Gyula állapította meg, hogy kissé szokatlan.

2. Petőfi műveinek kritikai kiadásában e kérdéstről a következőket olvashatjuk: „Hogy a Petőfi név – mint a Petrovics fordítása – a költőnek saját leleménye-e vagy ebben a formában találkozott vele valahol, nem tudjuk. Ezzel az utóbbi feltevessel kapcsolatban sok legendaszerű emlékezés és találgatás látott napvilágot, ...de e magyarázatok egyike sem meggyőző.” (Petőfi Sándor összes művei. Kritikai kiadás. I. Sajtó alá rendezte Kiss József és Martinkó András. Bp., 1973. 356.) – Az említett vélekedések kapcsán az alábbiakat jegyezzük meg. Hogy a Zala megyei Türrén már a múlt század elején éltek Petőfi nevű egyszerű emberek: érdekes értesülés, bizonyos mértékig figyelembe is vehető, de nagy kérdés, hogy a pápai diák (vagy az ifjú színész) tudomást szerzett-e róluk. Még kevesebb hitelt érdemel a középkori pozsonyi oklevelekre való hivatkozás. Egy adat az írott régiségben keveset nyom, a szóbeli közlésben pedig majdnem semmit sem ér, feltétlenül nyomósításra szorul. Általános megfigyelésünk, hogy a Petőfi családnév utólag, a század vége felé kezdett terjedni, mint ahogy találkoztunk már a XX. században Rákóczi Ferenc vagy Deák Ferenc nevű aprócska emberekkel is. – Másik elhárító megjegyzésünk lélektani természetű. Mi szüksége lehetett lírikusunknak arra, hogy más családdhoz kösse nevét: az apai és anyai részről felvidéki származásának, aki az Alföldet nevezte meg hazájának, a Dunántúlhoz? Akkor már egyéniségéhez illendőbbnek tartjuk, hogy maga alakítson, teremtsen, állítson elő nevet magának! A Benőfy névre megtette észrevételeit a sajtóban, kérve (1844-ben) ennek megváltoztatását, mert összetéveszthető volt az ő nevével; impulzív őszinteségében nemeségéről sem hallgatott vétképpen – saját nevének eredetéről azonban nem szólt. Petőfi nem volt töprengő, elemző típus. Egy erős benyomás azonban hamar döntésre, cselekvésre bírta. Ilyennek fogjuk fel nevének keletkezésével kapcsolatban a következő olvasmányélményt.

3. Vörösmarty „Eger” című eposzának van egy igen rokonszenves fiatal hőse. A költemény elején, a szikszói gyűlés leírásában találkozunk vele először: „Első, a' ki szavát fölemelte, *Pető* vala. Ifjú, 'S még alig arra való, hogy kardot rántsón...” Beszédében nagyon lelkes. Másokat rendreutasít: „'S ülve penészedjék, kinek édes az ozmani rabláncz. Én megyek, és szegyént hagyok itt a' vesztgen ülőnek.” Ez a hang jól megfeleltethető Petőfinék. Pár lappal későbbi jellemzésében is van több olyan vonás, mely ifjú olvasójának megnyerhette a tetszését: „Itt legelő jár ifju *Pető* erdélyi pejével... Túri süveg koszorúzza fejét, rá tűzve fehérén Habzik az ékes toll, 's rózsás arcokra vet árnyat, Mellyeken a' komoly elszánás' nagy gondolatával Harczba vegyült szépség hős lelke' vonásait írja, 'S erre hogy olvassák, két barna szem önti világát. Mind ezt ő nem tudva halad nemes úri negéddel, Fenn viszi jó kardját a' kisded Egerbe segédül.” – Húsz helyen is előfordul neve az eposzban. Mindenütt hevesnek, gyorsnak, mindig ugyanabban a társaságban forgónak találjuk, főleg Zoltai, Figeđi mellett, a második nemzedékben. Csak Dobó és Bornemisza Gergely vannak jobban kiemelve. Karddal bosszulja meg Bolyky halálát, utolsó csatájában pedig, immár sebesülése után: „Musztafa már fekszik csövel leterítve *Pető*tól”. Nincsen Vörösmarty hajdan népszerű és igen dicsért költeményének egy sora, mely ne a magasztalás hangján említené őt. S igen jellemzőek azok a már-már petőfies szavak, melyeket Dobó lánya mond róla: „Vajmi kemény lehet a' harcznak törvénye, hogy a' ki *Ével* előbb velem a' violákért bolyga mezőkön, Most a' legszembet kész volna tapadni utában. (Arra nézve, hogy Petőfi – Vörösmarty eposzainak más hőseivel együtt – milyen rokonszenvesnek találta *Pető* alakját, már Kiss József említést tett: „A helység kalapácsa”, I. Oszt. Közl. 1979.)

4. Vörösmarty közvetlenül az Aurora 1822-j első kötetéből merítette az elbeszélő témát, ahol gróf Teleki József, az Akadémia későbbi elnöke foglalta össze 25 lapon a híres ostrom részletes történetét. Ő Tinódiából vette át az egyes nevek felsorolását, a női szereplőket azonban Vörösmarty

iktatta be költeményébe. Tinódi verses krónikáját ő nyilván nem ismerte, mint ahogy feltesszük, hogy Petőfi sem olvasta sem Tinódit, sem Telekit: az ő rokonszenvét, amikor névváltoztatásra gondolt, egyedül az „Eger” című eposz ifjú hőséneke alakja és neve ragadhatta meg.

Magáról a történeti hősről Tinóditól többet is megtudunk. Ő teljes nevén említi Pető Gáspárt, s azt is jelzi, hogy hadnagy vagy – némely megjegyzéseiből következtetve – főhadnagy volt („harmad fő hadnagy”, hat közül „harmadik vala”), mindenesetre a tisztek között a vezérhez közelálló hős és a külső vár parancsnoka, aki 40 lóval jelent meg Egerben, amikor a várnak védelmére külső csapatok gyűltek össze a török támadás ellen. XV–XVI. századi magasállású, Gersei előnévű elterjedt családjáról sok adatot közöl Budai Ferenc Polgári Lexikona (1866.). Eszerint a család „egy törzsből származott a Nádasdy familiával” (III, 64.). Ennek a családnak a leszármazottjaként említi a XVII. századi történészt, Pethő Gergelyt is. A név történetéről e lexikon a következőket mondja: Pető Gáspár egyik felmenő ősét, Pétert „nevezték először magyarosan Pethőnek” (i. h.). – Mai felfogás szerint ez nem állja meg a helyét, hiszen a személynév az Árpád-kortól előfordul, vö. 1237–40: *Petev*, olv. Pető (Pannonhalmi rendtört. I, 785.), s családnévként is régi típus képvisel. Ma is igen sokan viselik.

Nem érdektelen, hogy a Pető Gáspárra vonatkozó adatokat megtaláljuk Gárdonyi „Egri csillagok” című regényében és egy újabb monográfiában is (Nagy József: Eger története. Bp., 1978.).

5. Még arról lehetne szólnunk, milyen volt Petőfi viszonya Vörösmartyhoz, mikor melyik művét olvasta, vannak-e ide mutató nyomok, időpontok stb. Úgy vélem, az ismert tények összefoglalására itt nincs szükség. Arra is elég röviden utalunk, hogy a névváltoztatás 1842-re esett: nyomtatásban először a „Hazámban” című vers alatt jelent meg a Petőfi Sándor név, 1842. november 3-án. Van azonban két olyan adalék, mely témánk szempontjából különleges figyelmet érdemel. Aszódi diákkorában – mint Ferenczi írja – egy titkos társulatba való belépéskor „minden tag valami álnevet és pedig zsványnevet vett föl... Petőfié a Vörösmarty költeményeiben is szereplő Becskereki volt.” (Petőfi életrajza I, 77.) A fiatal költő igen tisztelte és szerette Vörösmartyt: ez köztudomású. Több versét szavalta Pápan az önképzőkörben. Nem tehető fel róla, hogy új nevének felvétele idején nagyobb műveit ne ismerte volna. – A másik adat egy tőle származó idézet. Útban Pest felé, Andornakon írta egyik kisebb, hazafiasnak minősített költeményét, az „Eger mellett” címűt. Ekkor nemcsak azt a helyet szándékozott megtekinteni, „Hol vitt Dobó nagy lelke”, hanem azt a személyt is felköszönteni versében, „aki őt oly Dicsőn megénekelte”. Ez a Vörösmartyra való közvetlen utalás mindennél többet mondhat nekünk most, amikor olvasmányélményhez, s éppen az „Eger” című eposzhoz törekedtünk kapcsolni a Petőfi név születését. Ez az apró, de annál természetesebb megfigyelési ötlet talán megoldja a név keletkezésének közel másfél évszázados rejtélyét.

Korompay Bertalan

A csehszlovákiai magyar írók gazdasági egyesülete

A csehszlovákiai magyar írók a két világháború között eleitől fogva keresték azt a szervezeti keretet, amely kari és érdekvédelmi alapon tömörítette volna őket. Tucatnál is több irodalmi társaság, kör és egyesület működött már e területen az 1918-ban bekövetkezett államfordulat előtt,¹ illetve jött létre az új állam keretei között,² de egyik sem rendelkezett olyan anyagi és szellemi alapokkal,

¹ Az 1918 előtt létrejött legjelentősebb irodalmi társulások: Toldy Kör (Pozsony), Kazinczy Társaság (Kassa), Gyöngyösi Társaság (Ungvár), Jókai Egyesület (Komárom), Reviczky Társaság (Léva).

² Ezek a következők: Madách Kör (Losonc), Magyar Tudományos, Irodalmi és Művészeti Társaság (Pozsony), Magyar Demokrata Írókör (Pozsony).

hogy kellő segítséget és érdekvédelmet nyújthatott volna tagjainak. Ezt a szerepet szándékozott betölteni a Csehszlovákiai Magyar Írók Gazdasági Egyesülete, amelyet 1938 nyarán hívtak életre.

Az egyesület létrehozását a csehszlovákiai magyar írók egy csoportjából alakult előkészítő bizottság kezdeményezte, amelynek élén Gömör János, a kassai Kazinczy Társaság elnöke állt. Az egyesületet a magyarországi IGE mintájára szándékoztak megteremteni.

Az alakuló közgyűlésre 1938. július 23-án a Kazinczy Társaság helyiségében került sor. Gömör János korelnöki megnyitója után Darkó István ismertette a megalakítandó egyesület célját és alapszabály-tervezetét, amely szerint az IGE fő feladatának tekinti a csehszlovákiai magyar írók létfenntartásának szilárd alapokra helyezését, szociális helyzetének javítását, irodalmi működése anyagi és szellemi feltételeinek megteremtését, kari érdekeinek védelmét és idős tagjainak nyugdíjbiztosításáról való gondoskodást. A közgyűlés az alapszabály-tervezetet rövid vita után egyhangúlag elfogadta.

A napirend következő pontjaként – a közgyűlés által kiküldött jelölő bizottság javaslata alapján – megválasztották az egyesület ideiglenes tisztikarát. Elnök lett: Gömör János, ügyvezető főtitkár: Darkó István, választmányi tagok: Egri Viktor (ellenőr), Farkas István, Rév József (ellenőr), Sándor László (jegyző) és Simon Menyhért (pénztáros). A választással kapcsolatban úgy határozott a közgyűlés, hogy az egyesület végleges választmányát a szeptemberben megtartandó első rendes közgyűlésen választják meg, figyelembe véve az időközben jelentkező tagokat.

A továbbiak során javaslatok hangzottak el az egyesület konkrét célkitűzéseire vonatkozóan. A felszólalók sürgették az irodalmi díjak, az írói ösztöndíjak, a kiadókkal való kapcsolatok, a honoráriumok, a társadalmi és nyugdíjbiztosítás rendezésének ügyében hatékony intézkedések megtételét.

Az alakuló közgyűlést követő időszak a tagtoborzás és a tervekészítés munkájával telt el. Folytak az előkészületek az őszi rendes közgyűlés megtartására. Az egyesület vezetősége minderről a kassai rádióban tájékoztatta a közönséget. A rádió adását *Megszóal az IGE a mikrofon előtt* címmel a sajtó így harangozta be:

„Nemrég alakult meg Kassán Gömör János elnöklésével a Csehszlovákiai Magyar Írók Gazdasági Egyesülete, amelynek jelentős hatása lehet a csehszlovákiai magyar irodalom jövő fejlődésére, ha keresztülviszi az alakuló közgyűlésen tervbe vett programját. Az egyesület, vagy mint röviden nevezik, a Csehszlovákiai Magyar IGE vezető tagjai, köztük Darkó István, Farkas István, Simon Menyhért dr., Sándor László és Egri Viktor írók pénteken, szeptember 23-án 17 óra 40 perces kezdettel ismertetik terveiket és az egyesület célkitűzéseit a kassai magyar rádió mikrofonja előtt. Különös érdekességet jelent tehát az olvasók szempontjából az is, hogy öt magyar író lép egymás után a mikrofon elé.”³

A szép tervek azonban füstbe mentek. Megvalósításukat az 1938. szeptember 23-a után bekövetkezett történelmi események megghiúsították. Néhány nap múlva – mint köztudott – sor került a müncheni, majd egy hónap múlva a bécsi döntésre, mely utóbbi Szlovénia és Kárpátalja egy részét Magyarországnak ítélte. A csehszlovákiai írók jelentős része Magyarországra került, kisebb része Csehszlovákiában rekedt.

A Magyarországra került írók közül némelyek tagjai lettek a hazai IGE-nek. Mécs László⁴ például tiszteleti tagja, majd alelnöke, Darkó István⁵ pedig választmányi tagja lett az egyesületnek.

Sándor László

³ L. Magyar Újság, Pozsony, 1938. IX. 21., 10.

⁴ L. M. PÁSZTOR József, „Kezdetben volt Pakots” – az IGE-íróhetek krónikája, Bp. 1984, 126.

⁵ L. TURCZEL Lajos, *Darkó István levelesládájából*, Irodalmi Szemle, 1974. 6. 557.

Vadász Géza

**JANUS PANNONIUS „ABIENS VALERE IUBET SANCTOS REGES, WARADINI” CÍMŰ VERSE
AZ ANTIK AUKTOROK TŰKRÉBEN**

Janus egyik ferrarai tanulóvárosa, amikor megvádolták, hogy túl sokat kölcsönöz Vergilius műveiből, védekezésül és igazolásul a Homéroszból merítő Vergiliusra hivatkozott. Költőnk epigrammájában (I/200) így válaszol erre az érvelésre: „Excusatus eris, quin et laudabere vates, Si modo surripias, ut Maro surripuit.” (Felmentést, sőt dicséretet kapsz, költő, ha csupán úgy lopsz, amint azt Maro tette.)

A függelékben közreadott forrásokból Janus is sokat merített, az ő költészetét is teljesen átítatta a latin és görög kultúra, amint azt egyik ismerője, Aeneas Silvius, a későbbi II. Pius pápa is megállapította róla (I/382): „Venisti Latia madidus Graecaque Minerva.” Mégis megtörtént a csoda: a vers olvasásakor megfog bennünket a XV. századi Magyarország, Várad levegője, hangulata, szelleme. A verset egyéninek érezzük, mindenféle utánzás ellenére. Stílusa választékos, szóhasználata „nitidus”, görögös eleganciát sugárzó (a 42 sorban 11 görög szó szerepel), nyelve emelkedett. Ezt az eredményt készítette elő kilenc évig tartó előmunkálatai során az Itáliában írt epigrammák nyelvi-stilisztikai műhelyében. Fejlődésének ívét lemérhetjük, ha összehasonlítjuk vele az egykorú Szent László-ének, a „Salve benigne rex Ladislave” kezdetű vers nyelvének kezdetleges, monoton nehézségét.

Janus „Búcsú Váradtól” c. versének írásakor a következő auktoroktól merített inspirációt, szemléletmódot vagy kifejezéseket: Vergilius (14 esetben), Catullus (5), Ovidius (5), Horatius (4), Lucretius (2), valamint 1–1 kifejezést kölcsönzött Valerius Fleccustól, Claudius Claudianustól, Gelliustól, Furius Antiastól, Pliniustól, Tibullustól, Martialistól és Propertiustól. Vergilius szerepe a Colosseum sorához hasonló, amelyet a reneszánsz két évszázadán át kőbányának használtak, és belőle épült fel Róma nem egy pompás palotája.

Az említett források vizsgálata többszörös haszonnal jár a vers megismerése és elemzése szempontjából. Jó példa erre a mű nyolcadik sora: „Totis stat gelidum gelu lacunis.” (Minden tócsában fagyos jég áll.) A sor problematikájának megértéséhez tudnunk kell, hogy a „Búcsú Váradtól” Janus azon kevés verseinek egyike, amelyeknek kézírata elkallódott, így csupán nyomtatott kiadványokból ismerjük. E sor már a legkorábbi, 1518-as, Beatus Rhenanus-féle kiadásban így jelenik meg, ezt veszi át Zsámboky 1569-es és Teleky az 1784-es kiadásába. De már ez utóbbi kifejezi kételyeit jegyzet formájában, amely szerint a 8. sorban szereplő „gelidum” jelző rossz olvasat, és helyette ajánlja a következő konjektúrákat: „rigidum” vagy „nitidum”. Ezek közül V. Kovács Sándor az 1972-es bilingvis kiadásában a „rigidum”-ot (dermedt) fogadja el, azonban e megoldás szépséghibája, hogy szerepel a vers 11. sorának „rigidis undis” kifejezésében. Ugyanezen okból kell elvetnünk a „nitidum” (tündöklő) jelzőt is, ugyanis feltűnik a 21. sorban: „nitidis undis”. Feltehetően Teleky is ezekből a sorokból merítette az ötletet. Janusnál azonban nincs rá példa, hogy ugyanazt a jelzőt kétszer alkalmazná egy vers folyamán. Fel kell tehát kutatnunk a 8. sor forrását, és az eredeti szövegből kiegészíthetjük Beatus Rhenanus rossz olvasatát. Ezt pedig Vergilius Georgicájának III. 365. sorában találhatjuk meg a szküthiai tél leírásában: „et totae solidam in glaciem vertere lacunae.” (Minden tócsa szilárd jéggé változott.) Ennek alapján pedig így rekonstruálhatjuk a problematikus helyet:

„Totis stat solidum gelu lacunis.”

A forrás hitelessége igazolható nemcsak a sort keretező vergiliuszi „totae lacunae” és a januszi „totis lacunis” szintén sort keretező kifejezések azonosságával, hanem a közelében lévő 355. sorban fellel-

hető, szótag-mélységig lehatoló egyezéssel: „*gelu late*”, mondja Vergilius, és „*gelu lacunis*”, írja Jartus, élvezve az azonos mássalhangzók vergiliuszi összecsendését.

A vers mélyebb megértéséhez hozzásegít a 9–11. sorok ilyen jellegű vizsgálata is:

„*Qua nuper timidam subegit alnum,
Nunc audax pede contumelioso
Insultat rigidis colonus undis.*”

Ezek a sorok egyértelműen Horatius: Ódák első könyvének 3. carmenjét juttatják eszünkbe: (25–28. sorok):

„*Audax omnia perpeti
gens humana ruít per vetitum nefas,
audax lapeti genus
ignem fraude mala gentibus intulit.*”

Janus ezt a horáciuszi-sztoikus felfogást teszi magáévá, amely szerint: „Egy adott rendnek minden áthágása pusztító hatású azon a területen, ahol végbement.”¹ A sztoikus etika szerint ugyanis: „Vétkezni annyi, mint áthágni bizonyos határokat. Ott követjük el a bűnt, hogy áthágjuk a tilalmat.”² Janus esetében természetesen csupán az olvasmányélménnyel együttjáró szemléletmód átvételéről van szó, de háromszoros hangsúlyozása annak, hogy valamiféle rend vakmerő, sértő áttörése történt (audax, contumelioso, insultat), nem hagy kétséget afelől, hogy a horáciuszi-sztoikus elgondolást, gondolkodásmódot vette át, elsőik között a magyar filozófiai gondolkodás történetében. Ugyanezt az „audax” (vakmerő) jelzőt érdemelte ki a mandulafa is (I/28), amikor a kemény tél közepette tavaszi bimbókat ont, áthágya az isteni providentia által kijelölt évszakhatárokat. A baljós következményeket az utolsó sorokba foglalt Progné-Phyllisz legendakör sejteti. De „audacior” az az üstökös is, amely egy nyári nappalon ragyog, megvetve a Nap fényét, és amely véres háborúk híret hirdet. (Eleg. I/4.) Természetesen itt nem annyira saját, személyes meggyőződéséről van szó, mint inkább teljes átélése, maradéktalan átvétele az ókori eszményeknek, behelyezkedés a horatiuszi-vergiliuszi gondolatmenetbe. Más verseiben ugyanis lelkesedik a velencei gazdag kereskedő-polgár-hajós életmódért, az olasz városok gazdasági-szellemi fellendüléséért és haladásáért.

Még többet nyújt a források ismerete a 3. strófa megértéséhez. Az ebben található 15–16. sor így hangzik:

„*Nec quando Zephyrus levi suburgens
Crispum flamine purpuravit aequor*”

Egyik ókori forrását Gellius: Noctes Atticae c. művében (XVIII. könyv, 11. fejezet, 3) találhatjuk meg, amely beszámol arról, hogy egy Caesellius Vindex nevű grammatikus kifogásolta: Furius Antia: régi költő eléktelenítette a latin nyelvet az ilyesféle „Furiana”-k, kifejezések képzésével, mint: „Spiritus Eurorum viridis cum purpurat undas”. (Míg Eurus fuvása a zöld habokat bíborszínűre festi.) Gellius azonban megvédi a „purpurat” ige használatát, mondván, hogy segítségével szépen fejezi ki azt „quod ventus mare caeruleum crispans nitefacit”, azaz: hogy a szél a sötétkék tengert fodrozva, csillogóvá teszi. Valószínű, hogy nemcsak az ókori grammatikus kifogásolta volna ezt a sort Janus versében, hanem Horatius is ezt tette volna Ars poetica-jának szellemében, bíborrongynak, a vershez hozzáfércelt „purpureus pannus”-nak nyilvánítva, mivel ez a leírás, descriptio nem illik bele teljes mértékben a vers képsorába. Talán nem rí ki a pasztellkék, télies zúzmarák és kódok hangulatából, hiszen ellentétként is lehet kezelni, de mindenképpen „late splendet”, túlságosan kiragyoog, megbontva a vers fátyolos hangulati és színtónusát, harmóniáját. Horatius tehát keresetten finomkodónak, modorosnak érezhette vol-

¹ Aphrodisziaszi ALEXANDROSZ, *Az uralkodókhoz a fátumról*. (Sztoikus etikai antológia.) Ford.: STEIGER Kornél.

² CICERO, *A sztoikusok paradoxonjai* (Sztoikus etikai antológia, III. paradoxon.) Ford.: BOLLÓK János.

na az aranykori klasszicizmus elveinek szellemében. Janus azonban *humanista* író volt, tehát más stílus-érzékkel rendelkezik, mint az aranykor írói, még ha a kimutatott források szerint elsősorban ezek voltak is irodalmi eszményképei. Ebben a strófiában tehát a kora reneszánsz varázslatos hangulata tűnik fel. Már az első sor megadja a zenei előírást: „molliter”, vagyis moll-hangnemben szól a versszak. A puha siklás élvezetének kényesen finom hangulatát idézi fel. A Zefír fuvallata is „levis”, azaz gyengéd, finom, enyhe. A szavak a 17. sorban lágyan olvadnak egymásba: „*Quam manni rapiunt traham volantem.*” A 16. sorban háromszor szereplő „pu” szótag keresett bájával szintén ennek a célnak a szolgálatában áll. A puha siklás a versszak végére háromszoros fokozással repüléssé válik: fugit – volucris – volantem.

Az ötödik strófa újabb tanulságos meglepetéssel szolgál a 26–27. sorokban. Janus itt ellenáll a túlzott csilingelés csábításának, és klasszikusan visszafogott tud maradni a Quintilianus által is hangoztatott elvnek megfelelően: „ne . . . sonum reddant puerilium crepitaculorum”, azaz: ne zengjenek gyerekes csörgők módjára. (9, 4, 66.):

Tot claris veterum referta libris
Quam Phoebus Patavis colit relicta.

Így hangzana a sor, ha a kétféle szóalakkal rendelkező helynév többes számú változatát választotta volna Livius (37. 15. et 16.) mintájára. Janus azonban tudatosan a Pliniusnál (Hist. nat. 27. 28.) és Melanál (1. 82.), valamint Serviusnál (ad Verg. 4. Aen. 143.) található egyes számú szóalakot használta fel, és így a többes számú ablatívus absolutusból kiküszöbölte a két „-ris” végződést, tehát finoman elhangolta a sort az előzőtől. Indikálhatta ebben az eljárásban forrásának, Vergiliusnak (Aen. I. 15–16) szintén nőnemű, egyes számú ablatívus absolutuszos megoldása:

quam posthabita coluisse Samo
quam Patara colit relicta

Figyelmet érdemel még a vers 41. sora: „Nostrum *rite* favens iter *secunda*.” Amikor Aeneas Trójából menekülve először a trákok földjén kísérletet tesz új várost alapítani, és áldozat bemutatására kérésülve egy ott elterülő dombon (tumulus) mirtusz-cserjét tépdés ki a földből, „mirabile monstrum, omen” történik: a bozót tövei vérezni kezdenek. Rémülten esd a mező nimfáihoz és Marshoz, hogy tegyék szerencsés kimenetelűvé a látványt és kegyesen enyhítsék az előjelet: „*Rite secundarent visus omenque levarent.*” (Aen. III. 36) Janus azonban új értelmet adott a latin igéknek, a magyarországi viszonyokra alkalmazva a vergiliuszi kifejezést. A Szent László-ének két ízben is „dulcis patronus”-ként emlegeti a királyt, magyar változata szerint pedig „édes oltalma” a hozzá fordulóknak. IV. László királyunk már 1276-ban – mielőtt elnyerte az ország kormányzását – a váradi egyházhoz zárandokolt, Szent László királyhoz, aki: „patronum in coelis habemus”,³ azaz: patrónusunk az égben. A vergiliuszi „rite” tehát helyi színezetet nyer, és a vers 41. sorát ennek megfelelően így lehetne lefordítani: Légy kegyelmes hozzánk, és mint patrónus tedd szerencséssé útunkat!

Janust korábbi, itáliai korszakában egyik epigrammájának (I/253) tanúsága szerint hiába kérte tanulóvárá, hogy áttételesebben fejezze ki magát: „tectius ut loquerer.” Költőnk látszatra meg is ígéri neki, hogy „flammea versibus addam”, azaz hogy majd fátyolba burkolja mondanivalóját, valójában azonban a csattanóban gúnyt űz belőle, obskurussá változtatva az utolsó, obszcén tartalmú sort. Magyarországra történő hazatérése után azonban nem sokkal meglepetéssel vesszük tudomásul, hogy túlságosan is szókimondó stílusa, amellyel szokása szerint: „verbo simpliciore” (I/50) nevének nevezte a dolgokat, megváltozik. Elemzett versünket akár „mirákulum-elégianak” is nevezhetnénk, ha tekintetbe vesszük a titokzatosságnak azt a hangulatát, a csodáknak azt a légkörét, amelyet áraszt. Sorait a természetnek ellentétben változó, titokzatos nagysága hatja át. Az egész föld hó alatt rejtőzködik, „latet”, az ég sötét hamuban „latuit”, Lászlóra csupán a körülírásból ismerünk rá, alakja páncélba burkolózik. Minden a szemünk láttára alakul át, változik meg, vesztí el természetes tulajdonságait: a lombkoronájára büszke erdő alázatosan meggörnyed a zúzvara súlya alatt; a folyóvíz

³ FEJÉR, Cod. Dipl. V/2. 1829.

beáll; a hullámokon járni lehet; Apollón és a Múzsák isteni praesentiája ragyogja be a váradi könyvtárat; a szentségtörő tűz nem égeti el az aranyba vont királysobrokat, a robajló romok nem zúzzák szét; László lovag síremléke tiszta nektárt izzad. E jelenségek kulcsát a helyi hagyományokban, a jellegzetesen magyar mitológiában találhatjuk meg. Ezeket Janus, mint „custos Ecclesiae Waradiensis”, tehát mint őrkanonok, akinek felügyeletére volt bízva a „sacristia seu conservatorium”, vagyis a „levéltartó ház”, tanulmányozhatta a régi iratokban. Jó példa minderre a 32. sorban emlegetett „sacrilegus ignis”, a szentségtörő tűz, amely azonban természetét megtagadva nem égette meg a királysobrokat. Az 1400 körül történt eseményt Janus olvashatta Zsigmond király 1406. október 18-án kelt adománylevelében⁴: „Egyedülálló csoda, hogy a tűz oly mértékben elveszítette természetes erejét, elfeledkezve sajátos tulajdonságáról, hogy László ereklyetartóit nemcsak sértetlenül megőrizte a tűzvéstől, hanem még a füst sem fogta be.”

Ilyen forrás lehetett még a Szent László-ének, amely éppen Nagyváradon keletkezett. Ennek latin nyelvű változata hasonló felépítéssel rendelkezik, mint elemzett versünk. Megszólításos felépítése, egyszerű, felsorakoztató szerkesztésmódja, amelynek folytán 14 versszak „Tu”-val kezdődik, hatással lehetett Janus 25. „Ac tu” és 37. „At tu” versszakkezdő sorainak indítására. Megegyeznek még a két versben a következő szavak: audax, sudat—sudarunt, sepulcrum—sepulcra, splendet—splendida, rite. Azonos a két versben a következő témák szereplése: László lovas szobrának leírása és a patrocinium-csoda. Lehetséges tehát, hogy az irodalomtörténet-írásunk által 1468 és 1490 közé helyezett vers már létezett Janus versének keletkezésekor, 1458/59 telén. Jellemző, miként vette át a Szent László-ének következő sorát, és hogyan alakította át humanista stílusban:

Szent László-ének 27. sor:
Janus 39–40. sor:

oleo *sudat* sacrum *sepulcrum*
Cuius splendida marmorum columnis
Sudarunt liquidum *sepulcra* nectar.
olaj származik szent koporsódból
kinek márványoszlopokkal ékes síremléke
tisztá nektárt izzadt.

Szent László-ének:
Janus verse:

Míg a kiadó által adott címben „sanctos reges” szerepel, Janus „aurati reges”-ről ír, a szent jelzőt ókori nagyságok, például Homérosz számára tartva fenn. A Szent László-ének „sacrum sepulcrum”-át pedig „splendida sepulcra” kifejezéssel helyettesítette, a többes számmal érzékeltetve a márványoszlopokkal ékes síremlék fényűző szépségét. Mindez azonban csupán az első lépés abban a folyamatban, amely körülbelül száz év múlva kulminál, amikor majd Szkhárosi Horváth András második psalmusában bírálja Szent László „sok kövér papját, az kik keringik szép koporsóját”. A királyról pedig így ír: „Olaj az teste mind azt mondjátok, ezzel a nép közt ti komplarkodtok.”

A Janus költészetében jártas olvasó bizonyára megrökönyödik ezen újabb csoda láttán, hiszen korábbi epigrammái az itáliai városi polgárság felvilágosult, realisztikus szemléletét árasztották. Janus költészete az újkori Itáliából a középkori Magyarországra hazatérve az itteni légkört, felfogást, viszonyokat tükrözte híven, bár – mint a változtatások jelzik – igyekezett azokat antik szellemben interpretálni, értelmezni. E tekintetben segítségére lehetett a cicerói híradás is: „Cum Cumis Apollo *sudavit*, sőt, hogy „deorum *sudasse* simulacra, nuntiatum est” (2. Divin. 27.), azaz: amidőn Kumében Apollo (szobra) izzadt, és: mondják, hogy az istenek képmásai izzadtak. Ezenkívül Florusnál is olvashatta: „Quum humore continuo Cumanus Apollo *sudaret*”, azaz: minthogy a kuméi Apollo folyamatosan nedvet izzadt. Vergiliustól pedig megtudhatta Pallas szent képmására vonatkozóan, hogy „Salsusque per artus *sudor* lit”, vagyis: sós izzadság járja át tagjait. (Aen. II. 172/173.) A keresztény magyar mondakört Janus éppúgy művészte alapjának, talajának, vagy anyaöleének (Marx) tekinthette, mint a görög–római mitológiát, ez is szárnyakat adott képzeletének.

Végezetül még egy példa a helyi hagyományok felhasználására. A 33. sor arról szól, hogy az 1443-as földrengés alkalmával a királysobrokat csodálatos módon: „Dirae nec tetigit fragor *ruinae*”, azaz: a rettenetes romlás nem zúzta össze. A mítoszteremtő folyamat Ivanich Páltól indult el, aki feljegyezte Vitéz János leveleskönyvében az április hetedikén történt csodás eseményeket (miraculum). Eszerint összeomlott a székesegyház húsz méter magas tornya, beszakítva az alatta fekvő sekrestye boltozatát,

⁴ A fordítás latin eredetijét BALOGH Jolán idézi: *Varadinum* c. könyvének 43. oldalán.

és a benne tartott Szent László-hermát „inter ipsam *ruinam*”, vagyis a romlás közepette betemette. A romok eltakarításakor azonban teljesen épen került elő az ereklye, noha a felette talált hatalmas kő képes lett volna „propter *ruinam*, naturali ordine”, azaz az összeomlás miatt, a maga természetes rendje szerint” szétmorzsolni azt.

Röviden a vers keletkezési idejéről: semmiképpen sem jöhetett létre 1458/59 telénél korábban. Igazolja ezt a feltevést az eddigiekben jellemzett kiérlelt kifejezőmód, valamint a refrén vizsgálata. Janus a martialis ismétlődő sorokból kiindulva először a még Itáliában írt egyik (Eleg. II/3.) elégiájában próbálkozik használatával kissé tétova módon. Először a 6., majd a 8. és végül a 10. sorként tűnik fel a refrén, a továbbiakban pedig elmarad:

„Ast ego continue grammasin invigilo.”

Azaz: én pedig szüntelenül a grammatikai tanulmányok felett virrasztok. A refrén tehát csupán Itáliából hazatérve kristályosodott ki ebben a művében. Az 1458-as év mellett szólnak a rendkívül bonyolult szerkezeti megoldások, amelyek közül két típus először ebben a versben jelent meg, kezdő költő nem is képes megalkotásukra:

10–11: audax pede contumelioso rigidis colonis undis

A1 B B1 C1 A C

15–16: Zephyrus levi suburgens crispum flamine aequor

A B1 A1 C1 B C

A jelzős kifejezések hatféle elrendezésben található, nagyfokú varietast eredményezve. A döntő bizonyíték az 1458-as keletkezés mellett a vers két sorának többszörös egyezése az ugyanezen esztendőben, 1458. június 9-én írt elégia (I/1) két sorával:

Eleg. I/2, 39–40:

*Nec plus Castalios, quam te, venerabimur undas,
Musarum et nobis Numinis instar eris.*

Búcsú Váradtól: 28–29:

*Nec plus Castalios amant recessus
Vatum Numina, Mnemonis puellae.*

Ennek a narniai gyógyvízhez írt versnek a stílusa rendkívül hasonló a „Búcsú Váradtól” kifejezőmódjához, 18 szó mindkét versben előfordul.

Áttérve a mű fogyatékoságaira: jellemző rá egyfajta monoton egyhangúság, amelyet azok a kiküszöbölhető ismétlések okoznak, amelyeket nem indokol semmiféle kiemelési szándék. Nem elég, hogy mind a hét refrén-sor „Quam”-al kezdődik, hanem így kezdi még a vele szomszédos 17. sort, valamint a 27.-et is. Ezekén kívül „Quos”-al indítja a 20. és 32.-et; a 9.-et „Qua”-val; a 25. és 27.-et pedig így: „Ac tu” – „At tu”. De töltelékszónek érezzük például a 34. sor ablativus absolutusának két tagja közé beiktatott „cum” időhatározói kötőszót is, noha *ezüstkori* íróknál előfordul az időviszony pontosabb megjelölésére.

Metrikai szempontból mindvégig jellemző a hibátlan rotunditas, gördülékenység, mindössze a 2. sor döccen meg kissé, mivel a benne szereplő „modo” szócska („csak az imént”) második o-ját hosszúnak veszi, igaz ugyan, hogy Lucretius egy sorában (II. 1135) szintén ilyen értékkel szerepel:

„Plura modo dispargit et a se corpora mittit.” Janus maga is rövid o-val használja többi (I/200; I/339) epigrammájában. A sorok főmetszete a 6. szótag utáni szóvég 32 esetben, tehát megalóval a sorozatosság elve, így a metszet már ritmikailag értékkel rendelkezik. A januszi hendecasyllabus első három szótagja mindvégig hosszú, rövid szótag nem helyettesítheti. A phalaikoszi sor ereszkedő hanglejtését méltóságtelesen áradóvá teszi, hogy a sorok többsége (23 sor) hosszú szótagra végződik, 2/3-uk pedig három szótagú szóból áll. A közelmúltban megjelent „Janus Pannonius búcsúverse

huszonkilenc magyar fordításban” c. kiadvány legtöbb műfordítása sajnos nem veszi tekintetbe a műnek ezt a sajátosságát. Enjambement húsz sort kapcsol össze, biztosítva a gondolatmenet folyamatosságát, és felerősítve a sorok méltóságát, ünnepélyes áradását. Ezt a ritmikai célkitűzést szolgálja a 22. sor lépcsőzetes (kaimakótosz) hendecasyllabusa, amelyben a szavak emelkedő szótagszámában követik egymást: „Visum luminibus salubriorem.” (2–4–5). A 29 alliteráló mássalhangzó és az 5 összeesendülő ragrím, valamint az 5 ismétlődő azonos szótag reprezentatív, retorikusan ékes stílust eredményez.

Az a tény, hogy a 42 sorban 34 jelzős kifejezés található, és közülük 26 esetben a jelző áll elől, arra utal, hogy Janus erőteljesen akarja jellemezni a jelenségeket, életre kelteni, humanizálni, színésszé tenni, megszemélyesíteni, minőségüket meghatározni, segítségével kifejezni a szemléletmódot, hasonlat alapján képszerűvé tenni, értelmezni azokat. Tizenöt esetben egészen egyszerűen a konkrét, kézzelfogható megjelenítést, néha természettudományos pontosságú jellemzést szolgálnak a jelzők. Első hallásra túlságosan is józannak, tárgyilagosságnak tűnnek, de éppen ebben tapinthatjuk ki az újkori szellemet, a dolgokat nevének nevező pontosságát. A vers 21. sorából egzakt módon értesülünk, hogy a vártól keletre fekvő Várad–Velencén átfolyó Hévíz „fördő bányájának” vizében timsó található oldott állapotban, amely szembetegségekre javallható. A kora reneszánsz gyengéd szépségét, derűs ragyogását sugallják a következő jelzők: liquidus, clarus, nitidus, auratus, rutilus, splendidus. Éppen a jelzős kifejezések azok, amelyek terén Janus a legegényibb, a 43-ból mindössze kilencet kölcsönzött szó szerint: omnis tellus (Verg.), canae pruinæ (Hor.), totis lacunis (Verg.), levi flamine (Catull.), calidi fontes (Lucret.), sulfurei odores (Plin.), nitidis undis (Ovid.), sacrilegus ignis (Tibull.) és liquidum nectar (Verg.). Többségük (34-ből 25) tehát az ő leleménye, és az antikvitásban alig találjuk előzményüket. Átmenetnek számít a kölcsönvett és az egyéni módon alkotott jelzős kifejezések között a 9. sorban található: „timidam alnum” (félénk égerfa). Jelzőcserével Ovidius is hasonlóképpen viszi át a félelmet a hajósról a hajóra a „timida navis” (félénk hajó) költői jelzővel, Janus azonban a „navis” (hajó) szót „alnus”, azaz égerfával helyettesíti, per synecdochen a hajó helyett égerfát, annak anyagát használva. Az igekötős igék gyakori használatának (subegit, suburgens, perussit, ingravant, insultat) szintén az a rendeltetése, hogy a kifejezés erejét tovább fokozza.

Janus Pannonius „Búcsú Váradtól” című versének jellegzetességét és sajátosságát az antik szellem, a helyi hagyományok, valamint a kor követelményeinek érzékeny átvétele és egybeforrasztása adja meg. A Janus által felhasznált források jegyzéke

- 1–2: Verg. Ecl. IV, 39: *Omnis feret omnia tellus*
 1–8: A vers első 8 sorát Horatius I/9-es ódájának kezdő képe, hangulata, stílusa ihlette:
 Vides, ut alta *stet nive* candidum
 Soracte, nec iam sustineant onus
 silvae laborantes, *geluque*
flumina constiterint acuto?
 3: Hor. Carm. I/4, 4: nec prata *canis* albicant *pruinis*
 Val. Flacc. 2. 287: *canis* . . . *pruinis*
 4: Már a XIII. században így említi a Sebes Köröst a premontrei rend „Annales”-e (Balogh J.: Varadinum): „. . . coenobii ab arce per intermedium alluentis *chrysi* alveum separati et Varadino iminentis.”
 4–6: Hor. Epist. I. 7. 75–76: Mena . . . *cliens* . . . *iubetur* rura suburbana indictis *comes* ire Latinis.
 6: Catull.: 35. 7: Quare si sapiet, *viam vorabit*. E két szó Janusnál azonos metrikai helyen jelenik meg!
 8–11: Janus versének második strófájához Vergilius Scythiáról festett téli képét használja fel. A Georgica III. 349–370. sorait költi át.
 8: Verg. Georg. III. 365: Et *totae solidam* in glaciem vertere *lacunae*.
 9–11: Verg. Georg. III. 362: *puppibus illa prius*, patulis *nunc* hospita plaustris.
 9: Jelzőcserével Ovidius hasonlóképpen viszi át a félelmet a hajósról a hajóra: Fasti I. 4: *timida* navis.
 7–14: Verg.: I. Georg. 201: qui adverso vix *flumine lembum remigis subigit*.
 9: Synecdoche alkalmazásával az égerfát „csónak” értelemben használja Vergilius is: I. Ge-

- org. 136: tunc *alnos* primum fluvii sensere cavatas. Ugyanígy jár el Janus példaképe, Claudianus: 1. Rapt. Proserp. praef. 3: Qui dubiis ausus committere flatibus *alnum*.
- 10–11: Hor. Carm. I/3. 25–27:
- Audax omnia perpeti
gens humana ruit per vetitum nefas,
audax Iapeti genus
ignem fraude mala gentibus intulit.*
- Verg. IV. ecl. 31.:
- pauca tamen suberunt priscae vestigia *fraudis*,
quae temptare Thetim ratibus . . .
- 11: Ovid. 3. Trist. 10. 48: „Nec poterit *rigidas* findere remus *aquas*.” Janusnál „aqua” helyett „unda” áll.
- 14: Ovid. Art. am. 45: *Remigiūm, volucres* disponit in ordine pennas.
- 15: Verg. Aen. 5. 202: namque furens animi dum proram ad saxa *suburguet*.
- 15–16: Catullus: 64. 9: *levi flamine*
- 13–16: A harmadik vesszak utólérhetetlen eszményképe Catullus gyengéd szépségű allegóriája a lakodalomból hazatérő vendégekről: 64. 269–277. sorokban. De segíti Janus verse 16. sorának megértését Cicero következő megállapítása is (4. Acad. 33.): „Mare illud, quod *nunc Favonio nascente purpureum videtur*, modo caeruleum videbatur, mane flavum.”
- Gell. XVIII. 11.: quod ventus mare caeruleum *crispicans* nitescit „*purpurat*” dixerit.
- Furius Antias (Gell. XVIII. 11.):
- Spiritus Eurorum viridis cum *purpurat* undas.
- 17: Ovid.: 2. Amor. 16. 49: *rapientibus* esseda *mannis*.
- 17: Verg. 1. Georg. 164: „tribulaque et *traheae*”.
- Pompon. Sabin. ad Verg. loc. cit.: „Scythae appellaverunt sangi (=szánkó!), et supra glaciem utuntur, rotas non habet, sed trahitur.
- 19: Lucret. VI. 850: „Esse apud Hammonis fanum *fons* luce diurna Frigidus, et *calidus* nocturno tempore fertur.
- 20: Plin. 36. 34. 1: *sulphureus odor*
- 21: Ovid. 3. Met. 407: illimis *nitidis* argenteus *undis*. A 4. strófa megírásához tehát Janus felhasználta Ovidius ezüstös forrásának a képét, amelyben Narcissus nézegette magát, valamint Lucretiustól a Hammon-forrás jellemzését.
- 26: Hor. Sat. II. 6. 61: *veterum libris*
- Cic. 3. Fin. 2: „Cato quasi heluari *libris*, si hoc verbo in tam *clara* re utendum est, videbatur.
- 27: Servius megjegyzése Verg. 4. Aen. 143. sorához:
„Patereus Apollo ita dictus a cultu speciali, quo eum *Patara* prosequabatur, ubi et templum et oraculum celebre, unde responsa ille dedisse fertur sex mensibus *hiemalibus*, *reliquis* sex mensibus in insula Delo.”
- 27: Verg. Aen. I. 15–16: Karthago . . . *quam* Juno fertur terris *magis* omnibus unam posthabita *coluisse* Samo.
- 28: Catull. 3. 5: quem *plus* illa oculis suis *amabat*.
- 32: Tibull. 3. 5. 11: *sacrilegos* templis admovimus *ignes*.
- 33: Lucret. I. 740: Principiis tamen in rerum fecere *ruinas*; 747: facient pausam (non) stare *fragori* (corporum).
- 34: Verg. Aen. II. 362: *dominata per annos*
- 35: A „latere” ige kétszer szerepel a versben; először sub + abl. vonzattal, majd puszta ablativusszal. Az elsőre a következőknél találunk példát: Verg. 4. Aen. 582: latet sub classibus aequor; Cic. 12. Phil. 7: „Quoniam sub nomine pacis bellum lateret.” Liv. 34. 9: „Latere sub umbra Romanae amicitiae.” Puszta ablativusszal használja Hor. Epod. 9. 19: Naves latent portu; valamint Vergilius: pestis enim tacitis latet aspera silvis.
- 35: Synecdoche alkalmazásával a költők a „polus” szót „égbolt” értelemben használják: Verg. Aen. III. 585/6:

- nam neque erant astartum ignes, nec lucidus aethra siderea *polus*, *obscuro* sed nubila caelo.
- 37: Vergilius: arma rutilare vident; Tacitus: arma rutilantia
- 38: Martialis: 5. 25: hasta *belligera*; Ovid. 3. 534: *belliger* ensis.
- 39–40: A „splendida sepulcra” kifejezés mindkét tagja megtalálható Catullus 64. költeményében: 368: alta *sepulcra*; 46. sorában pedig: „tota domus gaudet regali *splendida* gaza.” Verg.: „at domus interior regali *splendida* luxu.” (Aen. I. 637.) Ennek a vergiliusi sornak a felhasználásakor tehát az történt Janusszal, amit kigúnyolt egyik tanulótlársa esetében (Epigr. I/201): „furaris iam praefurata Maroni”, azaz: Marotól lopsz olyan kifejezéseket, amelyeket már Maro is úgy lopott előzőleg; jelen esetben Vergilius Catullustól kölcsönzött! Janus Catullus 64. számú epyllionját többszörösen is felhasználta: a Janus versének 4. sorában szereplő „linquere” ige hatszor is előfordul az epyllionban.
- 40: Florus: 1. 8. 3.: „Cum humore continuo Cumanus Apollo (a szobra) *sudaret*. Cic. 2. Divin. 27: „deorum *sudasse* simulacra.” Verg. Aen. II. 172/3: salsusque per artus *sudor* iit.
- 40: Verg. 4. Georg. 384: ter *liquido* ardentem perfudit *nectare* Vestam.
- 41: Propertius: Lib. III. 21. 14–16:
iam liquidum nautis aura *secundat* iter.
Romanae turres et vos *valeatis*, amici,
qualiscumque mihi *tuque*, puella, *vale!*
- 41: Verg. 1. Georg. 18: Adsis, o Tegeaeae, *favens!*
- 41: Verg. Aen. III. 36: *rite secundarent* visus omenque levarent.

Hopp Lajos

AZ „ANTEMURALE” PUBLICISZTIKÁJA BÁTHORY TÖRÖKELLENES TERVEINEK KIALAKULÁSA ELŐTT

A történelmi és társadalmi tudat különféle formáiban megnyilatkozó „antemurale” gondolat és sorsközösség sokszínűen tükröződik a Báthory előtti magyar–lengyel „turcica”-irodalom kútjában. A „bella turcica” valós alapot szolgáltatott e történetfilozófia tartós időszerezéséhez, politikai irodalmi publicisztikai felhasználásához. A XVI. század utolsó harmadában változatlanul élt az „antemurale” elmélete, jóllehet nem volt mentes a politikai propagandától.* A század folyamán az európai hatalmi harcok s a nemzetközi diplomácia eszközzé és a törökellenes „keresztény egység” fikciójának hangzatos ideológiái szólalmává vált. Az eszmék küzdelmében még ekkor is hatásos fegyvernek bizonyult, szembesülve a megosztott európai hatalmak s keresztény országok reálpolitikai érdekeivel, különös tekintettel a lengyel nemesi köztársaság, a Habsburg császárság s magyar királyság, illetve az erdélyi fejedelemség politikájára.

A Báthory nevéhez fűződő törökellenes tervek kérdéseivel többnyire az 1580-as évek elejétől lejátszódó lengyelországi események kapcsán foglalkoztak. Az erdélyi fejedelem lengyel trónjelöltsége idején vele összefüggésben fölmerült „antemurale” gondolatkör kevesebb figyelemben részesült. A polémikus téma nem csupán politikai porondon, lengyel országgyűlési fórumon került napirendre, hanem a királyválasztási küzdelmet kísérő neolatin és lengyel nyelvű udvari alkalmi költészetben is. Jóllehet az ezzel kapcsolatos elvárások és publicisztikai megnyilvánulások csak előzményei az új király politikáját befolyásoló tényezőknek, mégsem elhanyagolandók a későbbi években fölmerülő törökellenes tervek szemszögéből.

* Vö. Az „antemurale” és a „conformitas” eszméje a Báthory előtti magyar–lengyel hagyományban. Literatura 1983, 160–176.

Előjáróban két korábbi mozzanatra szeretnék röviden utalni. Az egyik az „antemurale” eszméjének feltűnése a lengyelországi szabad királyválasztás korszakát megnyitó 1572–1573-as interregnum alatt. A másik, Báthory korábbi diplomáciai s politikai tapasztalatai hasznosításának lehetősége török és Habsburg viszonylatban. Kezdjük az utóbbival.

Somlyai Báthory István politikai s diplomáciai tevékenysége a század dereka után nehéz időkben kezdődött. A kortárs humanista politikai író szerint az erdélyi fejedelem kiváló férfiút választott, midőn Báthoryt várad kapitánnyá tette.¹ Kovacsóczyhoz hasonlóan utal erre a késő-humanista történétíró, Bethlen Farkas, hangsúlyozva, hogy II. János akkor bízta rá a várad kapitányság tisztét, „mikor a legnagyobb éberséggel kellett vigyázni, mert két császárt, a római és a törököt kellett a határoktól távol tartani.”² A gyulafehérvári és a bécsi udvar közti tárgyalásokat a krakkói királyi udvar Zsigmond Ágost (Zygmunt II August) unokaöccse javára próbálta befolyásolni. A Miksa császárhoz küldött Báthory főkapitány követségekor Franciszek Krasinski királyi alkancellár, krakkói kanonok, lengyel békeközvetítő működött mellette. Amikor Báthoryt a császári fővárosban szoros őrizetben visszatartották, s a lengyel király kérésére sem bocsátották szabadon, a lengyel követ leköszönt békeközvetítői tisztéről.³ A Miksa által megkötött drinápolyi béke a század végéig Erdély helyzetét is szabályozta Habsburg s török viszonylatban. A hosszas lengyel békeközvetítés és tapasztalt diplomaták, mint Adam Konarski poznanai püspök közreműködése révén⁴ létrejött kompromisszumos speyeri egyezmény a vitás kérdések rendezéséhez vezetett.

Zsigmond Ágost, aki országát „propugnaculum interioris Europae”-nak mondotta, csúfságnak bélyegezte a „Jagiello-sarj” fejedelmi „zarándoklását” Zimonymál a szultán előtt, de elnézte, hogy János Zsigmond, a bécsi küldöttek tiltakozása ellenére, katonákat toborozzon lengyel földön.⁵ Beszéltek róla, hogy a Jagelló-család kihalása esetén lengyel trónjelölt is lehetne, elsősorban az antitrinitáriusok erőteljes, de kisebbségi pártjától támogatva, az erdélyi fejedelemség s a lengyel választókirályság úniója esetében.⁶ Báthory udvari s országos tiszténél fogva részese volt az erdélyi politika alakulásának.

A török fenyegetés és a hódoltsággal érintkező területeken folyó harcok változatlanul időszerűvé tették az „antemurale” gondolatát. Szigetvár ostroma után Marcin Bielski a vergiliusi szólással példázódik: ha ég a szomszéd háza, a tűz a mellette levőt is elenyésztheti... — céloz Magyarországra.

¹ *De laudibus illustrissimi Stephani Batorei de Somlío creati vaivoadae Transsilvaniae... oratio.* Venetiis 1571. OSzK Apponyi gyűjt. 443. sz. KOVACSÓCZY Farkas, *Báthory István dicsérete.* Ford. NOVÁK J., *Erdély öröksége* II. Kiad. MAKKAI László, bev. CS. SZABÓ László. Bp. [1941] 8.

² *Báthory I. uralkodása Bethlen Farkas XVI. századi erdélyi történetéből.* Ford. SZILÁGYI J. in. *Historia de rebus Transylvanicis* II. Cibinii 1782 és *Erdély öröksége*, II. 20.

³ *Humanista történétírók.* Válog. szerk. jegyz. KULCSÁR Péter. Bp. 1977, 717, 732–736, 807–809, 815–817, 822–823; *Historia dyplomacji polskiej.* Tom I. Potowa X w. — 1572. Pod red. M. BISKUPA. Warszawa 1982, 683, 691, 713–716, 723, 792; Janusz PAJEWSKI, *Węgierska polityka w połowie XVI. w. (1540–1571).* Kraków 1932, 65–181, 190–192; *Acta poselskie i korespondencje Franciszka Krasinskiego 1558–1576.* Zebr. i opr. I. Janicki, wyd. W. KRASIŃSKI. Kraków 1872, 11–14.

⁴ PAJEWSKI, 217, 228; R. ZELEWSKI, *Organizacja koronnej służby dyplomatycznej za Zygmunta Augusta.* in *Polska służba dyplomatyczna XVI–XVIII wieku.* Pod red. Z. WÓJCICA. Warszawa 1966, 107, 114, 134; *Humanista történétírók*, 851, 907, 967–971; P. PIASECKI (Piasecius): *Chronica gestorum in Europa singularium recentiorum.* Cracoviae 1648, 47; Hdp I, 598, 691–692; Józef GIEROWSKI, *Historia Polski, 1505–1764.* Warszawa 1982, 106–110, 128–129.

⁵ PAJEWSKI, 185; Jadwiga SOKOLOWSKA, *Il mito barocco dei valori nazionale della cultura polacca.* in *Barocco fra Italia e Polonia.* A cura di Jan Ślaski. Warszawa 1977, 258.

⁶ *Datum 1566 julius–szept. Erdélyi Országgyűlési Emlékek* (Monumenta Comitatalia Regni Transsilvaniae). Szerk. SZILÁGYI Sándor. Bp. 1876, II, 264–265; vö. hozzá SZÁDECZKY Lajos, *A Habsburg-ház lengyel királyságra-törékvése a XVI. században.* Erdélyi Múzeum 1892, 35–49, 110–127; GÁSPÁR G., *Az erdélyi fejedelmek törékvései a lengyel trónra.* Debrecen [1946].

„Az egész kereszténységnek pajzsa volt Európában, de a vigyázatlanság s a keresztény urak belső harcai miatt féreg áldozata lett ez az aranyalma, bánatára és kárára az egész kereszténységnek.”⁷ A lengyel költő szemével látott, három részre szakadt ország sorsát váratlan fejlemények terelték új irányba.

Az egyik esemény a lengyelek által „Jagiello-ivadék”-nak, a történeti énekszerző Valkai genealógiai énekében az Árpád-ház vér szerinti sarjának tartott erdélyi fejedelem halála. Nem valósult meg atyja egykori udvari szekretáriusának, Verancsis Antalnak, a gyermek János Zsigmondról szerzett humanista dicsőítő versének költői jóvendölése: őbenne látta a Mátyás-örökség megújítóját, aki helyreállítja Magyarország egységét és békéjét.⁸ A történelmi feladat utódjára maradt Erdélyország a bécsi, lengyel s török diplomáciában járatos váradi főkapitányt, a császári fogságból szabadult Báthory Istvánt választotta fejedelmévé, Miksa császár ellenjelöltjével, Bekes Gáspárral szemben, a lengyel király és a török szultán követe jelenlétében (1570). A Báthoryt erdélyi hűbéresének jelölő portai fermánt – jelképesen – csak a gyulafehérvári fejedelemválasztást követően bontották föl. Majd egy titkos tanácsülésen Báthory – elődjéhez hasonlóan – hűségeskütt tett I. Miksa királynak.⁹ A török viszont szultáni athnámében ismerte el Báthory fejedelemsége örökletességét.

Mind a magyarok, mind a lengyelek számára emlékeztetéssé vált a Zsigmond Ágost halálával a Jagelló-ház fiági kihalását (1572) követő és a szabadkirályválasztás korszakát megnyitó lengyel trónutódlási küzdelem.¹⁰ A gyülekező trónjelöltek között Habsburg főherceg, svéd, orosz és francia jelöltek voltak. A franciák jellemző módon akkor tüntettek Lengyelország „antemurale” hivatásának elismerésével, amikor lengyel követség ment az esélyes trónjelöltért Franciaországba. A törökkel szövetséges IX. Károly királyi öccsét, Henri de Valois-t köszöntő követek ezt olvashatták a tiszteletükre készült barokk diadalkapu feliratai között: „Poloniae, totius Europae adversus barbarorum nationum . . . firmissimo propugnacolo . . .”¹¹

⁷ M. BIELSKI, *Sprawa rycerska (1569)*; politikai satírjája, a Sen majowy (1566 körül, Szigetvár ostroma után) a turcikák sorába tartozik; WALDAPFEL József, *Magyarország sorsának XVI. századi lengyel visszhangjához*. EPhK 1940, 204; Julian KRZYŻANOWSKI, *Historia literatury polskiej*. Warszawa 1966, 118; Juliusz Nowak-DŁUŻEWSKI, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce*. (Czasy zygmontowskie). Warszawa 1966, 292–300, 395–396, 398.

⁸ Az utolsó Szapolyai elhunytával, János Zsigmond anyja, Izabella királyné mellé került a fehérvári templom sírboltjába; május 23-i temetésén előkelő lengyelországi udvari küldöttség képviselte a királyt, köztük Mikotaj Mielecki podoliai palatinus és titkára, Jakub Woroniecki. *Humanista történetírók*, 981–983; a lengyel királyi családdal kapcsolatos végrendeletéről, i. m. 987, 994–996; lengyel motívumokra is utaló munkák: VALKAI András, *Az magyar királyoknak eredetéről és nemzetségekről* (1567); FORGÁCH Ferenc, *De statu reipublicae Hungaricae Ferdinando, Iohanne, Maximaliano regibus ac Iohanne Secundo principe Transsylvaniae commentarii* (1568–1575 között); HÓMAN Bálint és SZEKFI Gyula, *Magyar történet III.* Írta SZEKFI Gy. Bp. 1935, 309; *A magyar irodalom története 1600-ig*. Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. I. 283, 394, 403, 426, 494.

⁹ SZEKFI, III, 309–310; *Humanista történetírók*, 988–991–993.

¹⁰ *Humanista történetírók*, 1036. „Zsigmond Ágost lengyel király meghalt: véle sírba szállt a Jagiello család...” – jegyezte föl utolsó XXII. könyve végén Forgách; R. HEIDENSTEIN, *Rerum polonicarum ab excessu Sig. Augusti lib. XII.* Frankofurti 1672; M. SERWAŃSKI, *Henryk Walezy w Polsce*. Kraków 1976; J. PAJEWSKI, *Turcja wobec elekcji Walezego*. Kraków 1933; Wincenty ZAKRZEWSKI, *Po ucieczce Henryka*. Kraków 1878, 396–398; Hdp I, 711; GIEROWSKI, 110–112.

¹¹ SOKOŁOWSKA, 258; KOVÁCS Endre, *Magyarok és lengyelek a történelem sodrában*. Bp. 1973, 126; *Historia dyplomacji polskiej*. Tom II. 1572–1795. Pod red. Z. Wójcika. Warszawa 1982, 120–121, 147; P. SKWARCZYŃSKI, *Rokowania-polsko-litewsko-francuskie w Polsce i Paryżu w 1573 r.* Etap końcowy. in. *Teki Historyczne Londyn 1954*, t. IV; *Diariusz poselstwa polskiego do Francji po Henryka Walezego w 1573 r.* Ed. A. PRZYBOŚ i R. ŻEŁOWSKI. Wrocław 1963, 109; M. SERWAŃSKI, *Henryk Walezy w Polsce*. Kraków 1976, 113.

A török kérdés már ebben az első lengyel királyválasztási küzdelemben is fölmerült a politikai irodalmi publicisztikában. A Habsburg trónjelöltség érdekében terjesztett irások között a *Dialogi de regis Poloniae electione* Dudith András (Peregrinus) nevéhez fűződő dialógusok¹² célzatához hasonlóan foglal állást a *Rozmowa Lecha z Piastem, napominająca swych obywatelów, jakiego pana mają sobie i królestwu temu obrac* anonim szerzője is.¹³ A külföldi trónjelöltek ellen szólva, különösen a francia hitelét igyekszik rontani azzal, hogy királyai a törökkel paktálnak:

Turkom, nie krześcijanom, rad przymierze chował,
Zaczym Turek ich państwa pod moc swą hołdował.

A Habsburgok ellenben vitézül oltalmazták a birodalmat a törökkel szemben, s ha szemükre vetik, hogy Szigetet (1566) veszni hagyták, ez csak a török roppant túlereje miatt történt; igaz sok adót szednek az alattvalóktól, de ezt a hadak fenntartására, az országnak a török elleni védelmére fordítják. Az alattvalók inkább adóznak, mintsem elszenvedjék a kegyetlen török rabságot:

Gdyż [mu] jego poddani podatki dać wolą,
Aniż okrutną cirpieć turecką, niewolą.

Piast a Lech meggyőzését szolgáló párbeszédben kifejti, hogy a Habsburg jelölt megválasztása esetén Lengyelország biztonságot nyerhet a birodalomtól; a törökkel fenntarthatja a mindaddig érvényben levő szövetségét.

A francia jelöltet Henri de Valois-t támogató Jan Dymitr Solikowski *Rozmowa kruszwicka* c. dialógusában¹⁴ Mazur (Gość) és Piast párbeszédében ellenkező érvek kerülnek szóba. Zsigmond Ágost volt titkárának szerzeményében a törökről folytatott politikai eszmecsereben az is elhangzik, hogy a törökök szeretnék, ha a lengyelek a francia király fivérére választanák maguknak; az ország megvédi magát, hiszen a lengyelek harci erényei a törököket is csodálatra készítették, ismerik a lengyel nemzet régi vitézségét és lovagi bátorságát.

Elsősorban a francia trónjelöltség elleni megnyilatkozás jutott érvényre az *Illustrium aliquot Germanorum carminum liber de immanissima miseranda Christianorum laniena ab impiis et crudelissimis Galliae tyrannis. Lutetiae Parisiorum 1572.* gyűjteményes kötetben.¹⁵ Amíg az ún. Szent Bertalan éji vérengzések taglalása az elvakult franciák kegyetlenségét hivatott érzékeltetni, a lengyel trónjelölt atyja, II. Henrik és Szulejmán szövetségét földidéző pamflet a pogány törökkel folytatott francia üzemek leleplezésére törekszik. Az „antemurale” jegyében megújult politikai publicisztika ez idő tájt francia és ausztriai szemszögből élesztette a polémiaát a lengyel trónjelöltség kérdésében, amely végül francia sikerrel végződött. III. Henryk Walezey koronázásán a fejedelmi kancellár, Forgách Ferenc képviselte urát.

A két év múlva bekövetkező második lengyel királyválasztási menetben Solikowski „secretarius regius” a trónjelöltek kibővült körében tájékozódik a varsói konvokáció (október 3.) és a választási

¹² *Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia*. Wydał: Jan CZUBEK. Kraków 1906, 665–704; J. N. DŁUŻEWSKI, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce pierwi królowie elekcyjni*. Warszawa 1969, 23, 202.

¹³ *Pisma polityczne, i. m.* 37–58; *Okolicznościowa poezja polityczna, i. m.* 24–25.

¹⁴ *Pisma polityczne*, 466–490; *Okolicznościowa poezja polityczna*, 27–29, 203–204.

¹⁵ *Una cum epicedis et epitaphis*. Wilno 1573. *Okolicznościowa poezja polityczna*, 30–31, 204. J. N. DŁUŻEWSKI szerint a gyűjtemény a Lengyelországba érkező ausztriai követség ösztönzésére készült, s a varsói választás előtt jelent meg; utal arra, hogy emlékezett az Öreg Zsigmond idejében kiadott törökellenes epigramma gyűjteményre (Pannoniae luctus), amelynek keletkezése szintén a német császári érdekekhez fűződött.

terminus kihirdetése (november 7.) közötti időszakban a *Komornik a Burmistrz* c. újabb dialógusában. „Különösen érdekes számunkra – hangsúlyozza Dłużewski –, hogy a lengyel politikai irodalomban először tűnik föl az erdélyi Báthory István trónjelöltsége, ami Solikowski szerint politikai veszélyekkel jár, mivel a fejedelem a török hűbérese.”¹⁶ Az udvari embereket beszélgető „veterán” publicista számol Báthory trónra kerülésének lehetőségével, de fél a Portától való függőségétől. A vita ezúttal Habsburg s erdélyi magyar vonatkozásban bontakozott ki a III. Henryk Walezey lemondását követő királyválasztási kampányban.

A szabad királyválasztás jogával élő lengyel s litván nemesi arisztokrácia és köznemesség immár másodízben bocsátkozott választási harcba. Éppen ez idő tájt történt, hogy Miksa császár és a közben hatalomra került III. Murád szultán megújították a drinápolyi békét. A Porta a lengyel–török béke meghosszabbításának ígéretét is elhintette 1575 tavaszán Andrzej Tarnowski királyi komornik követségekor, ha a császári és cári trónjelölteket távol tartják a lengyel koronától; tudatta azt is, hogy legszívesebben a svéd királyfiak vagy a lengyel főurak közül látna valakit a lengyel trónon, vagy pedig az erdélyi fejedelmet.¹⁷ Ezalatt Báthory a kerelőszentpáli győztes csatában végleg felülkerekedett a császárbárát Bekes-párton, s fejedelmi hatalmát megerősítve, a Porta hallgatolagos beleegyezésével, maga is elküldte köveit a lengyel királyválasztó gyűlésbe.

A hosszúra nyúlt interregnum alatt, de még a titokban Franciaországba távozott király visszatérésére adott 1575 májusi határidő előtt, Jan Kochanowski *Ad Concordiam* c. IV. ódájában belső egyetértésre (*Do Zgody*), az ország védelmére és politikai cselekvésre hív föl a Lengyelországot veszélyeztető külső ellenség, a tatár s a török támadás ellen.¹⁸ Az október 3-i varsói konvokációra írt (*Na zjazd warszawski*) latin ódájában a költő már az őszi podóliai tatár becsapás hatása alatt szinte pártatlan szemlélként várja az új király, a császár vagy Báthory megválasztását.¹⁹

Musarum et clari cultor Apollinis,
Caesarne imperitet Sarmatiae potens,
An fortem maneat sceptri Batoreum,
Non sum sollicitis nimis.

Sok gond vár az új lengyel királyra; az unitárius költő közülük a politikai, katonai, gazdasági feladatokat és erkölcsi teendőket emeli ki. A török által a délkelet-lengyelországi határvidékre bocsátott tatárok betörése az „antemurale” gondolati, elméleti, publicisztikai problémakörét az ország védelmének időszerű, sőt sürgető problémájaként állította a királyválasztási polémiák előterébe. A lengyel politikai költészetben tükröződő tatár–török veszedelemről szóló költők M. Strykowski,²⁰ B. Paprocki,²¹ s a már említett J. D. Solikowski és A. Trzeciecki közül az utóbbi kettő foglalkozik Báthoryval decemberi megválasztása előtt.

¹⁶ *Pisma polityczne*, 643–654; *Okolicznościowa poezja polityczna*, 53, 57–58, 73, 89. „Specjalnie interesuje nas pojawiająca się po raz pierwszy w naszej literaturze politycznej kandydatura ks. siedmiogrodzkiego Stefana Batorego, według autora niebezpieczna politycznie, ponieważ książę jest hołdownikiem tureckim.”

¹⁷ J. PAJEWSKI, *Turcja wobec elekcji Batorego*. Kraków 1935, 5; uő. i. m. 1933, 9; Hdp II, 15, 122.

¹⁸ *Okolicznościowa poezja polityczna*, 67–68, 210; Jan KOCHANOWSKI, *Utwory łacińskie*. Warszawa 1953, 232–233, *Do Zgody przekł.* Juliana EJSMONDA; *Dzieła wszystkie*. Warszawa 1984, t. III. Oda *Ad Concordiam*.

¹⁹ KOCHANOWSKI, *Utwory łacińskie*, 236; *Dzieła wszystkie*, t. III.

Mało się troszczyć, kapłan Muz i Apollina,
Zali sarmacką ziemię weźmie we władnie
Potężny cesarz, czy dzielnemu Batoremu
Sceptrum się nasze dostanie...

Andrej Trzeciecki 1575 késő őszen kiadott, „ama híres hősnek, somlyói Báthory István erdélyi fejedelemnek” ajánlott munkájában két verset is szentelt neki.²² Az előző választáskor a francia trónjelöltet ajánló költő most „erős uralkodót” remél Báthory személyében, akinek a kerelószentpáli döntő ütközetben aratott győzelméhez gratulál alkalmi versében, s reményét fejezi ki, „hogy Báthory vezérletével véget lehet vetni a váratlan és nagy pusztítással járó tatár támadásoknak, de – fűzi hozzá mai méltatója – reményei talán túl vérmesek, amikor megjósolja, hogy *majd maga a török is... reszketni fog fegyvereitől* – ez Báthory István uralkodásának kezdetén (amikor is török támogatással került a lengyel trónra) még teljesen valószínűtlennek látszik.²³ A korainak tűnő jóslat realisabb megítélést nyer, ha a közvetlen előzmények, a turcica-irodalom által is jelzett lengyelországi veszélyes háborús helyzettel összefüggésben szemléljük. S még érthetőbbé teszi verse szövegét, ha figyelembe vesszük, hogy Trzeciecki a Báthory trónjelöltséget támogató politikai szónok, Piotr Zborowski pártfogoltjai közé tartozott. Az *O herbie sławnej rodziny Batorych*, a Báthory címerre írt kis disztichonos versében Trzeciecki a korabeli ismert sztereotípiákhoz hasonlóan fogalmaz. Krisztus őrző nélkül maradt nyáját farkasként háborgató „vérszomjas török és más barbár ellenség” legyőzőjére fog találni Báthory személyében; miként a fejedelem ősei hajdan legyőzték a farkasokat, a Báthory-család meg tud küzdeni velük. Az Istenhez fohászoló költő óhaja, „őrizze meg ezt a családot *Christiacis... terris*, a keresztény országok számára.²⁴ A lengyel trón várományosát, Báthort dicsőítő nyolcsoros címerdíszítő epigramma alap gondolata ellenérvül is felfogható a Solikowski által kifejezett aggodalommal kapcsolatosan, illetve az erdélyi fejedelem lengyel trónjelöltsége elleni hangulatkeltésben.

Az erdélyi követség megérkezése után Blandrata György írásbeli oratóija 1575. november 15-én került a varsói szejm elé; majd nov. 25-én Berzeviczy Mártonnal, Báthory teljhatalmú követével együtt előszóval adták elő beszédüket a királyválasztó diéta előtt.²⁵ Az „antemurale” eszméje ékesen nyilvánul meg ebben a történelmi értékű dokumentumban. A lengyel rendek üdvözlését követően az erdélyi szónok a dicső Sarmatiát a keresztény Európa védfalának nevezi: „*Respublica christiana, cuius, murus aeneus est Sarmatiá.*” A magyar és lengyel rendek történelmi hivatását, a két ország sorsát, jelenét és múltját, érdekközösségét és szomszéd viszonyait párhuzamba állító „*murus aeneus*”, a humanista szónoklat tudatosan hangzottatott történetfilozófiai mondanivalója. Realisabban csengett, mint a távoli franciák esetében, hiszen nemcsak elvi, hanem időszerű, hasonló történelmi körülmények szülte gondolatot jelképezett. Báthory védelméül is szolgált a rosszhiszemű beállítással szemben, mintha ő János Zsigmond engedékeny törökbarát politikáját folytatta volna, és a török alattvalója, „*mancipium turcicum*” (török rabszola) lenne, amit ellenfelei, s főleg Dudith és császári s magyar

²⁰ Maciej STRYJKOWSKI, *O wolności Korony Polskiej i W. Ks. Litewskiego a o srogim zniewoleniu inszych królestw pod tyrańskim jarzmem tureckim, o rokoszu niniejszego tyrana tureckiego Amurata i wszystkich królów domu Ottomanów krótki a skuteczny wywód, tudzież którym by sposobem ta zła moc pogańska ukrócona być mogła.* Kraków 1575; *Okolicznościowa poezja polityczna*, 71–72, 211.

²¹ Bartłojmiej PAPROCKI, *Historia żalosa na prędkości i okrutności tatarskiej a o srogim mordowaniu i popsowaniu ziemie ruskiej i podolskiej, które się stało księżycza października roku 1575.* Kraków 1575; *Okolicznościowa poezja polityczna*, 71, 74, 211.

²² *Silvarum Liber Tertius.* Cracoviae [1575], vö. GÖMÖRI György, *Báthory István lengyel király alakja a korabeli költészet tükrében.* in *Hungaro-Polonica.* Emlékkönyv Wacław Felczak 70. születésnapjára. Budapest 1986, 44.

²³ GÖMÖRI, *i. m.* 45; A TRZECIESKI, *Carmina.* Wiersze łacińskie. Red. Jerzy KRÓKOWSKI. Wrocław 1958, 283–284.

²⁴ GÖMÖRI, 44–45, 54; TRZECIESKI, 283 („*More lupi quia Turca rapax et quilibet hostis*) Barbarus in Christi perfurit acer oves” – a költői ötlet szerint „helyénvaló, hogy farkasfogak legyenek a Báthory-címerben”); *Okolicznościowa poezja polityczna*, 178, 235. A hazai hagyomány szerint a Báthoryak címerében sárkányfogak voltak.

²⁵ SZÁDECZKY Lajos, *Báthory István lengyel királyválasztása.* Bp. 1887. 316–318.

királyi követtszései terjesztettek²⁶ az erdélyi fejedelemről. Az „antemurale” ideológiája hatja át a lengyel rendek meggyőzésére szánt szónoklat további részeit, amelyek Báthory politikai ajánlatai mellett a két nemesi államszervezet alkotmányjogi analógiáiból, a rendi szemlélet-politikai tényezőinek hasonlóságából és vallási, valamint hadászati természetű megfigyelésekből táplálkozó gondolatokat tartalmaznak.²⁷ Az oratio a „conformitas” barátságot formáló elemeit nemcsak felsorolja, de hajdani politikai hagyományokat is emleget: „Mindkét nemzet szokásai, törvényei, élet- s viseletmódja hasonló; fegyverzete, hadszervezete, vallása, szabadsága és társadalmi életük egyenlő, összekötöttségük régi: ezért voltak eddig is közös királyaik, ezért lehetnek a legkönnyebben szövetségben s egymásnak segélyére.”²⁸ Az erdélyi fejedelmi kancellária által gondosan kidolgozott oratio a királyválasztás első menetében nem hatott a lengyel mágnások többségére.

Decemberben Piotr Zborowski krakkói várnagy által tartott választói beszédben kitar Báthory mellett: „... mértéktartóan megfontolva, úgy vélem, az lesz a legjobb döntés az állam számára és az lesz nekünk a legalkalmasabb uralkodó, aki... a lehető leginkább megközelíti a legjobb uralkodó eszményét... Ilyenfajta ember senki jobb nem jut eszembe (ha ésszerűen ítéljük meg), mint Erdély Nagyságos Fejedelme. Mert noha a svéd király javára is fel lehet hozni valamit... ezt a javaslatot már korábban elvetettük... A legfőbb és rendkívüli figyelem Erdély Nagyságos Fejedelmét illeti meg... méltó erénye miatt, és különleges lelki adományokkal bír... hogy parancsoljon; igazságos és nem részrehajló, életmódja mértéktartó, a hadviselésben járatos, amiről már sok híres tettében ténylegesen bizonyosságot tett... Ha őt uralkodóvá választanánk, biztosan nem kellene félnünk a szabadságjogok semmiféle korlátozásától, sőt úgy vélem, hogy ő szabadon megválasztva, és általunk ilyen tisztességre méltatva, minden erejével azon lesz, hogy necsak várakozástoknak feleljen meg, hanem dicső tettekkel örök hírnevet is szerezzen magának... s itt rátér a hadakozásokra, elsősorban a törökellenes harc lehetőségére – Bizonyára ha nekünk valaha is háborúznunk kellene a törökkel, nem lehetne olyan vezért találni, aki nála kiemelkedőbb és a török ügyekben, valamint az ilyesfajta háború viselésében tapasztaltabb, s aki azt a népet, amelyen uralkodik, erre a háborúra inkább felkészítette; nem a szomszédos Oláhországból, hanem éppen a Duna felől – a török terjeszkedés sarkpontjától –, határainktól távolról várható a háború. A törökkel pedig, ameddig csak akarja, biztos békét tud fenntartani: mert az leginkább az ő támadásától tart, nehogy ily' erős hadsereget maga ellen lázítson, vagy hogy ellene másokkal szövetkezzen. A háborút pedig nem rögtön megválasztásának kihirdetése után (ahogy erre mások [ti. a német császár és a cár] kényszerülnének) kellene viselnie, mikor mi még nem vagyunk rá felkészülve. Mielőtt azonban alkalmasnak fog látszani, miután elsőként megszilárdította az állam helyzetét s mindenki felkészült, továbbá megvan a kölcsönös egyetértés a többi keresztényekkel (ha egy ilyesfajta szövetség ugyan valaha is létrejöhet). Sőt, vagy egyedül a muszkával: az oláhországi és a moldvai vajda teljes mértékben lekötöztette – keresvén valakit, aki szabadságukat kivívja.

Ha pedig az elvesztett (területek) visszaszerzésére háborút indítanánk a muszka ellen, nem tudom ki lehetne ennél a királynál alkalmasabb, nemcsak azért, mert harcias, hanem mert ráadásul a pénznek is bővében van, mivel az uralma alatt álló területekről nem csekély jövedelme származik...

Két hátrányt látok csak, amelyeket ezen javaslat ellen fel lehetne hozni. Először is, hogy nyelvünket nem ismeri, s ez nagy nehézségnek látszik... Egy másik hátrány is mutatkozik: az, hogy Erdélyben a töröknek adózik, ebből vonják le azt a következtetést, hogy királyságunk igen megalázó helyzetbe kell jusson; először is tekintetbe kell venni, hogy nem ő vezette be azt, ez a helyzet más

²⁶ Pirnát Antal szíves közlése a készülő Dudith-levelezésből; Piasecki is említi, hogy „Austriaci habuerunt fautores in Electione Regis contra Stephanum. I. m. 3; *Okolicznosciowa poezja polityczna*, 1969, 89–96.

²⁷ SZÁDECZKY, i. m. 1887, 316–317–318.

²⁸ SZÁDECZKY K. L., *Lengyel–magyar vonatkozások a történelemben*. Budapesti Szemle 1915, 162. k. 208; VERESS Endre, *Báthory István király* (Terror hostium). Bp. 1937, 40; vö. DIVÉKY Adorján, *A magyar–lengyel érintkezések történelmi tanulságai*. Bp. 1937, 16; és *Hongrie et Pologne*. Nouvelle Revue de Hongrie 1937, I, 499.

bűne folytán adódott elő, már így találta ezt, amikor szabad választás útján megválasztva trónra lépett és egyáltalán nem tudta elkerülni azt. De csodálom, hogy szemére vetik, míg a német-római császár jelölésekor a legtöbben nem veszik figyelembe és nem róják fel neki ugyanazt, bár ő nagyobb adót fizet és nagyobb költségen vásárolja meg a békét. Mindenesetre emlékszem, hogy mikor a néhai király Konstantinápolyba küldött követségbe, többek között meghagyta, hogy buzgólkodjam az oláh vajdaság helyreállítás ügyében, még ha ugyanazt az adót kellene is fizetni. És bárcsak akár ilyen módon is bizvást könnyebben lehetne hozzánk csatolni ezeket a tartományokat, ezeknek erejét összefogva, alkalomadtán a maga idejében ez a Fejedelem – ki ha ő nem –, mind a mások, mind a saját tartományait ebben a méltóságában, vezetésével, bátorságával és tapasztaltságával, Isten segédelmével felszabadíthatja, leginkább akkor, ha más keresztény uralkodók is lehetőségükhöz mérten melléállnak.”²⁹

Az „antemurale” ideológiája meghatározó eleme a Báthory megválasztásának hírére készült első alkalmi üdvözléseknek. Amikor Jakub Uchański prímás december 12-én Miksa császárt lengyel királlyá nyilvánította, három nap múlva Jan Siennicki királyi titkár, chemli kamarás kihirdette a nemesség jelöltjét, Jagiello Annát, akit Báthory Istvánnak adnak nőül.³⁰ A királynő és Báthory házassága alkalomából írt első versek közül idézhetjük egy anonim szerző lengyel nyelvű művét, *Pieśni nowe o królu polskim, najjaśniejszym niniejszym Stefanie Pierwszym*...³¹ A föltehetőleg 1576 január és május, tehát még a koronázás előtti időszakban írt gyűjtemény Báthorynak szentelt második énekében az új királyt – „książę dzielny”, pochodzący z „książąt węgierskich przesławnych” – a hírneves magyar fejedelmek közül való uralkodónak nevezi. Dicsőség és vitézség övezi őt, mert Isten vele harcol, s már most visszavonja előle kardját a kegyetlen török, s a rabló tatár is meghátrál.

Az „antemurale” eszméjével is összefüggő, Báthory lengyel királlyá választása kapcsán első között keletkezett külföldi üdvözlő versek közé tartozik a kevésbé ismert erdélyi szász Leonard Uncius (Untsch) alkalmi verse.³² Az 1576 első hónapjaiban verselő padovai diák Báthory erényeit dicsérve fordul az ott időző lengyel nemesurakhoz,³³ s velük együtt örül megválasztásának. Igaz lelkületét („pectus amans recti” – „prawość”) és jámborságát („fides ardentissima” – „pobożność”) hangsúlyozza, s bizonyos vádakra célozva, védelmezi az új királyt. A törökkel fenntartott békés viszony nem azt jelenti, hogy „Turcarum hunc vivere nutu” – że żyje „wedle skinienia Turków” (úgy táncol, ahogy a törökök füttyülnek”).

A lengyelországi királyválasztási küzdelemben a bécsi propaganda a Szentszék által támogatott Habsburg trónjelöltség mellett s Báthory ellenében Rómában nemcsak azt terjesztette, hogy erdélyi

²⁹ *Oratio Petri Zborowski „de rege Poloniae eligendo, et quod Stephanus Báthory princeps Transylvaniae sit eligendus”*. Impr. Wölg. Bethlen Hist. II, 394 (részben kiadva) és Pray Coll. R. T. H. 58, 100–103. Bp. EK Litt. orig. 134. P. Zborowskihoz vö. Relatio Blandratae ad Stephanum Báthory principem Trans(silvaniae) ex comitiis generalibus varsoviensibus. Impr. G. PRAY, *Epistolae procerum Regni Hungariae*. Posenii 1806, t. III. p. 195. (Hev. Coll. LXVIII. 503–506.)

³⁰ *Okolicznosciowa poezja polityczna*, 89; SZÁDECZKY, *i. m.* (1887, 198–224, 320–322; Joachim BIELSKI, *Istulae convivium in nuptiis Stephani regis Poloniae et Annae reginae Poloniae*. Kraków 1576. KOVÁCS, 127; GIEROWSKI, 112–113.

³¹ *Pieśni nowe o królu polskim, najjaśniejszym niniejszym Stefanie Pierwszym, Wielkim Księciu Litewskim, Ruskim, Pruskim, Mazowieckim, Żmudzkim, Lifflandskim, Kijowskim, Wotyńskim, Podlaskim... a Wojowodzie z łaski Bożej Siedmiogrodzkim*. Wespółek i o królewskiej Jej Mości z łaski Bożej królowej Polski. Z winszowaniem im szczęśliwego panowania na czasy długię. (Hely és év nélkül.) *Okolicznosciowa poezja polityczna*, 89–93, 215.

³² *Leonhardus Uncius Poematum libri septem de rebus ungaricis* (Siedem ksiąg epickich o sprawach węgierskich). Kraków 1579. A Rómában 1578-ban Báthory Istvánnak és Kristófnak ajánlott verses mű, amely Attilától Mátyás királyig éneklí meg a magyarok történiáját, egy Báthorynak szentelt verssel zárul. *Okolicznosciowa poezja polityczna*, 95, 215; GÖMÖRI, 45.

³³ A padovai lengyel diákok: Z. és H. Ossoliński, J. Siennicki, J. Dorohostajski; GÖMÖRI, 54; *Okolicznosciowa poezja polityczna*, 96.

fejedelmként a török szövetségese és hűbérese volt, hanem hitének ingatag voltával és az unitáriusokkal kötött szövetekezéssel is vádolta. De a római magyar jezsuiták között éles tollú védelmezője akadt Szántó (Arator) István személyében, akivel még bécsi fogsága idején ismerkedett meg. A lengyel királynak címzett s kéziratban – V. Sirletto bíboros révén – a vatikáni főpapi körökben terjesztett episztolájában szép jellemzést adott Báthory emberi s uralkodói erényeiről. S ha mint erdélyi fejedelem a törökkel szövetségre lépett... „a»legkeresztényebb« francia királyok, Lengyelország uralkodói és a velencei köztársaság is több ízben tették ugyanezt. Pogányokkal szövetséget kötni meg van engedve, ha az nem irányul katolikus uralkodók ellen...” Igaz, óvja Blandratától, s bízik bölcs ítélőképességében. „Báthory lengyel királlyá választása fölött egyaránt örvendezhet Lengyelország, Erdély és Magyarország, a katolikus egyház és különösen a Jézus-társaság...” fejezi be az episztolaíró.³⁴

Az „antemurale” Báthory-ellenes publicisztikai felhasználására jellemző például kínálkozik a gdański hadjárat idején (1577) keletkezett satirikus hangvételű *Der polnische Verstand* (Polski rozsądek). A Lengyelországtól való teljes politikai függetlenségéért küzdő város Miksa császár lengyel trónjelöltségét támogatta, s nem ismerte el Báthory királlyá választását. 1576 júniusában hűségét nyilvánította a német-római császárhoz, míg Báthoryval alkudozásokba kezdett királysága elismerésének feltételeiről. Az anonim szerző legfőbb vádjá a lengyel királysággal szemben, hogy megegyezett a törökkel; a lengyelek fölkinálták neki a trón betöltését:

Nach dem haben sie den Bator
Aus Siebenbürgen gesund
Zu einem Gubernator
Wol in das Polner Land.³⁵

A töröknek ezáltal könnyebbé vált a dolga, hogy Lengyelországon keresztül a császári birodalomba jusson – ami részben a XVI. századi turcica-irodalomból ismert propagandisztikus formula³⁶ fölelevenítese és a Báthoryról terjesztett mendemondák vegyítése. E paszkvillusra válaszolt Joachim Bielski *Satira in quendam Dantiscanum* (Satyra na pewnego gdańszczanina) és *Proteusz* c. versében.³⁷

1579 elején Báthory követségbe küldte Łukasz Podoski gnieźnoi prépostot II. Rudolf császárhoz a régi szerződés megerősítése végett. Az 1578. december 30-án kelt követi utasítás egyik pontja szerint a király törökellenes védelmi szövetség megkötését ajánlotta azzal a kikötéssel, hogy ez titkos megállapodás legyen.³⁸ E lépés után Báthory hajlandónak mutatkozott volna a XIII. Gergely pápa által ösztönzött ligába történő belépésre, aminek érdekében a pápai diplomácia közvetítőként tevékenykedett a császár és a cár, illetve Báthory között.

A livóniai háborúk megéneklői közül azért említjük B. Paprocki *Wesele bogin z szczęśliwego zwycięstwa i z fortunnego przyjachania króla polskiego Stephana z ziemie moskiewskiej do państw jego. w roku 1580.* versciklusát, mert az oroszok elleni hadi sikerek kapcsán rátér a török témára. Urania és Talia színrelépésében az előbbi úgy véli, hogy Báthory:

³⁴ Az 1576. szeptember 13-i keltezésű episztola szövege benne van a *Historia Seminarii Ungarici, scripta per Stephanum Aratorem Pannonium anno 1579 mense julio...* c. munkájában; vö. FRAKNÓI Vilmos, *Egy magyar jezsuita a XVI. században*. Katolikus Szemle 1887, 395–397; uő. *A római magyar seminarium története*. KatSze 1912, 447.

³⁵ *Der polnische Verstand*, opr. Johannes Bolte, in *Altpreussische Monatshefte 1888 és 1891* (újra R. F. ARNOLD, *Geschichte der deutschen Polenlitteratur von den Anfängen bis 1800*. Halle 1900); *Okolicznościowa poezja polityczna*, 98, 216.

³⁶ *Okolicznościowa poezja polityczna*, 99, 217; *Okolicznościowa poezja polityczna*, 1966, 93–122: Rozdział VI. (Turcyki polskie; Turcyki niemieckie.) Jan ALBERTRANDI, *Panowanie Henryka Walezego i Stefana Batorego*. Kraków 1861, 75.

³⁷ Joachim BIELSKI, *Carmina latina*. Wyd. Tadeusz BIENKOWSKI. Warszawa 1962, 91–94 és 95–98; *Okolicznościowa poezja polityczna*, 98–102, 216–217; Gömöri, 47.

³⁸ Hdp II, 19; Ludwik BORATYŃSKI, *Stefan Batory i plan ligi przeciw Turkom, 1576–1584*. Kraków 1903, 28; uő: J. A. Caligari, *nuncjusz apostolski w Polsce, 1578–1581*. Kraków 1915, 13.

Bierze broń z ręki posła górnego
Na cię, tyrana, krwie niesytnego,

vagyis az egyik ellenség legyőzése után a másik veszedelmes ellenség, a török ellen fordítja fegyverét.³⁹ A gondolat feltűnését összefüggésbe hozták az esetleges orosz–lengyel egység megkötésével és a törökellenes szövetség létrehozásának lehetőségéről szóló hírekkel.

Az „antemurale” eszméje szinte politikai programversbe szöve jelenik meg M. S. Szarzyński 1579–1580-ban keletkezett, *Pieśń VII. Stefanowi Batoremu, Królowi Polskiemu* ódájában.⁴⁰ A jezsuita költő által félpogánynak tartott moszkvai cár hatalmának megtörése és a tatárok feltartóztatása Isten kegyelméből végbevitt hadi tett, amely reményt nyújt a pogány török elleni közös harcra, hiszen az ég küldte őt „gátnak és ostornak az átkozott törökre”, nemcsak a lengyelek, hanem a kereszténység védelmében. Benne bíznak Pannón földön és a szép Polóniában.

Tu cię Bóg wniósł, gdzie jeszcze nie próżna obrona

...

...nietylko wiek złoty

W twej Polsce widzieć mamy, lecz i przed naszego

Chrysta krzyżem gwałt zwykły Machmeta krawawego!

Szarzyński meg van győződve, írja Dłużewski a költőnek a törökellenes tervekről szerzett értesüléseit föltételezve, „hogy Moszkva legyőzése csak állomása lehet a fegyveres küzdelem következő, általános és jelentősebb kibontakozásának”. Amikor 1581-ben Caligari nuntius Bolognetti váltotta föl, s a Possevino-misszió révén kiszivárgott, hogy a pápai diplomácia Báthoryt szemelte ki a törökellenes koalíció vezérének, a költő már halálán volt.⁴¹ A királyi ódát elemezve, a tanulmányíró rátapint Szarzyński mondanivalójának lényegére, mondván, „Báthory uczyni z Polski nie tylko antemurale christianitatis, ale katolickie imperium, strzegące tej części Europy.”⁴² Eszményített hősenek szentelt ódája az „apologia rycerzy przedmurza” költői gondolatkör kiemelkedő megnyilvánulása.

A „katolickie imperium”, katolikus monarchia fölmerülése ráirányítja a figyelmet Báthory fejedelmi s királyi valláspolitikai törekvéseire, illetve önálló valláspolitikai kialakítására irányuló szándékára.

Szántó István kezdetől fogva segítette Báthory ama szándékának megvalósítását, hogy Erdélyben jezsuita collégiumot hozzon létre. A lengyel király 1577. június 24-én kelt levelében értesítette Szántót, meghagyta Rómába küldendő követének, hogy magyar jezsuiták Erdélyben történő letelepítése ügyében Szántót és rendtársait Lengyelországba vezesse.⁴³ Két éven keresztül váltott levelek s a lengyelországi pápai nuntius jelentései arra engednek következtetni, hogy az „erdélyi misszió” terével fölmerülő nehézségek hátterében a bécsi diplomácia, illetve az ausztriai nuntius ellenkezése, vatikáni befolyása állott.⁴⁴ A lengyel király tervében politikai manővert sejtettek, ami az ausztriai

³⁹ Kraków 1581; *Okolicznościowa poezja polityczna*, 123–124, 224; GÖMÖRI, 51.

⁴⁰ Mikołaj Sęp SZARZYŃSKI, *Rytmy oraz anonimowe pieśni i listy miłosne z w XVI*. Wyd. Tadeusz SINKO. Kraków 1928, nr 118, *Pieśń VII.* – BÀN Imre, *A Báthoriak a régi magyar irodalomban.* in *Tanulmányok Nyírbátor és a Báthori család történetéhez.* Nyírbátor 1986, 57–65.

⁴¹ Jan BŁOŃSKI, *Mikołaj Sęp Szarzyński a początki polskiego baroku.* Kraków 1967, 37, 43, 115, 151, 157, 177–178, 220, 302; *Historia Polski.* Instytut Historii PAN Warszawa 1958, 501–502; *Okolicznościowa poezja polityczna*, 124–125, 224; GÖMÖRI, 52, 55.

⁴² BŁOŃSKI, 178, 219; a „katolickie imperium” teoretikusa P. Skarga lett III. Zsigmond Waza alatt.

⁴³ FRAKNÓI, *i. m.* 1887, 398.

⁴⁴ 1578. február 4-én Báthory újabb levélben hívja Szántót; ennek válasza 1578. június 12; a nuntius jelentései (Krakkó, Vilno, Varsó) 1578. nov. 17; 1579. jún. 14. 23; júl. 14. 23. 31; szept. 17. FRAKNÓI, *i. m.* 1887, 398–400.

rendtartomány magyarországi hatáskörének csorbításához vezethetne. Hiába jelezte Caligari varsói nuntius 1579. június 14-i jelentésében,⁴⁵ hogy van már tizenkét éve annak, hogy Báthory jezsuita kollégium alapítását tervezi Erdélyben, késett a bécsi hozzájárulás és a vatikáni engedély a magyar jezsuiták útrakeléséről. Július 31-én, amint ez kitűnik a nuntius november 15-i jelentéséből,⁴⁶ a lengyelországi kollégiumból a lengyel provinciális tizenkét rendtaggal Varsóból elindult Erdélybe, s október 1-én megérkeztek Kolozsvárra. Innen sürgetik Szántó jövetelét, aki még mindig Rómában volt; tájékoztatják a nuntius Kolos-monostori letelepedésükről és működésükről.⁴⁷

Szántó elindulását az 1579-ben alapított római Collegium Hungaricum rendezetlen ügyei akadályozták. Az alapító XIII. Gergely (1572–1585) a „magyarok háza” körüli bonyodalmak és a bécsi provinciális által küldött magyar növendékek kis száma miatt pápai rendelettel egyesítette a frissen létrehozott intézményt a már két évtized (1558) óta működő Collegium Germanicummal. Ez a lépés elégedetlenséget szült a magyarországi növendékek között; Szántó és rendtársai tiltakoztak ellene. Minderről beszámolt említett *Historiájában*: „A római magyar seminarium története, melyből nyájas olvasó világosan megismerheted a Magyar Collegium keletkezését és fejlődését, üldözöit és ellenségeit.”⁴⁸ Szántót panaszai meghallgatása után a Szentatya azzal bocsátotta el, hogy csupán ideiglenesen szüntette meg a Collegium Hungaricumot, de ha megnövekszik a magyar növendékek száma, újra meg fogja nyitni. Ezzel a pápai ígérettel búcsúzott el Szántó István az örök várostól, hogy lengyel földön keresztül erdélyi állomáshelyére érjen; „et ex urbe ad Regem Poloniae et inde in Transilvaniam profectus est a. 1579. 7. Decembris.” – írja a *Historia* zárószóiban.⁴⁹ Csak 1580-ban csatlakozhatott társaihoz a Kolos-monostori apátságban.

A Rómából hazatért, német rendtársainak előljáróival nézeteltérésbe került magyar jezsuitának nagy része volt abban, hogy Báthory érdemben értesült a Collegium Hungaricum bezárásával kapcsolatos dolgokról. A király nem helyeselte a történeteket, s ezt az új lengyelországi pápai nuntius előtt kifejezésre juttatta. Tarthatatlannak mondta a Collegium Hungaricum egyesítését a Collegium Germanicummal. „Könnyebben fognak a tűz és víz egyesülni, mint a magyar és német ifjak egymással megfélni . . .” – idézi Báthory szavait Bolognetti varsói nuntius 1583. szeptember 10-i jelentésében.⁵⁰ A lengyel király kezdeményező lépéseket is tett a Collegium Hungaricum visszaállítása ügyében. Unokaöccse, Báthory András bíboros őszi római diplomáciai útja alatt királya megbízásából arra törekedett, hogy elérje a „magyarok házában” visszaadását; tájékozódott a magyar–lengyel közös kollégium alapításának lehetőségéről is.⁵¹ A S. Filippo Nerí alapítvánnyal létrejött Collegium Polonicum az oratoriánusok „tutelája” alatt működött a Chiesa di S. Andrea della Valle mellett. A Collegium Hungaro-Polonicum felállítására a visszakért S. Stefano Rotondo nyújthatna megfelelő helyet,

⁴⁵ FRAKNÓI, *i. m.* 392.

⁴⁶ FRAKNÓI, 418–419.

⁴⁷ A lengyelországi pápai nuntiusnak, 1580. március 27. FRAKNÓI, 419.

⁴⁸ Vö. előbb a 34. jegyz. A címrát folytatása: „Ex quo lector candide dilucide poteris cognoscere, quo tempore, quomodo et per quos Collegium Hungaricum habuerit originem et progressum, quos item sustinuerit persecutores et adversarios.” (Idézi a Vatikáni könyvtár kézirat példányából) FRAKNÓI, *i. m.* 1912, 444; BITSKEY István, *A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyar ellenreformáció kezdetei*. ItK 1983, 130–136.

⁴⁹ FRAKNÓI, *i. m.* 1887, 417.

⁵⁰ FRAKNÓI, 1887, 417–418; 1912, 579; további november 11. és december 7-i nuntiusi jelentésében is említi.

⁵¹ FRAKNÓI, 1887, 417; 1912, 579.

⁵² Henryk BARYCZ, *Roma nella cultura intellettuale de Barocco polacco*. in *Barocco fra Italia e Polonia*, 212 (Collegio Ungaro–Polacco presso S. Stefano Rotondo); SÁRKÖZY Péter szerint „a Báthory által alapított lengyel–magyar kollégium a Santo Stefano Rotondo templomban működött”. Helikon VF 1979, 560. A lengyelországi nuntius 1584. május 14-i jelentésében írja a Vatikánba, hogy Nagyvárad katolikus lakói Báthory István támogatását kérték egy jezsuita kollégium alapításához. FRAKNÓI, *i. m.* 1887, 424. De az ilyen szándékok azért is megbuktak, mert a megyesi országgyűlés a következő évben kimondta a jezsuiták száműzését Erdélyből. FRAKNÓI, 1887, 426.

s a római közös intézményt a tervezett erdélyi papnevelde, illetve a lengyelországi jezsuita kollégium látná el növendékekkel.⁵² Az elgondolás megvalósulása különféle okokból késedelmet szenvedett, s Báthory halálával lekerült a napirendről.

Báthory tudatosságára vall, hogy például forrásokkal, „multa scripta eius rei causa . . .” látja el Forgáchot, akinek halála után igyekszik azokat visszaszerezni Padovából.⁵³ A királyi kancellária titkára, St.Hozjusz révén a vatikáni könyvtár lengyel és magyar történeti vonatkozású forrásanyagából próbál – sikertelenül – közös politikai történelmi érdekű dokumentumokhoz jutni.⁵⁴ Szántó 1578. június 12-i leveléből ismeretes, hogy Sirletto bíbornok „a királynak kedveskedni óhajtván, a vatikáni könyvtárban, a pápai regestákból a Magyar- és Lengyelország történetére vonatkozó irományok lemásolását rendelte el, amely munkára a bíbornok unokaöccsei: Fridericus és Marinus könyvtárőrök készséggel vállalkoztak.”⁵⁵ A közös múltbeli források iránti érdeklődés föltehetőleg a lengyel–magyar unió valláspolitikai célkitűzéseivel függött össze.

Grüll Tibor

REVICZKY GYULA: PÁN HALÁLA (1889)

I. Az alaptörténet

Századunk első évtizedében, az *Egyetemes Philológiai Közlöny* hasábjain több olyan tanulmány is megjelent, amely Reviczky verséhez kapcsolódva a Pán-motívum irodalmi utóéletét vizsgálta.¹ Itt vetődött fel először Reviczky „forrásának” kérdése is, amit a mértéktartó szerzők egybehangzóan Heinénél vélnek megtalálni, ennek filológiai bizonyítékaival azonban adások maradnak, és Heine szövegét sem vetik össze az eredetivel.² Mivel ez a megállapítás ment át az irodalomtörténeti közudatba, úgy érzem itt az ideje, hogy némileg alaposabban megvizsgáljuk a kérdést.³

Heine 1840-ben jelentette meg Ludwig Börne ellen írott pamfletjét, amelyben a „spiritualista-nazarénus” Börnét kritizálja (ami alatt ő a „zsidó és keresztény lelki alkatot” érti), szembeállítva Goethével, a „nagy göröggel”, a „hellén életöröm” hirdetőjével. Heine Helgolandrai 1830 júliusában keltezett leveleiben beszámol arról, hogy – bár magát is „titkos hellénnek” tartja – unalmában belefogott a Biblia mélyebb tanulmányozásába. Az Ószövetség egész világát, amit a „szellem népe” alkotott, szembeállítja a görög művész-szellemmel, de egyben tiltakozik is a nazarénus esztétika mindent elszellemiesítő felfogása ellen, s velük szemben Goethe mellett foglal állást. Az ő megbízható művei azok, amelyekben „mint márvány istenképekben megkapaszkodhatunk”, Heine azonban úgy érzi, hogy az Újszövetség „istenembere” mindkét világot magasan felülmúlja, ő „az emberiséget szereti, olyan, mint a nap, szeretetének melengető sugaraival körüllobogja az egész földet. . . . Micsoda gyógyforrás volt valamennyi szenvedő számára a vér, amely a Golgotán kiömlött! . . . Ez a vér befröcskölte a görögök fehér márvány-isteneit, akik belebetegedtek a szívbeli iszonyatba, és nem gyógyultak meg soha többé! A legtöbben persze már régóta magukban hordozták az emésztő kórt és a rémület csak siettetette halálukat.”⁴ Heine szerint Pán volt az első halottja a hellén pantheonnak – erre idézi példaként Plutarkhosz hajós regéjét:

⁵³ VERESS E., *Báthory István levelezése*. Kolozsvár 1944, II, 516. sz.

⁵⁴ Henryk BARYCZ, *Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego*. Studia nad historiografią w. XVI–XVIII. Wrocław–Warszawa 1981, 46.

⁵⁵ FRAKNÓI, 1887, 399; vö. még BARYCZ, *i. m.* 1981, 48–50 (Brutus révén „az olasz–lengyel–magyar történetírás közös hagyományairól”).

¹ MÁRTON Jenő, *Pán halála*, EPhK 27, 1903, 268–269, – GULYÁS Pál, *uo.* 523–524, – GYULAI Ágost, *uo.* 524–527 (vö. GÁBOR Andor helyreigazítása: *uo.* 898–899) – ELEK Oszkár, *Pán*

„Tiberius idejében egy este hajó haladt el az aetóliai partok közelében levő Pare-szigetek mellett. A hajó utasai még nem tértek aludni, és sokan ital mellett üldögéltek vacsora után, amikor a partról hirtelen egy hangot hallottak, amely Thamus nevét (így hívták ugyan, amikor a parányost) olyan hangosan kiáltotta, hogy valamennyien a legnagyobb ámulatba estek. Az első és második kiáltásra nem felelt Thamus, csak a harmadikra válaszolt; ekkor a hang még jobban felerősödvé, ezeket a szavakat mondta neki: „Ha Palodes magasságába érsz, akkor add hírül, hogy meghalt a nagy Pán!” Thamus a megadott helyen teljesítette a megbízatást és a hajó tatjáról a szárazföld felé kiáltott:

„A nagy Pán halott!” A kiáltásra furcsa jajveszékélés felelt a partról, mintha egyszerre sok szájról szállt volna fel a csodálkozó sóhaj és üvöltés. A szemtanúk hírül adták az eseményt Rómában, ahol ugyancsak furcsa vélekedések kaptak lábra. Tiberius alaposabban kivizsgáltatta a dolgot, és nem kételkedett igazságában.”

Nem mellékes tehát, hogy Reviczky épp' ebben az élesen askéta-nazarénus ellenes szöveggörnyezetben talált rá az idézetre, ahol Heine Krisztust is elsősorban mint a szeretet istenét idézi fel, szemben az Ószövetség „korlátolt hőseivel”, Mózesrel. A versben ennek ellenére kifejezetten nazarénus-etikával és az ótestamentumi „törvénszabó” Istennel találkozhatunk. Ez három dologra enged következtetni:

1. Reviczky nem olvasta, tehát nem ismerte a tágabb szöveggörnyezetet,
 2. Heinével ellentétes nézeteket vallott a „nazarénus” és a „hellén” világ megítélésében,
 3. didaktikai szándéka ellenére *akaratlanul* sem a kereszténység mellett foglalt állást a versben, azaz a Wimsatt által „intentional fallacy”-nak nevezett esettel van dolgunk.
- Az első eset – bár konkrét bizonyítékom nincs rá – nem látszik valószínűnek. A másodikat nehéz megítélni, ezért a későbbiekben foglalkozom vele. Itt a harmadik pontban felvetett lehetőséget igyekszem megvizsgálni részletes elemzés segítségével.

Reviczky – bár egyes motívumokat továbbfejleszt, másokat pedig elhanyagol –, alapjában véve pontosan követi az előadott történetet. Három apró részlet tökéletesen bizonyítja ezt. Plutarkhosz sehol sem írja, hogy a Palódes magaslat lett volna. Reviczky Heine szövegét értette félre: *Wenn Du auf die Höhe von Palodes anlangst*, azaz a Palodes *magasságába*, nem pedig *magaslatához*.

A sziget helyét is Heine lokalizálja (*an den Inseln Parā, welche an der Küste von Aetolien liegen*), bár a sziget nevében téved, Plutarkhosznál ugyanis *Paxón* szerepel.⁵ Innen került tehát a versbe: „S távol, hová a szem sötétben ér, / Etóliának partja feketéll”. Végül egy utolsó érv: Heine a hajó utasainak megdöbbenését hangsúlyozza ugyan (*Alle in die grösste Verwunderung geriethen*), de egy fontos mozzanatot elhagy az alaptörténetből. Plutarkhosz szerint az elhangzott felszólítás után az utasok így döntöttek: ha feltámad a szél (ti. eddig csak szélcsendben sodródtak), Thamús csak nyugodtan hajózzon el a Palódes mellett és mit se törődjön a hang kérésével. Ha azonban még mindig szélcsend lesz és derült idő, kiáltta ki a hallottakat.

halála, EPhK 33, 1909, 204–208. – BINDER Jenő, *Pán halála*, EPhK 35, 1911, 304–313. Az utóbbi szerzők lényegében egymást ismétlik.

² KOMLÓS Aladár is ezen a véleményen van, bár a szövegnek ő sem nézett utána alaposabban. ld. *Reviczky Gyula*, Bp. 1955, 121.

³ A történet ősforrása: PLUTARKHOSZ, *De defectu oraculorum (A jósdák hallgatásáról)* c. 17. Az alábbiakban M. POHLENZ–W. SIEVEKING kiadását idézem: PLUTARKHOSZ, *Moralia* III, Teubner, Leipzig 1972, p. 80. 419 A–E.

⁴ H. HEINE, *Vallás és filozófia*, Bp. 1967. 310. EÖRSI István ford. A német szöveget az alábbi kiadásból idézem: H. HEINE, *Säkularausgabe*, Bd. 9. Prosa 1836–1840 (bearb. von Franz MENDE) Berlin–Paris, 1979. S. 311, 5–20.

⁵ Innen derül ki, hogy Heine is fordítást – méghozzá nem is valami kitűnőt – használt a levél megírásakor.

Ezen a ponton kell rámutatnunk arra, hogy Reviczky megfogalmazása sok tekintetben közelebb áll a görög szöveg világához. A hajó nála is szélcsendben halad, ezt hangsúlyozza a *zefir* és a *némaság*, valamint az ezekhez kapcsolódó onomatopoeitikus *illan*, *lebbent* igék. Plutarkhosz azt írja: „Este felé pedig az Echinades-szigetek körül elült a szél, és a sodródó hajó közel került Paxónhoz” (ἔσπερας δ' ἦδη περὶ τὰς Ἐχβάδας νήσους ἀποσβῆναι τὸ πνεῦμα, καὶ τὴν ναῦν διαφερομένην πλοίων γενέσθαι Παξῶν). Heine szerint az utasok csendesen poharazgattak a hajón az esti félhomályban. Plutarkhosz ellenben *πίεω ἔτι δεδειπνηκότες*-nek, vagyis még (az egész napi ivászat után) „ivással eltöltelezetteknek” mondja őket. Erre a kifejezésre már sokkal jobban vissza lehetne vezetni a versben szereplő féktelen dithyrambos-jelenetet. Természetesen ezen utóbbi egyezéseket nem tartom „filológiaiilag hiteles átvételeknek”. Valószínűbb, hogy Reviczky ezzel a jelenettel is mozgalmasabbá akarta tenni versének „pogány részét”, a ráérezés azonban feltétlenül a képek ihletett erejét bizonyítja.

Önálló motívumként került a versbe a 7. versszak képe a természet fájdalomáról:

„Megindulnak a fák, bokrok és kövek.”

Az Orpheus-mitológiáról van szó, ő volt az a mágikus erejű dalnok, aki „énekszóval fákat és köveket indított meg”.⁶

Pán mítoszának példázata egyébként már a korai keresztény irodalomban is felbukkan.⁷

Reviczkynél nemcsak a pogány görög világ koncentráliódik Pán mitikus alakjába, hanem a kereszténység is egyetlen, mitikus erejű képben összegződik: az égen felűnő kereszt képében. E kétségkívül konvencionális motívum forrásának Turgenyev: *A nimfák* c. prózaköteményét tekinthetjük.⁸ Turgenyev ebben idézi a Pán-történetet is, a mű mégis egy paradoxonra alapul: az író egyszerűen megfordítja a történetet. A feltámadó nagy Pán mellett életre kelnek a nimfák, driádok, bacchánsnők, élükön Dianával, a szűz vadásziennővel. Táncauk azonban hirtelen abbamarad: „A látókör legszélén, az alacsony mezőség vonala mögött, tüzes pontként arany kereszt égett egy keresztény templom tornyának az ormán . . .” – az istennő ezt megpillantva kíséretével együtt eltűnik.

Reviczkynél a kereszt az égen jelenik meg, s ez önmagában nagyon emlékeztet a Nagy Konstantin legendás álmában feltűnő keresztre (*Tuto nika!*).⁹

II. Antikvitás-élmény

„Az antikvitás a század szellemében a forma visszaidézése is volt” – jegyzi meg Mezei József.¹⁰

Az antikvitás a parnassieni költőben nem a klasszicizmus sokszor üres forma-igénye volt csupán, hanem az adekvát költői kifejezési lehetőségek keresése a plasztikus forma megteremtésére.

Ilyen sikeres rátalálás volt Reviczkynéla 2. vsz. 26 soros dithyrambusa (melyet sokan cízellátnak, vagy egyencsen mesterkéltnek éreztek). A költő mind a 16 sort egyes, ill. páros adóniszi kólonokban írta meg. Eltekintve e versláb eredeti gyászdal-funkciójától¹¹ – Seneca is ebben írja meg Claudius

⁶ APOLLODÓROSZ, *Bibliothéké* 1. 3, 2 (Horváth Judit ford.)

⁷ EUSEBIOS, *Praeparatio evangelica* V, 17: A szerző közli Plutarchos teljes szövegét, majd ezt fűzi hozzá: „Érdemes megfigyelni az időt, amelyben Plutarchos az istenség halálát bekövetkezettnek mondja. Tiberius ideje volt ez, amikor megváltónk az emberek közé jött, s mint írva van, a démonok egész fajzatát kiűzte az emberek életéből, úgyhogy már némely démonok térdre esnek előtte és könyörögnek, hogy ne adja át őket a rájuk váró Tartarosnak.” (MÁRTON Jenő ford.)

⁸ TURGENYEV, *Kötemények prózában*, Orosz remekírók, Bp. 1956. 391–392. (ÁPRILY Lajos ford.)

⁹ A történet alapja LACTANTIUS, *De mortibus persecutorum* c. 44.

¹⁰ M. J., *A szimbolista élmény kialakulása (Reviczky Gyula)*, Bp. 1968, 376.

¹¹ TRENCSENYI-WALDAPFEL I., *Bellerophonés*, MTA I. Oszt. Közl. 1952, 498.

síratóját az *Apocolocyntosis*-ban –, a sor pattogó ritmusa kiválóan alkalmas mozgalmas jelenetek festésére. Ugyanilyen szöveggörnyezetben alkalmazta már Tompa is, *Víz-dalában*.¹² Eközben még egy antik reminiscencia szűrődik be a versbe: „Lesbia csókojj! Éljen az élet!” – ebben csak a Kazinczy által is lefordított és népszerű catullusi 5. carmen hatását láthatjuk: *Vivamus mea Lesbia atque amemus . . . Da mi basia mille . . .* Nem lehet elhallgatni azonban, hogy a strófa minden szépsége és tökéletes megformáltsága ellenére zavaró az utolsó sor *Cocitus*-a, daktilusként. Minden valamennyire is értő olvasó ezt *Kökütoz*-nak olvasná, ami viszont felborítja a ritmust az amúgy is hangsúlyos strófazáró kólonban.

A 6. vsz-ban hangzik fel a már ismert sor refrénként: „Meghalt a nagy Pán, a nagy Pán halott!” Úgy vélem, hogy ez a szórend nem a véletlen műve, hanem Reviczky formaérzékének újabb megnyilatkozása. A jambikus emelkedésű sorba emódon ugyanis két bacchius (!) lábát sikerült beépítenie. Ez a ritka versláb a görög drámában fordul elő, főleg patétikus helyeken, az istenség megszólításánál, aggodalom kifejezéséknél.

Az említett cizelláltság már annál inkább érezhető a rímelésben. Reviczky a legváltozatosabb egyéni rímfajtákat alkalmazza:

1. tiszta párosrím: 5, 10, 11. vsz.

2. tiszta keresztírím(ababedcd) 7–9. vsz., utolsó vsz.

3. kereszt- és párosrím egy strófán belül: ababccdd (1. vsz.); ababccddeeff (4. vsz.)

4. egyéni alakzatok:

a/ a párosrímek közé egy ölelkező rímpár beépítve, nőrímes: AABCCBDDEEFFGGHH (2. vsz.)

b/ egyszerre páros-, kereszt- és ölelkező rím: aabCbCddC (3. vsz.)

c/ az előbbi rövidebb változata: aaBcBddc (6. vsz.)

III. Példázat

A Pán-történet irodalmi feldolgozásainak sorát végigtekintve láthatjuk, hogy feltűnően sokan láttak benne korszakhatár-jelző példázatot.¹³ Így Nietzsche is, akinél Pán halála egyben a tragédia kimúlását is jelenti, vagyis a kat'exochén költészet végét, minthogy a többi műfaj szerinte csak epigon-ság.¹⁴

Reviczky poétikáját elemző könyvében Széles Klára is – lényegében Mezei József megállapításait követve¹⁵ – a „víziószzerű példázatversek” körébe vonja a *Pán halálát*, annak legközelebbi rokonát a *Salamon király halálában* találva meg¹⁶ A központi szimbólum mindkét versben a hajó és a

¹² Ld. SZEPE-SZERDAHELYI, *Verstan*, Bp. 1981, 233.

¹³ A századelőn számba vett világirodalmi feldolgozások körét gyarapíthatjuk a következő feldolgozásokból: Brian JUDEN, *Visages romantiques de Pan*, *Romantisme* 50, 1985, 27–40; Patricia MERIVALE, *The Pan figure in Victorian poetry* *Philological Quarterly* XLIV:2, 1965, 258–277; uő: *The Death of Pan in Victorian Poetry*, *Victorian Newsletter* 23, 1963, 1–3.

Magának a történetnek az ősforrását én ARISZTOTELÉSZ egyik, sokat idézett kijelentésében vélem megtalálni: *nam et moriuntur (nymphae) secundum Aristotelem, ut fauni panesque* (Serv. ad. Aen. I 372; X, 551) (Mert Arisztotelész szerint meg is halnak a nimfák, miként a faunok és a pánok) – *quia dicit Aristoteles post annorum millia et nymphas et faunos perire* (Lact. Plac. ad Stat. Theb. 376.) (Mivel Arisztotelész azt mondja, hogy ezer év után a nimfák és a faunok is elpusztulnak.) A legenda vallástörténeti szempontú elemzését lásd P. BORGEAUD, *The death of the Great Pan: The Problem of Interpretation*, *History of Religions* 22, 1983, 254–283.

¹⁴ *A tragédia születése*, Bp. 1986, 91. l. (KERTÉSZ Imre ford.)

¹⁵ MEZEI József „példázatszimbolizmusról” beszél (*i. m.* 231.), amelynek gyökerei szerinte a romantikáig nyúlnak vissza. Középpontban „az epika” áll, a történet, nem pedig a probléma. Ez a forma tehát nem túlságosan terhelte gondolatoktól, és a romantikus ízlésnek megfelelően eléggé elvont, „cselekményes” is (*i. m.* 235. l.) Ezek a megállapítások a *Pán halálára* is illelenek. A gondolati megterheltség hiánya főleg Ady hasonló versével összehasonlítva válik érezhetővé.

¹⁶ SZÉLES Klára, *Reviczky Gyula poétikája és az új magyar líra*, Bp. 1976, 125–126.

hajós, mindkettőt egyfajta balladai sejtelem járja át.¹⁷ A *Pán halálá*ban erre utal a sűrítés (egyetlen éjszaka zajlik le a korszakváltás), valamint a hirtelen ritmus- és hangulat-átcsapás a vers első felében. Mindez korántsem jelenti azt, hogy a vers valóban ballada lenne, hiszen éppen a legfontosabb, a *tragikum* hiányzik belőle. Thamusban ugyan érezhető némi meghasonlottság: „Thamusnak nem jön álom a szemére; / Magába száll, merengő, meghatott.” A hajósok értetlenül állnak az új jelenség előtt. A vers végén elhangzó szózat hatását nem láthatjuk, legfeljebb érezhetjük, hogy e két antagonisztikus világ előbb-utóbb összeütközést kelt az emberekben. Ezt a meghasonlást anticipálja a keretként alkalmazott természeti kép is:

alkonybíbor ↔ hajnal fénye
szélcsap *zefír*, arra *illanó* ↔ *zúg* az erdő, *hűs* szellőcske *támad*
langyos párázat ↔ finom *ködburok*

Teljességgel egyet lehet érteni Széles Klára megfogalmazásával: „A titkos szózatok és végül a feloldónak szánt kereszt jele szinte alacsonyabb fokon' fordítja le, egyszerűsíti ezt a táj-hordozta sejtelmességet.”¹⁸

IV. Görögség-élmény

* Schiller *Görögország istenei* c. költeményét már régebben is kapcsolatba hozták a verssel, s ha Reviczky görögség-élményének forrásaira vagyunk kíváncsiak, úgy valóban indokolt összevetésük. (A felső sorokban kiemelten idézem Reviczky sorait, alatta pedig Schillert, Rónay György fordításában):

„A föld mátul rideg, zord, néma, árva . . .”
„ . . . eltűnt minden szín és élethangzat . . .
 . . . kihaltak és szomorúk a rétek . . .”

„Nem élnek rajt a játszi istenek . . .”
„Istent szemem sehol sem talál . . .”

„– Minden bokorban istenség lakott –”
„A természet főbb rangot kapott,
és bárhová tekintett a szem, még
Isten nyomát látta ott . . .”

„Eztán a földön Isten nem mulat . . .”
„Deukalion fajához a földre
Egy-egy isten még gyakran betért . . .”

„ . . . szatírok, szilvánok, najádok . . .”
„ . . . az ezüstös forrásnak najádnép
Korsajából folyt vize . . . / előtte
faun, s szatír támolyog,
Körülötte tomboló menád-kar . . .”

¹⁷ SZÉLES Klára, *i. m.* 126.

¹⁸ *i. m.* 130.1.

Mindkét vers alaptémája az elveszett aranykor siratása. Schiller két sorba tömöríti mondanivalóját:

„Hogy egy isten gazdagabb lehessen,
Elenyészett az isten-világ.”

Ez a gazdagabb isten, AZ ISTEN, jelenik meg nemcsak a hellén pantheon, hanem az egész idealizált görög világ ellentétéként Reviczkyknél. Vizsgáljuk meg, hogy vajon valóban pozitív értelemben vett ellentéte-e Krisztus világa a pogány hédonizmusnak? Nézzük mit állít egymással szembe a költő:

meghalt — él

<u>fű, fa, kő</u> (élettelen)	<u>szív</u> (élő)
----------------------------------	----------------------

kicsapongó	—	szenvedők
„dőlyfős boldog”	—	könnyhullatás magány búsulás szomorúság

⏟ (pogány = rossz)	⏟ (édes gyönyör)
-----------------------	---------------------

Míg Pán halálával a *lélek* szállott ki a természetből, a 13. vsz-ban (mint a fentiek is mutatják) egyetlen szóval sem említi, hogy új *lélek* költözött volna bele. A hidegen sorjázó metonimikus kifejezések (*fű, fa, kő*, azaz a már élettelen természet – és a *szív*, vagyis maga az ember) távolságtartást fejeznek ki, ráadásul a *szív* mindjárt a *kő* után következik, mintha egyenesen sugallni akarná a Jókai óta oly jól ismert szókapcsolatot. Furcsa, hogy az elveszett aranykort megjelenítő pasztikus sorok után hirtelen semmi megértést nem tanúsít a letűnt kor lakói iránt. A változás Reviczkyknél *action gratuite*-ként megy végbe, a versből nem derül ki, hogy az egyébként is kitűnő beleéléssel megformált kicsapongás-jelenet *miatt* kellett az új korszaknak bekövetkeznie. A „játszi istenek” az új értékrend szerint *kicsapongók* lettek, a „gondtalan kedélyek” pedig *dőlyfősek*. Ennek a változásnak a motiválása azonban hiányzik a versből, a végső értékítélet az erősen didaktikai szándék ellenére mégiscsak az olvasóra van bízva.

Jézus „jámbor, irgalmas és szelíd” voltának hangsúlyozása egyoldalú és tautologikus. Erre csap rá a katolikus mise *Miserere*-jéből ismert refrén-sor, meglehetősen banális módon. Ugyanígy konvencionálisan hat a vers záróképében feltűnő kereszt látványa is, bár ennek mitikus konnotációja talán még nagyobb mint a Pán-motívumnak, érezzük, hogy a két szimbólum egyenlőtlenül áll egymással szemben – az utóbbi javára. Nem Jézus, hanem Pán a központi alakja a versnek (itt utalhatnánk akár a cím kifejező eszközére is), s egy poétikailag kitűnően megformált, részletesen kibontott szimbólum mindig többet közvetít egy elvulgarizálódott jelképnél, még ha az nagyobb távlatokba is van helyezve.

V. Életrajzi motívumok

Miért ez a merev elutasítás a boldogság-etikával szemben? Honnan ez a középkorias szemléletű, askztikus szenvedés-hit? A válasz a költő életrajzi motívumaiban keresendő.

Mindenekelőtt nem szabad csodálkoznunk, hogy nem találunk Reviczkyknél egy tiszta ívű eszmei fejlődést. Tudata, gyermekkori emlékvilága szerint ahhoz a réteghez tartozott, amely magánál tartotta a vezetést a társadalomban, de nap mint nap át kellett élnie végleges kirekesztettségét ebből a

rétegből, s saját tehetetlenségét, hogy nem talál utat más rétegekhez. Emellett még eredeti odatartozása is folyton megkérdőjeleződött saját maga előtt is, házasságon kívüli születésének tudatában. Életöröm-vágy és depresszió sűrűn váltogatta egymást a költő életében, s ez nyomot hagyott írásaiban is. Németh G. Béla Reviczky prózájáról írott tanulmányában¹⁹ olyan részleteket tár fel stílusáról, amelyek megerősítik a *Pán halálával* kapcsolatos megfigyeléseinket. Az első a mélyen személyes elbeszélői magatartás (ez indokolja az életrajzi motívumok állandó figyelembevételét); a határozott és egyértelmű fogalmazás, éles sarkításokkal és lépten-nyomon felbukkanó szentenciákkal; az ellentmondásos gondolatmenet, ahol sem logikai sorról, sem igazolásról nem lehet beszélni; valamint a rengeteg idézet.

A következőkben elsősorban azt próbálom áttekinteni, hogy miként alakult Reviczky görög-szemlélete.

Bacchusról már viszonylag korán negatív képet fest (*Rossz istenek* 1886), inkább a józan életélvezet mellett foglal állást a horatiusi „carpe diem” sűrű idézgetésével (*Ifjú pesszimistának*, 1886). A görögséggel való szembefordulása talán a *Semper idemben* érhető először tetten (1887). Már itt is az „új hajnal” fényét látja közeledni, de a hellén világ értékeit nem tagadja meg, csak a jelen értékeit helyezi szembe vele. Ekkor még szó sincs a szenvedés és szomorúság kizárólagosságot követelő etikájáról. Úgy tűnik, 1889-ben következett be a teljes elkomorulás, az etikai értékek teljes átrendeződése:

„A tréfálót Isten nem érti meg;
Imát az égbe csak sóhaj vihet.” (*Tristia*)

Mi ez, ha nem a humorista-filozófia feladása, amely Reviczky felfogásában egyedüli menedék a hamis optimizmus és örlő pesszimizmus ellen, s amit a felülemelkedés egyetlen lehetséges lépcsőfokának tartott korábbi műveiben?²⁰ *Humor és materializmus* c. és egyik legátfogóbb írásában (1876) még így fogalmaz:

„Homér népe, mintha a természet istenségét sejtette volna, a természeti erőket isteneknek gondolta. Ez a vallás az ókor minden vallásánál szebb volt, s mindenestre természetesebb az ostoba és nevetséges dogmák ama hiténél, amelyet az érzelem- és gondolatszegény vakbuzgóság Jézus utolérhetetlen szépségű, valóban isteni tanaiból a leggyalázatosabb csúfítások által paródiaképp hozott létre, s amely annyi századon keresztül nyugtázta s még most is nyugtázza az emberi lelket. A mi istenünk nem Jézus, de a tizparancsolat istene maradt továbbra is, aki tiltja a rosszat, de nem mutatja meg a jót, az eszményt. Ez a filiszterek, a rabszolgák istene! (. . .) Jézus erkölcsi fogalmaiban nem volt semmi szigor, semmi ridegség; ő maga vidám volt, szerette a lakomákat, s a népet is intette: „Ne legyetek szomorúak, mint a képmutatók!” (Mt 4, 16)

Az idézet – azt hiszem – minden egyes gondolatában tökéletes ellentéte a *Pán halálában* megnyilatkozó eszmeiségnek. Felvetődik a kérdés, hogy vajon miért hagyta ki a versből Jézusnak éppen a legemberibb vonásait, a fent is említett felebaráti szeretetet és a vidámságot, s tette őt a „filiszterek és rabszolgák istenévé”? Úgy vélem Jézus illetően beállítással nem akarta saját korábbi véleményét revideálni, pusztán meg akarta erősíteni a Pán halálával bekövetkező jelenségeket:

„A természetből elszállott a lélek.
.....
Jön a szívet fásító öntudat.
Egyhangúság, elmélkedés unalma . . .”

A vers hangja ettől kezdve teljesen személytelenné válik, s a költői szárnyalás is megakad. A vers második felében felbukkanó képek kitűnően érzékeltetik: Reviczky nem tudott kiszakadni a dzsentrisztokrácia konvencionális, dogmatikusan katolikus értékrendjéből. A *Pán halálához* akár mottó-

¹⁹ *Védekező humor – Kibékítő belátás (Az érkező Reviczky) It* 1971/2, 322–341.

²⁰ Vö. NÉMETH G. Béla, *i. m.* 335–336. Az elv későbbi feladásáról a szerző nem tesz említést.

ként is idézhettük volna előbbi tanulmányának szavait: „Én azt hiszem, hogy Hellásznak azért volt a középkorénál gazdagabb költészete, mert ott a lélek szabadon, egyénileg érezhetett”. Költőiség, forma és hangulatteremtés: ez Reviczky hitvallása a görögség művészeteszménye mellett.

VI. Görögség és modernség

A klasszicizmus által dogmákká merevített antikvitás-elképzelésbe robbant bele Nietzsche 1872-ben a *Tragédia születésével*. A mű alaphangvételét már a cím is kifejezi: *Görögség és pesszimizmus*. Nietzsche volt, aki először látta meg az idill mögött a tragikus görög világot, ez volt számára a „dionysosi művészet”, amely – bár a mámor művészete volt – alapvetően a lét rettenetének átérzéséből fakadt. Ez a dionysosi örület és szenvedés az, amely szerinte létrehívta a görög művészetet. Erre a gondolatra rimel rá Ady *Farsangi dala* is:

„Nagy Pán sípjában ez vala az élet
S azóta él a vers, száll az ének . . .”

Bár Ady számára is a fény, a dal, a virág hona volt „Ős-Hellász”, a „pogány farsangok népében” képes volt meglátni az édenüket vesztett, megkeseredett emberi szíveket is. Ő is szatírnak, „faun mezű Apollónak” képzelte magát (*Vén Faun üzenete*), a nietzschei értelemben. „a szatír az emberiség ősképe volt, legmagasabbra törő és legszilajabb indulatai kifejezője lelkesült rajongó, akit révületbe ejt isten közelléte, istennel együtt szenvedő társ, akiben isten fájdalma visszhangra talál, hírnök, akiből a természet titka, szíve, bölcsessége szól, jelképe a természet mindenható nemzőerejének”.²¹

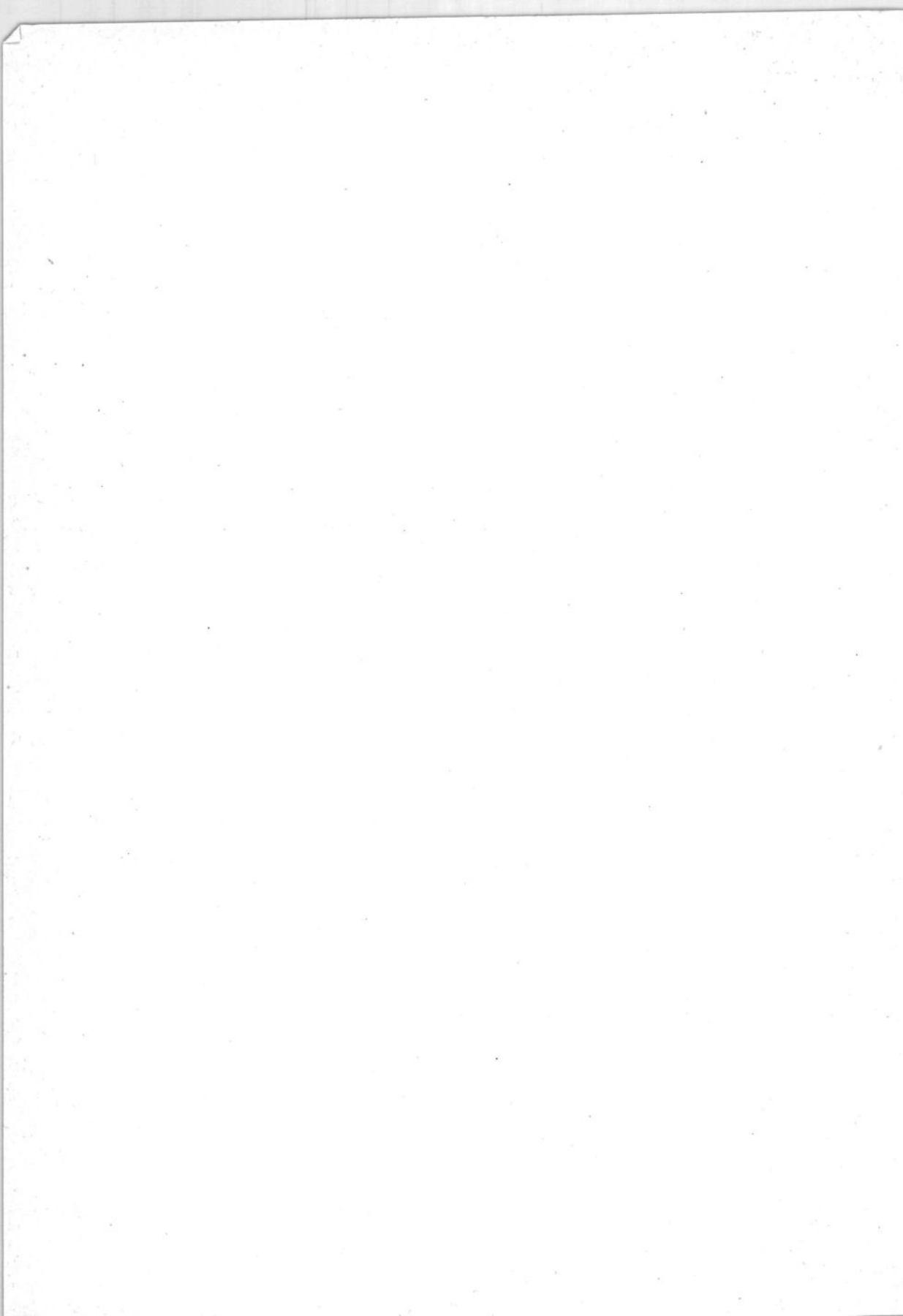
Ezért írhatta meg Ady – Reviczky versével polemizálva – a modern görögség-felfogás jegyében a *Vén Faun dalát*:

Pán ébred. E fáradt világra
Egy új világ reszketve készül,
Egy új világ karját kitarja
S mi meghalunk ez öleléstül.
Jön új világ. Jön a szilajság,
Jön a gyönyörök új világa
Őrök nyara lesz majd a vérnek
S júniusnak örök virága.
Óh, szent pogányság, jövel, jövel már.

²¹NIETZSCHE, *i. m.* 68.

ZRÍNYI-ÜLÉSSZAK

(Debrecen, 1987. május 21–23.)

REFORMPOLITIKA ZRÍNYI MOZGALMÁBAN

Ha reformprogramról kellene beszélnem, most nagyon könnyű dolgom lenne. Csak össze kellene foglalnom az előttemjáró kiváló Zrínyi kutatók – irodalomtörténészek és történészek – megállapításait. Legfeljebb az utóbbi húsz évben nyomon kísérhető terminológiai vitára térhetnék ki.

Előadásom tárgya azonban maga a politikai gyakorlat. Zrínyi korában 1648–1664 között, a névvel méltán jelzett mozgalom reformpolitikája. Ily módon nagyon nehéz feladatra vállalkoztam. Maga a téma rendkívül sokrétű. Különböző politikai akciók tömegét, három országgyűlést, társadalmi, gazdasági fejlemények, külkapcsolatok sorát, vallási harcokat és hadszervezést, Erdély s a királyság ügyeit foglalja magában. Kudarcok és kínosan nehéz újrakezdések részleteit kellene ismertetnem, a kivárások és a kompromisszumok megoldásait, az ideológiai szférákkal együtt, hogy a nemzetközi méretekben kibontakozó 1663–1664. évi török elleni háború fejleményeivel e politika eredményeit és sikertelenségeit mérlegre tegyük. A témával régen foglalkozom, több, aprólékos vizsgálatokkal kidolgozott részletét szakcikkekben, első összefoglalását a Magyarország története III. kötetében már közzétettem. Mégis – méltán állíthatom – történelmünk e fontos korszakát kellően még mindig nem ismerjük, s még az utóbbi évek kutatási eredményeként rekonstruált néhány vonulatát sem könnyű rövid előadás keretében felvázolni.

Miért szükséges különbséget tenni reformprogram és reformpolitika között?

Több mint száz évvel ezelőtt Eötvös József már reformprogramnak minősítette Zrínyi néhány elgondolását. Igaz, az irodalomban ezután nagyon lassan tört utat az a nézet, hogy Zrínyi politikai tervei legfontosabban a reform fogalmával írhatók le. Csak a két világháború között nevezte Szekfű Gyula az összefoglaló Magyar Történetben minden kétség nélkül „újító szándéknak”, „változtatni akarásnak” Zrínyi elképzeléseit. De hozzátette: ez a reformgondolat nem több, mint „szép álom”.

A tervek és a valóság között a megnyugtató egyensúlyt sokáig szinte lehetetlennek látszott megteremtteni. A Zrínyi-kutatás egyértelműen tisztázta, hogy Zrínyi elméleti elképzelései és politikai szándékai legfontosabban a reform képzetével minősíthetők, amint Benczédi László 1957-ben hangsúlyozta már. A hatvanas évek közepén Klaniczay Tibor az abszolutista államelmélet hazai úttörőjét mutatta be alapvető monográfiájában (1964), Perjés Géza pedig a korszerű hadviselés és az elméleti katonai irodalom magyar alapvetőjét megvilágító tények és vizsgálatok eredményeit tette közzé (1965). Ettől kezdve a reformprogram milyenségéről zajlik a csendes vita és napjainkban is megoszlanak a vélemények. Zrínyi elméleti elgondolásait nevezték „rendi reform”-nak, „konzervatív reform”-nak, újabban a „központosítás irányába fejlesztett rendi reform” terminológiája is minősíti (Makkai 1985). Az egyik, 1972-ben megjelent tanulmányomban én úgy fogalmaztam, hogy Zrínyi teóriái – a nemesi adózás, állandó hadsereg, központosított államgazdaság és közigazgatás, a vallási tolerancia és jobbágyvédelem, néhány más kiválonnal együtt – a közép kelet-európai abszolutizmus követelményeit foglalják össze, és Zrínyit egyszerűen „reformernek” neveztem.

Vajon indokoltan-e?

Mert a kérdés lényege nem a terminológia körül forog. A teória és a valóság viszonyáról van szó. Egyáltalán van-e összefüggés a reformprogram és a gyakorlati politika között? A probléma magvát rendkívül világosan Makkai László 1966-ban Klaniczay és Perjés könyvét ismertetve így fogalmazta meg: Zrínyi „politikai reformja szubjektív óhaj maradt”.

A történetírásban és a történeti gondolkodásban ily módon továbbra is a régen kialakult két Zrínyi kép másolódott állandóan egymásra. Az egyik a korszerű költő, a maga korának modern államelméletét megfogalmazó gondolkodó és a teoretikusnak is kiváló katona. A másik a sikertelen, a gyakorlatban tehetetlen, a terveit megvalósítani képtelen politikus.

A teoretikus és a gyakorlati politikus között kiáltó ellentétet régebben is többféleképpen magyarázták a különböző szemléletek jegyében alkotó történetírók.

Ismeretes, hogy a régi romantikus történetírásban a politikát a csaták, hadjáratok és a közjogi harcok története helyettesítette. A politikai kultúrát nem a maga XVII. századi eszközrendszerében tárták fel, hanem pártpolitikai terminológiákkal, sémákkal azonosították. E sémák pedig önmagukban záródó értékrendjükkel és korfölköti erkölcsi kategóriáikkal a valóságos politikai folyamatok leírását nagyon megnehezítették. Elmaradt a politikai tevékenységek rekonstruálása. El a döntések, kockázatok, stratégiák, feltételrendszerek, alternatívák, külkapcsolatok ismertetése. Az érdekek és az ellenfelek érdekeinek tárgyilagos elemzése. A magyar politika ebben a felfogásban szinte végeláthatatlan huzárrohámok vagy vádaskodások történetére egyszerűsödött. Az így értelmezett politikai pályán pedig nem volt választási lehetőség. Zrínyi a gyakorlati politikus tehát nem más, mint a tragikus heroizmus bajnoka. Programja így módosul: „Magyarország végórája elkövetkezett. Ha veszni kell, haljunk meg vitézül, magyarai módra . . .”

A másik feloldási kísérlet Szekfű névéhez fűződik. Már számol a korabeli politika alternatív jellegével, de még lényegében a hadtörténet keretei között marad. Pedig Zrínyit a politikust vizsgálva is megpróbált kitörni a régi sémákból. Úgy látta, Zrínyi korában csak „kétféle magyar politika” létezett, s mindkettő kivihetetlennek bizonyult. Az első Zrínyi elképzelése: a magyarság egyedül verje ki a törököt az országból, szép, de álmok, nem több, mint a magányos politikus vágya, aki népétől lehetetlen követel és hiába. A másik változat az aulikusok nézete: a Habsburgok foglalják vissza az országot. Szekfű szerint ez a reális, de ha ez sikerülne „abból a magyarságnak végveszedelme, legnagyobb elnyomása származnék”. Vagyis – írja Szekfű – mindkét, egyáltalán szóba jöhető magyar politika irreális, „mert a magyarság ily fegyveres feltámasztása épp úgy illúzió volt, mint az aulikusok hité”. És a végkonklúzió, átitatva Trianon élményével s a Száműzött Rákóczi-vita sokkhatásával is: Zrínyi a politikus, a feloldhatatlan ellentmondás hálójában vergődő hős, reális politikára nem nyílt lehetősége, „hatást alig gyakorolt századára, melyet messze megelőzött”. (162–170. l.)

Zrínyi gyakorlati politikája történetírásunkban először ugyancsak az 1960-as években kapott élesebb megvilágítást. A magyar történetírók, miként ismeretes, merészen kitértek a politikát a militáris eseményekkel, korfölköti dogmákkal azonosító megkötöttségekből. A gyakorlati politika tereimait társadalmi meghatározottságban, gazdasági folyamatok és államhatalmi formák összefüggéseiben kezdték vizsgálni. Azzal egyidőben, hogy a nemzetközi fórumokon a XVII. század jellegéről, továbbá a rendi társadalom és az abszolutista államrendszer kiépítése körül is termékeny viták bontakoztak ki. Éppen ekkor nyílt rá lehetőség, hogy a magyar történettudomány a nemzetközi vitákba is újra bekapcsolódjék. S ez Zrínyi gyakorlati politikájának megítélése szempontjából sem lényegtelen. Emlékszem 1965-ben a bécsi nemzetközi történészkongresszuson az abszolutizmus vitában éppen úgy szóba került Zrínyi politikája, mint 1968-ban a francia–magyar kollokviumon a XVII. század válságait és fejleményeit tagláló diskurzusokban. A régi helyett merőben más történeti koordinátán rajzolódott ki az a kevés is, amit Zrínyi gyakorlati politikájáról akkoriban tudtunk.

Az új ismeretek, új megközelítések szinte követelték, hogy megmagyarázzuk, megértsük az egyre kiáltóbbnak tűnő ellentétet Zrínyi korszerű programja és gyakorlati politikájának akkor ismert sajátosságai között. Mint annyian mások, magam sem találtam sokáig más magyarázatot, minthogy Zrínyi magányos politikus volt. A rendi világban értetlenül, kortársai között is elszigetelve, magára maradvá vívta meddő politikai harcait. Mindebből logikusan következnek, hogy a tervek sem voltak reálisak. Vagyis a kör bezárul. Valójában a reformprogramok sem többek, mint szép álmok, szubjektív óhajok, illúziók.

Húsz évvel ezelőtt azonban óhatatlanul fel kellett tenni azt a kérdést is, hogy vajon ismerjük-e valójában Zrínyi gyakorlati politikáját?

A költői műveket, az elméleti írásokat, a hadi tetteket tagláló könyvek és tanulmányok sorából másfél évszázad alatt jókora könyvtár kerekedett.

A politikusról nincs monográfia.

A főúr gazdálkodása, kiterjedt gazdasági tevékenysége, pénzügyi viszonyai hosszú ideig nem érdekelték a történettudományt.

A külkapcsolatok története még a kiadott ismeretanyag szintjén sem épült be a másfél évtizedről írva az összefoglaló művekbe.

Kortársai, a nádorok, az országbírák, az érsek, a kancellár, a főkapitányok, a bécsi kormányférfiak mintha nem is léteztek volna. Zrínyi a bán, az udvari titkos tanácsos, a gyakorlati politikus működése pedig inkább esszé és a hadi eseményeket kiegészítő részletek, mint következetes forrásfeltáráson alapuló szaktudományos elemzések tárgya volt a múltban.

Ma már viszont biztonsággal állítható, hogy Zrínyi gyakorlati politikája nagyobb szabású volt, mintsem azt a régi történetírók egyáltalán érzékelték.

Tisztában vagyok e kijelentés súlyával. De azt is tudom, hogy ma sem könnyű reális, valóságghú s mi több meggyőző képet alkotni Zrínyi gyakorlati politikájáról.

A nehézségek nagyok. Legveszedelmesebb buktató még mindig az anakronizmus. Ma is fenyeget az öntudatlan tévedés, hogy – mint a múltban annyiszor kiváló tudósok gyanútlanul – mi is saját korunk fogalmait, vagy ami még rosszabb, a XIX. század elképzeléseit vetítsük vissza rá. A régiek – miként ismeretes – öntudatlan elfogultsággal, vagy ifjú lelkesedéssel, kortársait törpéknek tekintették, vagy egyszerűen jelentéktelen, gonosz figuráknak vélték, csakhogy minél nagyobbak láttassák őt magát. Ma az ellenkező előjelű vélekedések hatásai sem könnyítik meg a történeti valóság reális megismertetésére törekvők munkáját.

A „Habsburg-ellenes” vagy „Habsburg barát” korfölkötti sémák a gyakorlatban magukkal hozták, hogy negatív előjelek is sűrűn kerültek kellő ismeretek, megfontolások nélkül Zrínyi neve mellé. S az eredmény? Néhány évvel ezelőtt egy közgazdasági technikum mintegy negyven diákja közül egyetlen tudott Zrínyiről annyit: „írt valamit, amit betiltottak”. Mit, mikor, miért? A válasz néma csend és közöny, hiszen még a Szigeti Veszedelem sem volt tananyag akkor.

Az egykori diákok, ma már felnőttek. Az ő angyali tudatlanságuk is alkotója és meghatározója a társadalmi közegnek, a történeti vizsgálatok mindig mindenütt nélkülözhetetlen háttérének a történelmé befogadó, visszaigazoló és továbbvivő kortársi tudatnak. Vajon könnyű megértetni ma, hogy Zrínyi gyakorlati politikájáról szólva nem a régi példaképek olajnyomatait akarjuk retusálni? Ez a Zrínyi, a gyakorlati politikus önmagáért beszél, sőt – Zrínyivel szólva – kiált: a XVII. századi magyar politika társadalmi reformjaival, gazdaságpolitikai törekvéseivel és a hatalom gyakorlásának akkor korszerű elemeivel együtt – kudarcok, de eredményeik sorával is – a hosszú távú történeti fejlődés része. Ezt elfelejtődni hagyni nemcsak ostobaság, de egyenesen a jövő elleni bűn is. További nehézségekkel jár, hogy a kor valóságos politikai kultúrájáról, a politikai gyakorlat korabeli mechanizmusáról ugyancsak viszonylag keveset tudunk. Éreznünk kell a háromszáz éves távlatot és ügyelnünk kell, hogy ne zúzzuk össze a köztünk és Zrínyi kora között eltelt irdatlan időt.

Ma már minden történész tudja, aki csak futólag is tájékozódik szakterülete nemzetközi irodalmában, hogy a politikatörténet a régizhez képest teljesen átalakult. Felöleli a társadalom, az értékrendszerek, a struktúrák, a jelképek, viselkedési szokások, a hatalom megtartásának és gyakorlásának stratégiáit sok egyébbel együtt. A politikatörténetnek ez a többnyire még csak igényekben érvényesülő új felfogása pedig különösen megnehezíti nálunk az évtizedeken át mostohán művelt XVII. századdal foglalkozó kutató helyzetét. Forrásfeltárási gyakorlatunk nagy mulasztásaira csak az utóbbi másfél évtizedben figyeltek fel a kutatók.

Ismeretes, hogy az ilyen méretű politikai gyakorlat rekonstrukciója lehetőleg a teljes forrásbázis alapján kellene, hogy megtörténjék. Történetírásunk mulasztásai e téren azonban majdnem behozhatatlanok. Az osztrák és a jugoszláv történettudomány már a XIX. század óta kiadott több, Zrínyi politikájára vonatkozóan is adatok tömegét tartalmazó dokumentumgyűjteményt (Pribram, Levison, Bogišić, Rački, Kukuljević – hogy csak a legkézenfekvőbbeket említsem. A magyar tudományban Kazinczy Ferenc és Gábor, Szilágyi Sándor, Thaly, Kanyaró, Fabó András, Széchy, Négyessy, Markó Árpád, Takáts Sándor, Iványi Béla tiszteletre méltó kezdeményezései ellenére is Zrínyi működésének roppant kiterjedt és sokrétű mivoltához képest nagyon kevés történet. Gondoljuk meg, Zrínyi összes művei – a versek, a prózai művek és a levelek – csak 1958-ban jelentek meg először gyűjteményes kötetben Csapodi és Klaniczay kiadásában. Az ismert anyag is puszta, akkor 1958-ban a 319 levél közül már több mint 50 mellett olvasható, hogy az eredetije elkallódott vagy lappang. A sok forráskritikai problémát okozó úgynevezett nádori emlékirat 1956-ban elégett. És még sorolhatnám a vesztéseket. A kiadott anyag is hiányos, Fabó például Vittnyédy leveleskönyvéből kihagyta a gazdaságtörténeti vonatkozásokat, pedig ez a két kötet levélmásolat Vittnyédynek a hazai és külföldi levéltárakban porosodó anyagához képest elenyésző. Még kísérlet sem történt Zrínyi véleményeinek,

vagy beadványainak összegyűjtésére, amelyek az ebben az időben egymást sűrűn követő tanácskozáson hangzottak el. Nehéz megállapítani döntéseit, mikor egyetlen beszédét sem ismerjük teljes szövegében, csak annyit tudunk – másodlagos források alapján, hogy több, mint tíz alkalommal hallatta így véleményét. S ez természetes is, a szónoklás századában járunk. Az eddigi kutatások is mutatják, hogy legalább ennyire fontos a Zrínyi mozgalmában tevékenykedők, vagy vele valaminemű kapcsolatban lévők iratainak ismerete. A Zrínyihez írott leveleket s a kortársak iratanyagát most kezdjük számba venni. Csak egyetlen példa: Montecuccoli említi, egyik Priorathoz írott levelében, hogy Zrínyinek Európában fizetett rópirat írói tevékenykednek. Igaz vagy nem? S ha igen, kik voltak ezek? Hogyan tartották a kapcsolatokat? Semmit nem tudunk. Pedig következetes munkával fel lehetne tárni.

Hol vannak e nagy nemzetközi vállalkozásban a Zrínyi mellett érvelők, a politikai gyakorlat mindennapjaiban döntéseit, tetteit segítő minősítő vagy gáncsoló megnyilatkozások dokumentumai? És hol az ellenfelek, s az elbarátok írásai? A feltárás technikai nehézségei óriásiak. Porcia herceg néhány Zrínyivel kapcsolatos megnyilatkozását a bécsi Staatsarchiv Porcia gyűjteményéből, a klagenfurti Porcia család levéltárából és az észak-csehországi Nelahozoves Lobkovitz levéltárából gyűjtöttem össze néhány hetes, tehát elmélyült munkára aligha alkalmas kutatások során. Wesselényinek egyik Zrínyi szándékai szerint a vármegyék megszervezését szolgáló kiáltványa a kolozsvári volt erdélyi Múzeum levéltárában maradt fenn.

Röviden: Zrínyi korával, vagyis az 1645–1664. évi török háborúkkal foglalkozó szerencsésebb országok régi és újabb kutatói rendszeresen átvizsgálják Róma, Bécs, Velence, Graz, Madrid, Krakkó, London, Párizs, Isztambul levéltárait. Ilyen igényű kutatások nálunk jámbor óhajok. A magyar történészek munkáját azonban nem végzik, nem végezhetik el mások. Nagyon jellemző példa, hogy Georg Wagner az 1663–1664. évi hadjárat legutóbbi, 1964-ben megjelent monográfiájában bőségesen felhasználta a mainzi érseki levéltár anyagát. Ez az anyag tele van Zrínyi politikájának dokumentumaival, a magyarországi államközi kapcsolatok ügyeivel. A monográfiában ennek nyoma sincs, s Zrínyi sem több itt, mint dühödt, forrófejű katona.

Ma szerencsére mégis már az ellenőrizhető, tehát tudományos alapon beszélhetünk gyakorlati politikáról. Lényegesen többet tudunk, mint húsz évvel ezelőtt, s ez a kutatások szinte robbanásszerű kibontakozásának köszönhető. S most nevek hosszú sorát kellene elsorolnom, ismert történészek, irodalomtörténészek neveit és fiatalok, sőt egyetemi hallgatók nevét. Gondolom, hogy ebben a körben nem szükséges ismertetnem a közismert kutatásokat és a műhelyeket sem. Annyit mégis szükséges hangsúlyozni, hogy valójában a Zrínyi-kutatások címén új típusú, rendkívül széles körű és eredményes forrásfeltáró és elemző munka bontakozott ki. Felöleli az irodalom-, könyvtár-, művészettörténet, a kortárástörténet, gazdaságtörténet, hadtörténet, mentalitástörténet, diplomácia területeit. Megteremtette fórumait: a Zrínyi Kiadó égisze alatt megindult Zrínyi Összes Művei sorozatban, az Akadémiai Kiadó Monumenta Zrínyiana vállalkozásában és a Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék Zrínyi Dolgozatok sorozatában. A „Zrínyi-kutatások jelenség” ma, sok gonddal küzdő tudományos életünkben, több mint örvendetes. Tudománytörténeti súlyt hordoz. Egyrészt megteremtette a talajt a nemzetközi fórumokon már eredményesen kibontakozott, nálunk még sok értetlenséggel küzdő interdiszciplináris módszerek alkalmazására. Másrészt létrehozta a különböző társadalomtörténeti ágazatokban kutatók műhelyét.

Végso soron tehát az új forrásanyag, az új vizsgálati módszerek eredményei, az új meglátások követelik, hogy Zrínyi gyakorlati politikáját újra végiggondoljuk. Mert a politikai kultúrák, gazdasági struktúrák, nemzetközi folyamatok ideológiai, művészeti megfogalmazások összefüggéseiben nézve Zrínyi politikai gyakorlata az eddig ismerthez képest teljesen új optikát kap, új jelentőséget nyer.

1970-ben és 1974-ben a bécsi levéltárakban a Zrínyi család elkobzott bírtokainak iratait, s ezután a Rajnai Szövetség jegyzőkönyveit, kancelláriai iratait, levelezési anyagát számba véve, számomra egyértelműen kiderült, hogy az 1663–1664. évi magyarországi török háború nagy nemzetközi törökellenes szövetség vállalkozásaként bontakozott ki, s Zrínyi Miklós ennek a nemzetközi törökellenes szövetségnek nagyon jelentős, ha nem a legjelentősebb személyisége. Mégpedig úgy, hogy maga mellett tudva a nádor, az országbíró, az érsek és az erdélyi fejedelmek közös segítségét a nemzet államhatalmi szinten vesz részt az országegység megteremtésének kísérletében.

Ez egyértelműen nyilvánvalóvá tette, hogy a régi politikatörténetek alaptételei érvénytelenek, Zrínyi soha nem vélte, hogy a magyarok egymagukban, vagy akár a Habsburgok segítségével kiverhetnék a törököt. Szekfűnek abban igaza volt, hogy „csak a nemzeti önerőre hagyatkozó”, vagy „csak a Habsburgok erejében bízó” országvisszafoglalás egyaránt illúzió. Csakhogy ez nem Zrínyi és a korabeli magyar politikusok, hanem a XIX. századi historikusok illúziója volt, akik a történeti valóságot kevéssé ismerték.

Ugyanakkor lehetővé vált, hogy az addig ismertnél sokkal pontosabban rekonstruáljuk a gyakorlati politika lépéseit és feltárjuk számos addig ismeretlen részletét. Megállapítsuk működési mechanizmusát, társadalmi dimenzióit és külkapcsolatait. Egyértelműen kiderült, hogy Zrínyi nem magányos politikus, párhívek, munkatársak, csoportok veszik körül. Magyarok és nem magyarok. Olyanok is, akiket addig csak ellenfeleinek láttunk.

Következésképpen a politikai cselekvés tengelyei mások, mint ahogy eddig látszott. Zrínyi gyakorlati politikáját csak részben ismerjük, ha a szűkre fogott Habsburg–magyar–török relációkban vizsgáljuk. Régiókban, legalábbis Közép-Európa és Keleti térségeinek régióiban kell gondolkoznunk – beleértve a török háborúk révén Velencét és a Balkánt is. Bizonyítható, hogy Zrínyinek Erdéllyel kapcsolatos akcióit sem csupán érzelmek, hanem mindenekelőtt ebben a nagyobb régióban gondolkodó racionális politikai megfontolások szülték.

Zrínyi gyakorlati politikájának leírásában használt hagyományos fogalmakat az utóbbi időben kevéssé használja a tudomány, bár vulgáris, sematikus művekben még gyakran előfordulnak. A „Habsburg-barát”, „Habsburg-ellenes”, „törökellenes”-politika, „aulikus-politika”, a „katolikus-politika” fogalmi túl szűkké váltak, az új forrásanyagból kibontakozó ismeretekkel szemben merevekné bizonyulnak. Nem foglalnak egységbe, hanem inkább kirekesztenek. Nem elég tágasak, hajlékonyak a politikai gyakorlat olyan természetes térreumai átfogására, mint a diplomácia, a gazdasági, társadalmi döntések sora, vagy a vallási tolerancia megvalósításának, a társadalmi érdekesség létrehozásának napi, de egységes koncepcióba illeszkedő lépései. Arra sem alkalmasak ezek a hagyományos régi fogalmak, hogy rendszerbe foglalják Zrínyi nagyszabású politikai működésének másfél évtizedét.

Ismeretes, Zrínyi többször megfogalmazta „reformáljuk magunkat”, „szabjunk már rendet dolgainknak”. A reformpolitika gyakorlata Zrínyi korában már nevezetes közelebbi és távolabbi hagyományokra tekinthet vissza.

Európában a XVI–XVII. század a reformok kora is. Két nagy területen zajlott. Az egyik az országok belső viszonyait, a másik az európai államhatalmak egymáshoz fűződő kapcsolatait ölelte fel. A kettő szorosan össze is függött egymással, hiszen a politikai, gazdasági és a gondolkozás, műveltség, vallás szférái szorososan áthatották egymást. Az ismert megállapítás, hogy Európa a török hódításra reformok sorozatával felelt úgy is igaz, hogy az Oszmán Birodalom támadásait feltartóztatni, majd visszazorítani csakis a megújuló Európa tudta. Az abszolutista államrendszerek kialakulása, a racionális természetismeret, a törökellenes nemzetközi szövetségek megteremtésének próbálkozásai az új típusú kereskedelemmel együtt a reneszánsz, a reformáció és ellenreformáció korában mindmennyi feltételei voltak, hogy a keresztény világ fölébe kerekedhetett a mohamedán világnak.

Magyarországon maga a fogalom a „reformatio regni” régen ismeretes és tartalma az évszázadok folyamán sokszor és sokat változott. Zrínyi felfogásában a „reform” fogalma a történeti körülmények folytán nem a régi állapotok visszaállítását célozta, noha célja az országegyesítés volt. Mivel tudták, hogy az országegyesség megteremtése csakis nemzetközi szövetség török elleni háborújával valósítható meg, a gyakorlati politika tengelyében is mindvégig ennek a nemzetközi török háborúnak a kirombanása állt. A korszerű magyar állam – vagyis a közös cselekvésre képes politikusgárda, a háború terheit viselni képes társadalom és országos érdekvédelemre alkalmas hadsereg – feltétele a változásnak, de egyben biztosítéka is, hogy a háború a változás – miként sokan sokszor megfogalmazták – „ne okozza végső romlását a magyar nemzetnek”.

Zrínyi döntéseit vizsgálva nyilvánvaló, hogy a gyakorlati politika nála tettek politikája. Korának felfogását követte, amikor úgy látta, nem alkalmazkodni, nem újraprendezni kell a dolgokat, hanem új megoldásokat keresve mindig csinálva valamit, valami többletet kell hozzáadni a meglévőhöz. Érdekes ebből a szempontból vizsgálni Zrínyi személyiségét. Nagyon is tudatában van az irdatlan nehézségeknek. Nem áltatja magát. Mennyi tapasztalat rejlik egyetlen rövid kijelentésében: „sed ego frustra clamo” (1664. március 19.) De ugyanakkor számol vele, hogy nem lehetetlenre vállalkozik. 1664.

május 9-én írja a Belső-Ausztriai haditanács elnökének és tanácsosainak Grazba a Kanizsa alatti táborból: Neki is vannak a helyszínen nehézségei és gondjai, de ezeket nem azért írja, hogy felpanaszolja, ezeket meg akarja oldani, a megoldhatatlan nehézségeket pedig elviseli. Megint csak a tettek értékrend-szerében gondolkodó politikusra jellemző az ismert állásfoglalása: A jó kormányzást nem a törvények sokasága, hanem az alkalmas törvények végrehajtása jellemzi. Cselekvő politikára kényszerítette már maga a feladat is.

A török hódításra társadalmi, gazdasági, technikai, eszmei reformok sorozatával felelő Európában az Oszmán Birodalom európai hatalmának megtörését szorgalmazó javaslatok a nemzetközi török-ellenes szövetség érdekében ugyancsak a reformok, a megújulás gondolati tengelyére építették fel elképzeléseiket. Erazmus „Utilissima consultatio de Bello Turcis . . .” (1530) című vitairatára ez éppen úgy jellemző, mint Sully javaslatára (1607). A névtelen ferencendi szerzetes „Anschlag wider die Türken” című műve ugyanúgy a megújulás szükségét hangsúlyozza 1518-ban, mint Turrene Oratioja 1663-ban. Ismertetésük és még inkább elemzésük külön tanulmányt igényelne. Valamennyi javaslat felöleli a gazdaság, a hadsereg, a diplomácia, a vallás kérdésköreit sok egyébbel együtt. A gondolkozási mechanizmusok, példatárak érzékeltetésére csak röviden idézem Busbequius egyik nagyon sarkított véleményét. A megújulás szükségét, többek között a következő példával érzékelteti. Amikor Európában feltűnt a két új, addig ismeretlen kór, a forróáz és a francia betegség, a széltében hosszában vándorló orvosok megpróbálták a szokásos, ismert, régi gyógyszerekkel gyógyítani és megfékezni, de semmire nem mentek vele. Azután sok ember pusztulása árán rájöttek, hogy teljesen új gyógyszerekre van szükség és ezek hatásosnak is bizonyultak annyira, hogy az új betegségeket a gyógyítható betegségek közé szorították. Az orvosoknak ezt az eljárását tarthatjuk mi is követendő példának – írja Busbequius – mivel a török ellen hiába használtuk a régi szokásos fegyvereket és eljárásokat, egészen új koncepciót, haditervet, hadviselési módozatot, az új baj ellen az eddigieknél hatásosabb szereket, jobb eljárásokat kell kieszelnünk.

Nem Zrínyi az első magyar politikus, akinek reform kezdeményezései a nemzetközi törökellenes szövetség érdekében nemzetközi fejleményekkel összefüggésben bontakoznak ki. De ő az első, aki társaival együtt a belső megújuláson munkálkodva tevékeny alakítója lehetett a nemzetközi szövetség megvalósításának is.

Hol vannak a kezdetei Zrínyi pályáján ennek az átfogó értelemben vett gyakorlati politikának?

Általános volt az a nézet, hogy Zrínyi viszonylag későn, 1655-ben kapcsolódott be a magyarországi politikába, s csak 1663–1664-ben nyílt rá alkalma, hogy nagyobb vállalkozás keretében harcoljon a török ellen. Az újabb történeti vizsgálatok, és „A lírikus Zrínyi” idevágó eredményei egyértelműen bizonyítják, hogy már a Szigeti Veszedelem sem a magányos költő lelkesítő szózata csupán. Zrínyi programja már ekkor határozott politikai mozgalom sodrában, országos célt szolgált.

1648 döntő jelentőségű év az új gyakorlati politika kibontakozásában. Számolva a westfáliai békével és a három éve dúló török–velencei háborúval nemcsak Zrínyi, hanem elég sokan – mint például az ifjú erdélyi fejedelem, II. Rákóczi György is – úgy látják, hogy Európa hatalmai hamarosan közös erővel a török ellen fordulnak. Zrínyi jó helyzetfelismerését és kezdeményező készségét többek között a Batthyány-levéltár Memoriabilia gyűjteményében fennmaradt iratok bizonyítják. Ezek a levelek azért fontosak, mert segítségükkel megragadható a program és a gyakorlati politika között oly sokáig hiányzó láncszem. Zrínyi 1648 tavaszán és nyarán számba veszi a nemzetközi körülményeket, már számol Velencével – ami a továbbiak szempontjából is nagyon fontos. Írásait a kezdeményezés, az újat akarás igénye hatja át. „Mi nem kicsin emberek vagyunk . . . nagy vízben kell halásznunk és nagy fába kell vágnunk az fejszénket, az mely ellenségünk romlásával nagy hírrel dűljön le”. Másutt már kifejtettem, hogy e leveleknek több gondolata már beépült a Szigeti veszedelem strófáiba. Témank összefüggésében lényeges, hogy gondolatai, megfogalmazásai – **nemegyszer** szóról szóra – későbbi írásaiban is megtalálhatók. Nevezetesen a Montecucoli ellen írott rőpiratában és a Török Áfiumban. Sőt kimutathatóak olyan írásokban, programiratokban is, amelyekről bizonyítható, hogy Zrínyi környezetében, vagy e mozgalomban részt vevők közreműködésével keletkeztek. Mint például az *Opinio* (1661) a Vortrag, a Rajnai Szövetség 1663. október 31-i gyűlésén előadott javaslat, vagy több nádori irat (1663–1664) s az *Elmélkedés* (1664–1665 eleje), amelyekre még visszatérek.

Zrínyi már 1648-ban sem csupán magányos magyar próbálkozásként számolt a török elleni háborúval, hanem nemzetközi szövetség összefüggéseiben gondolkodott. Kimutathatóak kapcsolati Erdéllyel, Velencével és Rómával. Filep Stanislavovics püspök 1648 május 26-án Rómában kelt és Zrínyinek címzett leveléből néhány részlet régen ismeretes. Mégis érdemes az egészet feleleveníteni és néhány eddig figyelembe nem vett részletét idézni: „Igen felmagasztaltatott és mind az széles világon hirdettet urnak – s a szívszorító jelző – szerencsés Bánnak, Zrínyinek”. Megírja, hogy ő Trákia és Nagy Bulgária választott püspöke „mely tartományok nagyságos vitéz úr vannak török pogány hatalma és Sárkány birodalma alatt”. Kifejti, hogy ezek az országok szabadságukat eleik gondatlansága, a gondviselés hiánya miatt és azért veszítették el, mert hiányzott a belső egyetértés. A bolgárok, „a dicséretes trakok, a vitéz rácok a boszniai urakkal együtt egymás ellen harcoltak” és amikor jött napkeletről a török nem segítették egymást. Elmondja, hogy török csalját téve fejére volt kénytelen Rómába menni, és útközben mindenütt Zrínyit hallotta dicsérni. Reményeit így fejezi ki:

„az Ur Isten álgya fölséges Uraságotat és tartsa, erősítse vitézi jobb kezedet, hogy ki gyomláshad, az pogány nemzetséget az mi földünkéből és megterjesztsed (megteljesítsed) az mi keresztényi szent hitünket, minket is nyomorultakat az ő (ti. a török) rabságából ki szabadíts, az mint szent Judit az Isten népét kiszabadította Holofernestől...” „áldjon meg téged Judit gyorsaságával és bátorságával, David erősségével” stb. „és valamiképpen Moyses vesszővel, ugy te is fényes és éles fegyvereddel gyalázhad, veszthed és le nyomjad az pogány török hatalmát...” Isten „ő Szent fölsége magasztallion tégedet és jobbitsa előmeneteledet a Világon...” S végül a befejezés: „Alázatos, és a te szerelmed lángjában fel gerjesztett Stanislavovics választott püspök nagy Bulgáriában és Trákiában írtam szerelmed kedvéért”. Végkicsengésben összevág az Adhortatio ajánlásával (1650). Az eposz sokat idézett sorának a nemzetközi figyelem értelmében is konkrét tartalmat ad: „Mindenfőlől ránk néz az nagy kereszténység” (IV. 24.).

Az 1640-es évek magyar politikai pártcsoportosulásai az utóbbi időben egyre inkább a történések érdeklődési körébe kerültek és számos új összefüggését tárták fel. Ma már tudjuk, hogy sok olyan mozzanat, amit régebben Zrínyinek tulajdonított a kutatás, már korábban feltűnik. Így például a török kiűzésének előkészületei, az erdélyi fejedelem és a királyságbeli főurak újszerű kapcsolata, vagy a francia, a lengyel orientáció kezdete Zrínyi politikai fellépése előtti időkre nyúlnak még vissza. A nemzetközi törökellenes összefogást, a krími tatárok lekötésének szükségét, az ország belső viszonyainak megreformálását, a hadsereg, a határvédelem korszerűsítését szorgalmazó gondolatok és javaslatok sem az 1650-es években tűnnek fel először.

Mi az a többlet, amit Zrínyi hozott 1648–1650-ben? A fiatal főúr személyében szerencsésen találkoztak össze az országegység megteremtésére készülő korszak politikusainak elvárásai. A Zrínyi név nemzetközileg ismert, a törökkel szembeszegülő keresztény Európa legnemesebb hagyományát hordozza. A Zrínyi-birtokok fekvése és gazdasági ereje kulcspozíciót biztosít a török elleni védelem megszervezésében. Ebben az időben a legnagyobb magyarországi birtok hozadékával is durván összevetve a Zrínyi-birtokon mutatható ki a legnagyobb jövedelem. E birtokokon a mezőgazdaság, ipar és kereskedelem ágazatait, egymáshoz való arányait tekintve a kor legkorszerűbb gazdálkodását valószínűsítették meg. A család eleven gazdasági kapcsolata Velencével 1645 után, a velencei–török háború kirobbanása után új jelentőséget nyert. A két Zrínyi fivér katolikus, kiemelkedően jó katona s Miklós elnyeri a magyar királyság harmadik főméltóságát a báni méltóságot. Ez azért is fontos, mert a báni kerület végvárrendszere a báni hadsereggel együtt viszonylag független. Megérne behatóbb tanulmányozást, hogy 1645 után a Zrínyiek velencei faktor-hálózata miként lesz politikai kapcsolatok hordozójává. A török háború feladatait mérlegelő Európában a magyar ügy nemzetközi beágyazottsága Zrínyi fellépésével lesz nyilvánvaló. A híres sor, a „szablyám élivel” írt „örök hír” nem kevesebb, minthogy megfogalmazta tetteivel is: a keresztény Európa érdeke és Magyarország érdeke azonos. Erdéllyel, Lengyelországgal, a franciákkal, Rómával és főleg a szervezkedésben döntő jelentőségű Rajnai Szövetséggel már nem egyedül Zrínyi épített ki kapcsolatokat. Lényege azonban, hogy a nemzetközi szövetség megteremtésének gyakorlati munkájához Zrínyi írásai mintegy forgatókönyvül, gyakorlati politikája pedig ösztönzésül szolgáltak. Az *Opinio* javaslata 1661 elején rendkívül nagy nemzetközi visszhangot keltett. A velencei követ, Molin egyenesen azt írja, hogy ő sugallotta, pedig erről szó sincs.

Hogyan lehet külkapcsolatokat államhatalmi státus nélkül bonyolítani? Már 1648-ban feltűnt Zrínyi körül egy politikai párt halvány körvonala.

1663 őszén pedig Zrínyi öntudattal írhatta János Fülöpnek a Rajnai Szövetség elnökének: „Én aki ennek az országnak első minisztere vagyok . . .”

Hogyan szerveződött ez a csoport, hogyan dolgozott?

Stanislavovics levelét például Zrínyi elküldte Batthyány Ádámnak, de bizonyítható, hogy ismerte Lippay és Wesselényi is. Az eposz XIV. énekében Zrínyi megnevezte elvbarátait. A Syrena kódex másolatban – amint Kovács Sándor Iván legutóbb hangsúlyozta – némileg más összetételű ez a kör, mint a megjelent kötetben. A kódexben Lippay, Batthyány, Esterházy László, Csáky László, Nádasdy Ferenc, Homonnay Gyurkó neve olvasható. A kötetben Zrínyi Péter, Batthyány és Wesselényi, aki már ekkor megkapja Zrínyi Miklóstól az „országunk oszlopa” megtisztelő minősítést. A lényeg mégis az, hogy valamennyien az 1650-es, majd az 1660-as évekbe forduló évtized politikai mozgalmainak kulcsszemélyiségei. Ellentéteikről eddig is sok szó esett. A politikuskárda összetétele a 15 év folyamán sokat változott. Együttműködésük kialakulása nem egyszerű, nem egyenes, nem töretlen folyamat. Munkájuk néhány jellegzetessége azonban már jól nyomon kísérhető. Következtesen megszervezik például a politikai kulcspozíciókat, fontos pontokra híveiket teszik. A kapcsolatokat a második vonalbeli gárda bonyolítja le. Vittnyédy mellett Mednyánszky, Klobusiczky, Bory Mihály és még sokan mások. Benevezik a végváras kapitányait, vannak híveik a városok gazdag polgárai között. (Weber János). A szervezkedés fontosabb állomásai ugyancsak megállapíthatók: 1652, 1655, 1657–58, 1660 és 1661-januári tanácskozás.

A gyakorlati politika racionális voltának legjobb próbája, hogy mennyiben épül a helyzet józan felmérésre. 1648-ban Zrínyi az ország helyzetét tömören így jellemezte.

„Az neve van inkább országunknak, hogyses valósága”.

A lényeg a későbbi, az országos viszonyokat részletesen taglaló írásokban is ugyanaz. De a részletes helyzetelemzések segítenek megvilágítani Zrínyi szűkszavú jellemzését. Az *Opinio* részletesen taglalja az ország gazdasági viszonyait. Hangsúlyozzák a magyar tanácsosok, hogy 1661-re a gazdaság-földrajzilag egymásra tált, egymást kiegészítő területek elszakadtak, elszigetelődtek egymástól: A legjobb minőségű búzát termő Alföld elvesztését követi Várad, Bihar vármegye, és végveszélybe jutott az egész Hegyalja. Hangsúlyozzák, hogy a bortermeles is kárát vallja, ha a szőlővidék elszigetelődik a bányavárosoktól és Erdélytől. Követjelentésekből, a kamarai elnök írásából tudjuk, hogy a magyar főurak és nemesek, s városok a kereskedelmet az élet legfontosabb feltételének tekintik, s az elszigetelődés Európától számukra a vég. Az „ország valósága” fogalmába szerintük beletartozik a népességszám, az intézményrendszer és a társadalom különböző rétegeinek, csoportjainak érdekei kiegyensúlyozására, a belső nyugalom fenntartására képes erős államhatalom. Azért „alig” valóságos már szerintük az ország, mert védelmi rendszere elavult, maradék katonasága lezüllött, politikai intézményeit megnyirbálták, a haza fiai kezéből kivették az országos ügyeket, a lakosság kezéből kicsapták a kereskedelmet, a gazdagodás legfőbb módját, és a belső ellentétekkel gyötört társadalom kormányozhatatlanná vált.

Az „ország valósága” számukra nem pusztán területi kérdés, hanem beletartozik a múlt és még inkább a jövő. Sajnos nincs idő, hogy ezt az „ország valósága” fogalmat rendkívül magas színvonalon megfogalmazó irodalmi, művészeti, elméleti alkotásokról szóljak. Sehol másutt a XVII. században, de még a XVIII. század folyamán sem látjuk, hogy fogalmi kincs, asszociációs rendszer, történetiszemlélet és képzeletvilág tekintetében sok vonatkozásban azonos, vagy egymással összezsengő művek ilyen nagy számban és kvalitásban születnének meg, mint ebben a rövid és zaklatott másfél évtizedben. Az *Obsidio Sigetianá-n* kívül Nadányi János *De Jure Pacis* (1661) disszertációja éppen úgy ide tartozik, mint Nádasdy *Mauzóleuma* (1664) vagy a Marssal-társolkodó Murányi *Venus* (1664) és Bethlen Jánosnak Európát az erdélyi helyzetről tájékoztató 1663 és 1664-ben két kiadást megélt műve.

El kell hagynom a hadszervezés részleteit, azokat a tényeket, amelyek beszédes bizonyítékai, hogy már jóval 1663 előtt következetesen készültek a török elleni támadó háborúra. Szívesen szólnék kölcsönökről, pénzügyletekről, élelmiszerraktárok építkezéseiről, fegyvervásárlásról vagy például arról, hogy Rottal János jelentése szerint mennyit áldozott az ország Montecuccoli hadjáratára. Az eredmények szinte lépésről lépésre épülnek egymásra: a hadseregszervezés reformjai, ágyúrendelések s 1662-ben Lipót császár elfogadja és jóváhagyja, hogy magyar hadsereget állítsanak fel. 1663 elején az udvar

ba befutó kémjelentések többek között arról is tájékoztatnak, hogy Velence közvetítésével Zrínyi ezer puskát kapott. 1663 szeptemberében a vatti hadimustrán kiadott intézkedések már a hadsereg egészét átfogó intézkedésekről tanúskodnak.

Nem szólhatok a rendkívül nagy ellenállású társadalmi közegekről. Tévedés lenne azt állítani, hogy Zrínyit a magyarok között mindenki szereti. Vannak kemény bírálók és közönyös kerékkötők. Legtöbb nehézséget a nagyhangú buzgólkodók okozzák, a közös elhatározások az 1655, 1659 és 1662. évi országgyűlési előterjesztésekben és törvényekben nyomon kísérhetők. A törvények végrehajtása a nádori utasítások és a vármegyei jelentések szerint szinte leküzdhetetlen nehézségekbe ütközik. Szokás volt régen az „Udvar rosszakaratát” emlegetni. Ez így megfoghatatlan kategória. A kulcsszemélyiségek konkrét döntéseit vizsgálva világosabban látjuk a valóban nehéz közeget. Von Spiek altábornagy például 1664. március 25-én, tehát kritikus napokban a következőket írta Grazból Lobkovitz hercegnek, a Haditanács elnökének: Rövid időre most a Haditanács engedélyével Badenbe utazik gyógyfürdőzésre. Igaz, hogy Zrínyi gróf néhány héttel ezelőtt segédcapatokat kért tőle, de úgy látja, hogy Zrínyi gróf kérése nem nagyon komoly. Különbön is úgysem tudott volna annyi lovat vagy lovaskatonát adni, amennyit a gróf kért. S ha a helyzet úgy alakul, a segédcapatokra mégis szükség lenne, kérjenek mindenekelőtt a bajoroktól.

Beszélnem kellene a jobbágypolitika szinte naponta megvívott apró, de mégis lényeges eredményeiről. „A jobbágyot, ha használni akarjuk védeni kell” jelentette ki Zrínyi. Ez az abszolutista államok jobbágypolitikájának lényegét kifejező nézet a gyakorlatban sokféle változatban valósul meg. Fontos összetevője a nemesség tehervállásának, adózásának követelménye. Az országgyűlések többször törvénybe foglalják, de csak 1661-ben és 1663-ban tudják néhány vármegyében megvalósítani. Összességében a gyakorlati politika apró részletei, pl. a külkapcsolatok, a hadsereg átalakítására tett kísérlet, a horvátországi, majd az 1661. évi Tisza vidéki mozgalmak megszensesítése, a Tiszanánási eset, a katonaság ellátását szolgáló erőfeszítésekkel együtt arra vall, hogy békésebb körülmények között, ha hosszabb idő áll Zrínyi rendelkezésére a gyakorlati politikában is valóban fejedelmi életművet hagyhat maga után.

Befejezésül néhány szó: hogyan alakult a gyakorlati politikában a Habsburg–magyar viszony. Többértű, árnyaltabb, mint ahogy eddig ismertük. Mint napot az árnyék követi a gyorsan változó nemzetközi erőviszonyokat. Tudjuk például, hogy a Titkos Tanács elnöke Porcia herceg és Zrínyi között régi ellentét állt fenn gazdasági, kereskedelmi érdekek miatt. 1660-ban Porcia a birtokai szempontjából előnyös Trieszt kikötő kiépítését még előbbrevalónak tekinti, mint az ostromlott Várad felmentését. 1661-ben a Zrínyi-útvár építése körül támadt páratlan bonyodalmakban mégis Zrínyit pártolja. Álláspontját vizsgálva azokra a máig nyitott kérdésekre is választ kapunk, hogy miért lett ez a – Montecuccoli által „birkaakol” -nak becézett vár – a Habsburg–török diplomáciai tárgyalások egyik fő kérdése és miért szakadt miatta két pártra az udvar. Korántsem csak azért, mert a békemegegyezés ellenére épült fel a vár, eredetileg a török által kiszemelt területen. Valójában a Porta távolabbi hadászati elképzeléseit zavarta. Isztambul úgy tervezte, hogy a szárazföldről hátbatámadja Velencét és ebben az időben már tárgyalásokat folytatott az udvarral, hogy engedjen át török csapatokat Stajerszág és Karinthia érintésével Friuli irányába. Zrínyi-útvár stratégiai jelentősége nemcsak abban állt, hogy Muraközt Stajerszágot és Karinthiát védte, hanem ezt az átvonulási tervet is keresztülhúzta, s közvetve tényező a török–velencei háborúban. Így értjük meg, hogy 1662-ben az országgyűlés ideje alatt miért írja alá a császár a spanyol párt követelésére a Zrínyi-útvár lerombolását elrendelő parancsot. Miért kap utasítást 1663 elején Ali pasa, hogy szállja meg Zrínyi-útvárt, ne rombolja le, hanem foglalja el. Majd 1663 áprilisában Köprülü ultimátuma ismét így hangzik: mondjanak le Zrínyi-útvárról. S ugyanakkor Velence szeptelyt szavaz meg a vár megerősítésére.

Tudjuk, hogy Velencét szárazföldről megtámadó török csapatok átengedésének tervét a stajerszági és karinthiai birtokosok ellenezték leghevesebben. Közöttük volt Porcia herceg is. Ez természetesen nem zárta ki, hogy Porcia tüzzel-vassal védje a Habsburg–török békét, s a végveszély órájában legfeljebb a védelmi háború kockázatát vállalja. Sok egyéb között az a kijelentése, amit a velencei követ szerint a királyi kápolnában mondott 1661 tavaszán, jól jellemzi, mennyire tisztában volt Zrínyi politikájának tétjével. „Illetlen dolog – mondotta –, hogy Zrínyi két tehén elhajtásával felforgassa az egész világot.” Ez nem 1663 tavaszi portyájára vonatkozott, mint a kijelentést 1663-ra datálva Széchy Károly vélte. És nem is holmi lekcisinyítés rejlik a „két tehén elhajtása” minősítésben. Ellenke-

zöleg a klasszikus műveltségű Porcia Hermes-szel példázódik és tudja a kirobbanó háború világfordító horderejű lehet.

Megint más tényezők játszottak közre Pucheim és Zrínyi kapcsolatában. Pucheim 1663 végén emlékirataiban fejtette ki, hogy miért nem lehet Montecuccoli a török háború hadvezére. 1664 tavaszán a regensburgi gyűlésen a hadjárat fővezérének személye körül folyó vitában Auersperg herceg – akiről újabbat is tudjuk, hogy 1655-ben Zrínyivel majdnem kardra mentek egymással – Montecuccoli ellenében a Zrínyire voksolókkal szavazott, sőt egy részleteiben sajnos máig nem ismert beszédben fejtette ki, hogy Zrínyi a példa.

Ezeknél a részleges érdekvényesítő taktikai változásoknál sokkal lényegesebb a magyar politikusok stratégiája. Meggyőződésük: a nemzetközi törökellenes szövetségben a Habsburg-birodalom nélkülözhetetlen. Irtózatosságot okoztak az ellátatlan császári katonaság pusztításai és az ellenreformáció miatt már már robbanással fenyegető társadalmi feszültségeket. Sőt Lipót főherceg királlyá választása 1655-ben, s annak a kötelezettségnek a kicsikarása, hogy még életében kiveri a törököt Magyarországról, több más tárgyalással együtt arra vall, hogy az országos ügy érdekében a magyar politikusok készek méltányolni a dinasztia igényeit. A török háború kirobbantása kérdésében azonban végig következetesek. Ebben az ország és a Habsburg birodalom érdekei ellentétesek. Helyesebben a spanyol párt álláspontja szerint, amíg Spanyolországnak Portugáliával kell harcolnia és az osztrák Habsburgok nyugati határait Franciaország fenyegeti, az oszmán hatalommal nem keveredhetnek háborúba. Magyarországnak pedig létkérdése, hogy kiűzzék a törököt, amint Zrínyi és kortársai többször megírják. A végső necessitás a békés élet igénye egyszerűen megköveteli, hogy megszabaduljanak a megosztottságtól, az állandósult háború állapotától. A magyar politikusok új eljárása Zrínyi kezdeményezésére, hogy Lipót császár kifejezett tilalma ellenére is tárgyalnak külföldi országokkal, részben az erdélyi fejedelmek kitaposott diplomáciai útjain, részben saját megbízottjai segítségével. Főleg pedig minden erővel igyekeznek nyílt háborúba rántani a Habsburg birodalmat és a török Portát. Mindent kockáztatnak.

A XX. századból visszatekintve eszközeik nem mindig szerencsések vagy rokonszenvesek. Az áldozatok nagyok. Elvész két erdélyi fejedelem, elvész Érsekújvár és Várad, vármegyényi területek pusztulnak el.

Mégis 1664 februárja kettős győzelem: Európa az északi hidat felégető Zrínyit ünnepli. Magyarország vármegyéi és városai a Rajnai Szövetség elnökének nádori közlemény kíséretében megkapott hivatalos nyilatkozatából tudják meg, hogy nemzetközi szövetség alakul, támadó háború indul a török ellen.

Mi az, ami elveszett és mi az, ami megmaradt? A háborút a szövetségesek megnyerték, a békét Magyarország megint elvesztette.

Tudjuk, nagy jelentőségű történelmi események idejét csak nagyobb időhatárok között szabják meg a fejlődés törvényszerű folyamatai. Zrínyi politikája azt bizonyította, hogy a magyar politikai gyakorlat 1650–1664 között képes volt önálló cselekvésre, komoly lépéseket tett a széthulló ország belső egységének, anyagi erőfeszítéseinek, korszerűbb berendezkedésének érdekében. S hathatósan közreműködött a nemzetközi törökellenes szövetség létrehozásában, az országgyesítő támadó háború megindításában.

Néhány egykorú forrás az 1699. évi karlócai békével záródó török háborút 1657-tel, más 1645-tel kezdi. 1648–1664 rövid másfél évtized belső reformpróbálkozásait a török kiűzése után más feltételek között egész generációk próbálják majd megvalósítani.

PANEGYRICUS ÉS EPOSZ

Zrínyi és Cortesius

Régóta tudjuk, Marót Károlytól, hogy Zrínyi eposzának példái között Ovidius *Metamorphoses*-e is szerepelt, Marót azonban közelebbi vizsgálatokba nem bocsátkozott, csak a *Syrena*-kötet Peroratióját és az Ovidius művét záró, önmagának költői halhatatlanságot jövendőltő toposzt vetette össze.¹ Ha azonban összehasonlítjuk Ovidius „*carmen perpetuum*”-ának és a szintén tizenöt énekből álló Zrínyiásznak felépítését, akkor felülő hasonlóságot találunk. A római költő művének első öt könyvében istenek, középső öt könyvében félistenek, azaz héroszok, utolsó öt könyvében pedig emberek csodás átváltozásait adja elő. Így a Chaossal induló mű Julius Caesar istenülésének, vagyis csillaggá változásának legendájával ér véget; a veszélyeztetett és zavarba került világrend így jut el az újra elnyert aranykori béke boldog állapotában. Zrínyi a maga keresztény módján szintén káosszal kezdi eposzát, hiszen a földre tekintő Isten a kiválasztott magyar nemzetet olyan kaotikus állapotban leledzőnek találja, amely az egész világrendet veszélyezteti. A végén pedig, Zrínyi Mikló engesztelő halálával és mennyei megdicsőülésével a világrend helyreáll, az aranykor magva el van vetve. Ennek megfelelően az eposz is három élesen elkülönülő részre, háromszor öt énekre tagozódik. Az ötödik ének végén Zrínyi emberként, mégpedig Istennek elkötelezett, s Isten végzésébe belenyugodott, halálra szánt férfiként jelenik meg. Így búcsúzik fiától:

„Nem mienk az lélek, hanem az Istené,
Te fogsz-é kedvedre sáfárkodni véle?
Tarts meg, fiam, magadat nagyobb szükségre,
s szegény romlott hazádnak jobb üdejére.

Szükség, hogy én itten végezzem napomat,
Mert Isten rendelte itt végső órám,
Most utolszór mutatnom kell mivoltomat:
Kövessed, mikor kell, te is nagy próbámat.”²

A második nagy egység, a tizedik ének végén Zrínyi úgy jelenik meg mint hérosz, emberfeletti hős, akit harcában a kaszás halálhoz, diadalmas megtérésében a barlangjába visszatérő oroszlánhoz hasonlít a költő.³ Végül a harmadik harmad, illetve az egész eposz végén Zrínyi megdicsőül, mártírként az égbe emelkedik. Tehát az ovidiusi isten–félisten–ember sorrend megfordul, lesz belőle ember–félisten–(azaz hérosz)–megistenült hős.

Ovidiusnál azonban nincs központi hős. Zrínyi, a költő viszont egész eposzát Zrínyi, a szigetvári hős emberfeletti alakjára boltozza, Zrínyizhez képest a többi hős, akár a magyar, akár a török táborban

¹ MARÓT Károly, *Bevezetés in A kétezer éves Ovidius*. Szemelvények a költő műveiből. Bp. 1957. 42. Marót zárójelben hozzátéveszi: „(Különben nemcsak magyar, hanem általános szempontból gyümölcsöző feladatnak tartanók Zrínyi mint eposzköltő és a *Metamorphoses* mint eposz' egymáshoz való viszonyulását közelebbről megvizsgálni)”. – Tanulmányom vitáján Havas László teljes joggal felvetette, hogy Vergilius *Aeneis*-ének hármass felosztása is hathatott Zrínyire. Az *Aeneis* szerkezetéről vö. e sorok írójától: *Vergilius Aeneis in Vergilius: Aeneis*. Ford., előszó és névmutató: KARTAL Zsuzsa. Utószó és jegyzetek: SZÖRÉNYI László. *Kozmosz Könyvek*, Bp. 1987. 341–354. 1.

² *Gróf Zrínyi Miklós művei*. Kiadja NÉGYESY László. Első kötet. Költői művek. Budapest, 1914. (A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtára, XIV/1.). 179.

³ 1. kiad. 255–256. 1. 103–106. versszak.

foglal helyet, nem tekinthető egyenrangúnak. Ezzel a beállítással a vergiliusi példán is túlhalad, mert hiszen Aeneas – bármennyire központi szerepet is tölt be – a maga végzetes elrendeltettségében sem emelkedik annyira a többi hős fölé, mint Zrínyi. Természetes, hogy Ovidiustól hőeszmenyt nem vehetett, az azonban már magyarázatra szorul, hogy a magyar költő miért értelmezi így módon a maga – egyébként a vergiliusi normához igazított – központi hőst.

A főhősnek mint az isteni küldetés egyedüli letéteményesének ennyire az előtérbe helyezése magán viseli a késő antikvitás legnagyobb költőjének, Claudianusnak és műfajának a panegyricusnak a hatását. Claudianus összes művei megvoltak Zrínyi könyvtárában.⁴ A lehetséges hatás részletes vizsgálatát akkorra kell halasztani, amikor a Zágrábban őrzött könyvgyűjtemény korszerű feldolgozása napvilágra kerül. Addig is azonban fel kell hívnunk a figyelmet egy olyan humanista panegyricusra, amelyet Zrínyi ismert, sőt aláhúzásokkal is ellátott. Ez a mű Alexander Cortesius, azaz Alessandro Tommasso Cortese: *De laudibus bellicis Matthie Corvini Hungariae regis* című dicsőítő költeménye.⁵ Cortesius – mint Havas László tisztázta – 1487. augusztus 7-e, azaz Bécsújhely elfoglalása és 1488 áprilisa, azaz azon időpont között írta művét, amikor Ancona városa kitűzte a magyar zászlót, és ezzel Mátyás fennhatósága alá adta magát.⁶ A Zrínyiással való koncepcióbeli hasonlóságot már Florio Banfi észrevette 1937-ben, de ez a megállapítás visszhangtalan maradt a Zrínyi-szakirodalomban.⁷

Zrínyi Miklós könyvtárában megvolt – illetve Zágrábban ma is megvan – Bonfini műve Zsámboki-féle kiadásának 1606-os, Hanauban nyomott változata.⁸ Zsámboki a mű függelékében – többek között – közli Cortesius munkáját is, mégpedig az Obsopaeus-féle, Hagenauban 1531-ben megjelent kiadás alapján.⁹ Ezzel mintegy megkoronázza összeállítását, amelyben Cortesius költeménye után már csak Zsámboki saját epigrammái következnek, valamint kronológiai összefoglaló.¹⁰ Monok István, valamint Orlovsky Géza jóvoltából – Font Zsuzsa közvetítésével – beletekinthettem a Zrínyi könyvtár részletes feldolgozásának kéziratába, innen tudom, hogy Zrínyi három helyen is tintával aláhúzta Cortesius egy-egy sorát.

⁴ Zrínyi könyvtárjegyzékében a „VIII. Poetae Latini” szakasz 34. sz. tétele: C. L. Claudiani quae extant, Heinsius Daniel recensuit ac notas addidit. Accedunt quaedam hactenus non edita.” 1.: *Bibliotheca Zrinyiana*. Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrinyi. Wien. 1893. Verlag von S. Kende. 74.

⁵ Kritikai kiadása: Alexander CORTESIUS, *De laudibus bellicis Matthiae Corvini Hungariae regis*. Editit Iosephus Fögel. (BSMRAE). Lipsiae, B. G. Teubner, MCMXXXIV.

⁶ HAVAS László, *A. Cortesius panegyricusa Mátyás és a pápaság diplomáciai érintkezésének tükrében*. ItK 1965. 323–327.

⁷ Florio BANFI, *Alessandro Tommasso Cortese glorificatore di Mattia Corvino re d'Ungheria*. Archivio storico per la Dalmazia. XII. évf. XXIII. köt. 137. füz. Roma, MCMXXXVII. 135–160. 1. – Banfi az égben játszódo jelenetet veti össze a Zrínyiással, de nem vizsgálja, hogy Zrínyi honnan ismerte Cortesiust. 165. 1. 1. j.

⁸ 1618–1918. *Zrínyi-kiállítás*. (...) Bevezette: FERENCZI Zoltán. Bp. 1919. 23. Nr. 266. – + RMK III. 1027., a függelék: RMK III. 1019. – A MONOK István által szerkesztett, kéziratos új feldolgozásból, amely a Zrínyi-könyvtár állagát tárja fel, kiderül, hogy Zrínyi a következő sorokat húzta alá: „Incumbent alii Sarrano mollius ostro” (i. kiad. 898. felülről a 12. sor); „Intextent agili, et convivia lauta parabunt” (898. 1., felülről a 15. sor); „At rex Pannonia tremuit Germanus in aula” (898. 1., alulról a 19. sor). A kritikai kiadásban ezek a sorok: 311., 314., 336. sor (FÖGEL, *i. m.* 8–9.)

⁹ Obsopaeus így ajánlotta barátja, Sebastianus Haller figyelmébe a költeményt 1531-ben: „Fuit hic unus ex numero, quos felicissimum illud et politissimum Angeli Politiani seculum produxit, quo nunquam felicius ingeniorum uberior proventus extitit.” *Antonii Bonfinii Rerum Vngaricarum decades quatuor, cum dimidia*. (...) Ioan. Sambvci (...) opera ac studio (...) Basileae, 1568. 865. 1.

¹⁰ Bonfinival együtt Cortesiust is továbbhagyományozták. Nagyon érdekes, hogy a következő kiadványba is bekerült: *Livii Hungarici id est: celeberrimi de rebus Hungariae historiographi, Antonii Bonfinii orationes*. (...) Quibus una, alterave ejusmodi Oratio ex Nicolai Ivanfii historia adjuncta est. Item elegantissimum, et Claudiancis Panegyricis aemula T. Cortesii De laudibus Matthiae Corvini, Invictissimi olim Hungariae Regis, carmen panegyricum. – Cassoviae, Typis Academ. per Joan. Hen-

Cortesius, akinek családja Dalmáciából származott, a pápai kancellárián volt írnok abban az időben – mint ahogyan Kristeller egy frissebb tanulmányában kifejti –, amikor a pápai állam és diplomácia irányításában az írnokok körében egyértelműen győzött a humanizmus, a maga nyelvi és irodalmi törekvéseivel, és csak a jogászok között tartott meg bizonyos pozíciókat a késői skolasztika.¹¹

Az újabb szakirodalom, amely Mátyás olasz magasztalóival foglalkozik, nem sok figyelmet szentel a költeménynek; Sante Graciotti pl. semmilyen figyelemre méltót nem talált benne ideológiailag, legfeljebb azt, hogy Magyarországgal kapcsolatban emlegeti a költő a „kereszténység védőbástyája” toposzát.^{11/a} Pedig akár ha Banfi, akár ha Havas László megállapításait vesszük figyelembe, a költemény jelentős irodalmi szempontból, hiszen csiszolásában nem kisebb költő segített mint Marullus; akár diplomáciatörténeti szempontból, hiszen azt a pápai álláspontot tükrözi, amelyet a Szentsek Magyarországgal kapcsolatban a Mátyással való viszony végleges megromlása előtt alakított ki.

A költemény tartalma röviden a következő: a költő elutasítja a közkeletű epikus tárgyakat, vagyis a trójai és a thébai háborút, valamint az aranygyapjú megszerzésére indított expedíciót ugyanúgy, mint a csillagok futását, vagy az alvilágot leíró költeményeket; ő a fikatív témák helyett valóságos tárgyat választ, Hunyadi Mátyás tetteit, akit egyúttal múzsájául is felkér. Hiszen Corvinus a világ egyetlen reménye, Itália és Róma védőbástyája, a cseh eretnekek leigázója, a régi hit védője. Említhetné őseit is, de elsősorban apját, aki Nándorfehérvár alól elverte a törököt; az ősi Taurinumot ma azért hívják *Fehérvárnak*, mert az elszórt török csontok fehérленek ott. De az atyja legnagyobb dicsősége az volt, hogy e fiút, Mátyást nemzette, aki ugyanúgy felülmúlja őt dicsőségben, mint ahogy Peleust Achilles, vagy Fülöpöt Nagy Sándor. Már mikor anyja méhében volt, csodás előjel – a holló és a gyűrű történetét eleveníti fel Cortesius – figyelmeztette anyját, hogy Isten kiválasztottját hordja szíve alatt. Erzsébet (Elisa) imájára Isten oda is figyel. A könyörgéstől megindulva így szólította meg Szűz Máriát:

„O mater, diro poenas de sanguine sumam
Immittamque globos flammaram in viscera terrae
Et genus humanum deleto semine perdam.
Iam pudet in nostras armari numina vires,
Quae superis depulsa polis damnavimus Orco.
En rursus fera bella cient rursusque gigantes
Monstraque de superis audent decernere regnis.
Pars quota terrarum restat mihi? Possidet orbem
Turca ferox Eurumque premit Magmedus et Austrum,
Nec patriam tantum Solymam nec Achaica tantum,
Regna, sed Illyricum tenet Epirumque superbus.
Angusto vix tuta freto Roma incluta, divum,
Roma, locus, Roma, imperii pulcherrima sedes.
Quid memorem infandi tot templa ruinis,
Dedecus in nostrum versum fasque omne nefasque
Pollutamque fidem et temeratas caedibus aras?

ric. Frauenheim, 1732. E kiadvány 132–166. 1.-jén tehát olvasható Cortesius, akinek művével ilyenformán a XVIII. századi magyarországi jezsuita latin epika alakítói között is számolnunk kell.

¹¹P.O. KRISTELLER, *La cultura umanistica a Roma nel Quattrocento*. – Umanesimo a Roma nel Quattrocento. A cura di Paolo Brezzi e Maristella de Panizza Lorch. Roma – New York. 1984. 323–332.

^{11/a}Sante GRACIOTTI, *Le ascendenze dottrinali dei lodatori italiani di Mattia Corvino*. in *Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento*. A cura di T. KLANICZAY. Bp. 1975. 62.; vö. KLANICZAY Tibor, *A kereszteshad eszméje és a Mátyás-mítosz*. (RenFüz 28.) Bp. 1975.

An frustra ignifera torquemus fulmina dextra
Miscemusque cavis horrenda tonitrua nimis?
Me tamen Hunniadae pietas movet actaque bello
Fortia et effusus nostro pro nomine sanguis,"¹²

Isten tehát a föld elpusztításától, amelyet az emberiség – elsősorban a mohamedanizmus térhódítása miatt – bőven megérdemelt volna, csak Hunyadi kegyessége miatt tekint el. Intézkedik is, hogy a hős fia békességben megszülessék és fölneveljék; ő fogja a törököt megtéríteni, tűzzel és vassal győzni földön és tengeren és végül elhozni az aranykort:

„Postquam alacres magnis vires firmaverit ausis,
Is premat immanes invicto milite gentes
Aureaque Arctois componat saecula terris.”¹³

Istennek erre a kijelentésére megrendült ég és föld, sőt még a mély pokolban lappangó Mohamed is. A gyermek megszületett és születésénél ott volt Venus, mint a rómaiak ősnnya, Mars és maga Romulus is. Az újszülöttre maga Athéné helyezte koszorúját és a Párkák háromszor zengték a jó előjelt tartalmazó dalukat. Mátyás csodálatosan gyarapodott bölcsességben és erőben, atyja mellett sajátította el a hadimesterséget, majd Hunyadi János – nándorfehérvári győzelme után halálát érezvén közeledni, mert Isten elhatározta, hogy a megüresült eget fogja vele gazdagítani – így oktatta búcsúzza fiát:

„Incumbent alii Sarrano mollius ostro,
Argutas tenui decent de gutture voces,
Pulsabunt citharam melius saltuque choreas
Intexent agili et convivia lauta parabunt,
Tu bellare frequens et vincere, nate, memento;
Hoc tibi erit studium regnique extendere fines,
Exercere fidem et contingere sidera factis.
Ingeredere et tantos iam nunc ordire labores!”¹⁴

Miután Hunyadi mennybe ment, László fiát kivégeztette a német király – a király lelkiismeretfurdalását festő sort Zrinyi ugyanúgy aláhúzta, mint az előbbi nemzetkarakterológiai figyelmeztetés két sorát, amelyben a költő, illetve Hunyadi más népeknek engedi át a békés nyugalmat, mert a magyar népnek, illetve vezérének harc a sorsa – végül Mátyás kerül a trónra. Először Istennek adott hálát, mint az alacsony sorból került Dávid király, majd az ország egy részét bitorló huszitákkal számolt le. Harca előtt Szt. Istvánhoz fohászzkodott segítségért. Győzelme után álmában megjelent neki római őse, a köztársaság korának bajnöke, Corvinus és átnyújtotta neki Aeneas fegyvereit, amelyet addig az eliziumi mezőkön rejtgetett, mert nem talált méltó viselőjükre; mindenesetre az újabb használatba vétel előtt kifényesítette és kiélesítette őket Vulcanus szicíliai műhelyében. Mátyás fel is ölti a csodálatos fegyvereket, melyeknek méltóbb viselője ő, mint akár volt Vergilius hőse, akár Homéroszé, serege ezért méltó ovációban is részesíti és örök hűséget esküszik neki. (Ez az eskü pontosan az 1199 sorból álló költemény közepén helyezkedik el.) Alecto furia azonban, hallván Mátyás sikereit, magára ölti Murád szultán (Amurathes) küllemét, megjelenik fiának Mohamednek álmában és Mátyás ellen izgatja a fiatal szultánt. Szemére hányja, hogy bosszulatlanul hagyja atyja belgrádi vereségét és a magyarok terjeszkedését; szavaihoz nyomatékuul mérges kígyót hajít fia kebelébe. A fiú megfelelően fel is dühödik és engesztelhetetlen dühében felszólítja vezéré, Alit (akit a költő Halybacchusnak nevez, és azt tartja róla, hogy a Halys folyó partján szülte őt Bacchusnak egy amazon) hogy azonnal vonuljon seregével a magyarok ellen. Mátyás azonban megveri, és Ali hiába átkozza el Mohame-

¹² FÖGEL, *I. kiad.* 5.1. 142–161. sor

¹³ *J. m.* 5–6. l., 171–173. sor

¹⁴ *J. m.* 8–9. l., 311–318. sor

det, aki félrevezette és hiába könyörög atyjához Bacchushoz, Mátyás megtámadja és sajátkezűleg megöli az ifjú török vezért. Ali lelke keseregve suhant az alvilágba, ahol örökké tartó pokoli gyötrelmek várják. Mátyás el is foglalta volna az egész török birodalmat, ha otthon nem támadt volna lázadás. De a király azóta is rendületlenül pusztítja a törököket, és amióta Beatrix a felesége, a királyné is részt veszi hadjáratokban. Azután a hitszegő Ausztriára támad, elfoglalja Bécsset majd Bécsújhelyet is. A diadalmenet leírása után harcmodorának magasztalása következik. A költemény befejezésében a magyar királyt Cortesius előbb az összes történeti hős fölé helyezi (ezek között szerepel Attila is), majd a mítoszi hősökről mutatja ki, hogy azok vitézsége sem ért fel Mátyáséval. Így üdvözli a királyt:

„Salve, Martis honos, Martis genus, optima bello,
 Dexter, Romanis maioribus aemula virtus!
 O felix soboles, felicia quae te
 Tempora, quae talem, tantum tulit incluta tellus.”¹⁵

Amíg a latin műzsák nyelve élni fog, Mátyás dicsősége is fennmarad, túléli Mausolos oszlopait és a piramisokat is. Ha pedig egyszer elszólija az ég, Krisztus üdvözíteni fogja és csillagként fog ragyogni az égen.

Műfaji szempontból Cortesius költeménye hűen követi a Claudianus által dicsőítő költeményekre adott mintát. Legújabbban Jakob Lehner foglalkozott Claudianus panegyricusainak szerkezetével. A Honorius császár IV. konzulátusára írott dicsének felépítése például a következő: a „basilikoi logoi” kompozíciós szabályainak megfelelően kezdődik a mű bevezetéssel, majd következik a *genos*, vagyis a hős származása és ősei, ezek után részletesebben az atya tettei (itt már lehet mitológiai nagyítást is alkalmazni). A következő rész a *genesis* vagyis a a születés, a maga csodás előjeleivel. Ezek után következik az ún. *anathrophé*, ez az egység engedi meg a legnagyobb variációs lehetőségeket. Cortesiusnál így pl. az Atyaisten földet elpusztító szándéka szerepel, amelyet végül a Hunyadi család kedvéért elhalaszt. Még ebbe a részbe tartozik az uralomra jutás, koronázás és a testvérrel való összehasonlítás; a Mátyás-panegyricusban ezt Hunyadi László megölésének története helyettesíti. Az anathrophé kötelezően tartalmaz mitológikus hasonlatot, ill. nagyítást, de Cortesius is határozottan vergiliusi mintára járt el, amikor a hőseposzra emlékeztető mennyei tanácskozást illesztett be. Ezután következik a *peri basill eias*: Cortesiusnál ennek pontos megfelelője egy kicsit előbbre került, de funkciója ugyanaz mint Claudianusnál Theodosius oktatása fiához; itt azért kellett előbbre helyezni, mert hiszen Hunyadi János még nem volt uralkodó. Majd következtek a tettek, vagyis a *praxeis*. Ezek két részre oszlanak, haditettekre (*praxeis kata polemon*) és a béke műveire (*praxeis kat' eirénén*); ez az utóbbi alrész Cortesiusnál hiányzik; megírását ugyan beharangozta, de ez – a Havas László által tisztázott körülmények miatt – elmaradt. Mindenesetre a mű így sem csorba, mert a diadalmenet és az aranykori utalások némileg pótolják a kimaradt, a békés alkotást bemutató részt. Ezek után következik a magasztalt uralkodónak mint katonának ill. mint politikusnak bemutatása; ez utóbbi értelemszerűen szintén hiányzik. Végül az epilógusban kötelező elem a *tyche* vagyis a király sorsát irányító végzetnek a magasztalása és a kitekintés: Cortesiusnál ez – keresztény műről lévén szó – a mennyei boldogság reményének felvillantásával azonos.¹⁶

A Hunyadi családra vonatkozó toposzokat Cortesius nagy valószínűséggel Janus Pannonius műveit is figyelembe véve dolgozta ki. Bátyja, a karrierjét egyengető bíboros, Paolo Cortese jól ismerte és magasztalta Janust.¹⁷ Hunyadi János mennybemenetelére pl. nagyon rokon hely Janustól a Hunyadi János sírfelirataként írott epigramma.

¹⁵I. m. 26. l., 1156–1159. sor

¹⁶Vö. J. LEHNER, *Poesie und Politik in Claudians Panegyrikus auf das vierte Konsulat des Kaisers Honorius*. Ein Kommentar. Verlag Anton Hain, Königstein/Ts. 1984. 14–17.

¹⁷Vö. HUSZTI József, *Janus Pannonius*. Pécs, 1931. 290.

„Pannoniae murus, Turcorum terror in armis,
 Si qua, Ioannes hac tegetetur, humo;
 Sed sub Belgrado mundi superavit ut hostem,
 Morte simul domita, sidera vivus adit.
 Multi laurigeris Capitolia celsa triumphis
 Consendere duces; solus at iste polum.”¹⁸

A Mátyásra vonatkozó toposzok legnagyobb gyűjteménye a király nevében Antonio Costanzi olasz költőnek írott költői levél.¹⁹ A földet elpusztítani akaró isteni szándék, amelyet Mária fordít el, Janusnak abban a töredékes elégiájában olvasható, amelyet Zsámboki János még ilyen címen adott ki: *De laudibus Pontificis et rerum humanarum conditione*.²⁰ Ez a cím – legalábbis ami a pápa magasztalását illeti – rejtélyes, de nyilván hagyományozott és megengedi azt a föltételezést, hogy Rómában mindenesetre volt egy példány, Cortesius tehát mint pápai titkár könnyedén hozzáférhetett. E Janus-vers Zrínyi alapeszméjével való felöltő hasonlóságáról már Négyesy László írt.²¹ Kardos Tibor tagadta ezt az összefüggést és a Marinónál olvasható égi tanácskozás hatásával helyettesítette.²² Nem tudjuk, hogy Zrínyi olvasta-e Janust, de Cortesius közvetítésével e gondolatoknak az eposzba kerülése megnyutatóan magyarázható.

Az alapeszme döntő mozzanata Zrínyinél az, hogy az Isten bűnei miatt veri a magyarságot, a török tehát isten büntető vesseje. Ezt a gondolatot a Zrínyi-szakirodalom egyértelműen a reformáció történelemszemléletéből eredezteti.²³ Azonban régebbre is visszamehetünk: hiszen Enea Silvio Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa 1445-ben mint III. Frigyes császár titkára Bécsben olyan beszéddel fogadta az V. László és a Szent Korona hazahozatalára érkezett magyar küldöttséget, amelyet később Szécsy Dénes érsekhez intézett levél formájában ismerhettek meg olvasói.²⁴ Ebben a szónoklatban Aeneas fölveti, hogy isteni büntetés lehet az oka annak, hogy a nemrég még Európa leghatalmasabb királyságaként – Archiregnum – ismert Magyarország területében megcsonkult, tekintélyében hanyatlott, belső viszály emészti és idegenek ragadozzák el mellékterületeit, belsejében pedig büntetlenül dúl a török. Ennek az isteni büntetésnek csak az lehet az oka, hogy a magyarok valami bűnt követtek el, és Isten – ahogyan az Ószövetség tanítja – választott népét bünteti szigorúan, mint gyermekeit az atya. Beszéde végén meg is mondja, hogy ez a bűn nem egyéb, mint V. Lászlónak mint törvényes királynak elhanyagolása. V. László az a választott személy, aki származásával fogva – hiszen atyai ágon Julius Caesartól származik, mondja könnyedén Aeneas, aki egyébként nemcsak a románokat származtatta a rómaiaktól, hanem a longobárdokat is a hosszú szakállú magyaroktól, valamint a gótokat is megtette a hunok és magyarok rokonainak, ill. fajtestvéreinek – anyai ágon pedig a magyar királyok leszármazottja. Ha őt elfogadják a magyarok királynak, akkor Isten meg-

¹⁸ *Janus Pannonius munkái latinul és magyarul*. Szerk., utószó és jegyzetek: V. KOVÁCS Sándor. Bp. 1972. 168–169.; vö.: KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*.² Bp. 1964. 88–89.

¹⁹ *Id. Janus-kiadás*: 348–357.

²⁰ Vö. HUSZTI, *i. m.* 68.; a Teleki-féle kiadásban a vers címe: *Consultatio Dei Patris et Filii de perdendo hominum genere; quos tandem B. Virgo exorat. Iani Pannonii (...) Poemata. (...) I. Traiecti ad Rhenum, MDCCLXXIV. 437–449.*

²¹ NÉGYESY László, *Gróf Zrínyi Miklós*. (az id. kiad. előszava). 57–58. – Négyesy kéziratos hagyatékában – mint erre KOVÁCS Sándor Iván figyelmeztetett, akinek ezért e helyen is köszönetet mondok – megtalálhatók jegyzetei erről az általa igen fontosnak tartott Janus–Zrínyi kapcsolatról, illetve a három lándzsa legendájáról. MTAK Kézirattár Ms 716/1–4. Az I. sz. csomagban részletes összevetést készített a Janus-vers és Zrínyi párhuzamos soraiból (f. 54.).

²² KARDOS Tibor, *Zrínyi a költő a XVII. század világában*. (Itfűz 45.) Bp. 1932. 14.

²³ Vö. KLANICZAY Tibor, *i. m.*

²⁴ *Briefwechsel des Aeneas Silvius Piccolomini*. Hrsg.: Rudolf WOLKAN. I. Abt. Briefe aus der Lienzzeit (1431–1445). I. Bd. Privatbriefe. Wien, 1909. Nr. 189. 548–558.

szűnik büntetni a nemzetet.²⁵ Aeneas gondolatmenetének első fele kiválóan alkalmas volt, hogy ki-kristályosodjék körülötte a reformáció történelemszemlélete a magyarokat ért pusztulás okairól Mohács után; tanúsítja ezt Szenczi Molnár Albert, aki magyar–latin szótárának előszavában ezt a részt teljes egészében idézi.²⁶ A gondolatmenet egésze azonban a protestánsok számára használhatatlan volt, hiszen náluk nem valamely kiválasztott hős vagy uralkodó, hanem az igaz hit elfogadása szabadít meg Isten csapásaitól. Annál alkalmasabb volt e gondolat katolikus fölhasználásra; egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy Cortesius ismerte (II. Pius levélgyjűteményének Rómában őrzött kódexéből) e levelet, és felhasználta; csupán V. László helyett most már Mátyás lett az a választott hős, akinek kedvéért Isten elhalasztja a föld elpusztítását. Ettől a megoldástól pedig egyenes út vezet Zrínyiig.

Még egy tényezővel számolhatunk, a büntetés, illetve a büntetés-elhalasztás képzetének kialakulásakor. Ebben a formában ugyanis, tudniillik abban, amely szótérikus hőshöz köti a világrend jobbfordulását, döntő különbséget kell látnunk ahhoz a közhelyhez képest, amely a Biblia nyomán a tatárjárásról szóló *Planctus* óta felbukkan irodalmunkban. Ez a tényező pedig a három lándzsa legendája. Szent Domonkosnak tűnt fel e szerint álmában Isten, aki három tüzes lándzsával fenyegeti a földet, hogy elpusztítsa az emberiséget három fő bűne: a superbia, az avaritia, és a luxuria miatt. Szűz Mária azonban közbenjáróként könyörög Istenhez és két rettenthetetlen bajnokot ajánl, akik tevékenységükkel legyőzik ezeket a bűnöket és így megváltják a földet a romlástól: Szent Domonkos és Szent Ferencet.²⁷ Már Vargha Damján fölvetette e legenda és a Zrínyiasz összefüggését; ám Banfi Florio azzal az ellenvetéssel élt, hogy a *Speculum Humanae salvationis*, amely e legendát tartalmazza, hatott ugyan a kódex-irodalom korában, hiszen rengeteg magyar változatát ismerjük, de Zrínyi korában nyomtatásban még nem jelent meg.²⁸ Cortesius közvetítő szerepének felismerésével ez a nehézség is megoldható, ugyanis a Rómában élő fiatal pap könnyen ismerhette Szent Domonkos legendájának – amely hallatlanul elterjedt volt – ezt az epizódját, akárcsak Janus maga, mikor a nagyrészt pogány színezetű életművéből kilógó mennyei tanácskozást írta. Mindenesetre a pogány Claudianus keresztényesítésekor kapóra jött e látomás, amely Szűz Máriát is bevonja a cselekménybe. Janus máskor óvakodott Mária szerepeltetésétől; sőt, mint a Marcellus-dicsének mutatja, ha szentet léptet is föl, mint ott pl. Szent Ambrust és Szent Márkot, azokat is teljesen pogány intrikusi illetve patrónusi minőségben szerepelteti. Janussal kapcsolatban még egy bátorítatlan gondolat fölvethető. Nem alkalmazott-e vajon olyan mitológiai apparátust elveszett *Annales* című eposzában, amely emlékeztet a mennyei tanácskozásban alkalmazott megoldásra?! Minden valószínűség szerint a magyar történelem

²⁵ „ékeszölésének és irányának egész varázsát kifejtette, és fejtegetéseit hízegő nyilatkozatokkal pazarul diszította fel”. Így méltatja: FRAKNÓI Vilmos, *A Hunyadiak kora Magyarországon*. (A magyar nemzet története IV.) Bp. 1896. 75–76.

²⁶ *Szenci Molnár Albert költői művei*. Kiadta: STOLL Béla. (RMKT XVII. 6. k.) Bp. 1971. 460. l.; vö. e sorok írójától: *Szenci Molnár Albert latin versei in Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*. Szerk.: CSANDA Sándor és KESERŐ Bálint. Szeged, 1975. 247. l.

²⁷ VARGHA Damján, *Speculum humanae salvationis és a magyar codexirodalom*. AkÉrt XXIII/8–9. 1912.

²⁸ Uő: *Ősi nyolcas versforma kódexeink bibliafordításában* – Dolgozatok Békefi Remig egyetemi tanár működésének emlékére. Bp. 1912. 171–195. l. A Zrínyi-párhuzamról: 180. l. 1. j.; Négyesy említett kéziratai között megtalálható a Nr. 2. csomag 1. f.-ján a kitűnő irodalomtörténész töpren-gése, hogy mennyire illik össze a Zrínyiasz alapeszméjével a középkori legenda. Mivel végül is ez nem került be előszavába, idézzük: „Zrínyinél nem Mária könyörög s a könyörgésnek nincs foganatja. – De: Isten kijelenti: ne fürkésze az angyal az ő szándékait. Tehát vannak szándékai. Ostora szolgálira (?Sz. L.) – Zr.-nél nem prezentálja Istennek senki a szigeti hőst, mint az akkori legendában Mária Sz. Dom.-t és Sz. Ferenczet. A vagy tán a „feszület”, ill. a fiú Isten quasi a közbenjáró? Ezt kell érteni? Még a hős sem tudja, h. mire van rendelve: Isten megengesztelésére? Ez igen körmönfont magy.lenne, a mi Zr. világos beszédével ellenkeznék. De – volna benne valami: A megváltó a megváltás mű-vét folytatattja mártírjaival s ilyenek szemeli ki Zr.-t is.”

ebben az eposzban a Hunyadi-ház dicsőítésébe torkollott és egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy Hunyadi Jánosnak, illetve Mátyásnak olyan megváltói szerepet tulajdonított benne, mint amelyet a hunoknak, ill. a magyaroknak az árvízről írott nagy elégiájában, ahol saját népének engesztelő áldozatát ajánlja fel az emberiség megmentésére.²⁹ Azt sem tartom elképzelhetetlennek, hogy Cortesius is ismerte ezt a sajnos elveszett művet, amelyet Zsámboki János látott utoljára.³⁰

Sik Sándor, Kardos Tibor és Klaniczay Tibor egyaránt hangsúlyozzák, hogy a *Mátyás király életéről való elmélkedések* írója előtt az elmélkedés tárgyául szolgáló király valóságos eposzi színben tűnik fel.³¹ Egyetérthetünk ezzel a megállapítással és magyarázatát abban vélem felismerni, hogy Zrínyi – legalábbis a mű gondolatmenetének első részében – követi a panegyricus szerkezeti felépítését. A végén pedig, ahol Mátyás haláláról elmélkedik – megjegyzendő, hogy Bonfini-példányában a nagy király haláláról szóló részeket jelölte meg a legsűrűbben – oly módon töpreng Mátyás üdvözüléséről, mint ahogy Cortesius.³² A legdöntőbb bizonyíték azonban arra, hogy képzeletében összefonódott a Hunyadi- és a Zrínyi-ház dicsősége, és hogy – mint ezt Kovács Sándor Iván már észrevette – a Hunyadi János és Mátyás közötti viszonyt rokonítja mindig „atyjának” nevezett dédatyja és a saját maga közötti viszonyal³³ – éppen az elmélkedés befejezése, ahol Krnarutić kiséposzából idéz olyan sorokat horvátul, amelyek a szigeti Zrínyi dicsőségére vonatkoznak.³⁴ Hegedüs István valódi eposzi gondolatot látott Janus legnagyobb szabású költeményében, a Marcellus-panegyricusban.³⁵ Ezt a további kutatók közül mind Huszti József elvetette, mind Huszti tanítványa Fenicz György, aki a Janus ért Claudianus-hatásról értekezett.³⁶ A korszakkal foglalkozó újabb szakirodalom eredményeinek figyelembevételével azonban egy részben igazságot lehet szolgáltatni Hegedüsnek, aki azért látott a panegyricus műfaji keretein túlmutató vállalkozást Janus művében, mert Janus Velencét megteszi Róma örökösévé és így Marcellus az egyedül érvényes világrend, a régi–új világrend feltámasztójának, megvalósítójának tűnhet. Mario Di Cesare nagy monográfiájában, amelyet Vida *Christias*ának szentelt, hosszan foglalkozik azzal, hogy a XV. században hogyan próbálkoztak előbb Vergilius rehabilitációjával, a pogányság és érzékiség vádjától való megtisztításával, majd pedig azzal, hogy

29 Si pereunt omnes, nec nos superesse rogamus,
Aequo animo quivis, publica fata subit.
Sin soli luimus communia crimina, Chuni,
Humanum, nobis dulce piare, genus.

De inundatione. – *Janus Pannonius munkái latinul és magyarul*. i. kiad. 374–375.: a nemzeti áldozat gondolatának utóéletéről vö. e sorok írójától: *Apokalipszis helyett kataklizma*. in *A PIM Évkönyve 10*. Szerk.: V. NYILASSY Vilma. Bp. 1973. 171–186.

³⁰ Vö. HUSZTI József, *i. m.* 254–255.

³¹ SIK Sándor, *Zrínyi Miklós*. Bp. é. n. 114.; KARDOS Tibor, *i. m.* 22.; KLANICZAY Tibor, *i. m.* 589.

³² „Ennek a királynak jóval is előbb a szava elfogya halálánál, avagy hogy maga szólni nem akara. Hihető, nagy készüllettel volt ez a nagy lélek az Isten eleiben. Momento paratur aeternitas foelix aut infortunata, qualem sibi quisque procurat. De az ő szájából soha az Isten neve el nem fogya: ha mit ítélni lehet az ember az örökségről, nem ok nélkül mondhatjuk, hogy az Isten magához vette lelkét, holott az ő bajnokja volt a földön, . . .” Mátyás király életéről való elmélkedések. – *Zrínyi Miklós hadtudományi munkái*.² Bp. 1976. 292.; Mátyás haláláról Zrínyi Bonfini-kiadásában a 650. l.-on olvasott, itt a 8–9., a 14–15., a 20–21., a 28–29., a 41–44., végül az 53–56. sorokat jelölte meg ceruzával, részben alá is húzta. (ld. MONOK Istvánnak a 8) j.-ben említett kéziratát.

³³ KOVÁCS Sándor Iván, *Magyarok Rómában Janus Pannoniustól Zrínyi Miklósig*. in KIRÁLY Erzsébet – KOVÁCS Sándor Iván: „*Adria tengernek főnnforgó habjai*”. Tanulmányok Zrínyi és Itália kapcsolatáról. Bp. 1983. 24–25.

³⁴ *Zrínyi Miklós prózai művei*. NÉGYESY László hagyatékából KOVÁCS Sándor Iván vezetésével sajtó alá rendezte az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének Zrínyi-szemináriuma. Bp. 1985. 204–205.: a magyar fordítás innen hiányzik, ld.: *Zrínyi Miklós hadtudományi munkái*² i. kiad. 295.

valamilyen módon felhasználva az *Aeneis*-t keresztény eposzt írjanak.³⁷ A kísérletezők között szerepel Battista Mantuano is, akinek Cortesevel való kapcsolatáról tudunk.³⁸ Ez a próbálkozás-sorozat, amely Juvencus és Sedulius nyomán haladt, egyre több humanista értéket és toposzt olvasztott magába. Az igazi keresztény eposz ugyan egészen Vidáig nem jött létre, de – Di Cesare nyomán – el kell tőprengenünk azon, hogy ez a fokozatos vergilizálódás, vagyis a nagyeposz irányában való kísérletezés nem hatotta-e át a panegyrius-költészetet is.

Vida összes művei megvoltak Zrínyi könyvtárában.³⁹ Megérdemli a *Christias*, hogy részletesen is összevevessük a Zrínyiással. Itt most csak egy mozzanatra utalok: az olasz költő az V. énekben fellépteti az Atyaistent, aki mennyei udvarának teljes pompájával elhelyezkedik az ég tetején, hogy fia halálának szemtanúja legyen. Az angyalok felláznak Jézus szörnyű szenvedéseinek látványára, hadrendbe gyülekeznek, és teljes fegyverzettel meg akarják támadni az alvilág és a földi gonoszság erőit, hogy megmentsék a Fiúistent. Az Atya azonban leinti őket, és kifejti nekik a megváltás tervét, amelyből Jézus keresztalála kiiktathatatlan.⁴⁰ Zrínyinél a mennyei sereg el is indul, a pokoli sereget vissza is űzi az alvilágba, de Zrínyinek természetesen meg kell halnia. Hogy a magyar költő olvasta a *Christias*-t, azt bizonyítja az is, hogy Isten udvarában az angyalokon és szenteken kívül allegorikus figurák is szerepelnek: méltóság, tisztesség, szerencse, természet és kegyelem.⁴¹ Ez megfelel a Vidánál szereplő allegorikus erőknél: a női alakban szereplő *Clementia*, *Pietas*, *Pax(aurea)*, *Spes*, *Fides*.⁴² Ők térítik vissza a már-már parancs ellenére is elinduló angyalsereget. Az Atya beszéde Vidánál, aki megmagyarázza a megváltás tervét, korrespondeál Zrínyinél részben az Atya, részben Gábiel szavaival, akik hírül adják, hogy Zrínyi halála megdicsőülés lesz.

Vidánál Krisztus feltámadásával és mennybemenetelével helyreállt a káosz felé tartó világrend, elkezdődik az aranykor. Zrínyi nemzeti aranykorunk pusztulásának víziójától vezetettve teremt meg eposzának főhősét, aki mártírhálálával nem megváltó ugyan teológiai értelemben, de az a keresztény humanizmus eposzi szellemében.⁴³

³⁵ *Dicsének Jacobus Antonius Marcellusra*. Irta JANUS PANNONIUS. Magyarra fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: HEGEDŰS István. Bp. 1897. „...de egyet határozottan mint önálló értékes vonását ki kell emelnem a Marcellusra írt panegyricusnak: ez az epikus *conceptio*, mely hőset nemzeti és egyszersmind római hőssé avatta és így világtörténeti eszme hordozójává, mi által a Velence és Milano közti bonyolult és sok tekintetben kisszerű érdekharcokból Velence világhatalmi küzdelmét tudja megalkotni és így szilárd alapot vetett egy valódi eposznak”. (30.) Cortesius ugyanígy formál epikus, világtörténelmi jelentőségű anyagot Mátyás harcaiból.

³⁶ Vö. HUSZTI József, *i. m.* 169.; FENICZY György, *Claudius Claudianus és Janus Pannonius panegyricus-költésze*. Bp. 1943. 80–81.

³⁷ Mario A. DI CESARE, *Vida's Christiad and Vergilian epic*. Columbia University Press, New York – London. 1964.; vö. E. R. CURTIUS nyomán – Janusnál a „*coaevorum virtus*” toposzáról: János HORVÁTH, *Les genres et modèles littéraires de Janus Pannonius*. ALitt 14. (1972). 297.

³⁸ Vö. DI CESARE *i. m.* 296. és Florio BANFI: *i. m.* 145.

³⁹ A katalógusban: „VII. Poetae Latini. Nr. 48. Marci Hieronymi Vide Cremonensis Albae Episcopi opera. Bibliotheca Zrínyiana. 74. 1.; az *Ars poetica* és Zrínyi kapcsolatáról vö. e sorok szerzőjétől: *A Szigeti veszedelem és az európai epikus hagyomány*. MTA I. O. K. XXXI./3–4. (1979) 281–292.

⁴⁰ Az általam használt kiadás: *Marci Hieronymi Vidae Cremonensis, Albae episcopi Opera metrica. I–II*. Posonii, MDCCLXXXIX. A hivatkozott rész: I. k. 202. skk. 1.

⁴¹ *Obsidio Szigariana*, XV. rész, 18–19. szakasz.

⁴² VIDA, *i. m.* 209.

⁴³ Vö. e sorok szerzőjétől: „*A szent hazának képe*”. – Östörténet és epika Zrínyitől Krúdyig. Kortárs 1984. 1958–1966.

A SZIGETI VESZEDELEM FORMULÁI

I. A Zrínyi-kritika, illetve a *Szigeti Veszedelem* szövegértelmezésének egyik fontos kérdését az jelenti, hogy miként kell értelmezni a jellegzetesen barokk poétikai környezetben előforduló reneszánsz elemeket. A magyar irodalomtörténetírásban többször is kísérlet történt a jelenség körülírására és értelmezésére, de úgy vélem, megállapítható, hogy a kérdéskör körülírásán túl még nem jutottak el a jelenség megnyugtató méricskéljük meghatározásához. Ugyanis nem arra van szükség, hogy kvantitatív szempontból méricskéljük le, hogy Zrínyi Miklós költői szövegében mennyi tartozik még a reneszánsz poétika fennhatósága alá, és mennyi a barokk poétikához, sem arra, hogy egy ilyen méricskélés tükrében újjáértelmezzük Zrínyi elbeszélő költeményének a magyar barokk kultúrában betöltött irodalomtörténeti szerepét, hanem arra, hogy igen pontos vizsgálat alá vegyük a költői mű sokszínű valóságát, és ebben kimutassuk, hogy Zrínyi Miklós milyen mélyen és milyen gyakorisággal használja fel azon költői, stilisztikai-nyelvi formákat, melyeket az őt megelőző század magyar költészete már kikísérletezett és meghonosított a magyar költői hagyományban.¹

Jelenlegi tanulmányomban a *Szigeti Veszedelem* költői szövegének, stílusának ezzel a sajátos jelenségével kívánok foglalkozni, melyről szeretném kimutatni, hogy ennek alapvető nyelvi és költői elemét Zrínyi a XVI. századi magyar költői hagyományból vette át, és építette saját költői nyelvébe. Tisztaiban vagyok azzal, hogy furcsának, inkongruensnek tűnhet formulákról és formuláris stílusról beszélni egy olyan költői alkotás kapcsán, mely igen távol áll mindennemű szóbeliségtől. Mégis szükségesnek tartom ezt a megközelítési módot, mert meggyőződésem szerint csak ezen át vezet út a Zrínyi-szöveggel kapcsolatban minduntalanul felmerülő hármaskör megoldásához: Miben is áll Zrínyi költői stílusának sajátossága; Milyen mértékű és mélységű a *historiás ének* stílusának hatása Zrínyire; Miként kapcsolható össze Zrínyi Miklós költői munkássága kora más költőinek stílusával és nyelvével.

Jelen esetben a formulát nem mint az orális költészet alkotóelemét értelmezem, hanem mint egy meghatározott versmértékrendszer és verselés keretén belül jelentkező, pontosan kimutatható, állandóan visszatérő lexikális elemek jelenlétének bizonyítékát. A formulák meglétének ilyen értelmű

¹A kérdéssel kapcsolatban továbbra is alapvetőek Klaniczay T. Zrínyi-monográfiájának megállapításai. KLANICZAY T., *Zrínyi Miklós*, Bp. 2. kiadás, 1964. A *Szigeti Veszedelem* és a *historiás ének* közötti kapcsolatok kérdéseivel az alábbi fejezetek foglalkoznak: *Az eposz előzményei a magyar nyelvű költészetben* (82–97); *Nyelv és stílus* (251–286), ezek nem egy alapvető megállapításából indultam ki jelen tanulmányom megformálásakor. Zrínyi eposza barokk minősítésének problematikusságára már BÁN I. is felhívta a figyelmet. *A barokk*, Bp. 1963. c. antológiába írt utószavában igen helyesen hangsúlyozza, hogy „a *Szigeti Veszedelem* barokká minősítése nem vita nélküli a Zrínyi-irodalomban. [...] Mindezzel nem akarjuk Zrínyi munkásságának barokk voltát tagadni, csak különleges jellegére hívjuk fel a figyelmet”. (152–153) Hasonlóképp igen meggondolandók SZÖRÉNYI L. megállapításai (*A Szigeti Veszedelem és az európai epikus hagyomány*, „A MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei”, XXXI., 1979, 3–4, 281–292), aki az európai epikus hagyomány Zrínyire gyakorolt hatásán túl igen lényegesnek tartja az orális költői hagyományok szerepét is Zrínyi hőseposzáinak kiforrálódásában. Végül szeretném emlékeztetni arra, hogy a kérdés pontos megfogalmazását már Horváth Jánosnál is megtalálhatjuk: „Zrínyi eposzát egyénileg jellemzi a két műfaj egymásba nyomulása. Az ő műfaja: eposzi rangra emelt historiás ének.” HORVÁTH J., *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp. 1976. 116.

kimutatása, és az ilyen szempontok szerint végzett vizsgálat, igaz, egyrészt elvezethet Zrínyi költői nyelve eredetiségével kapcsolatban korábban kialakult elképzelések bizonyos korlátozásához, de ugyanakkor kimutatható lesz az a költői tudatosság, mellyel Zrínyi felhasználja és kiaknázza a *históriás ének* stílusselemeit, és egyúttal megkísérli azok költői túlhaladását; de mindenekelőtt segítenek abban, hogy ne egyes hasonló, vagy akár megegyező nyelvi és stílusjegyek megléte esetén elhamarkodottan mondjunk ítéletet egy ugyanabban a korban élő és alkotó költők közti hatások, költői átvételek kérdésében. Az ilyen feltételezett költői hatások, imitációk valósága azonnal kérdésessé válik, amint a magyar barokk költészetet szembesítjük a kor szinte minden költőjének életművében kimutatható XVI. századi költői hagyományból származó nyelvi és stílusselemek meglétével, a korábbi század *históriás* énekei jellegzetes stílusjegyeinek továbbélésével.²

A kérdéskör elemzésekor igen lényegesnek tartom Klaniczay Tibor módszertani útmutatását: „Bár bizonyos nagyon általános stiláris-formai elvek jelértéke minden irodalmi korszakra jellemző, nyilvánvalóvá lett, hogy a művekben kifejezésre jutó gondolkodás, eszmék, mentalitás döntőbb meg-

²Észrevételem általános érvényű, és a közeljövőben elvégzendő összehasonlító vizsgálatok alapját képezi. Ezen vizsgálódásnak a lehető legnagyobb pontossággal kell követnie a *Szigeti Veszedelem* szó-kincsét és stílusát a XVII. századi magyar költészet szinte beláthatatlan sokaságú termésével. Nagyon sok megegyezést találunk például a *Szigeti Veszedelem* és Wathay Ferenc és Köröspataki B. János *históriás* énekei között. Ám az igazi összehasonlító vizsgálat nem szorítkozhat csupán a XVII. századra, hanem feltétlenül figyelembe kell vennie a megelőző század, a magyar Cinquecento költészet költői szó-kincsét és stilisztikai formátárát is. A XVII. századi *históriás* énekekben egy sor olyan stílusselem, szólás és formula található, ami egyaránt fellelhető Zrínyi hőseposzában, de a megelőző század költészetében is. Amikor tehát a magyar epikus költészet esetében imitációról beszélünk, mindenképpen együttesen kell szemlélni a XVI. és a XVII. századi költői műveket. Még Gyöngyösi költészete sem teljesen mentes a XVI. századi költői utánérzésektől, és ha korlátozott számban, de nála is lehet találni a megelőző század *históriás* énekeire jellemző formuláris megoldásokat. A *históriás énekek* formuláival és a *Szigeti Veszedelemmel* kapcsolatos kutatásaim alapján el kell ismernem, hogy KOVÁCS Sándor Ivánnak nagy meggyőző erővel sikerült bemutatnia és magyaráznia Zrínyi és Gyöngyösi párhuzamos helyeit (KOVÁCS S. I., *Gyöngyösi Kemény-eposzának Zrínyi-imitációi*, ItK, 1985, 389–414.). Az általa felsorolt példák között is előfordulnak persze már a XVI. századból ismert formulák. Így például Zrínyi szövegével kapcsolatban:

Sok hangos trombita akkor megrivada	(<i>Sz. Vesz.</i> , IV. 13.)
Köztek dobot, trombitát rihasztának	(Tinódi, RMKT III., 343, 709)
Jó szerecsen lovak ... hogyha trombita riadt	(Balassi, <i>Vitézek, mi lehet</i>)

vagy:

Lobognak az zászlók, vannak nagy örömben	(<i>Sz. Vesz.</i> , IV. 26)
Az tetején nagy szép zászlók lobognak	(Göröcsöni, Varjas, II., 67, 1732)

Sőt, a *Lobognak az zászlók* formula Zrínyi szövegében másutt is előfordul: *Lobognak az zászlók, fénle- nek fegyverek* (III., 48), amely szinte ugyanilyen formában megtalálható Gyöngyösinél is: „*Lobognak az Zászlók, sok hadakott gyüitér*”, (*Márssal társalkodó Murányi Vénus*, Budapest, 1914, BADICS F. kiadása, I., 18, 127.). Ugyanakkor már SZAUDER József is figyelmeztetett ugyanennek a kifejezésnek az előfordulására Sárközi Máté *Cantio de militibus*-ában (KLANICZAY T., *i. m.*, 257.). Az ilyen típusú egybevetések filológiai megalapozásához nélkülözhetetlen az általam javasolt és jelenleg kidolgozás alatt levő „*formulakatalógus*”. Kovács Sándor Iván tanulmánya ott lesz igazán meggyőző Gyöngyösi Zrínyi-imitációinak kérdésében, amikor olyan költői megoldások tudatos átvételét képes kimutatni, amelyek még nem voltak meg a XVI. század magyar epikus költészetében.

határozó tényezők a formai elemeknél”.³ A *Szigeti Veszedelem* esetében gyakran tapasztalhatjuk ezt az igen pontosan kimutatható különbséget a költői üzenet minősége és az azt kifejezésre juttató költői-nyelvi eszközök poétikai meghatározottsága között. Zrínyi eposzában a barokk eszmeiség nem egyszer kora reneszánsz költői stílusban, azaz a *históriás ének* stílusában jut kifejeződésre, mely utóbbi, mint tudjuk, poétikai gyökereit a középkori költészetből és világszemléletből eredeztette.

II. A formula fogalmának meghatározása bizonyos értelemben mindig magában rejtje a többértelműséget, hiszen mindig egy-egy meghatározott költői szöveg viszonylatában kerül alkalmazásra. Ez a szöveghez kötöttség azonban nem akadályozza meg azt, hogy a magyar epikus költészet esetében is azon formula-értelmezéseket alkalmazzuk, melyeket a nemzetközi irodalomtudomány a francia *chansons de geste*, az antik eposz-költészet és a délszláv orális epika elemzésekor már eredményesen kidolgozott. Ezt a típusú formula-értelmezést az is indokolja, hogy, míg az egyes formulák értelmezése különféle lehet, maga a formuláris stílus alakulása azonos képet mutat különböző kultúrák és korok esetében.⁴

Más alkalommal már módomban volt arra, hogy részletesebben kifejtssem álláspontomat a formula fogalmáról, amely mindenekelőtt annak a költői technikának felel meg, amely a *históriás énekek* poétikai magját alkotja.⁵ Most csak azt szeretném nyomatékosítani, hogy amennyiben ezt a fogalmat irodalomtörténeti szempontból eredményesen kívánjuk felhasználni, akkor csakis az az eljárás lehet gyümölcsöző, mely egy sajátos közéleti képvisel a formulát mint merev metrikai klisé értelmező nyugat-európai irodalomkritikai álláspont és a Varjas Béla által képviselt felfogás között, mely főleg a lexikai ismétlődéseknek tulajdonít formula-jelleget, és így felhasználásuk a szintaktikai keretben változatosabb lehet. Be kell vallanom, hogy a Varjas-féle értelmezés jobban megfelel, és könnyebben alkalmazható a XVI. századi magyar epikus költészet esetében, és igazi jelentősége abban rejlik, hogy lényegében meghatározott költői toposzokban mutatja fel a formula meglétét.⁶ Ugyanakkor lényegesen érezzük a másik meghatározást is, mely hangsúlyozza a formulák versszerkezeten belüli metrikai kötöttségét, mert ez a formuláknak olyan jellegzetességeire hívja fel a figyelmet, melyek egyébként észrevétlenül maradnának. Arról nem is szólva, hogy csakis a költői versmérték szabályrendszerének figyelembevételével leszünk képesek különbséget tenni a prózastílus egyes visszatérő elemei

³ KLANICZAY T., *Pallas magyar ivadéka*, Bp. 1985. 222.

⁴ A formula fogalmáról és a formuláris stílus értelmezéséről itt csak a legfontosabb szakirodalmat említem: PARRY, M., *Studies in the Epic Technique of Oral Verse-Making* in „Harvard Studies in Classical Philology”, XLI (1930), 73–147; BOWRA, C.M., *Heroic Poetry*, London 1952; LEJEUNE, R., *Technique formulaire et Chansons de geste*, in „Le moyen âge”, LX (1954), 311–334; RYCHNER, J., *La Chanson de Geste: essai sur l'art épique des jongleurs*, Genève–Lille, 1955.; AA.VV., *La technique littéraire des chansons de geste*. Actes du Colloque de Liège, 1957; LORD, A.B., *The Singer of Tales*, Cambridge, Mass. 1959; ZUMTHOR, P., *Langue et techniques poétiques à l'époque romane (XI–XIII siècles)*, Paris 1963; DUGGAN, J.J., *Formulas in the Couronnement de Louis*, in „Romania” 87 (1966), 315–344; DI DONATO, R., *Problemi di tecnica formulare e poesia orale nell'epica greca arcaica* in „Annali Scuola Norm. Sup. Pisa”; 38 (1969), 243–294; CHASCA, E. de, *Toward a Re-definition of the Epic Formula in the Light of the Cantar de mio Cid*, in „Hispanic Review”, 38 (1970), 251–263; DUGGAN, J. J., *The Song of Roland: Formulaic Style and Poetic Craft*, Univ. of California Press, 1973; AA.VV., *Oral Literature and the Formula*, ed. by Stolz and Shannon, Univ. of Michigan Publications Office, 1976; VARJAS, B., *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp. 1982; SZABICS, I., *Epika és költőség. A XII. századi francia elbeszélő költészet stílusjegyei*, Bp. 1983; GENTILI, B., *Poesia e pubblico nella Grecia antica*, Bari, 1984.

⁵ A. DI FRANCESCO, *La Griselda ungherese e lo stile formulare delle prime széphistóriák*, in „ANNALI del Dipartimento di Studi dell'Europa Orientale”, Sezione Letterario–Artistica, Nuova Serie 2 (XXIII), Napoli 1984, 121–141. Uő., *A XVI. századi históriás énekek formulakincse* című, Pécsen tartott előadás 1985. május havi vitájánál alkalmából, kiadatlan.

⁶ VARJAS B., *i. m.* 201–208.; 349–353.

és a költői stílus formulái között. Egyszerűbben fogalmazva: a formulák alapját bizonyos lexikális elemek ismétlődése képezi, azaz, minden formula szó, illetve szó-szerkezetek ismétlődése, de nem minden szóismétlés, nem minden ismétlődő stíluselem tölt be egy költői szövegben formula-szerepet, mert nem minden ismétlődés formuláris eredetű. Tehát, a feladat az, hogy világosan megkülönböztessük az egyszerű ismétlődéseket a funkcionális jelentőséggel rendelkező formuláktól, az olyan ismétlődésektől, melyek egy meghatározott költői szöveg meghatározott helyein önálló poétikai jelentéstartalommal rendelkeznek.

Természetesen az egyszerű ismétlődések is részesei lehetnek a formuláris stílusnak, de csak abban az esetben, ha a versszerkezeten belül meghatározott metrikai helyzetben jelentkeznek. Tehát nem meglepő, ha a fentebb említettek alapján bevesszük a *Szigeti Veszedelem* formulajegyzékébe az egyes szavaknak és tulajdonneveknek ismétléseit is, mivelhogy azok is hozzájárulnak annak a stilisztikai folyamatnak a meghatározásához, amelyet formuláris stílusnak nevezünk.⁷ Természetesen a formulák elkülöníthetőek és csoportosíthatók más kritériumok szerint is: és a legtermészetesebb kritérium az, amely meghatározza a formulák jelenlétét egy meghatározott téma vagy motívum vagy sztereotípiaterületén. De az én – a históriás énekekkel és a *Szigeti Veszedelem*-mel kapcsolatos kutatásaim fő feladata arra irányul, hogy az egyes szerzők költői nyelvének eredetiségét meghatározza, illetve kimutassa az adott költői nyelv eredeztetését valamely korábbi költői hagyományból. Ennek alapján kell bemutatnunk az ismétlések minden típusát, azzal a feltétellel, hogy – mint már említettük – ezek az ismétlések egy bizonyos metrikai norma szerinti szerkezetben legyenek. Egyébként, ha egyrészt fontos bizonyítani, hogy a históriás énekek hatással voltak a *Szigeti Veszedelem*-ben megmutakozó metrikai-lexikai szerkezetekre, éppúgy fontos, hogy kimutassuk azt, hogy a Zrínyi-eposz verselése, kompozíciója, költői technikája bizonyos aspektusból összefügg a XVI. századi magyar epikával. Tehát a *Szigeti Veszedelem* formuláris stílusa tanulmányozható mind a „külső formulák” segítségével, vagyis olyan formulákkal, amelyek már kimutathatóak a XVI. századi magyar költészetben; mind pedig a „belső formulákkal”, vagyis olyan ismétlésekkel, amelyek – a kutatás jelenlegi állása szerint – csak a Zrínyi-szövegben tűnnek fel. Ami a belső ismétléseket illeti, lássuk például az *alázatossággal* kifejezés viselkedését, amely a Zrínyi-szövegben négy félsorban szerepel.⁸

Szerencse s természet	<i>alázatossággal</i>	(XV, 19)
<i>Alázatossággal</i>	monda, hajtván fejét	(VI, 9)
<i>Alázatossággal</i>	hajolnak Istennek	(XV, 24)
<i>Alázatossággal</i>	Szivárvány kapuját	(XV, 35)

⁷J.J. DUGGAN szerint „Formulas containing substantival subjects and objects transcend the boundaries of particular motifs, since the persons, places, and objects which they designate are not generally confined to particular types of actions. The most utilitarian type of substantival formula is the proper name, which at first view may not appear to be a formula at all, but which is commonly arranged in combination with other words so as to constitute a four or six syllable combination. By this means the jongleur retains the option of using the proper name or leaving it understood, a choice he would not have if proper names were integrated into first or second hemistich formulas denoting specific actions. There are such formulas, but all but a few of them involve verbs of speaking, as *respunt dux Neimes* or *dist Oliver*, and their number is limited in comparison with the quantity of autonomous name-hemistichs. | . . . | Most often, the word which fills in the remaining syllables to constitute, with the proper name, a complete hemistich, is a noun of title, blood relationship, or friendship, placed in apposition with the name . . .” (*The Song of Roland . . .*, i. m., 151–152).

⁸Zrínyit NÉGYESY L. kritikai kiadásából idézem: I. köt., Bp, 1914.

Mind itt, mind pedig más helyeken is világos, hogy a formula által képviselt „egyszerű gondolat”⁹ egyetlen szóval fejeződik ki, amely azonban formulává válik, azért, mert mindig azonos metrikai helyen szerepel a *val* rag révén, amely a szóban forgó kifejezésnek eszközhatározói értéket ad. De olyan szavak, amelyeknek esetleg a ragja „semlegesebb”, szintén építhetnek formula-jellegű felsorokat:

Mind jón, mind gonoszon	állhatatlanságát	(IV, 5)
Látja az magyarnak	állhatatlanságát	(I, 8)

Ugyanúgy formuláris természetű a tulajdonnév ismétlése egy verssor első vagy második felsorában:

„Deli Vid! Deli Vid!”	/ nagy torkával kiált	(XI, 92)
„Deli Vid! Deli Vid!”	/ minduntalan kiált	(XIV, 86)
<i>Juranics! Juranics!</i>	/ sűrű erdőn kiált	(IX, 62)
<i>Juranics! Juranics!</i>	/ én hová hagyatalak	(IX, 63)

Olyan folyamat ez, amely ismert már Tinódinál és más XVI. századi szerzőknél is:

<i>Bátori Andrásnak</i>	/ az két fő embörivel	(RMKT III, 34, 868)
<i>Bátori Andrásnak</i>	/ hamar elizene	(RMKT III, 44, 1175)
<i>Losonczi István</i>	/ ott rájok találá	(RMKT III, 73, 45)
<i>Losonczi István</i>	/ elesött hadával	(RMKT III, 111, 205)
<i>Losonczi István</i>	/ ötszáz lóval vala	(RMKT III, 78, 206)

Mondhatjuk tehát, hogy az ismétlődő felsorok, amelyek csak tulajdonnevekkel építkeznek, esetleg a tulajdonnevekhez társuló ragokkal vagy funkcionális szavakkal együtt, nem válnak formulákká a szó szoros értelmében, de kétségtelenül hozzájárulnak az ismétlődés amaz általános jelenségének kialakulásához, amelyen a formuláris stílus a maga egészében alapul.

III. A fenti megállapítások helyességét igen világosan lehet bizonyítani a *Szigeti Veszedelem* formuláris-stílusában. Ugyanis a felező tizenkettes Zrínyi-sor különösen alkalmas a korábbi magyar költői hagyományban kialakított formulák beépítésére. A formulák alkalmazása egyúttal új fényben mutatja meg a *Szigeti Veszedelem* oly sokszor emlegetett állítólagos rossz vagy pontatlan verselésének kérdését is.¹⁰ Így megállapíthatjuk, hogy nem mindig téves, rossz versmértékről van szó az olyan verssorok esetében, ahol nem érvényesül a 6x6-os osztás, hanem gyakran a formulák alkalmazása következtében tolódik el a cezúra. Ezek a 6x6-os osztás szempontjából szabálytalannak ítélt verssorok azonnal szabályos jelleget öltenek a 3/6/3 osztás esetében mely hétszer jelentkezik a *Szigeti Veszedelem*-ben, a 2/6/4 osztású sor esetében (négy alkalommal), a 3/5/4 osztású sor esetében (egy alkalommal), a 4/6/2 osztású sor esetében (egy alkalommal), a 4/5/3 osztású sor esetében (két alkalommal), illetve a két alkalommal jelentkező 3/7/2 osztású sor esetében, ha kimutatjuk, hogy mindegyik esetében a sor meghatározott helyén egy-egy formula található. Ezek a megfelelő verssorok:

⁹J. RYCHNER szerint a formula „exprime une idée simple dans les mots qui conviennent à certaines conditions métriques.” (*La Chanson de geste* . . . , i. m. 147.)

¹⁰A *Szigeti Veszedelem* verselésével kapcsolatban felhasználom KLANICZAY T. észrevételeit és adatait: i. m. 286–305.

3/6/3 osztás:	Sok földet	rettenetességgel	befödte	(II, 39)
	Alattok	rettenetességgel	föld robog	(VII, 16)
	Joza Pál	életét elvévé	Bichirnek	(VII, 78)
	De sokat	szigeti kapitány	nem késik	(VI, 66)
	(Igy kiált	szigeti kapitán	töröknek	(VI, 78)
	Esztelen	szaggatja ruháját	magának	(VII, 3)
	Látjátok,	Istennek irtalma	van rajtunk	(IV, 15)
2/6/4 osztás:	Osztán	gondot visel várta	mindenfelé	(VII, 49)
	Az mely	viselhetne gondot	az tüzekre	(XIII, 84)
	Azért	el nem bírta magát	én gondolom	(IV, 8)
	Mihent	alkoholosságot	és üdöt ér	(XI, 38)
3/5/4 osztás:	Demirhám	így kezdte szólni	Szulimánhoz	(VII, 9)
4/6/2 osztás:	Azért szüve	nagy keserűségben	ugrék	(XI, 94)
4/5/3 osztás	Egy közzülök	így kezdte szólni	ezeknek	(XII, 55)
	Vitéz Aigás	nagy tisztességben	marada	(IV, 101)
3/7/2 osztás:	Demirhám	ketté vágja sisakját	éppen	(X, 37)
	Ezután	Szokolovics Mehmetet	kiált	(XIII, 36)

Ezek a példák jól mutatják, hogy Zrínyi azért változtatja meg a versmértéket, hogy a tizenkét-szótagú verssorokba be tudja illeszteni a felhasználni kívánt formulákat. Míg a 3/6/3, a 2/6/4 és a 4/6/2 osztású sorokban megőrzi a hatszótagú emisztichon formulákat, hasonlóképp a 3/5/4 és a 4/5/3, illetve a 3/7/2 osztású sorok esetében Zrínyi a históriás énekek által már alkalmazott öt illetve hét szótagú, emisztichon formulákat épít szövegébe. Ha megvizsgáljuk a hatodik ének nyolcadik versszakát:

Zríni öszvehívá mind	az vitézeket,
Mert már régen hallotta	az követeket;
Piacon hallgatá meg	az követeket;
Maga körül állítá	az vitézeket.

akkor megfigyelhetjük a *Szigeti Veszedelem* verselésének egy másik igen jellegzetes sajátosságára, mely több alkalommal is jelentkezik a költemény versszövéseiben. Erre az a jellemző, hogy 7x5-ös sorosztást alkalmaz abból a célból, hogy így helyet adjon az ötszótagos formulák alkalmazásának. Ez a típusú verselés már Tinódi tizenkét szótagos sorai esetében is megfigyelhető. Valószínűleg Tinódit is az vezette erre a megoldásra, hogy az általa felhasznált ötszótagos formulákat más 6x5-ös, illetve 5x6-os osztású tizenegyes, endecasillabos sorokból vette át és illesztette a tizenkettes mértékű verseibe.¹¹ (A már említett *az vitézeket* formula alkalmazására az alábbi helyekre kívánjuk felhívni a figyelmet: *Az vitézeket* | ily szókkal biztatta, [Tinódi, RMKT III, 81, 307]; Előhívá Sándor | *az vitézeket*, [Ilosvai, RMKT IV, 122, 1237]).

¹¹ Ami a XVI. sz. énekeinek sorképletcit illeti: FAJCSÉK M., *i. m.* 20–100. HORVÁTH I., *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp. 1982, 113–137.

Jóllehet, hogy Zrínyi esetében feltétlenül fontos hangsúlyozni azt a tényt, hogy Zrínyi a formuláris stílus meghaladására törekedett, és annak lehetőségeit mindenképpen szűknek érezte saját költészete számára, de azt is figyelembe kell vennünk, hogy Zrínyi esetében még mindig a verssor marad az elsődleges hely és keret a költői formálás számára, melynek következtében a meghatározott szótagszámú verssor által nyújtott ritmikai és mondattani kombinációs lehetőségek között kellett szükségképpen választania. A XVI. századi magyar költészetben a formula olyan sajátos verbális képződménynek, az általános nyelvhasználathoz képest jelentős lexikai eltérésnek számított, melynek sajátos poétikai funkciója volt, és mint ilyen versszerkezeti elem került át a következő kor költői gyakorlatába. Épp ezért nagyon valószínű, hogy Zrínyi sem tett egyebet, mint már egy sor hagyományosan elfogadott szó-szerkezeti és ritmikai megoldást vett át és épített saját költői nyelvbe.

IV. Az átvételek megléte természetesen még nem indokolja azt, hogy Kölcsey Ferenc Tinódi veresével szembeni fenntartásait érvényesnek tartsuk a magyar barokk költészet nagy alakjának költészete értékelésekor.¹² Zrínyi rímmegoldásai sokkal merészebbek, sokkal modernebbek, sokkal inkább zeneiek és sokkal kevésbé bizonyulnak monotonnak, mint Tinódi megoldásai. De mindennek elismerése mellett, azt is látnunk kell, hogy a *Szigeti Veszedelem* verstechnikáját továbbra is a formuláris stílus alkalmazása határozza meg, ezért bizonyulnak Zrínyi sorai legtöbb esetben parataktikusnak, mellérendelő szerkezetűnek. A mondatszerkesztés és a mondathatárok a verssor mértékét, illetve a többnyire szabadon kezelt sormetszeteket követik. Ezért bizonyulnak Zrínyi mondatai többnyire egyszerű szerkesztésűnek; a mondatkezdetek legnagyobb hányada megegyezik a verssorok kezdetével, avagy rögtön a cezúra után helyezkednek el. Ezen túl az is megállapítható, hogy néhány kétségtelenül újnak ható megoldáson túl, Zrínyi szókincse meglehetősen szűkkörű. Ilyen szempontból igen tanulságos lehet Zrínyi jelzőhasználatának, a *Szigeti Veszedelem* szókincsében előforduló mellékneveknek alaposabb vizsgálata. Zrínyi elbeszélő költeményében is tovább folytatódik a korábbi magyar költészetre is jellemző, általános értelemben használt, jellegtelen melléknevek túlsúlya. Minduntalan viszatérő jelző a *nagy*, a *jó* és a *szép*, amelyre az sem lehet mentség, hogy az olasz epikus költészet is szívesen él ezekkel a jelzőkkel.¹³ Sokkal lényegesebb viszont az a tény, hogy még azok a melléknevek is, amelyek jobban jellemzők és kifejezők Zrínyi érzelem- és élményvilágára (mint a *kegyetlen*, *haragos*, *iszonyú*, *aranyos*, *ártalmas*, *dühös*, *erős*, *hatalmas*, *kemény*, *okos*, *rettenetes*, *számtalan*, *szörnyű*, *vakmerő* és hasonlók) meglehetősen egyszerű szintagmák elemeiként jelentkeznek, amelyek nagyon hamar formulákká válhatnak.

Zrínyi a legtöbb esetben arra törekszik, hogy feloldja a formuláris szintagmák merevségét oly módon, hogy ezek elé egyszerűtagú morféimákat illeszt, amelyek révén az egyszerű szóismétlésből összetett formula válik. Ennek következtében a *Szigeti Veszedelem*ben az összetett formulák száma meghaladja a Zrínyi által alkalmazott egyszerű formulák indexét.¹⁴ De ebben az esetben is nyilvánvaló, hogy Zrínyi egy olyan nyelvi elemet használ fel, mely a korábbi magyar költői gyakorlatban immár bizonyos irodalmi rangot kapott.

A fent említettek miatt szükségesnek látszik, hogy különbséget tegyünk a szó szoros értelmében vett formula és a verssorokon, esetleg emisztichonokon belül jelentkező formula-értékű szószervezetek között. Az első esetben a szóismétlés maga kap költői szerepet, és válik formulává, míg a második esetben egy már meghatározott versszerkezeten belül, meghatározott ritmikai-metrikai szempontok szerint történik a formulák felhasználása. Tehát, két alapvetően eltérő jelenségről van szó, akkor is, ha mind a két esetben a formuláris stílus megvalósulását kísérhetjük figyelemmel. Ez történik

¹²Vö. KÖLCSEY F., *Berzsenyi Dániel versei és Nemzeti hagyományok* c. irodalmi kritikáit, in *Kölcsey Ferenc válogatott művei*, FENYŐ I. kiadása, Bp. 1975, 236–245; 252–282.

¹³M. FUBINI, *Osservazioni sul lessico e sulla metrica del Tasso* in *Studi sulla letteratura del Rinascimento*, Firenze, 1971, 216–247.

¹⁴Ami az „egyszerű” és „összetett” formulákra vonatkozó terminológiáját illeti, vö. E. HABET et L.COMAN, *Analyse des formules épiques dans la Chanson de Raoul de Cambrai à l'aide de l'ordinateur* in „Revue Roumaine de Linguistique”, 1981, 177–186.

Zrínyi költői nyelve esetében is amikor a nagy magyar barokk költő a korábban a magyar költői hagyományban már kodifikálódott formula-kincs elemeit építi bele saját költői nyelvébe. Ezeknek az elemeknek tudatos felhasználása következtében mindenképp indokolt, hogy a *Szigeti Veszedelem* esetében is formuláris stílusról beszéljünk. Sokkal nagyobb óvatosságra van azonban szükség olyan esetekben, amikor a formuláris stílushoz hasonló költői eljárást vizsgáljuk Zrínyi költői nyelvén, mely a paradigmán belül jellegzetesen a formulák alkalmazásához hasonló megoldásokat mutat, de amely nem mindig vezet el formuláris szintagmák megszilárdulásához.

A formuláris stílus meglétének kimutatása elsősorban egy költői alkotás szóbeliségének megállapításához szükséges (azaz, hogy a formuláris elemek segítségével a költemény szóbeli közlés formájában létezett), míg egy barokk hőseposz bonyolult szerkezeti rendszerében a formula immár nem az oralitás eszköze, hanem csupán annak bizonyítéka, hogy a barokk műalkotásban még tovább élnek a korábbi költői gyakorlat egyes alkotóelemei. Tulajdonképpen nincs nagy különbség a szóbeliségen alapuló és az írott szövegre épülő eposzok formuláris stílusa között, a kettő közötti lényegi különbség a két műalkotás szóképzésének összetételénél inkább az összetétel során mutatható ki. Éppen ezért Zrínyi szövege esetében az összetett formulák csoportjába csak azokat a lexikai ismétlődéseket vesszük fel, melyek a többi szó szerkezetekhez képest lényeges monoszillabikus eltéréseket mutatnak a szintakszis szintjén, ahol is a képzőkben egyébként gazdag magyar nyelvi rendszer kevésbé tudja befolyásolni a formulák lexikai struktúráját. Ezzel szemben azokat a szóismétléseken alapuló szerkezeteket, melyek paradigmatisz szempontról lényeges eltéréseket mutatnak és épp ezért nem hoznak létre új formulákat, megkülönböztetve a korábbi csoporttól csupán csak formuláris jellegű versmegoldásoknak, emisztichonoknak tekintem. Ugyanakkor igen lényeges ézen megoldások számbavétele is, mert ezek esetében a formuláris technika mintájára formálódó versszerkezettel állunk szemben.

Az is egyértelműnek látszik, hogy az oralitáson alapuló elbeszélő költeményekkel szemben, a magyar történelmi énekekben és a *Szigeti Veszedelem* esetében a formulák felleléte elsősorban olyan típusú félsorokban, emisztichonokban jelentkezik, mint: *Az pogány törökkel — Az pogány töröknek* és nem az olyan megoldások esetében mint: *Az siklósi mezőn — Az siklósi pusztán*, ahol a paradigmán belüli változtatás a formulák létrejöttével épp ellenkező előjelű, mely során a költő szinonimák variálásával kívánja gazdagítani a mű költői szóképzését. Ebben az utóbbi esetben a költő immár nem mechanikusan használja fel a korábbi költői gyakorlat által kidolgozott versszerkezeti elemeket, emisztichonokat, hanem ezeken belül tudatosan él az ismétléseken belüli változtatás eszközeivel a költői stílus gazdagítása végett. Cesare Segre álláspontja szerint „a formuláris stílus, a versszerkezeten belül töltelék szerepet játszó, korábban már formuláris kikristályosodott szintagmák felhasználásán alapul, melynek elsődleges célja az, hogy a szóbeliségen alapuló költői művek előadói kitöltsék az egyes epikus részek közt fellépő üres részeket, lehetőséget adva a költői improvizációnak anélkül, hogy megzavarnák az előadott mű stílárús egységét. Az ilyen jellegű formuláris stílusra jellemző szó szerkezetek viszont épp formula-mivoltuk miatt megkülönböztethetők a középkori költészetre és általában a középkori művészetekre alapvetően jellemző stílus-elemtől a variációkon alapuló ismétlődéstől.”¹⁵ A paradigmákon belüli behelyettesítések viszont mindenképp visszavezethetők „az emisztichonokra jellemző kombinatív jellegű generatív lehetőségekre”.¹⁶ E célból, a magyar epikus költészet formuláris meghatározásakor, nyomatékosan hangsúlyozom a lexikális ismétlődés funkcionális jellegét egy bizonyos metrikai helyen belül.

V. Ugyanakkor annak is tudatában vagyok, hogy az előbb megfogalmazott megállapítás egy újabb problémát vet fel, melyet mindenképp meg kell oldanunk: Milyen kapcsolat áll fenn az egyaránt szóismétlődésre épülő formulák és a hasonlóképp többértelmű jelentéssel bíró sztereotip szerkezetek között? Mindenekelett az ismétlődés tényének körülírásakor, meghatározásakor kell vigyáznunk az

¹⁵C. SEGRE, *Introduzione*, in *La Canzone di Orlando*, a cura di M. BENSI, 17.

¹⁶M. BENSI, *Premessa al testo* in *La Canzone di Orlando*, i. m. 61.

¹⁷G. POZZI, *Temi, τóποι, stereotipi*, in *Letteratura italiana*, vol. III, *Le forme del testo*, I. Teoria e poesia, Torino 1984, 393–394.

alapvető különbségre. A barokk költészet neves kutatója, Giovanni Pozzi szerint „az ismétlődés egyaránt vonatkozhat a formai elemekre, melyek állandósuló visszatérése esetében formulákról beszélhetünk; mint a tartalmi ismétlésekre, melyek viszont közhelyek kialakulását eredményezik. Az ilyen közhelyek nem retorikai szerepűek, hanem a költői nyelv visszatérő konceptuális elemei.”¹⁷ Pozzi véleménye szerint „a toposz vagy a sztereotípián alapuló szerkezet olyan elemként értelmezhető, mely egy meghatározott szöveggörnyezetben homogén szerepet játszó önálló elbeszélő részt, önálló klisé alkot.”¹⁸

A sztereotip szerkezeteknek metaforikus szempontból van expresszív funkciója, míg a formulák igazi jelentősége mindenekelőtt metrikai-lexikai szinten mutatkozik meg. Ez a két funkció nem egyszer akár egybe is eshet, mindenekelőtt amikor egy fizikai jelenség vagy egy erkölcsi szempontból jelentős esemény leírásáról van szó. Zrínyi eposza esetében erre talán a legjobb példát a *mint az könnyű évét* hasonlat jelenti, melynek egyszerre van sztereotípiája jellege (ugyanis egy retorikai alakzatról van szó), és az ismétlődés révén egyúttal formula funkciója is, hiszen két emisztichonban is visszatér (X, 79 és XI, 85). De az ilyen eseteken túl a két jelenségcsoportot elég jól meg lehet különböztetni egymástól. Általában elmondható, hogy asztereotip szerkezetek olyan figuratív költői eszközt jelentenek, melyek meghatározott tartalmak és szituációk megjelölésére szolgálnak, míg a formulák a legkülönbözőbb poétikai helyzetekben egyaránt felhasználhatók. De a formula a sztereotípiával szemben bizonyos mértékben alárendelt viszonyban is áll, olyan értelemben, hogy a formula egy meghatározott irodalmi téma teljes vagy részleges formai kifejeződéseként jelentkezik. A formula tehát végeredményben nem más, mint egy költői szöveg egy igen jellegzetes retorikai eleme, mely egy kristályosodott lexikai szerkezet ismételt felhasználásán alapul.

Ugyanezt mutatta ki Klaniczay Tibor Zrínyi-monográfiájának a *Szigeti Veszedelem* költői nyelvét és stílusát elemző részében.¹⁹ Az általa ott sztereotip szerkezetként meghatározott elemek nem zárják ki az általam formulaként értelmezett lexikai-szerkezetek meglétét. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy épp Klaniczay volt az, aki rámutatott arra, hogy Zrínyi eposzának megoldásaira „minden bizonnyal... hatottak rá a horvát és esetleg magyar hősi énekek. Költői stílusában ez utóbbiak hatása, illetve általában a verses epika ősbib, naivabb előadásmódja még fokozottabban érvényesül, és bizonyos archaikus hangulatot kölcsönöz művének. A *Szigeti Veszedelem* tele van a naiv epika, s gyakran általában a folklór ismert stílárís jegyeivel, sajátágaival. Olyan jellegzetességek, mint a párhuzamosság, gondolatritmus, ismétlés, progresszió, regresszió, szinte egymást érik Zrínyi eposzában.”²⁰

Magam részéről ehhez a megállapításhoz csak annyit kívánok hozzáfűzni, hogy a formulák alkalmazása is az úgynevezett „archaikus” elemek felhasználási körébe tartozik, sőt minden bizonnyal Zrínyi költészetének egyik legjellegzetesebb meghatározó elemét jelentik. Ennek megállapítása viszont újabb következtetések levonását teszi szükségessé. Egyrészt ennek a jelenségnek tükrében még nagyobb bizonyossággal lehet kimutatni a históriás énekek alapvető hatását a *Szigeti Veszedelem* költői nyelvének és stílusának kialakulásában, melyre jelenlegi vizsgálódásom is irányult. A másik igen fontos következtetés a sztereotip szerkezetek és a formulák közti komplementaritás tényét érinti. Amikor Klaniczay kiemeli és hangsúlyozza Zrínyi költői képességét amint stilsztikailag és lexikailag egy meghatározott sztereotip képen belül is variálni képes egy-egy jelenség – így például a csatában bekövetkező haláljelenetek – megjelenítését, akkor ezzel, egyébként teljesen megalapozottan, Zrínyi barokk költői stílusának eredetiségét és modernségét kívánja bizonyítani. De épp ez a kritikai észrevétel világítja meg még erősebben a formulák szerepét és viszonyulását a sztereotip szerkezetekkel Zrínyi költészetében. Ugyanis jól megfigyelhető, hogy a formulák alkalmazása révén lesz képes Zrínyi az egyes sztereotip képeknek a lehető legnagyobb változatosságot biztosítani. Más szóval, a formula alapvető költői kifejezőeszköz Zrínyi számára, olyan nélkülözhetetlen stíluselem, melyet a magyar barokk költészet sem tudott mellőzni. De a barokk poétika a formulát immár csak mint alárendelt stílusesszközt használja fel egy modern epikai látásmód és versszerkesztés általános keretei között.

¹⁸G. POZZI, *i. m.* 395.

¹⁹KLANICZAY T., *i. m.* 270–279.

²⁰KLANICZAY T., *i. m.* 256–257.

Az expresszivitás szempontjából a *Szigeti Veszedelem elocutiója* még igen hasonlít a históriás énekek hasonló formai megoldásaihoz, de jól tudjuk, hogy igen nagy a két műnem poétikai különbözősége.

Összefoglalva: úgy érzem, elmondható, hogy Zrínyi igazi eredetisége abban áll, hogy alkotó módon tudta felhasználni költői művészetében azokat a versszerkezeti, stiláris és lexikai elemeket, melyeket a magyar költői hagyomány már kidolgozott, és ezeket egy sajátosan modern barokk eposzi szemlélet elemévé volt képes átformálni. Így a formulák meglétének kimutatása, és jellegzetes funkciójuknak meghatározása mindenképp hozzásegít ahhoz, hogy jobban megértsük a *Szigeti Veszedelem* verselésének, stílusának és nyelvhasználatának igazi titkait.

FÜGGELÉK

Az alábbi formulajegyzék a *Szigeti Veszedelem* szövegében előforduló összes formulát kívánja bemutatni lehetőség szerint szembeállítva a XVI. századi históriás énekekben is előforduló azonos formulákkal. Tekintettel azonban, hogy a históriás énekekben előforduló formulák teljes jegyzéke még nem készült el, így ez az összehasonlító vizsgálat a későbbiek során még tovább szélesíthető. Ugyanakkor úgy érzem, hogy az itt összegyűjtött anyag is már elégségesnek bizonyul arra, hogy a tanulmányomban megtett észrevételeim bizonyosságul szolgáljon. Természetesen újabb eredmények várhatók, ha a már igen előrehaladott állapotban levő históriásének-formulaindex is elkészül.

A jel nélkül szereplő költői helyek az egymással teljesen megegyező formulákat tartalmazzák. Amikor az egyes szószervezeteken belül kisebb, főleg szintaktikai változtatások is fellépnek, ezt külön grafikai jellel (→) jeleztem. Külön jel (→←) szolgál a nem szimmetrikus (hat per hatos) osztású sorokon belül jelentkező formulák kimutatására, míg szintén megkülönböztető grafikai jelzéssel (*) láttam el azon formulákat, amelyekben az egyes alkotóelemeken belül inverzió lép fel.

Rövidítések: RMKT = *Régi Magyar Költők Tára*; Varjas = *Balassi Bálint és a 16. század költői*, I–II., Varjas Béla kiadása, Bp., 1979; Komlovszki = *Széphistóriák*, Komlovszki Tibor kiadása, Bp., 1975; Stoll = *Árgirus históriája*, Stoll Béla kiadása, Bp., 1986.

Formula-jellegű verssorok

Azért megindula Szulimán táborral	: VII, 13.
Meg az derék táborral indulának	: Tinódi, RMKT III, 198, 217.
Az mikor Istenhez bocsáthassa lelkét	: XV, 10.
Lelkét az Istenhöz bocsátta vala	: Bornemisza, RMKT VIII, 34, 420
Azonban ily véletlen dolog történék	: XIII, 86.
Im ez üdőközben ily dolog történék	: <i>Fortunatus</i> , RMKT VIII, 381, 1537.
Bán végső óráját közelgetni látja	: XV, 1.
Mert látá előtte ő végső óráját	: <i>Fortunatus</i> , RMKT VIII, 429, 3280.
De mivel különböz oktalan állattal	: II, 25.
...oktalan állattal csak keveset különbez	: <i>Lucretia</i> , Komlovszki, 100, 671.
Együtt hálát adván az élő Istennek	: IV, 28.
Ottan az istennek vígan hálát ada	: Tinódi, RMKT III, 32, 791.
Én voltam az oka azok halálának	: IX, 71.
Én vagyok oka Károly halálának	: Tinódi, RMKT III, 328, 222.

És földre rontani szép fejér küfalát Földenig ronták az nagy kőfalokat	: II, 54. : Tinódi, RMKT III, 79, 246.
És így az nagy Istennek könyörög vala Csak az jó istennek ő ott könyöröge	: XII, 97. : Tinódi, RMKT III, 310, 74.
Ez lén vége Palota megszállásának Ez lén vége Arslán vezér haragjának Ez lön vége Patroclus hatalmának	: II, 30. : II, 30. : Hunyadi, RMKT VIII, 69, 633.
Háromszor szent nevét hanggal kiálták meg Jézust háromszor ők kiáltának	: IV, 28. : Tinódi, RMKT III, 174, 401.
Hogy török szándékárul ez hirt mondhatna Károl császárnak erről hírt mondának	: VI, 58. : Tinódi, RMKT III, 192, 36.
Igy mondván kibocsátá lelkét testébül Lelkét ő testéből kibocsátta vala	: III, 85. : <i>Fortunatus</i> , RMKT VIII. 431, 3352.
Im az te könyörgésedet meghallgattam Azért meghallgatá az ő könyörgését Ilyen könyörgését Isten meghallgatá	: II, 79. : II, 78. : Sztárai, RMKT V, 179, 651.
Igy végezé szovát Szokolovics Mehmet Nagy haraggal Ajax szavát hogy végezé	: VIII, 29. : Csáktornyai, Varjas II, 855, 277.
Jó vitézeket mindjárt öszvehivatván Jó vitézeket mind egybehivatá	: III, 40. : Tinódi, RMKT III, 78, 193.
Kevés szókkal nagy bátorságot bán ada Ki nagy bátorságot ada szívöknek	: VII, 55. : Tinódi, RMKT III, 125, 635.
Kezében nagy dárda, s így szól sereg előtt Nagy dárda kezében hasomló tölgyfához Nagy szép dárda Szondinak kezében vala	: IV, 14. : X, 50. : Tinódi, RMKT III, 93, 93.
Maga szép sátorát ottan felvonyatá Nagy szép sátorokat ott ő felvonyatá	: III, 9. : Tinódi, RMKT III, 273, 118.
Megzöndült azonban sok dob és trombita Az dobok, trombiták mind zöndülének	: X, 10. : Göröcsöni, Varjas II, 66, 1701.
Mikor az Szulimán ez dolgot meghallá Az királné asszon mikor ezt meghallá	: XIII, 97. : Tinódi, RMKT III, 23, 513.
More bástyát törni kezdé keménységgel Töretni kezdék onnat is az várat	: II, 6. : Tinódi, RMKT III, 80, 249.
Mutasd meg őnékik, hogy te vagy nagy Isten Mutasd meg te mostan hogy te vagy az Isten	: II, 74. : Sztárai, RMKT V, 120, 186.
Nagy demECKi kardot kezében ragada Azonban ő kardját kezében ragadá	: VII, 92. : Gergei, Stoll, 95, 729.

Negyven ágyuval kezdé törni bastyáját	: II, 54.
Éjjel-nappal igen kezdé töretni, Bástyáit, tornyait földre dönteni	: Göröcsöni, Varjas II, 29, 665–666.
Ostromnak az tábort bastyának inditá	: II, 20.
Égész tábort az ostromnak indíták	: Hunyadi, RMKT VIII, 65, 526.
Ott az nagy Istennek sok hálákat ada	: IV, 29.
Az nagy Úr Istennek nagy hálákat adják	: Nikolsburgi névt., RMKT VIII, 48, 415.
Sok hangas trombita akkor megrivada	: IV, 13.
Köztek dobót, trombitát rihasztának	: Tinódi, RMKT III, 343, 709.
Szent Iván havának tizedik napján	: II, 31.
Am tizedik napján Szent Iván hónap	: Tőke, RMKT VI, 133, 85.
Társsa mellett lelkét Istenhöz bocsátá	: IX, 76.
Eképpen ő lelkét Istenhöz bocsátá	: Bornemisza, RMKT VIII, 26, 132.
Urunk Jézus nevét háromszor kiáltuk	: III, 47.
Jézust háromszor ők kiáltának	: Tinódi, RMKT III, 174, 401.
Vagyon Mahometnek mireánk nagy gondja	: IV, 80.
Vagyon erre Párisnak oly nagy gondja	: Lévai névt., RMKT VIII, 140, 185.
Vérrel kibocsátja ő magából lölkét	: X, 23.
Lelekét kibocsátá ű az Istenhöz	: Bornemisza, RMKT VIII, 34, 410.
Zrini összehívá mind az vitézeket	: VI, 8.
Előhívá Sándor az vitézeket	: Ilosvai, RMKT IV.122, 1237.

Paradigmatikus vagy szintagmatikus változtatásokkal verssorok a Zrínyi-szövegben

Az másik csapással megnyitá oldalát	: XV, 88.
És azon csapással megsérte oldalát	: XI, 72
De kötve vagy, szerencse, az én lábomhoz	: III, 39.
Mert kötve vagy, szerencse, az én lábomhoz	: III, 39.
„Deli Vid! Deli Vid!” nagy torkával kiált	: XI, 92
„Deli Vid! Deli Vid!” minduntalan kiált	: XIV, 86.
Ezt mikor meglátá Szigetnek Hectorsa	: X, 94.
Mikor ezt meglátá szigeti Zrini bán	: XI, 88.
Basa megszállott volt már egy nagy malomnál	: VI, 60.
Török megszállott volt már mind köröskörül	: VII, 50.
Ugyhogy onnan folyni vörös patakot lát	: XIV, 107.
Honnan bőven folni vörös patakot lát	: XV, 88.

Az mi penig várnak vételét illeti	: VIII, 43.
Az mi penig Sziget vételét illeti	: VIII, 74.
Eleiben tűnék Cupido haragban	: XII, 2.
Eleiben tűnék Gabriel szárnyával	: XV, 39.
Mert vagyon kezében nagy halál, nagy veszély	: X, 46.
Ő halált, ő veszélyt erős kezében hoz	: X, 50.
Légy biztonsága, ég, Deli Vid végének	: XIV, 115.
Légy tudománytévő Deli Vid végének	: XIV, 115.
De én tetszésemet megmondom igazán	: XIII, 45.
Negyedik igazán megmondá tetszését	: XIII, 78.
Félholtan földön is ellenségét marja	: X, 44.
Félholtan némellyik marja ellenségét	: XV, 75.
De Zrini Deli Vidnak így beszél vala	: IX, 7.
Zrini Deli Viddal így beszélnek vala	: IX, 14.
Annak ismeg kezében van kemény dárda	: III, 74.
Zrini bán, kezében van aranyas dárda	: X, 13.
Visz tizezer szablyát béglerbég magával	: VI, 57.
Vive ki magával tizenkétszáz szablyát	: VI, 59.
Tanulj, fiam, tülem isteni félelmet	: IV, 36.
Mindened lesz, tanulj isteni félelmet	: V, 78.
Ott fegyver fegyverrel öszvetalálkozik,	
Vitéz is vitézzel öszveelegyedik	: XIV, 80.
Itt fegyver fegyverrel találkozik öszve,	
Vitéz is vitézzel kapcsolódik közbe	: XV, 63.

Azonos verssorok a Zrínyi-szövegben

Hirrel viseltetnek az hadakozások	: VIII, 34; VIII, 49.
Kegyetlenül üti lábával az földet	: XIV, 30; *XIV, 31.

Paradigmatikus vagy szintagmatikus változtatásokkal felsorok a Zrínyi-szövegben

Az földre tekinté	: I, 7.	Számtalan sok prédát	: V, 17.
Az földön levágtá	: III, 96.	Számtalan sok ágyu	: II, 40.
Az földre leezett	: XV, 86.	Számtalan sok holló	: IV, 68.
Az földre bocsátá	: XV, 99.	Számtalan sok hadán	: V, 6.
Az földre fekteti	: XV, 106.		
Az földre terité	: III, 68.	Az Isten hatalmát	: I, 94.
Az földre leveré	: III, 68.	Az Isten irgalmát	: I, 59.
Az földre leverí	: VIII, 65.	Az Isten kegyelmét	: V, 8.
		Az Isten angyalát	: XV, 103.
Az te vitéz basád	: IV, 59.		
Az te vitéz neved	: VII, 47.	Ifju Embruláht	: X, 59.
Az te vitéz szüved	: VIII, 90.	Ifju Hamviván	: VI, 85.
		Ifju Juranics	: V, 57.
Az császár táborát	: VI, 59.		
Az vezér táborát	: II, 5.	Igy szólla, s nem többet	: III, 74.
		Ezt mondá, s nem többet	: VI, 101.
Az vitéz Delimán	: I, 75.		
Az vitéz Farkasics	: III, 105.	Igy szólt seregeknek	: VII, 53.
		Igy szól törököknek	: III, 56.
Az okos Menethám	: I, 82.		
Az okos kajmekán	: XII, 69.	Kegyetlen Demirhám	: I, 82.
		Kegyetlen Delimán	: X, 72.
Sok számtalan tatár	: I, 68.	Kegyetlen Terodaman	: XIV, 38.
Sok számtalan sátor	: VII, 17.	Kegyetlen Alderán	: XIV, 61.
Másfelől Delimán	: X, 50.	O, hatalmas Isten	: IX, 32.
Másfelől Demirhám	: XI, 58.	O, hatalmas vitéz	: IX, 37.
Másfelől Hervoics	: X, 74.		
Másfelől Farkasics	: III, 101.	Van nagy fényességben	: VIII, 52.
Másfelől horvát bán	: V, 1.	Van nagy keménységben	: VI, 52.
*Másfelől Szulimán	: XIII, 32.	Van nagy gondolatban	: IX, 90.
		Van nagy készüllettel	: V, 1.
Eleiben hozá	: XI, 8.		
Eleiben ada	: XIII, 30.	Nagy remenségben van	: IX, 90.
Eleiben tartja	: VII, 68.	Oly bátorságban van	: X, 82.
Eleibe hiva	: XI, 40.		
Eleiben dül	: X, 28.	Jó lovára vészi	: XIII, 27.
Eleiben áll	: XI, 15.	Jó lovára ugrék	: III, 55.
		És lovára ugrék	: XII, 20.
Felel az szerezsen	: XIII, 15.	*Jó lovára üle	: I, 51.
Felel az Deli Vid	: VII, 105.	Ki lovára ugrik	: VI, 64.
Felele Demirhám	: VI, 51.	Jó lóra felugrik	: XIII, 10.
Felele az másik	: VII, 91.	Lovára fölugrek	: II, 20.
Eztet mondja nekem	: IX, 91.	Mutat bátor szüvet	: IV, 55.
Eztet mondja vala	: III, 100.	Mutat bátor orcát	: IV, 77.
Igy szól vala tatár	: XIII, 58.	Adok oly hatalmat	: I, 21.
Igy szól vala maga	: XI, 19.	Adok ily kegyelmet	: II, 82.

Kemény misziri kard	: II, 37.	Igy mond Juranicsnak	: IX, 69.
Kemény bagdati kard	: X, 54.	Igy mond Demirhámknak	: XI, 25.
Kemény fringia-kard	: V, 62.	Igy mond jó Zrininek	: III, 81.
		Igy mond vitézinek	: XIV, 76.
Igy szól vala Cumilla	: XII, 30.		
Igy szól vala Fati	: XII, 39.	Igy monda Deli Vid	: IX, 42.
		Igy monda Demirhám	: XI, 63.
Nagy gondokban látom	: IX, 16.	Igy monda az angyal	: XV, 45.
Nagy gondokban őszül	: VII, 50.		
Nagy gondokat hordoz	: XII, 1.	Mert Farkasics Péter	: VII, 28.
Nagy gondokat adna	: I, 57.	Ott Farkasics Péter	: V, 39.
*Nagy gondokon Zrini	: V, 2.	Igy Farkasics Péter	: VII, 37.
		De Farkasics Péter	: III, 67.
Ketté vágja sisakját	: → X, 37. ←		
Ketté vágja nyakát	: XI, 81.		
Ketté vágá mellyét	: IX, 49.		
Ketté vágá testét	: XIII, 27.		

Nomindtis formulák az első vagy a második félsorokban

Egyszerű formulák

Alázatossággal	: VI, 9; XV, 19; XV, 24; XV, 35.
Alkolmatosságot	: → XI, 38 ← <i>Lucretia</i> , Komlovszki, 85.
Állhatatlanságát	: I, 8; IV, 5; → Tinódi, RMKT III, 354, 1049.
Állhatatlan voltát	: IV, 11; Fekete, RMKT II, 361, 496.
Angyali legio	: XV, 50; XV, 107.
Aranyas zászlóját	: VII, 79; Tinódi, RMKT III, 152, 1502.
Ártatlan véreket	: XIV, 21; Szegedi, RMKT VI, 173, 658.
Aygas bassa után	: I, 90; X, 12.
Az Almás patakban	: VI, 112; VI, 115.
Az császár táborát	: VI, 59; Tinódi, RMKT III, 103, 411.
Az élő Istennek	: IV, 28; Póli, Varjas II, 875, 55.
Azért bátorsággal	: XII, 78; XIV, 94; Nikolsburgi névt., RMKT VIII, 37, 42.
Az hatalmas császár	: VIII, 23; Tinódi, RMKT III, 65, 138.
Az Isten anyala	: III, 83; Sztárai, RMKT V, 128, 433.
Az Isten irgalmát	: I, 59; V, 11.
Az kegyelmes Isten	: V, 15; Farkas, RMKT II, 14, 37.
Az keresztyéneknek	: II, 72; Ilosvai, RMKT IV, 174, 50.
Az király fiának	: V, 32; Tinódi, RMKT III, 33, 830.
Az követeket	: VI, 8; VI, 8; Ilosvai, RMKT IV, 129, 1465.
Az mi ellenségünk	: XIII, 91; <i>Cantio de militibus pulchra</i> , RMKT VII, 180, 150.
Az ő elméjében	: XII, 57; <i>Lucretia</i> , Komlovszki 60, 106.
Az ő könyörgését	: II, 78; Tinódi, RMKT III, 276, 191.
Az szentegyház előtt	: IV, 30; IV, 31.
Az Szulimán császár	: I, 86; IV, 95.
Az török császárnak	: V, 22; Tinódi, RMKT III, 15, 262.
Az török seregek	: III, 53; VI, 111.
Az török táborát	: IX, 31; Temesvári, RMKT VIII, 132, 400.
Az török táborban	: IX, 96; X, 103; XII, 52; XII, 80.

Az vitéz Delimán	: I, 75; X, 82; XIII, 88.
Az vitézeket	: VI, 8; VI, 8; IX, 39; Ilosvai, RMKT IV, 122, 1237.
Az vitéz embernek	: I, 43; XIII, 63.
Az vitézek előtt	: IV, 101; Tinódi, RMKT III, 372, 51.
Az vitézek között	: XV, 10; Tinódi, RMKT III, 41, 1091.
Az zsidó népeket	: I, 14; Farkas, RMKT II, 13, 5.
Budai fővezér	: I, 62; II, 1.
Cselekedetiben	: VII, 85; Csáktornyai, Varjas II, 871, 724.
Cselekedetünket	: V, 25; Varsányi, RMKT VII, 92, 430.
De Isten angyala	: XV, 86; Székely, RMKT II, 331, 218.
Delimán haragját	: VIII, 96; X, 63; XI, 29.
Deli Vid! Deli Vid!	: XI, 92; XIV, 86.
Deli Vid peniglen	: XI, 85; XI, 90; XIV, 110.
Deli Vid végének	: XIV, 115; XIV, 115.
Édes vitéz barátom	: IX, 16; IX, 23.
Egy szempillantásban	: X, 61; <i>Fortunatus</i> , RMKT VIII, 420, 2968.
Egy szempillantásig	: VII, 47; Szegedi, RMKT VI, 13, 182.
Ellenség előtte	: II, 63; Temesvári, RMKT VIII, 130, 344.
Fati, édes anyám	: XII, 24; XII, 29.
Főkapitányja	: V, 42; Tardi, Varjas II, 761, 661.
Győzhetetlen császár	: I, 62; VIII, 48; XI, 20.
Hasonlatosképpen	: XII, 22; Gergei, Stoll, 77, 385.
Haragos Delimán	: VIII, 18; X, 85.
Horvátországi bán	: III, 71; XV, 91.
Isten akaratjából	: III, 1; Sztárai, RMKT V, 161, 120.
Isten akaratját	: IV, 44; VI, 17; Varsányi, RMKT VII, 81, 72.
Isten eleiben	: VII, 28; XV, 105; XV, 108; → Göröcsöni, Varjas II, 23, 508.
Isteni félelmet	: IV, 36; V, 78; → Tőke, RMKT VI, 132, 50.
Istennek irgalma	: → IV, 15 ←; Székely, RMKT II, 330, 178.
Istennek kegyelmét	: I, 34; Székely, RMKT II, 331, 216.
Isten országában	: XV, 47; Bornemisza, RMKT VIII, 33, 371.
Jóságos cselekedet	: VII, 46; Tardi, Varjas II, 768, 845.
Jó vitéz lovára	: III, 41; IV, 13.
Juranics! Juranics!	: IX, 62; IX, 63.
Kegyelmét Istennek	: V, 23; <i>Fortunatus</i> , RMKT VIII, 341, 116.
Kegyetlenségével	: I, 1; Varsányi, RMKT VII, 89, 314.
Keresztény világot	: I, 13; I, 54.
Keresztény vitézek	: III, 48; IV, 18; XIV, 73.
Kezében nagy dárda	: IV, 14; *X, 50; → Tinódi, RMKT III, 93, 93.
Konstantinápolyban	: I, 32; Tinódi, RMKT III, 359, 10.
Konstantinápolybul	: II, 31; Sztárai, RMKT V, 192, 1052.
Lándor-Fejérvárban	: XII, 21; Tinódi, RMKT III, 280, 105.

Magyarországban	: I, 15; I, 66; Tinódi, RMKT III, 162, 14.
Másfelőli Demirhám	: XI, 58; *XIV, 86.
Milos Badankovics	: X, 74; X, 77.
Minden dolgában	: II, 2; Baranyai, RMKT II, 262, 19.
Minden elementumok	: XIV, 54; XV, 2.
Minden erejét	: I, 72; Bogáti, Varjas II, 314, 1704.
Minden országokban	: I, 50; <i>Lucretia</i> , Komlovszki, 131, 1123.
Minden reménsége	: V, 7; Ilosvai, RMKT IV, 253, 398.
Mindenféle népek	: XII, 55; Varsányi, RMKT VII, 83, 137.
Mint az könnyü évét	: X, 79; XI, 85.
Nagy bátor szüvel	: XV, 55; Tinódi, RMKT III, 175, 414.
Nagy dárda kezében	: X, 50; *IV, 14.
Nagy kegyetlenséget	: XIV, 29; Temesvári, RMKT VIII, 125, 172.
Nagy keserűségben	: → XI, 94 ←; Temesvári, RMKT VIII, 125, 180.
Nagy keserűséggel	: IX, 91; XV, 90.
Nagy tisztességben	: → IV, 101 ←; Ilosvai, RMKT IV, 222, 419.
Nagy vitézségedet	: VI, 12; XV, 44.
Nagy vakmerőségel	: XV, 27; Ilosvai, RMKT IV, 249, 265.
Novákovics Iván	: V, 43; X, 15; XV, 72.
Oh erős vitézek	: V, 23; IX, 77.
O, hatalmas Isten	: IX, 32; Ráskai, RMKT VI, 62, 374.
O, hatalmas vitéz	: IX, 37; XI, 30.
Okos rend tartással	: III, 51; VII, 13; XII, 61.
Ottan eleiben	: IV, 35; X, 52.
Pokolbéli lelkek	: XIV, 26; XIV, 77; XV, 29.
Rettenetességgel	: IV, 69; V, 9; V, 51; X, 72; XIV, 102; XV, 70; → II, 39 ←; → VII, 16 ←; Ráskai, RMKT VI, 55, 149.
Sok tüzes labdákkal	: X, 91; XIV, 74;
Sok számtalan tatár	: I, 68; X, 65.
Számtalan sok prédát	: V, 17; Hunyadi, RMKT VIII, 115, 2219.
Számtalan törököt	: X, 49; Tinódi, RMKT III, 63, 76.
Szerelmes társát	: IX, 65; Szegedi, RMKT VI, 187, 1096.
Szigeti kapitány	: III, 51; IX, 90; → VI, 66 ←; → VI, 78 ←.
Szigeti vitézek	: VII, 49; XV, 32.
Szokolovics Mehmet	: IV, 79; VIII, 20; VIII, 21; VIII, 29.
Szokolovics Mehmetet	: IV, 72; VI, 53; XIII, 36.
Szigetnek Hectora	: X, 94; XV, 16.
Szőrnyü jóvendőket	: XII, 79; XV, 56.
Tajeléri Mehmet	: IV, 59; V, 22.
Téjjel-mézzel folyó	: I, 15; Farkas, RMKT II, 17, 128.
Török eleiben	: X, 51; Temesvári, RMKT VIII, 128, 275.
Török sok számtalan	: X, 16; XV, 73.
U minden dolgában	: II, 2; Tinódi, RMKT III, 10, 107.
Vitéz is vitézzel	: XIV, 80; XV, 63.

Összetett formulák

Állhatatlanságban	: X, 2; → I, 8.
Almás vize partján	: IX, 58; → XV, 80.
Almás vize partját	: XV, 80; → IX, 58.
Az egész seregét	: XV, 1; → X, 104.
Az egész seregnek	: X, 104; → XV, 1.
Az egész táborban	: XIII, 23; → Hunyadi, RMKT VIII, 101, 1718.
Az éles szablyával	: III, 99; → IX, 54.
Az élő Istenért	: VIII, 73; → IV, 28; → I, 60; → I, 26; → V, 35; → VII, 29.
Az élő Istenre	: I, 60; → IV, 28; → VIII, 73; → I, 26; → V, 35; → VII, 29.
Azért vitézséggel	: XII, 77; → IX, 94.
Azért vitézségrül	: IX, 94; → XII, 77.
Az futó népeket	: XV, 93; → XV, 93.
Az futó népekkel	: XV, 93; → XV, 93.
Az Görögországnak	: II, 53; → Ilosvai, RMKT IV, 171, 2797.
Az hitetlen ebnek	: II, 72; → I, 36; → VIII, 8.
Az Isten angyalát	: XV, 103; → III, 83; Sztárai, RMKT V, 128, 433.
Az keresztény hitet	: IX, 78; → I, 17; Sztárai, RMKT V, 168, 347.
Az köröstyén hűtre	: I, 17 → IX, 78 → Sztárai, RMKT V, 168, 347.
Az két vitéz vajda	: IX, 37 → IX, 60.
Az két vitéz vajdát	: IX, 60 → IX, 37.
Az követeknek	: VI, 50 → VI, 8.
Az magyar katonát	: VI, 30 → IX, 48.
Az magyarok ezek	: I, 56 → I, 65.
Az magyarok pengig	: I, 65 → I, 56.
Az nagy Asiából	: I, 68 → Hunyadi, RMKT VIII, 59, 319.
Az okos császárnak	: IV, 103 → XII, 65.
Az örök örömben	: II, 74 → XV, 5.
Az ő vitézsége	: VIII, 33 → <i>Szigetvári</i> , RMKT VII, 310, 329.
Az pogány törökkel	: V, 65 → II, 72 → IX, 94; → Temesvári, RMKT VIII, 125, 181.
Az pogány töröknek	: II, 72 → V, 67 → IX, 94.
Az pogány török túl	: IX, 94 → V, 67 → II, 72.
Az széles táborban	: VIII, 11 → IX, 58.
Az széles tábornak	: IX, 58 → VIII, 11.
Az szent Mahomet is	: I, 43 → XII, 28.
Az szent Mahometért	: III, 16 → I, 43 → XII, 28.
Az szent Mahometnek	: XII, 28 → I, 43.
Az szép arany almám	: VIII, 13 → VI, 16.
Az szép arany almát	: VI, 16 → VIII, 13.
Az szerencsen hadban	: I, 81 → I, 84.
Az szerencsen hadnak	: I, 84 → I, 81.
Az török pogányon	: V, 82 → XIII, 94 → XIV, 82.
Az török seregben	: IX, 18 → III, 53.
Az vitéz töröknek	: XI, 73 → VIII, 81 → VII, 23.
Az vitéz basáknak	: IV, 103 → III, 96.
Az vitéz basát is	: III, 96 → IV, 103.
Az síklósi mezőn	: V, 22 → III, 44.
Cselekedeteddel	: VII, 47 → VII, 85 → V, 25 → VI, 12.
Cselekedetedet	: VI, 12 → VII, 85 → VII, 47 → V, 25.

Dárdája kezében	: VI, 93 → X, 94 → X, 18 → IV, 14.
Dárdát kezében	: X, 18 → VI, 93 → X, 94 → IV, 14.
De az élő Isten	: I, 26 → I, 60 → IV, 28 → V, 35 → VII, 29 → VIII, 73.
De kegyetlen tatár	: IX, 72 → XII, 53 → XII, 77.
Delimán ifiu	: I, 69 → I, 72.
Demirhám haragját	: XIV, 102 → VIII, 96.
De pogány törökben	: XIII, 94 → II, 72 → V, 65 → IX, 94 → XIV, 82.
De okos császárnak	: XII, 65 → IV, 103.
De vitéz Delimán	: VIII, 56 → I, 75 → XII, 62.
Édes vitéz társom	: IX, 47 → <i>Cantio de militibus pulchra</i> , RMKT VII, 175, 14–19.
Éles szablyájához	: IX, 54 → III, 99 → Tinódi, RMKT III, 286, 130.
Életének végét	: XV, 54 → XII, 28; → <i>Fordunatus</i> , RMKT VIII, 428, 3250.
Élő Istenének	: V, 35 → I, 26 → I, 60 → IV, 28 → VII, 29 → VIII, 73.
Élő Istennek	: VII, 29 → V, 35 → I, 26 → I, 60 → IV, 28 → VIII, 73.
És ártatlan vértét	: XIV, 33 → Batízi, RMKT II, 91, 63.
És hitetlen testeket	: VIII, 10 → XII, 95.
És minden dolgunkban	: XII, 62 → I, 38 → Kákonyi, RMKT II, 299, 299.
És minden dolgodra	: I, 38 → XII, 62 → Kákonyi, RMKT II, 299, 299.
És nagy keserűség	: XII, 15 → IX, 91.
És nagy kevélységben	: VI, 52 → XV, 31 → Póli, Varjas II, 874, 38.
És nagy sebességgel	: XV, 85 → VI, 85.
Ez magyar katonát	: IX, 48 → VI, 30.
Ez szultán Szulimán	: VI, 36 → I, 20 → I, 31 → IV, 53.
Fényös koronájok	: I, 58 → I, 57.
Fényös koronánkat	: I, 57 → I, 58.
Gonosz akaratját	: VI, 30 → Tinódi, RMKT III, 361, 65.
Haragos fegyverében	: XII, 25 → Tinódi, RMKT III, 64, 118.
Haragos torkával	: X, 20 → VIII, 61.
Haragos torkoddal	: VIII, 61 → X, 20.
Ha vitéz Delimánt	: XII, 62 → I, 75 → VIII, 56 → X, 89.
Hitetlen embernek	: XIII, 66 → Tinódi, RMKT III, 14, 219.
Hatalmas fegyverét	: XV, 78 → VIII, 14.
Hatalmas fegyverem	: VIII, 14 → XV, 78.
Hatalmas haragját	: XV, 83 → XI, 11.
Haj hitetlen ebek	: VIII, 8 → I, 36 → II, 72.
Hitetlen ebek	: I, 36 → VIII, 8 → II, 72.
Hogy siklósi mezőn	: III, 44 → V, 22.
Ifjú Delimánnak	: I, 72 → I, 69.
Igy vitéz Delimán	: X, 89 → I, 75 → VIII, 56 → XII, 62.
Isten kegyelméből	: IX, 8 → Torkos, RMKT VII, 74, 799.
Jó szerencsében	: XIII, 96 → Bárányai, RMKT II, 262, 39.
Juranics vajda	: IX, 16 → IX, 15.
Juranics vajdának	: IX, 15 → IX, 16.
Kedves élteket	: VII, 31 → VI, 89 → VI, 31 → XIV, 49 → V, 31.
Kedves éltetőket	: VI, 31 → V, 31 → VII, 31 → XIV, 49 → VI, 89.
Kedves életünket	: XIV, 49 → VI, 31 → V, 31 → VI, 31 → VII, 31.

Kedves éltével	: V, 31 → VI, 31 → VII, 31 → VI, 89 → XIV, 49.
Kegyelmes Isten	: XII, 41 → V, 15.
Kegyelmességéből	: II, 66 → <i>Szilágyi és Hajmási</i> , RMKT VII, 171, 61.
Kegyetlen halálát	: IX, 83 → VII, 65.
Kegyetlen halállal	: VII, 65 → IX, 83.
Kegyetlen tatárnak	: XII, 77 → IX, 72 → XII, 53.
Kemény szüvedet	: III, 81 → IX, 81.
Keserves sirását	: XIII, 22 → Gergei, Stoll, 73, 322.
Kegyetlen olaj-bég	: III, 109 → III, 97.
Kegyetlen olaj-bégnek	: III, 97 → III, 109.
Mely acélyos pajzs	: V, 19 → VI, 88.
Mely örök örömré	: XV, 5 → II, 74.
Mennyei sereget	: XV, 45 → XV, 31 → XV, 36.
Mennyei sereggel	: XV, 31 → XV, 45 → XV, 36.
Mennyei seregnek	: XV, 36 → XV, 45 → XV, 31.
Mert kedves életét	: VI, 89 → VII, 31 → VI, 31 → V, 31 → XIV, 49.
Minden dolgokban	: I, 15 → II, 2.
Minden elementummal	: XIV, 14 → XIV, 54.
Minden erejével	: V, 1 → I, 72.
Minden hadaival	: III, 51 → Tinódi, RMKT III, 176, 442.
Minden igazságát	: VI, 4 → Fekete, RMKT II, 343, 283.
Minden nyavalyádra	: I, 38 → Dézsi, RMKT V, 8, 50.
Minden reménségem	: II, 65 → V, 7.
Minden szerencsédet	: V, 78 → XI, 68.
Minden szerencséhez	: XI, 68 → V, 78.
Mind kegyetlen tatár	: XII, 53 → IX, 72 → XII, 77.
Nagy kegyetlenségben	: X, 30 → XIV, 29. → Bornemisza, RMKT VII, 28, 187.
Nagy kevélységekkel	: XV, 31 → VI, 52 → Póli, Varjas II, 874, 38.
Nagy rivalkodással	: VII, 64 → Tinódi, RMKT III, 46, 1244.
Nagy sebességében	: VI, 85 → XV, 85.
Nagy veszedelmet	: II, 38 → Tinódi, RMKT III, 49, 1348.
Nagy visszavonyást	: VIII, 73 → Szegedi, RMKT VI, 156, 114.
Nagy vitézséggel	: XV, 82 → VI, 12.
Örök boldogságban	: IX, 78 → VII, 48.
Örök boldogságodra	: VII, 48 → IX, 78.
Ő vitézek előtt	: VII, 29 → IV, 101.
Philisteusokat	: V, 9 → VI, 67 → Torkos, RMKT VII, 75, 811.
Philisteusokkal	: VI, 67 → V, 9.
Pogány ellenségnek	: XIII, 98 → Kákonyi, RMKT II, 297, 236.
Pogány törökökre	: XIV, 82 → XIII, 94 → V, 82 → Bátizi, RMKT II, 95, 11.
Pokolbéli lelkeket	: XIV, 25 → XIV, 26.
Rettenetes halál	: XIV, 80 → VII, 22.
Rettenetes halált	: VII, 22 → XIV, 80.
S haragja hatalmas	: XI, 11 → XV, 83.
S ily haragos szókat	: XII, 2 → Ilosvai, RMKT IV, 169, 2745.
S ő hitetlen testét	: XII, 95 → VIII, 10.

Számtalan tatárral	: V, 15 → I, 68.
Szép Pannoniában	: I, 15 → VI, 91.
Szép Pannoniát	: VI, 91 → I, 15.
Szép Szigetvárában	: XI, 43 → X, 52.
Szép Szigetvárának	: X, 52 → XI, 43.
Szokolovics Mehmetnek	: IV, 66 → IV, 72.
Szultán Szulimán	: V, 26 → I, 20 → IV, 53 → I, 31.
Szultán Szulimánban	: I, 20 → V, 26 → IV, 53 → I, 31.
Szultán Szulimánét	: IV, 53 → V, 26 → I, 20 → I, 31.
Szultán Szulimánnak	: I, 31 → V, 26 → IV, 53 → I, 20.
Tamburás Istók is	: VII, 79 → VII, 81.
Tamburás Istóknál	: VII, 81 → VII, 79.
Te hatalmas Isten	: XII, 103 → IX, 32.
Te kemény szüvedet	: IX, 81 → III, 81.
Ti erős vitézek	: VII, 53 → V, 23.
Török seregeket	: XI, 84 → XI, 75.
Török seregeknek	: XI, 75 → XI, 84.
Török táborba	: XII, 78 → X, 82 → II, 62 → III, 61.
Török táborában	: X, 82 → XII, 78 → II, 62 → III, 61.
Török táboroknak	: II, 62 → XII, 78 → X, 82 → III, 61.
Török táboron	: III, 61 → XII, 78 → X, 82 → II, 62.
Tüzes számszámokkal	: XIII, 77 → Szegedi, RMKT VI, 171, 571.
Unalmas életet	: XII, 29 → VII, 33.
Unalmas életemtől	: VII, 33 → XII, 29.
Vakmerőségében	: XII, 57 → Sztárai, RMKT V, 164, 208.
Vakmerőségének	: X, 63 → VIII, 36.
Vakmerőségünket	: VIII, 36 → X, 63.
Válogatott népek	: I, 69; → I, 49 → Ilosvai, RMKT IV, 94, 343.
Válogatott néppel	: I, 49 → I, 69.
Végét életemnek	: XII, 28 → XV, 54 → <i>Szigetvár</i> , RMKT VII, 307, 228.
Vére hullásával	: XV, 109 → Nikolsburgi névt., RMKT VIII, 40, 133.
Vitéz Delimánért	: XII, 69 → XII, 9 → XII, 38.
Vitéz Delimánnak	: XII, 9 → XII, 69 → XII, 38.
Vitéz Delimántul	: XII, 38 → XII, 9 → XII, 69.
Vitéz Deli Viddal	: XI, 41 → IX, 6.
Vitéz Deli Vidtul	: IX, 6 → XI, 41.
Vitéz kezednek	: VIII, 98 → XIII, 54 → VIII, 48 → III, 56.
Vitéz kezeimet	: XIII, 54 → <i>Lucretia</i> , Komlovszki, 149, 1095.
Vitéz kezeinkben	: VIII, 48 → XIII, 54 → VIII, 98 → III, 56.
Vitéz kezünket	: III, 56 → VIII, 98 → XIII, 54 → VIII, 48.
Zrini Szigetvárbán	: II, 60 → IX, 6.
Zrini Szigetvárbul	: IX, 6 → II, 60.

Verbális formulák az első vagy a második félsorokban

Egyszerű formulák

Azért kérek téged	: XII, 103; *Ráskai, RMKT VI, 59, 277.
Azért semmit ne félj	: XIV, 17; * <i>Lucretia</i> , Komlovszki, 85, 454.

Az fejét elcsapá	: II, 14; Gersei, Stoll, 95, 730.
Az földre bocsátá(k)	: XV, 99; Nagybánkai, RMKT IV, 21, 525.
Az földre leveré	: III, 68; Fekete, RMKT II, 339, 157.
Az földre teríté	: III, 68; IV, 94.
Azt mondja magában	: XIII, 32; Gersei, Stoll, 82, 495.
Bizony elkerülné	: XII, 48; XII, 48.
Eleiben tünék	: XII, 2; XV, 39.
Elindulának	: VI, 7; Tinódi, RMKT III, 69, 271.
Életét elvévé	: III, 66; *VI, 68; → VII, 78 ←.
Elkezdé beszédét	: VI, 38; VII, 37.
Ellenségét marja	: X, 44; *XV, 75.
Ellepte az földet	: I, 102; *II, 39 → Wathay, X, 59.
El nem bízta magát	: → IV, 8 ←; *II, 49 → IV, 5.
Elvészí életét	: III, 79; *XV, 70.
Elveszté életét	: IV, 102; IX, 49.
Én lézsek mellett	: I, 38; I, 43 → Szerdahelyi, Varjas, II, 905, 158.
És így szól önéki(k)	: XIII, 63; XV, 2.
Esmerem, esmerem	: XIV, 4; XV, 103.
Fekszik ő előtté	: VII, 77; X, 97.
Fönszóval kiáltják	: IV, 40; Bogáti, Varjas, II, 260, 210.
Gondot visel várra	: V, 1; → VII, 49 ←.
Halljátok, halljátok	: XIV, 42; XV, 25.
Igen megbúsula	: III, 97; Tinódi, RMKT III, 9, 57.
Igy felele Zrini	: VII, 75; IX, 13.
Igy kezdé szólni	: XIV, 15; → VII, 9 ←; → XII, 55 ←; Ilosvai, RMKT IV, 120, 1184.
Igy kezd(t)e beszédét	: I, 34; *VIII, 21.
Igy szólla(l) Demirhám	: XIII, 69; *VII, 101.
Igy szólla önékik	: IV, 31; Nagybánkai, RMKT IV, 21, 513.
(S) így szól vala magában	: XI, 4; XIII, 60.
Igy szól vala tatár	: XII, 20; XIII, 58.
Kegyetlenül üti	: XIV, 30; *XIV, 31.
Ketté szakasztá	: II, 22; XV, 99; Tinódi, RMKT III, 109, 117.
Ketté vágá melljét	: IX, 49; *VII, 69.
Kezde esedezni	: XI, 48; *Fráter Gáspár, RMKT VII, 21, 79.
Kezde könyörgeni	: I, 25; Tinódi, RMKT III, 49, 1326; *III, 93.
Kezében ragadá	: VII, 92; Póli, Varjas II, 884.
Könyörgeni kezdé	: III, 93; Batízi, RMKT II, 93, 130; *I, 25.
Közel jutának	: VI, 7; Tinódi, RMKT III, 301, 145.
Lobognak az zászlók	: III, 48; IV, 26 → Görcsöni, Varjas II, 67, 1732.
Lóvára fölugrák	: II, 20; Hunyadi, RMKT VIII, 101, 1744.
Megparancsolá	: IV, 66; VI, 53.
Megzöndülének	: VI, 50; Görcsöni, Varjas II, 95, 2516.
Mikor meglátá	: VII, 99; Szeremlyéni, RMKT II, 240, 214.

Ne féljeteK semmit	: XIV, 76; Temesvári, RMKT VIII, 191, 447.
Neki bírta magát	: X, 26; X, 77.
Neki így szólla	: I, 30; Ilosvai, RMKT IV, 113, 954.
Neki(k) megbeszélle	: XI, 24; Ilosvai, RMKT IV, 122, 1238.
Nem bírta el magát	: II, 49; * → IV, 8 ←.
Nem gondol semmit is	: X, 19; XII, 58; → Tinódi, RMKT III, 255, 36.
Nem vérszed eszedben	: I, 35; III, 10.
Neki(k) parancsolja	: XIII, 36; Bárányai, RMKT II, 261, 10.
Nem sok üdő múltván	: I, 68; IX, 93; Tinódi, RMKT III, 8, 22.
Nincsen tiszteleti	: I, 9; I, 9.
Ottan fejét vevé	: III, 66; Tinódi, RMKT III, 247, 330.
Öszvetalálkozik	: XIV, 80; *XV, 63.
Ruháját szaggatja	: XII, 110; → VII, 3 ←; Nagybankai, RMKT IV, 7, 78.
Szablyával levágá	: VII, 66; *Görcsöni, Varjas II, 24, 548.
Találkozik öszve	: XV, 63; *XIV, 80.
Tanulj fáradtságot	: IV, 36; V, 79.
Trombitát fujata	: II, 20; III, 116; → Ilosvai, RMKT IV, 221, 412.
Vannak bátorságban	: IX, 44; Gergei, Stoll, 108, 964.
Vannak nagy örömben	: IV, 26; VII, 19; *Gergei, Stoll, 106, 912.
Várra gondot visel	: V, 1; → VII, 49 ←.
Végezé(k) életét	: VII, 37; XIII, 82.
Vitézek, látjátok	: XV, 2; *Nikolsburgi névt., RMKT VIII, 40, 146.
Vitézek legyetek	: VII, 36; Görcsöni, Varjas II, 61, 1568.
Vitézül meghaljunk	: XV, 6; XV, 102.
Vörös patakot lát	: XIV, 107; XV, 88.

Összetett formulák

Az földre leesett	: XV, 86 → Ilosvai, RMKT IV, 105, 699.
Az földre leverí	: VIII, 65 → III, 68.
Az ő fejét hajtja	: XII, 71 → XII, 72 → I, 62 → VIII, 80 → VI, 9 → XI, 49.
Bátorságot adjak	: III, 42 → Tinódi, RMKT III, 285, 99.
Bíra meg világot	: II, 51 → II, 51.
Bocsátja ki lelkét	: XV, 75 → Bornemisza, RMKT VIII, 34, 410.
Bocsátják lölköket	: XV, 105 → XV, 75.
Dárda vala kezében	: XI, 50 → VII, 52 → Tinódi, RMKT III, 93, 93.
De mikor meghallák ezt	: X, 85 → Békési, RMKT VI, 268, 93.
De nem tud mit tenni	: XI, 48 → XII, 96.
Elcsapja fejét	: XI, 100 → II, 14.
Eleiben ada	: XIII, 30 → <i>Fortunatus</i> , RMKT VIII, 357, 720.
Eleiben áll	: XI, 15 → <i>Fortunatus</i> , RMKT VIII, 360, 812.
Eleiben menni	: III, 88 → VI, 83 → Batízi, RMKT II, 119, 182.
Életét veszti	: VIII, 70 → IV, 102.

Ellepték az földet	: I, 91 → I, 102 → Wathay, X, 59.
Elvesztem életemet	: VI, 100 → V, 29.
Elveszti életét	: V, 29 → VI, 100.
Elvevőd életét	: VII, 89 → III, 66.
Erről írt ada	: II, 16 → Tinódi, RMKT III, 42, 1117.
Esett kétségben	: XII, 73 → Tinódi, RMKT III, 30, 722.
Esik kétségre	: XIII, 84 → XII, 73.
És futva szaladtam	: IV, 61 → Tinódi, RMKT III, 355, 1084.
És öszvegyülének	: XV, 24 → XII, 55.
És viselnék gondját	: III, 3 → Bogáti, Varjas II, 298, 1271.
Ezt tudtára adtam	: V, 70 → <i>Béla király és Bankó leánya</i> , RMKT VIII, 174, 9.
Fegyvert! Fegyvert! kiált	: I, 46.
Fegyvert! Fegyvert! kiáltnak	: VI, 50.
Földre teríté	: III, 107 → III, 68; IV, 94.
Halljátok híveim	: XV, 25 → Póli, Varjas II, 889.
Hamar adott hátat	: VIII, 51 → Torkos, RMKT VII, 68, 608.
Hirdetik az hadat	: I, 50 → Göröcsöni, Varjas II, 88, 2323.
Hogy esék fogságban	: V, 50 → Tinódi, RMKT III, 63, 81.
Hogy eztet meghallá	: VII, 92 → Tinódi, RMKT III, 12, 171.
Igy esküszik vala	: V, 39 → V, 42.
Igy esküsznek vala	: V, 42 → V, 39.
Igy nyitá meg nyelvét	: XIV, 42 → XIV, 52.
Igy száját megnyitá	: XV, 45 → Tolnai, RMKT IV, 64, 233.
Igy felelt Zrini bán	: IV, 49 → VII, 75; IX, 13.
Ily szép szó adaték	: IV, 35 → Sztárai, RMKT V, 124, 303.
Indulj meg hadaddal	: I, 38 → Tinódi, RMKT III, 21, 466.
Javallja szandékát	: I, 67 → Bogáti, Varjas II, 254, 21.
Kegyetlenül üté	: VI, 106 → XIV, 30.
Kihoztam Scitiából	: I, 13 → Tardi, Varjas II, 738, 11.
Kilüvi puskáját	: VII, 60 → Bogáti, Varjas II, 319, 1854.
Kirántja szabályját	: XIV, 102 → XV, 87 → <i>Szigetvár</i> , RMKT VII, 306, 193.
Lassan fejet hajtott	: XI, 44 → I, 62 → VIII, 80 → VI, 9 → XII, 71 → XII, 72.
Leikét bocsátá	: III, 108 → Bornemisza, RMKT VIII, 24, 410.
Leteríté földre	: XIII, 26 → III, 68; IV, 94.
Megbírák világot	: II, 51 → II, 51.
Megparancsolta	: VIII, 26 → IV, 66; VI, 53.
Megszállá Palotát	: II, 6 → II, 4.
Megszállja Palotát	: II, 4 → II, 6.
Mert tudja bizonynal	: IV, 96 → III, 26.
Mert tudom bizonynal	: III, 26 → IV, 96 → Tőke, RMKT VI, 126, 369.
Monda, hajtván fejét	: VI, 9 → I, 62 → VIII, 80 → XI, 49 → XII, 71 → XII, 72.
Nagy torkával kiált	: XI, 92 → Tardi, Varjas II, 754.
Nagy zöndülés támadt	: IX, 96 → Tinódi, RMKT III, 249, 377.
Nagy zöndülés van	: XII, 52 → *Bornemisza, RMKT VIII, 23, 29.
Néked fejét hajtván	: I, 62 → VI, 9 → VIII, 80 → XI, 44 → XII, 71 → XII, 72.

Néked hajtja fejét	: XII, 72 → XII, 71 → I, 62 → VIII, 80 → VI, 9 → XI, 44.
Nékem parancsolja	: I, 30 → XIII, 36 → Fekete, RMKT II, 350, 129.
Néki azt felelte	: VII, 12 → Batízi, RMKT II, 87, 213.
Néki így beszélt	: V, 76 → VIII, 81.
Nem tud ő mit tenni	: XII, 96 → XI, 48.
Nyughatatlankodik	: XII, 23 → XII, 12.
Nyughatatlankodnak	: XII, 12 → XII, 23.
Osztán, fejet hajtván	: VIII, 80 → I, 62 → VI, 9 → XI, 44 → XII, 71 → XII, 72.
Ő eleiben megy	: VI, 83 → III, 88.
Ő szablyát kirántá	: XV, 87 → XIV, 102 → <i>Szigetvár</i> , RMKT VII, 306, 193.
Őszvegyülének	: XII, 55 → XV, 24.
Őszvekeveredék	: XV, 71 → XI, 83 → X, 30.
Őszvekeveredett	: XI, 83 → XV, 71 → X, 30.
Őszvekeveredtek	: X, 30 → XV, 71 → XI, 83.
Őszvetalálkozék	: XV, 71 → XIV, 80; XV, 63.
Őszvetalálkoznak	: XI, 67 → XV, 71.
Őszvetalálkozáván	: VII, 93 → XV, 71.
Sátorát ott vonyá	: II, 11 → Ilosvai, RMKT IV, 138, 1760.
Segítségét kiált	: X, 59 → Göröcsöni, Varjas II, 35, 858.
S így kezdte könyörgeni	: II, 64 → I, 25 → III, 93.
S néki így beszélt	: VIII, 81 → V, 76.
S nem vészed eszedben	: I, 34 → I, 35.
Sokat benne levág	: II, 9 → Bogáti, Varjas II, 291, 1057.
Sokat esküvék	: II, 12 → II, 18.
Sokat esküvén	: II, 18 → II, 12.
Szállanának táborban	: I, 50 → I, 49 → Bogáti, Varjas II, 260, 200.
Szenvednem halált	: IX, 65 → Tinódi, RMKT III, 78, 204.
Táborában szállana	: I, 49 → I, 50 → Bogáti, Varjas II, 260, 200.
Török adjon hátat	: III, 89 → Temesvári, RMKT VIII, 130, 335.
Űle jó lovára	: I, 51 → Hunyadi, RMKT VIII, 79, 999.
Ű megparancsolá	: I, 49 → Bogáti, Varjas II, 303, 1399.
Vagyon reménsége	: V, 6.
Vagyon remésséggel	: V, 10.
Van dárdá kezében	: VII, 52 → XI, 50.
Vegye el életét	: III, 5 → III, 66.
Viselhetne gondot	: → XIII, 84 ←, → Tinódi, RMKT III, 19, 396.
Viselsz rám gondokat	: VIII, 94 → XIII, 84 ←.
Volt gondviselője	: I, 84 → Göröcsöni, Varjas II, 17, 341.

ZRÍNYI MIKLÓS, A KÖNYVGYŰJTŐ

(A csáktornyai könyvtár)

Bevezető gondolatok

Kevés XVI–XVII. századi könyvtárról ismerünk olyan forrásokat, amelyek lehetővé teszik e gyűjtemények kialakulása történetének megírását. Sajnos, kevés példa hozható fel e kijelentés megcáfolására. Elsőként mindenkinek a Zrínyi-vő Batthyány Boldizsár jut eszébe, hiszen Iványi Béla adatgyűjtésének köszönhetően ismerjük Erhardt Hiller és Jean Aubry könyvszámláit, amelyeket az eruditus főúr németújvári gyűjteményét gyarapítandó küldött könyvekről állítottak ki.¹ Az Iványi tiszteletere kiadott adattári kötet függelékében olvasható az após 1571. december 12-i levele, amely szerény adalék az említett gazdag bibliotheca történetéhez, ugyanakkor figyelemre érdemes abból a szempontból is, hogy a vő és após nem csupán híreket, vadászebeket stb. küldött egymásnak: „Továbbá tudom, hogy Tekegyelmed ex litteris értette és hallotta az tengeren való hadakozásnak dolgát. Ím mostan Tekegyelmednek ismét újban megküldöm, miképpen megírták az viadalnak dolgát. Ezt pedig énnekem szintin Velencéből küldötték. Mert énnekem egyik tengeremléki tisztartóm Velencében volt, aki által küldötték. Azért ezt Tekegyelmed minden bizonynyal elhiheti, hogy ez nyomtatásban írbán megküldöttem.”² (Ebben az előadásban az idézet természetesen nem Batthyány Boldizsár jellemző hangzott el.)

A csáktornyai Zrínyi-könyvtár, sajnos, azok közé tartozik, amelyekre vonatkozóan nem tudunk hasonló forrásokra hivatkozni. Ezért kell szinte kizárólag a ma is meglévő kötetekre, az azokban található kézírásos bejegyzésekre hagyatkoznunk. Ezt annak ellenére is állíthatjuk, hogy Kovács Sándor Iván a Vittorio Siri – Giacomo Piccini – Zrínyi Miklós kapcsolatot jellemezve rámutatott, hogy Piccini lehetett a költő egyik könyvügnöke.³

A meglévő kötetekre hagyatkozt az eddigi szakirodalom is, ha a költő Zrínyi Miklós könyvszerzéseiről, olvasmányairól értekezett.⁴ Csaknem valamennyi szerző említi, hogy a ma a Zágrábi

¹A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyagyűjtése. Sajtó alá rendezte és a függelékét összeáll. HERNER János, MONOK István. Szeged, 1983. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 11.) (A továbbiakban: ADATTÁR 11.) 410–435.

²ADATTÁR 11. 554.

³Ezt az előadást követő vitában is megismételte. Lásd: KOVÁCS Sándor Iván: *Kísérlet Zrínyi Tasso-köteteinek meghatározására*. in. KIRÁLY Erzsébet – KOVÁCS Sándor Iván: „Adria tengernek főnnforgó hajjai”. Bp. 1983. 52–58.

⁴A Zrínyi-könyvtár szakirodalmának bibliográfiai összefoglalását lásd: MONOK István, *Zrínyi Miklós könyvtára és a többi horvátországi főúri gyűjtemény a XVII. században*. Külön is felhívjuk a figyelmet arra, hogy a könyvek provinciájára található megjegyzések SZÉCHY Károly, *Gróf Zrínyi Miklós, a költő. 1620–1664*, 1. köt. Bp. 1896 (a továbbiakban: SZÉCHY 1896) életrajzi munkájában (főképp pp. 198–206.). Ennél lényegesen több ilyen jellegű adatot hasznosított KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós* 2. kiad. Bp. 1964 (a továbbiakban: KLANICZAY 1964) című monográfiájában. Az ezt követő tanulmányok csaknem mindegyike tartalmaz adalékokat, ahogy a kutatók kötetéről kötetre kézbe vették a Bibliotheca Zrinyiana darabjait: KLANICZAY Tibor, *Zrínyi, Velence és az államvezon irodalma* in *A múlt nagy korszakai*. Bp. 1973. 353–363. (a továbbiakban: KLANICZAY 1973); ugyanő: *Zrínyi olvasmányaihoz: Vittorio Siri in Hagymányok ébresztése*. Bp. 1976. 249–260); KOVÁCS Sándor Iván, *Tallózás Zrínyi Miklós könyvtárában* in *Zrínyi-tanulmányok*. Bp. 1979. 154–168.; ugyanő: *Zrínyi római útikönyve – A Zrínyi-könyvtár Petrarca-kötetei – Kísérlet Zrínyi Tasso-köteteinek meghatározására* in KIRÁLY Erzsébet–KOVÁCS Sándor Iván: „Adria tengernek főnnforgó hajjai”. Bp. 1984. 15–33.; 34–47.; 48–58.; ugyanő: *A lírikus Zrínyi*. Bp. 1985 (főképp az első fejezet); ORLOVSZKY Géza, *A Zrínyi-könyvtár öt katalógusa* in *Zrínyi-dolgozatok I.* Szerk. HAUSNER Gábor, KOVÁCS Sándor Iván, Bp. 1984. 8–71 (a továbbiakban: ORLOVSZKY 1984).

Egyetemi Könyvtár Bibliotheca Zrinyiana részeként őrzött könyvanyag nem csupán a költő Zrínyi Miklós könyveit tartalmazza, és hogy az ő könyvtárából nem minden kötet található meg itt. E könyvtári egységből viszonylag egyszerű kiválasztani két olyan csoportot, amely biztosan nem a költő beszerzése: az 1664 után megjelent könyveket, illetve azokat, amelyekben csak a Wlassim család valamelyik tagjának található bejegyzései (ez utóbbiak azért, mert azok minden bizonnyal Zrínyi Ádám házasságával kerültek a többi könyv közé). Így a ma is meglévő könyvek közül 522 mű az, ami elvileg lehetett Zrínyi Miklós tulajdona. Ezt biztosan persze csupán azokról a kötetekről állíthatjuk, amelyben a költő autográf bejegyzése is szerepel. Az exlibris még nem bizonyíték, hiszen az megtalálható 1664 után megjelent könyvekben is (fia, vagy bárki beragaszthatta utólag is). Csupán elvi megszorítások lehetségesek azokkal a kötetekkel kapcsolatban, amelyek ma megvannak, és szerepelnek az 1662-ben készült katalógusban, de nincsen bennük Zrínyi-autográf bejegyzés. Az 1662-es katalógus egyébként⁵ olyan részletes leírású, hogy ha ma is megvan egy a címleírásban jelzett mű, akkor maga a könyv is azonosítható (a jegyzék leírója ugyanis csaknem mindig tett megjegyzést a kötésre vonatkozóan is).

Miután jelen előadásomban nem feladatom Zrínyi Miklós könyvei kiadási helyek szerinti megoszlásának pontos, számszerű elemzése, s mivel nyugodtan állíthatjuk, hogy a meglévő könyvanyag (a már említett egységeket kivéve) is alkalmas az arányok bemutatására, minden, a továbbiakban említendő százalékos jellemzés alapjául ezt tettük.

A könyvgyűjtő Zrínyi jellemzésének forrásai

A könyvek kiadási évek szerinti vizsgálata csak nagyon elvi értékű, s meglehetősen kétes eredményeket ad. Azt mindenesetre megerősíti, hogy Zrínyi beszerzései nem a könyvtárépítést célozták, hanem a könyvek általi tájékozódást és kikapcsolódást. Ehhez képest például a Rákóczi-könyvtár a korban „elavult”-nak számíthatott. Zrínyi meglévő könyveinek közel 40%-a a költő 1636. évi itáliai utazása után jelent meg.

A könyvanyag nyelvi megoszlása valamivel többet árul el: 57% a latin, 33% az olasz, 3% a francia, és a maradék 7% a magyar, német, cseh, spanyol és a többnyelvű (latin–olasz, latin–görög, latin–francia, illetve szótárak).

Jól tudom, hogy a XVII. században az európai könyvkereskedelem volt annyira fejlett, hogy a könyvek kiadási helyei szerinti vizsgálat alig több, mint távoli jellemző legyen, mégis hiszem, hogy nem felesleges, ha néhány szóban kitérek rá. Nem volt meglepő – hiszen a Zrínyiek, s általában is a horvátországi nemesség jó Velencei kapcsolatának szakirodalma van⁶ –, hogy a könyvek 40%-a olaszországi kiadású, s ennek több mint 60%-a velencei. Németországi 23%, s ehhez köthető az 5,5% svájci (bár latin, francia és olasz nyelvűek), és a 4,5% ausztriai. Franciaország és Strasbourg 11%-ot képvisel. Észak-Németalföld 5%-ot, Dél-Németalföld 3-at. Ha a 3% sine loco megjelentet is levonjuk, akkor a maradék 5% jut Magyar-, Cseh-, Spanyol- és Svédországra, Dániára és Angliára. Ha ugyanezt a megoszlást városokra lebontva nézzük, akkor a kép teljesen szokványos: az európai könyvkereskedelem központjait kell elsőként említeni: Velence, Majna Frankfurt, Köln, Lyon, Bécs, Antwerpen, Amsterdam, Párizs és Bologna. A többi mind 10-nél kevesebb előfordulású.

E hosszúra nyúlt bevezető után rátérek a proveniencia-vizsgálat egyetlen rendelkezésünkre álló tényleges forrásának, a könyvek possessor-bejegyzéseinek vizsgálatára.

⁵Kiadását lásd: *Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrínyi*. Hrsg. von Sigmund KENDE. Wien, 1893. 51–84; A könyvtár eddigi katalógusainak konkordálását ORLOVSZKY 1984 végezte el, itt részletesebben szól a ma is meglévő könyvanyag keveredéséről is.

⁶Lásd például KLANICZAY 1973.

A Zrínyi, Wlassim, Daun, Althan családok tagjain és az ismeretlenek kívül közel 170 névvel találkozhatunk a ma is meglevő könyvekben olvasható kézírásos bejegyzésekben. A legtöbb ismeretlen számunkra, de vannak köztük mindenkinek ismerős nevek is (Thurzó György, Lippay György, Szelep-csényi György, Patachich István, Mikulich Sándor stb.), mutatva, hogy a könyvkölcsönzés már akkor sem volt hálás dolog: a kölcsön adott könyv sohasem került vissza gazdájához. A számos név között három olyan csoport található, amelyről ezen előadás keretében gondoltam beszámolni.

Jóna István csáktornyai jószágigazgató nevét e könyvtár története kapcsán már Széchy Károly és Klaniczay Tibor is említi,⁷ életéről azonban nem tudunk többet ma sem. Könyvtárából 15 kötet került Zrínyihez (több köztük kolligátum). Ezek többségében csak a neve szerepel a jelmondatával (Post tenebras spero lucem), esetleg a beszerzés dátumával. 1663-nál nincsen hozzánk közelebb eső, tehát a könyvek sem kerültek hamarabb a csáktornyai bibliothecába. Elképzelhető, hogy Zrínyi a jószágigazgató halála után jutott hozzájuk (ennek évét nem ismerjük). E 15 kötetből külön két kötetet említünk még meg, bár többen szerepel az előző tulajdonos neve is. Draskovich Györgytől került hozzá egy Velencei 1573-as kiadású könyv, Francesco Guicciardini, Francesco Giovanni Lot-tini és Francesco Sansovio munkája (BZ 273). Lackner Kristóf Galea Martis-át a költő Zrínyi apjától, Györgytől kapta (BZ 324b) szolgálataiért.

Liszt Jánostól kerülhetett a Liszti család 13 könyve Zrínyi Miklóshoz,⁸ attól a Liszti Jánostól, aki bizalmi embere volt, s akit Vitnyédivel s Guzich Miklóssal 1655-ben tárgyalni, s török elleni harcra buzdítani küldött az osztrák rendekhez.⁹ E 13 könyv bejegyzései azonban ennél többet elárulnak azok sorsáról. Conrad Gesner *Historiae animalium liber-je* (BZ 115) Mossóczy Zakariásé, mint tinini püspöké volt 1576-ban. 1643-ban még nem volt Liszti Jánosé, akkori ugyanis Branik György bejegyzése. A könyvek 1656 után lettek Zrínyiéi, hiszen ez évből még találunk Liszti János bejegyzést (ez utóbbiban említi a fiatalon meghalt Liszti Tamást is). A genealógiai szakirodalom Liszti II. János-ként regisztrálta azt a Jánost, aki 1595-ben Merse Györgytől kapott egy könyvet (BZ 215), s minden bizonnyal övé volt Lucio Dominico Brusoni *Facietiarum exemplorumque libri septem* című munkájának bázeli, 1559. évi kiadása is (BZ 280). Liszti Mihályról, aki 1611-ben vette nyilvántartásba Ravisius Textor egy munkáját (a bejegyzés: „Michaelis Listii et amicorum suorum catalogus inscriptus 1611. 31. Maij”) nem találunk életrajzi adatokat. Annál inkább ismert az 1630-ban meghalt, Brandenburgi Katalin kezét Bethlen Gábor számára megkérő Liszti Ferenc, aki hat kötetben szerepel possessorként. Ebből csupán kettő datált bejegyzés (1615, 1616).

Tulajdonképpen külön részben kellene tárgyalnom a következő csoport könyv tanulságait, de miután a felbukkanó nevekről semmit sem sikerült megtudnom, a következtetéseket sem tartom végleges igazságoknak: eszerint ugyanis újabb 11 kötettel¹⁰ csökkenne azoknak a könyveknek a száma, amelyeket a költő Zrínyi kézbe vehetett volna. Külön kiemelem, hogy e könyveknek nincsenek mégcsak Zrínyi kézírásához hasonló bejegyzések sem, s a raktári jelzetek is mások, mint az alább bemutatandók (ezek a gerincen „no” és számból állnak – három könyvön a 11-ből; ez másutt viszont nem fordul elő).

A BZ 63-on csupán „Ecclesiae Gemnicensis” bejegyzés szerepel, és ettől függetlenül egy (év?) szám: 1623. A BZ 79/5 már többet elárul: Daniel Holik 1621-es possessor-jegye után „Ex libris Joannis Zagrabini”. A „Zagrabini” áthúzott, de ott a jelmondata is „Deus meus et omnia”. Ugyanitt: „Ecclesiae Gemnicensis”. A BZ 87-ből még többet tudunk meg: „Deus meus et omnia. Ex libris

⁷SZÉCHY 1896. 203.; KLANICZAY 1964. 37, 58. 609. A bejegyzések a következő kötetekben találhatóak: BZ 46, 50, 66, 68, 74, 79/II, 167, 216, 273, 319, 324b, 344, 354, 356, 366.

⁸BZ 8, 13, 35; 36, 56, 115, 168, 215, 221, 224, 280, 370, 391.

⁹A Liszti családra lásd: KEMÉNY József, *A nagyköpcsényi Listi család eredete, növekedése és hanyatlása*. (Új Magyar Múzeum, 1854. I. 489–511.); KOMÁROMI András, *Listi László élete*. Bp. 1887.; KLANICZAY 1964. 609, 709.

¹⁰BZ 42, 63, 79/IV, 87, 157, 259, 313, 351, 357, 368, 390.

Joannis Zagrabini Trencziensi Anno 1618 emptus a Domino Michaelae Nitticzki d. 8. die 4. Martij”, majd „Ex libris Ecclesiae Gemniciensis A. 1640”. Tehát Johannes Zagrabinus volt az előbbi tulajdonos. Ez derül ki a továbbiakból is. A BZ 157-ben egy egész kis történetet leír „Johannes Zagrabinus Parochus Klobucensis”. A történet szerint a könyv egy sziléziai papé, Johannes. Sarkaderiusé volt, aki Olmützben „Martirio coronari meruit”; kézjegyét Johannes Zagrabinus látta a kötetben („ego viso nominis sui manu propria subscriptione”); a könyvet viszont „a quodam cive” vette Olmützben. Mi azonban nem láthatjuk Sarkaderius bejegyzését, mert a „Sarkaderius” nevet átfirkálta egy bizonyos „Soebellay”. Így az ő bejegyzése: „Ex libris Joannis Soebellay”. A BZ 42-ben az „Ex libris Joannis Zagrabini”-ből a „Zagrabini”-t firkálta át ugyanő. A BZ 313, 351, 357 és 390 jelzetű könyvekben viszont csak az ő bejegyzése található: „Ex libris Joannis Soebellay”. Három datált is: 1635, 1638 és 1648. A kulcsot a BZ 368 adja: „Ex libris Joannis Soebellay Parochi Gemniciensis 1638”. Tehát Sarkaderius könyvét megvette Joannes Zagrabinus, s néhány más könyvével együtt eladta (?) Joannes Soebellay-nak, aki Parochus Gemniciensis volt hozzávetőleg 1635 és 1648 között. Az utolsó e körhöz tartozó könyvben van a meglepetés. Ennek bejegyzései: „Deus meus et omnia” „Ex libris Joannis Zagrabini. sacerdotis”; „Emptus liber a Domino Paulo Rotkowsky 1636; és „H. L. B. de Wlassim”. Feltehető tehát, hogy e könyvek is a Wlassim könyvtárral kerültek a csáktornyai bibliothecába.

A régi raktári jelzetek tanulsága

Klanciczay Tibor már Zrínyi-monográfiájának második kiadásában¹¹ felhívta a figyelmet a ma is meglévő könyveken megtalálható egykori raktári jelzetek vizsgálatának fontosságára. Ez csupán most, hogy valamennyi kötetet kézbe vettünk, válik lehetővé.

Négyféle jelzet fordul elő gyakran a könyvekben. Az egyik az első táblán belül, vagy az előzékeken lévő általában két-háromjegyű szám tintával. Ez kizárható a vizsgálatból, mert – bár ebből van a legtöbb – ott találjuk az 1664 után megjelent kötetekben is. Elképzelhető, hogy a Morvaországba való átszállításkor, esetlegesen egy felvetődött újrendezését szolgálta volna. A „volna” azért indokolt, mert az új helyen végül is az 1662-ben készült szakrendes katalógus lett a felállítás alapja. Ez a jelzet (egy római és egy arab szám kombinációja) ugyanis nem a katalógus írásával egyidőben került a könyvekre, de megelőzik azzal. A harmadik és negyedik jelzet-típus a számunkra többet mondó: az egyikből viszonylag kevés van, s általában a címlapon vagy az előzéken található. Szögletes kis „n”, felemelt „o” (tehát numero), és egy szám. Több könyvön található továbbá egy gerincjelzet. Nagy (4–6 cm) arab szám. Kiválogatva ezen két utóbbi jelzetet tartalmazó könyveket, felállítottuk azok sorrendjét, s – hitünk szerint – sokat mondó eredményt kaptunk.

Az adatgyűjtés során – Kovács Sándor Iván ötlete alapján – azt a prekonceptiót alakítottuk ki, hogy ez egy más tulajdonos egykori könyvtárának jelzete lehet, amely gyűjtemény egy részét Zrínyi megszerezte. A könyveket e számok alapján sorba rakva eldönthető volt, hogy így azok nagyság szerinti sorrendet alkotnak. Hozzárendelve azonban ezekben a könyvekben lévő possessorbejegyzéseket, kiderült, hogy nem származhatnak egy bibliothecából (csak példaként néhány név: Mossóczy Zakariás, Liszti János, Istvánffy Miklós, a gráci jezsuiták stb. stb.).

Részben hasonló eredményt hozott a gerincjelzet szerinti rendezés (közel 120 kötetről van szó). Ez is egy nagyság szerint rendezett könyvtárat mutat, amely számos megelőző tulajdonos gyűjteményéből való.

Számomra az eddigiek azt mutatják, hogy Zrínyi Miklós, könyvtára 1662 előtt nagyság szerint volt elrendezve. S mert a gerincjel legnagyobb száma 968, s minden százból van néhány példa, az nem elképzelhetetlen, hogy ekkora volt. Ez pedig a ma meglévő könyveknek, s az 1662-es katalógusban szereplő nem meglévők összegének csaknem a duplája. Szükséges e jelzeteknek ismételt végignézése;

¹¹KLANCICZAY 1964. 610.

a mostani adatrögzítés mindenképpen azt mutatja: 1662-ben a csáktornyai gyűjtemény még nagyság szerinti rendben volt. A szakrendi elhelyezés elkezdődött, s elképzelhető, hogy az ismert jegyzék csupán rész-katalógus. Meg kell e szempontból újra vizsgálni a katalógus eredetijét (hajtogatás stb.).

Annak ellenére, hogy Zrínyi Péter ozalyi könyvtáráról egyszer említenek egy számot (200 könyv),¹² s hogy Zimányi Vera megtalálta ezek egy részének jegyzékét (erről hallhatunk előadást Orlovsky Gézától), egy könyve ma is megvan a Bibliotheca Zrinyianában (egy Odüsszeia – BZ 80), s hogy Zrínyi nyilván örökölt könyveket apjától is, nem tartjuk elképzelhetőnek, hogy e két nagyság szerint rendezett könyvtári egység nem a költő könyvtárából származott; annak régebbi rendezését mutatja. Ezt arra a tényre alapozzuk, hogy még 1662-ben megjelent könyveken is előfordul a gerincszám.

Megismétlem: véglegesnek szánt következtetéseket csak egy újbóli ellenőrzés után írhatok le.

Egy rövid pillanatra visszatérve arra a kérdésre, hogy Zrínyi milyen könyveket örökölhetett őseitől: erre vonatkozóan hallgatnak a források. A bevezetésben idézett 1571-es Zrínyi György levélen kívül kettő könyvbejegyzést idézhetek: az egyik könyvet, Lackner Kristóf két művét tartalmazó kolligátumot (BZ 324b) a szerző 1626-ban ajándékozta a költő apjának, aki Jóna István jószágkormányzónak adta tovább. Tőle, a már említettekkel került Miklóshoz. A másikat, Curtius Rufus Nagy Sándor történetének egy lyoni kiadását (BZ 355) 1618-ban kapta Zrínyi György Szilágyi Istvántól valamely hely Szent Mihály egyházának presbiterétől. Valószínűleg örökségképp került Miklóshoz.

Befejezésként

Amennyire a szűkös források lehetővé tették, megpróbáltam röviden összefoglalni, hogy a költő Zrínyi Miklós csáktornyai könyvtára milyen forrásokból gyarapodott, a ma is meglévő könyvek e szempontból milyen tanulságokkal szolgálnak. Nem fejeztük be az anyag feldolgozását, s mint említettem is, szükség lesz újabb adatellenőrzésre is; bízom azonban abban, hogy ennek eredményeicsupán az elmondottak megerősítését szolgálják.

Utolsó mondatban meg kell említenem, hogy nem tartom valószínűtlennek Zrínyi velencei szállítója kilétének felkutatását valamelyik velencei levéltárban. Előadásom témájának kidolgozását egy ehhez hasonló felfedezés tenné végső soron lehetővé.¹³

Kovács Sándor Iván

„MERT SZERENCSE VIGASZTAL”

Vélekedések néhány Zrínyi-könyvjegyzetről

Előadásom meghívóbeli címe az volt: *A könyvolvasó Zrínyi*. Ez a cím azonban sem azt a sokat nem fedheti, amit el kellene mondanom, sem azt a keveset, amit a kimért idő szorításában elmondhatok. Azért sem pontos a régi munkacím, mert csak arról a könyvolvasóról szólhatunk, aki könyvjegyzetek formájában hagyta ránk véleményét olvasmányairól; arról azonban nem, aki elveszett vagy megjegyzeteletlen könyveit használta (Tassója, Machiavellije pl. nincs meg, teljes Marino kollekcója pedig glosszázatlan). „A könyvolvasó” fogalmába nem fér bele továbbá „a kéziratolvasó” Zrínyi sem, holott ha vannak fontos glosszái, javításai, akkor közülük is azok a legfontosabbak, amelyekkel versei ki nyomtatás előtti gyűjteményét, a *Syrena*-kódexet kísérte.

¹²ZIMÁNYI Vera adata: *Haus-Hof und Staatsarchiv*, Wien, Ungarn, Fasc. 307. pallium 17.

¹³Köszönetet mondok a JATE Kalmár László Kibernetikai Laboratórium munkatársainak, GÁL Györgynek és SZEMES Gábornak, továbbá kollégáimnak BAKONYI Gézának és KOKAS Károlynak, akik az anyag számítógépes kezeléséhez nyújtottak segítséget.

A helyesebbnek vélt új cím egyetlen könyvjegyzetet emel e kis dolgozat élére, amit magyarázó kiegészítéssel is elláttam. A pontosabb címek fedezete alatt hadd törjek ki máris a meghívóbeli formulázás szorításából éppen a saját verseskönyv kéziratának másolatát korrigáló Zrínyi jellemzésével. Azért is meg kell ezt tennem, mert a kézirat- és könyvvasó Zrínyiről szólva ezúttal kizárólag a költőre szorítok: most csak azok a glosszái érdekelnek, amelyeket a *költő* vetett papírra; amelyek versnek, verstördéknek, versmorzsaléknak, metrikus szövegnek tekinthetők, vagy valamiképp kapcsolatba hozhatók a költő–prózaíró irodalmi munkásságával. (A történelmi–politikai könyveit jegyzetelő Zrínyiről úgyis sokat tudunk. Klaniczay Tibor kellő figyelemben részesítette ezeket a margináliákat Zrínyi-monográfiájának 1964. évi kiadása 378–385. lapján, újabban pedig a *Pallas magyar ivadéka* magisztrális Zrínyi-tanulmányában: 1985, 153–211.)

A *Syrena*-kódexet a századelőn Négyesy már tüzetesen megvizsgálta és leírta, fotómásolatokat is készített róla, a költői művek 1914. évi kritikái kiadásában pedig beszámolt vizsgálati eredményeiről. Zrínyi epigrammáinak szerzői kéziratát azonban nem ismerte fel, illetve nem fogadta el az erre vonatkozó korábbi megállapításokat (vö. „*Mint Hektor Trójának...*”, 1982, Kézirattár-sorozat), és nem vett számba valamennyi Zrínyi kezétől származó javítást. 1979 és 1985 közötti zágrábi útjaim során mindig megtekintettem a *Syrena*-kódexet. Legutóbb – Orlovsky Géza segítségét is igénybe véve – összeállítottam azoknak a javításoknak a listáját, amelyek megítélésem szerint még Zrínyi kezének vonásai, és nincsenek felsorolva Négyesy szövegkritikai összegezésében. (Számuk több tucatra rúg.) Ezek a fakóbb tintával tett korrekciók a majdani kritikai kiadásban értékelendők. Itt és most csak azt hangsúlyozom nyomatékosan, hogy azokat sem mikrofilmen, sem fotón, csak az eredeti kézíraton lehet tanulmányozni. Márpedig Zágráb messze van és változók az idők, de azért fekszik annyira közel, és van annyi állandósága a mai időknek, hogy komolyan és megfontoltan meg kell próbálni a *Syrena*-kódex cserével történő megszerzését.

Hadd térjek el egy bekezdés erejéig szigorúan vett tárgymtól az erre vonatkozó javaslattal. Mit adhatnánk érte? Talán kicserélhető lenne azért a középkori horvát verses nyelvelméért, amit nemrégiben Hadrovics László fedezett fel itthon; mint ahogy méltányos cserével visszajutott hazánkba Löwenből 1982-ben az *Ómagyar Mária-siralom* kódexe is. Mindenesetre már csak köszönetünk jeléül is érték fölötti viszonzásra kellene törekednünk, hiszen a horvát tudományosságunk köszönhetjük, hogy a zágrábi Egyetemi Könyvtár – a magyar mágnások és a hivatalos szervek hezitálása közepette – gondolkodás nélkül megvásárolta, majd különgyűjteményi rangra emelte a *Bibliotheca Zrinyiana*-t. (Már a rendkívüli körülményt igénylő előkészítés előtt érdemes lesz tanulmányozni hasonló tervek dokumentumait. Lásd pl. az MTA Kvt Kézirattárának Ms 5033/23 jelzetű iratát, amelyben a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Osztályának vezetői 1927. október 3-án tájékoztatják Petrovics Eleket, a Trianon után visszaszerezni óhajtott „kulturjavak tárgyában” folyó osztrák–magyar tárgyalások művészettörténész szakértőjét:

„Legyen megengedve tehát nekünk tisztelettel azt javasolnunk, hogy a tárgyalások lezárásánál tétessék egy kísérlet legalább a Zrínyi Miklós, e minden szájon élő nagy nemzeti hős fegyvereinek megszerzésére. Ezzel minden esetleges rekriminációnak útját lehetne vágni. A többi magyar vonatkozású elmaradt tárgyakért értékben jelentős, mondhatnánk busás kárpótlást nyer Magyarország, olyan muzeális fegyverekben, amelyeket kereskedelmi úton megszerezni soha sem nyílnék alkalom. Am épp Zrínyi ereklyéről minden kárpótlás nélkül kellene lemondanunk, egyedül azért, mert osztrák felfogás szerint a nagy magyar hős tárgyait horvát származásánál fogva a jugoszláv állam is igényelhetné.

Talán sikerülhetne Zrínyi emléktárgyait megszerezni, vagy legalább e tekintetben a felelősséget elhárítani az esetben, ha az osztrák kormány olyan nyilatkozatra volna bírható, mely szerint idősb Zrínyi Miklós sisakját, kardját és dolmányát átadni hajlandó az esetben, ha e tárgyakra vonatkozólag a szerb kir. kormány érdektelenségét valaminő formában kijelenti.

Szerbiai képviselőtünk feladata lenne a szerb kormány hajlandóságának megnyerése, aminek eléréséhez a Magyar Nemzeti Múzeum felajánlaná olyan szerb nemzeti ereklyéknek átengedését, amelyek a szerbekre nézve jelentőséggel bírnak. Ilyen lenne két darab 1848-ban Szent Tamásnál a szerb felkelőtől zsákmányolt hadizászló, egy XVII–XVIII. századi szablyapenge Belgrád város látképevel és csatajelenettel, továbbá Karagyorgyevics Sándor fejedelem, a szerb uralkodóház őse által a délmagyarországi szerbeknek küldött zászló 1849-ből.”

A szigetvári hős fegyvereit mégsem sikerült megszerezni! Vö. *A bécsi gyűjteményekből Magyarországra jutott tárgyak kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban*. Bp. 1933.)

Visszatérve a *Syrena*-kódexhez, a magyar költészettörténet egyik legértékesebb ereklyéjéhez, hadd szögezzem le, hogy kimerítő kodikológiai tanulmányozása és hasonmás kiadása nélkül soha nem lesz igazi Zrínyi-kritikai kiadás, márpedig ez a sokrétű munka nem végezhető el a Száva, csak a Duna partján. És annál is inkább sürgető feladatról van szó, mert a kódex már első találkozásunkkor, 1979 tavaszán siralmas állapotban volt. Felül szétesik, gerince mentén málladozik, a romló, fogyatkozó papír felső széleinek csipkés öblei nemsokára a kézírásos sorokig lehúzódnak – diagnosztizáltam súlyos állapotát akkor. Azóta nyolc év telt el, és nem restaurálták, és nem restaurálják.

*

A könyvjegyzetelő Zrínyi költői érdekű legfontosabb glosszáit 1982-ben közreadtam és Weöres Sándorral fordíttathattam magyarra a „*Mint Hektor Trójának...*” című füzetben, Zrínyi alkalmi versei közé sorolva a *Primavera alli amanti – Tavasz szerelmeseknek...* kezdetű olasz–magyar versikét, az *Io amo chi mi struge...* sorral induló olasz madrigált, az *Ennek a tréfa...* illetve az *Una est et verax...* kezdősorú magyar és latin epigrammát. Ezek kapcsán most csak azzal kell elszámolnom, mi új történt azóta a könyvjegyzetek formájában fennmaradt Zrínyi-versek kutatása terén.

Az *Io amo chi mi struge...* kezdetű olasz madrigált illető újdonságokról 1985. december 2-án, itt Debrecenben, a Bán Imre 80. születésnapja tiszteletére rendezett ülészekon számolhattam be. Mégpedig úgy, hogy Péter Katalinnal és Tolnai Gáborral Debrecenbe érkezve egyenesen az Alföldi Nyomdába hajtottunk, ahol átvehettem a *Lírikus Zrínyi* éppen aznapra frissen kinyomtatott legelső szerzői példányait. Amikor a közülük is legelső exemplumot átnyújtottam sokunk tisztelt mesterének, arra is céloztam, hogy 353. lapjára, korrektúra közben, még sikerült beszúrni azokat a kiegészítéseket, amelyek Klaniczay Tibor megfigyeléseinek köszönhetőek. Ő állapította meg Zágrábban, hogy az olasz madrigál előképzővege megtalálható Tomaso Costo könyvének 139. lapján. Azt a két olasz versszakot azonban, amit Zrínyi Costónál talált, költőnk határozott tudatossággal megfordította, és a második strofát tette verskezdetté. A versindítás tehát Zrínyire annyira jellemző módon elsőszemélyűvé lett, és az eredeti olasz szöveg megváltoztatott szavai is erőteljesebb jelentéssel telítődtek. – De valóban Zrínyi olasz versének tekinthetjük-e a kevésbé átalakított szöveget? A páros rímelést mechanikusan átvette, a madrigálformát azonban ő adta a versnek, s jellemző szóváltoztatásai is meggondoltak, semmi okunk hát arra, hogy elvitassuk a próbálkozás tudatosságát. A *cento* ókori divatjától a modern kollázs-versig – mutatás mutandis – sok hasonló példát idézhetnénk, a régiség költői gyakorlatában pedig nem mai módon értelmezték a szerzői tulajdonjogot. Még az is megengedhető imitáció volt, hogy szinte teljes verseket vegyenek át. Esterházy Pál szinte a plágiumig „követte” Zrínyi és Liszti László verseit (vö. Kanyaró F., ItK 1983, 15–36); az ún. *Szádeczky-Miscellania* egyik darabjába is így került bele éppen Zrínyi feszülethimnuszának négy strofája, amint erre Bán Imre rámutatott (ItK 1971, 649).

Az *Una est et verax...* értelmezéséről a debreceni klasszika-filológus Németh Bélával volt korrekt vitacikkváltásom az Irodalomtörténeti Közlemények egyik múlt évi számában (1987, 123–125). Válaszomat előreküldtem neki gépíratban erre a mai alkalomra, s érdeklődéssel várom előadását, azt remélve máris, hogy sikerül őt bevonnunk a szervezett Zrínyi-kutatásokba. Hadd bocsássam azonban előre, hogy Weöres Sándoré után és Németh kollégánk új fordításkísérlete előtt, nemrég, 1986 decemberében megjelent az epigramma legújabb közlése és fordítása is a *summae* helyetti hagyományos *summa* hibával, s magyarul így:

Egy igazán hű tükre a legfőbb hősi erénynek,
Hogy mikor élhetnél, mégis halni se félsz.

(Ford. Détsky Mihály) *

*Galavics Géza könyvében: *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*, Bp. 1986. 90, 146.

Ez bizony meg sem közelíti a Weöres-átültetés költőiségét és az eredet latin tömörséget:

Una est et verax summae virtutis imago;
Vivere cum possis, non timuisse mori.

A Zrínyinek tulajdonítható könyvbejegyzések a Zrínyi-könyvtár készülő monográfiájának gépiratában most már több-kevesebb biztonsággal (Drasenovich Mária 1934-ben megjelent disszertációjához képest feltétlenül biztonságosabban) áttekinthetők.

Van-e még közöttük minősítetlen vers, verstördék, versmorzsálék vagy versidézet? Meggyőződésem, hogy igen!

Drasenovichot kitűnő tanári instrukcióval látta el Koltay-Kastner Jenő, amikor első renden azokat a Zrínyi-bejegyzéseket vétette szemügyre véle, amelyek verses formájúak vagy feltehetően azok. Vajon kitől való idézet ezek közül a „Hector ab it violatus vulnere nullo”? (Kende 28, Drasenovich 133.) Az a klasszika-filológus, akinek majd át kell néznie a verses forma és a szerzők azonosítása végett valamennyi latin vers- és versidézet-gyanús bejegyzést, bizonyára fényt derít rá.

Zrínyi Ortelius-kötetének, a *Theatrum orbis terrarum*-nak a címlapjára vetette oda ezt a ma már csak romjaiban szemlélhető sortördéket: *Mert zerenche vigas*. Drasenovich 29. feloldási kísérlete ezúttal helyes: *Mert szerencse vigasz[tal]*. Címlapra általában nem olvasói véleményt, hanem jelmondatot, szentenciát –, vagy verset jegyez Zrínyi. Mint pl. Assarino-kötete esetében, ahol a címlapon ott egy olasz mondás: *Assai ben balla a chi la fortuna suona*, és ott van rövid Balassi-strófás versvariációja:

Java szerencsének
Muzsikál az kinek
Igen könnyen táncolhat.

De kit sandalyul néz,
Bár ú legyen vitéz,
Igen könnyen romolhat.

Készt, bátort, okossat
Szerencse apolgat,
Illyent soha nem ronthat.

Az Ortelius-címlap egysornyi bejegyzése, a *Mert szerencse vigasztal* éppen hasonlót jelent, mint az Assarino-címlapra írt vers kiemelt sora, a *Szerencse apolgat*. Tehát *Szerencse apolgat* = *Szerencse vigasztal*. Ha valóban így szerepelne, a *Mert* nélkül, felfoghatnánk jelmondatnak (*Szerencse vigasztal!*), csak hogy ott van előtte a *Mert*. Ezzel azonban nem kezdődhet jelmondatos önbiztatás, hanem csak valami versszerű moccanás, netán egy már kész verssor. Esetleg egy soha meg nem született Balassi-strófás epigrammának az utolsó hétszótagos sora lehet, hiszen a *Mert szerencse vigasztal* metrikailag ugyanolyan értékű sor, mint az idézett epigrammból az *Igen könnyen táncolhat*, az *Igen könnyen romolhat*, az *Illyent soha nem ronthat* variációk.

Ilyen magányos, illetve magányosan álló hétszótagos sora van még egy Zrínyinek. Híres sor, a *Nem írom pennával* . . . kezdetű epigramma négy hatszótagos sora után következik, némi váratlansággal, fenségesen: *Az én örök híremet!* E vers keletkezését *A lírikus Zrínyi*-ben (1985, 290–291) úgy magyarázom, hogy Zrínyi a *Nem írom pennával* . . . metrumául a Balassi-strófát választotta, s egy rövidsoros változatot készült írni. A verset mozdító gondolat az örök hírnévről eleve a fejében volt, ez indította, ez gyorsította tollát; ezt szánhatta zárópoénnak, ez a sor tehát eleve csak hétszótagos lehetett. Talán meg is volt már legelsőként, s éppen így: *Az én örök híremet*. A harmadik és hatodik sornak ezzel kellett volna rímelnie, de ezek a sorok tartalmilag *Az én örök híremet* variációi lettek volna, mint ahogy variációk a *Java szerencsének* . . . kezdetű epigramma idézett hétsorosai is. A tervezett epigramma tehát így alakult volna:

Nem irom pennával,
Fekete téntával,
[Az én örök híremet – variáció]

X X X X X X
X X X X X X
[Az én örök híremet – variáció]

De szablyám élivel,
Ellenség vérivel,
Az én örök híremet.

A *Mert szerencse vigasztal* hitem szerint épp olyan hétszótagos sorvariációja lett volna (lehetett volna) egy csak az ihlető moccanásig eljutott, csak tervként felvillant epigrammának, mint az elképzelt módon a négy hatszótagos sor után vetett *Az én örök híremet* volt. Legyen bár szentségtörés, megkísérlek produkálni egy Zrínyi soraiból–szavaiból összerakott olyan *centó*-t, amiben a *Mert szerencse vigasztal* „a helyére” kerül:

Java szerencsének
Muzsikál az kinek
Érdeme bő s víg asztal.

De kit sandalyul néz,
Bár ű legyen vitéz,
Olyant mast ki magasztal?

Készt, båtort, okossat
Mars s Venus apolgat.
Mert szerencse vigasztal.

Zrínyi könyvjegyzetei között feltűnően sok a szentencia, proverbium, adagium vagy szólásmondás-
ra emlékeztető fordulat. Ilyen például az *Una est et verax* . . . -szal is összefüggő *Chi da morte teme di
vita non è degno* – „Ki a haláltól fél, az élni se méltó.” (A Zrínyi-könyvtár Bisaccioni-kötetének is-
mét a címlapján, Drasenovich 4.) További példákat Klanczay Tibortól kell idéznem, aki Zrínyi-mo-
nográfijában már utalt rá (1964, 384), hogy „egyes mondások, közmondások gyakori feljegyzésében”
az igazság „tömör megfogalmazására való törekvés fejeződik ki” (*Fide sed cui vide; Necessitatem in
vita potes vincere; Kevés egy erdőben egy kakuk; Messzi sánta ebnek Jerikó* stb.).

Az én ilyen típusúnak tekintett kedves Zrínyi-könyvbejegyzésem egy Guicciardini-kötetben maradt
fenn. (Vö. Drasenovich 43.) Szövege így szól: *Kótyavetye, kótyavetye, kinek kell*. Klanczay Tibor
utal rá (I. m., 379), hogy a Guicciardini *Storia d'Italia*-ját olvasó Zrínyi „a konkláv szavazataival
való kereskedést jellemzi így”. A *kótyavetye* – mint értelmező szótárunk is jelzi (IV, 355) „értéken
aluli eladás”, „valaminek olcsó áron való elvesztegetése, elpredálása”. Vitéz eleink rendszerint kótyave-
tyére vetették, ott értékesítették a zsákmányt, hogy minél előbb pénzhez jussanak. Használja már a
szót Tinódi és Balassi is. Természetesen nem azt gondolom, hogy a *Kótyavetye, kótyavetye, kinek
kell* verssor volna, csak feltűnőnek tartom benne a szóismétlést (*Kótyavetye, kótyavetye*) és az alli-
terációt: „*Kótyavetye, kótyavetye, kinek kell!*” Talán már korábban így rögzült-használt szólásmon-
dást idéz Zrínyi itt is, hiszen ha csak saját szavaival akarta volna közölni véleményét, nem ismételte
volna meg a kótyavetyét. Elég lett volna annyi: *Kótyavetye, kinek kell*. (A margóra írt könyvjegyzet
gyors és takarékos véleménynyilvánítás, a könyvmargón nem szoktunk grafománkodni.) Mi ez a
Kótyavetye, kótyavetye, kinek kell? – Közmondás? Régi vásári kínálóformula vagy a régi magyar
katonanyelv fordulata? (Bizonyára megvan a Csefkő Gyulája vagy O. Nagy Gábora; nyelvészeti iro-
dalmának egyelőre nem volt érkezőm utánanézni. A NyTSz megfelelő helyén számos előfordulás
és vele kapcsolatos szólás tűnik fel, a „Zrínyi-változat” azonban hiányzik a példatárból: II, 379380.)
Ritmikai párhuzamát a Zrínyi-prózából idézhetem, s az bizony csakugyan versgyanús, népköltési han-
gulatú sor: „Vas vármegeye füstöt vetett, füstölög . . .” (*Mátyás-tanulmány*, vö. *A lírikus Zrínyi*,

1985, 138.) Állítsuk csak egymás mellé a két sort, „olvassuk össze” őket. Azonos a metrum, az ütemezhetőség; az alliterációk is megvannak mindkettőben:

Vas vármegye / füstöt vetett, / füstölög
Kótyavetye, / kótyavetye, / kinek kell

Mégiscsak lappang itt valami titok, hiszen a tekintetben is áll az egyezés, hogy a *füstöt vetett, füstölög* szintén ismétlés. Feltűnő, hogy mennyire ráállt Zrínyi keze és tolla erre a „sordallamra”.

A Zrínyi-könyvjegyzetek közül az irodalomtörténész figyelmét különösen azok ragadják meg, amelyek az irodalmi művek keletkezéséhez és magyarázatához szolgálnak adalékkul.

A Zrínyi-szeminárium első nemzedékének volt hallgatói, Orlovsky Géza és Hausner Gábor többször tanúi lehettek, mennyit töprengtünk a Zrínyi-könyvtár I. kötetének sajtó alá rendezése közben a prózai művek szövegét megőrző *Bónis-kódex*, közelebbiről a *Dedicatio* első mondata *árnyékjai* javításán. „Magyar vitézeknek dicsőséggel földben temetett csontjai és azok nagy lelkeinek *árnyékjai*” – javította ki Zrínyi *árnyékjai*-ra ebben a költői erejű, hatalmas mondatkezetben az írődéák által értelmetlenül *umseais*-nak másolt *umbrái*-t. Kijavította, mert lám, hibázásra adott okot, s megváltoztatta művészi megfontolásból is, hiszen a *Dedicatio* ugyanezzel a kezdő *árnyék*-motívummal végződik: „ezt a könyvecskét [. . .] Imé az ti dicsőséges *árnyékotoknak* és tisztességgel temetett csontjaitoknak dedikálom”. Hogy itt valóban Zrínyi javításával van dolgunk, azt 1983 őszén a történeti-politikai aforizmáit tartalmazó *Propositio* zágrábi példánya utolsó lapjának margójára írt ólomceruzás, haloványra szürkült – de azért lefényképezhető – Zrínyi-bejegyzéssel igazolhattuk: „Magyar vitézeknek dicsőséges csontja és azok nagy lelkeinek *árnyékjai*, az kik . . .”. Ime a hiteles *árnyékjai* változat első megjelenése és a már ekkor tervezett *Dedikáció*-szöveg első mozdulása. Megítélésem szerint ez a prózairó Zrínyi legszebb és legköltőibb könyvbejegyzése! (Vö. cikkemmel: *A Bónis-kódex titka*, Népszabadság, 1984. január 13. A bejegyzés alaposabb filológiája és fotója: *Prózaí művek*, 1985, 32–35. Zrínyi-könyvtár, I. kötet.)

Egy Zrínyi-helyet magyarázó másik könyvbejegyzés szerepel már Drasenovichnál a 8-as szám alatt, csak nem vetettünk rá érdemi pillantást eddig. En az *Arianna sírása* 15. és 16. versszakával hozom kapcsolatba, amelyek tudvalévően így adják előnkbe a Theseus szökésére ébredt, szerelmesét kétségbeesve kereső Arianna (Ariadne) zavarodottságát:

Mindazáltal azonnal elméje megtér,
Mihent az szüvéül eloszlék fojtó vér;
Ő meztelenen is sátorbul futni mér,
Körül-körül keresi és ismét betér.

Üti fejr mellyét, szaggatja szép haját,
Teseus! Teseus! nagy erővel kiált;
Kifut Tebruspartra, hon maga folyását
Tengerben adóul önti, hamarságát.

Mi vagy ki önt a tengerbe és mit önt, azaz ki önti a tengerbe a „maga folyását”? Aki nem a feszített inverzió felfejtésével kezdi a magyarázatot, úgy vélheti, Arianna fut ki a „Tebruspartra, hon maga folyását / Tengerben adóul önti”. Természetesen nem erről van szó: a Tebrus folyása ömlik a tengerbe adóként, jóllehet a szöveg szőrendje amazt a sikamlósabb jelentést sugallja. A szöveg tehát úgy értendő: a fehér mellét verő, szép haját szaggató Arianna kifut a nexusi Tebrus deltájához; oda, ahol a folyó a maga gyors (hamar) folyását mint adót a tengerbe önti.

Megerősítő magyarázatul az a Zrínyi-könyvjegyzet szolgálhat, amit már Drasenovich idézett Causino (a francia Caussin) *La corte santa* című munkájának hátsó táblájáról: *I fiumi sono tributari al mare sino al ultima gocciola di aqua* – azaz: „A folyók adózó (adóznak) a tengernek az utolsó csepp vizig.” Ez a proverbium vagy idézet éppen az Arianna-idill 16. strofájában alkalmazott adózó folyóömlés-fordulat megfelelője. Talán Scipione Herrico Arianna-verséből való, de ha ott rálelnénk is, forrásvidéke biztosan messzibb múltba, a klasszikusokig mutat vissza; Homérosz és Tasso között bárkinél felbukkanhat némi módszeres vizsgálattal.

ZRÍNYI ÁDÁM ÉS A ZRÍNYI-KÖNYVTÁR

A Zrínyi-könyvtár sorsáról nem lehet anélkül szólni – ez szinte felfedezésének pillanatában világossá vált –, hogy Zrínyi Miklós egyetlen fiának, Zrínyi Ádámnak az apai örökséghez való viszonyát ne tisztáznánk. Maga Szluha László, aki a Daun grófok morvaországi kastélyában szinte véletlenül bukkant az értékes gyűjteményre, állapította meg 1874-ben Toldy Ferenchez írt levelében, hogy a könyvtár Zrínyi Ádámon keresztül öröklődött, s azt „özvegye hozta magával új férjéhez Vöttauba.”¹ Szluha sajnálatosan hamar bekövetkezett halálakor írt megemlékezésében Toldy László közölte a levélrészletet, amely így bekerült a Zrínyi-irodalom áramába.² A könyvtárat 1891-ben Henrik Daun özvegyétől megvásároló bécsi antikvárius, Sigmund Kende is ennek ismeretében kísérte meg katalógusában apa és fia könyveinek szétválasztását.³ A történeti érdeklődést mégsem a bibliotéka felfedezése és a nyomában járó publikációk irányították Zrínyi Ádámról, hanem Széchy Károly ötkötetes Zrínyi-életrajzának az a néhány sora, amelyben elnémetesedett, magyarságát és őseit megtagadó utódnak ábrázolta.⁴ Az irodalomtörténetész jellemzését „orcápirulva” olvasó Takáts Sándor Zrínyi Ádámot egy szép tanulmányban rehabilitálta,⁵ amit Emil Laszowski itthon kevésbé forgatott, bár rendkívül adatgazdag szerb-horvát nyelvű összefoglalója követett 1937-ben.⁶

Az azóta eltelt ötven év keveset tett hozzá a Zrínyi Ádám-képhez; ám most a Bibliotheca Zrinyiana feldolgozása lehetőséget kínál arra, hogy e képet gazdagítsuk, s a Széchy által felvetett kérdést egy sajátos oldalról megközelítve megnyugtatóan lezárjuk.

*

Zrínyi Ádám Zrínyi Miklós második feleségétől, Löbl Mária Zsófiától született 1662. november 24-én, valószínűleg Bécsben a Löbl család vagy Zrínyi Miklós palotájában. Ezt támasztja alá a bécsi egyetem anyakönyve is, ahol később mint „Viennensis” szerepel.⁷ Ádám József Zsigmond – mert egy könyvbejegyzésében így írja magát⁸ – a róla fennmaradt festmények tanúsága szerint szelíd vonású sápadt arcúval, szőkésbarna egyenesszálú hajával inkább a Löblökre ütött.⁹

A Löbl család elzászi eredetű, ahonnan előbb sváb földre majd Felső-Ausztriába származott. Itt 1590-ben báróságot kaptak. A XVII. század elején birtokaik közé tartozott a Bécs melletti Erlaa és Baden. Hans Kristof Löbl, Zsófia apja, a bécsi városi gárda őrnagya volt, és sokat dolgozott a bécsi erődök tökéletesítésén. A híres Löbl bástya emelése is az ő nevéhez fűződik. Itt állt a család bécsi palotája is. Hans Kristof Löbl 1638-ban halt meg Bécsben, s a dominikánus templomban temették el.¹⁰

¹ORLOVSKY Géza, *A Zrínyi-könyvtár öt katalógusa*. Függelék, in *Zrínyi-dolgozatok*, I. Szerk. HAUSNER Gábor és KOVÁCS Sándor Iván. Bp. 1984. 63.

²TOLDY László, *Szluha László emlékezete és a Zrínyi-könyvtár*. Bp. 1880. 10–11.

³S[igmund] KENDE, *Bibliotheca Zrinyiana. Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrinyi*. Wien, 1893. 43–48.

⁴SZÉCHY Károly, *Gróf Zrínyi Miklós 1620–1664*. V. köt. Bp. 1902. 213.

⁵TAKÁTS Sándor, *Gróf Zrínyi Ádám*, in *Régi magyar kapitányok és generálisok*. Bp. 1922. 344–374.

⁶Emil LASZOWSKI, *Adam grof Zrinski 1662–1691*. Biogravska studija. Predavanje a Družbi 12. V. 1937. Posebni otisak iz Vjesnika kr. držav. arkiva N. S. VII. 1937. Zagreb, 79–101. Magyarul: *Gróf Zrínyi Ádám*. Ford. LÁSZLÓ Hermina, LEBÁR Mária és SZUSITY Xénia. in *Zrínyi-dolgozatok*. III. Szerk. DÖMÖTÖRFI Tibor, THURÓCZY Horváth Andrea, KOVÁCS Sándor Iván. Bp. 1986. 61–99. A továbbiakban a szerb-horvát eredeti lapszámra hivatkozom.

Zrínyi Ádám anyai ágon tehát az osztrák arisztokrácia tagja volt. Ezt a tényt erősítette, hogy Löbl Mária Zsófia 1670-ben, alighanem a Zrínyi Péter-féle szervezkedés elfojtásával összefüggésben kelt végrendeletében ausztriai és Ausztrián kívüli birtokait fiára hagyta.¹¹ A fentebbiek ismeretében érthető, hogy édesanyja halála után a még kiskorú Ádám sorsának alakulását maga I. Lipót is figyelemmel kísérte, s 1674-ben, első nyilvános szereplése alkalmával jóakaratóról biztosította. Erről Gabriel Jurjevič 1675-ben Varasdon kiadott *Listi Heroov* című, Zrínyi Ádámnak ajánlott műve előszavában tudósít.¹²

Az 1670-es évek elején Zrínyi Ádám tehát már Bécsben tartózkodott. Tanulmányainak kezdetéről nincs adatunk, de feltehetően az itteni jezsuita kollégiumban végezte el a grammatikai osztályokat. A kollégium gimnáziumi tagozatát a két poétikai év elvégzése után, 1676 tavaszán fejezte be. Josephus Gallicius *Geometria militaris* című művének Zágrábban őrzött, Zrínyi Ádámnak dedikált ajándék-példányába a szerző az alábbi üdvözlő sorokat írta be ez alkalomból: „Illustrissimo D(omin)o Adamo Comiti a Zrinio recurrente Natali die hoc pleniore vobis quam litteris vinculo fausta precatur omnia et superatur feliciter climactericum 2-dum annum gratulatus. Viennae, 1676. J. D. S. G. Pr(ofesso)r G(eometri)ae.”¹³ Zrínyi Ádám még ebben az évben beiratkozott a bécsi egyetem filozófiai fakultására, amit a matriculabejegyzés tanúsít: „Adamus comes a Zrin. Viennensis. Poeta.”¹⁴ Bécsi tanulmányi éveinek emlékét a zágrábi Bibliotheca Zrinyianában két hungarika nyomtatvány is őrzi. Az első, a *Florilegium, sive vertutes sacratissimarum majestatum Leopoldi, et Claudiae* a frissen baccalaureusi fokozatot szerzett nemesúrfiaknak az uralkodópárhoz címzett, és Marcellinus Bauschner jezsuita professor által egybeszerkesztett verseit tartalmazza, köztük a B₃ lapon Zrínyi Ádámét is:

„Dialeucum genus sativi blandissimum Polymnia exhibet, crescit juxta vias laetissimum. Unde varium speculatrix audit apud Poetam, et indicat nobis Leopoldi

PRUDENTIAM

Tu nisi Diribitrix serves Prudentia cives
Mater Consilii, arbitra belli:
Aemulus astrifero cingat mons Urbis Olympo
Vel fora, tractus vel Regionum;

⁷ Emil LASZOWSKI, *i. m.* 79–80.

⁸ [Soarez CYPRIANO]: *Praecepta rhetorices pro gymnasiis RR. PP. Societatis Jesu, provinciae Austriacae, anni 1669.* Viennae Austriae. Zágráb, Nemzeti és Egyetemi Könyvtár, Bibliotheca Zrinyiana (a továbbiakban BZ) 83. koll. 6, az első kötetátlán belül.

⁹ Ilyennek mutatja a csáktornyai ferencesek kolostorában őrzött kép is. Közölve: Paškal CVEKAN, *Čakovec i franjevci.* Zagreb, 1978. 13.

¹⁰ Emil LASZOWSKI, *i. m.* 80.

¹¹ Emil LASZOWSKI, *i. m.* 82.

¹² MARGALITS Ede, *Horvát történelmi repertórium*, I. köt. Bp. 1900. 102.

¹³ *Josephi Gallicii divi Georgii equitis Geometria militaris.* Monachii, 1676. BZ 126.

¹⁴ Emil LASZOWSKI, *i. m.* 83.

Vel steropum chalybata focus munimina portas
 Aere ligent, et ferro turres:
 Mille tamen sua sunt vafro, queis moenia quassat
 Arma dolo: sunt Machinae Ulysseo
 Arietibus clausos docto perfringere postes,
 Plumbo et muros sternere ahenos.
 Te viduae pereunt multiplicis artis Athenae,
 Ac in cineres prisca labascit
 Thebe, centenis cumulata ab Osiride portis,
 Niliacis Urbs incluta terris.
 Te viduus patrios Phaeton sine lege Jugales
 Stellate per templa Dianae
 Urserat infelix, rabidaeque Tyrannide flammae
 Decoxit miracula Mundi.
 Frustra grandicrepe famae per inane cothurno
 (Aemula licet hi robora Tauris)
 Frustra hoc ex oculi jactamus lumine muros,
 Perdere frustra nitimur hostes.
 Urbs viget illa procul damnis, procul illa perulis
 P r u d e n t i a cui dictat leges.
 Omnior hinc reliquis unam magis orbe Viennam
 Urbibus esse, ac Regnis tutam,
 Dum semper regitur sani dictamine Jani,
 Curaeque expers aquilae grandis
 Tuta sub Augustis requiescit Caesaris alis,
 Consilio, qui non minor armis.
 Adamus Comes a Zrinio.¹⁵

Zrínyi Ádám eddig számon nem tartott versének datálásában Anton Mayer bécsi nyomdatörténete nyújt segítséget, amely a kötetet Cosmerovius egyik utolsó nyomtatványának mondja.¹⁶ Ez a nyomda 1674-ig működött; a *Florilegium* tehát valószínűleg ekkor jelent meg. A másik hungarika Zrínyi Ádám disputációja, a *Disputatio juridica seu assertiones de tutela et cura*, amely Bécsben a címlap szerint I. Lipót védnöksége alatt látott napvilágot 1679-ben. Ez Zágrábban öt példányban is megvan Ádám egyetemi jegyzetei között, mindegyikén gondosan pótolva tintával a disputa napja: 1679. március 24. A kötet végén a nyilvános vitán jelenlevő kancellár, Johann Paul Hocher Zrínyihez intézett *Oratio*ja olvasható.¹⁷ A kancellár a vitát követően átnyújtotta Zrínyinek a császár elismerésének jelét, egy aranyláncon függő medált, amelyet a császár képe díszített. Hocher kiemelte, hogy Lipót hallott már érényeiről és műveltségéről, s kegyesen fogadta a neki ajánlott tételeket.¹⁸

¹⁵ *Florilegium, sive virtutes sacratissimarum majestatum Leopoldi et Claudiae, in coronam collectae. Atque illustrissimis, perillustribus, reverendis, religiosis, nobilibus, ac eruditis dominis, dominis AA. LL. et philosophiae neo-baccalaureis per R. P. Marcellinum Bauschner, e Societate Jesu AA. LL. et philosophiae doctorem, ejusdemque professorem ordinarium in antiquissima, ac celeberrima Universitate Viennensi creatis ab illustrissima humanitate Viennensi oblatae pro actu repetitionis.* Viennae Austriae, typis Matthaei Cosmerovii, S. C. M. aulae typogr. BZ 95.

¹⁶ Anton MAYER, *Wiens buchdrucker Geschichte 1482–1882*. I. Bd. Wien, 1883. 264.

¹⁷ *Disputatio juridica, seu assertiones de tutela et cura universum pupillorum a minorum, tutorum atque curatorum materiam dogmatis moralibus, ethicis historicis, politicis atque sententiis, jureque Austriaco illustratam continentes. Sub auspiciis augustissimi et invictissimi Romanorum imperatoris Leopoldi I. auctoritate et consensu praenobilium, strenuorum, magnificorum, clarissimorum, atque consultissimorum virorum, etc. magnifici domini rectoris spectabilis domini decani DD. seniorum Sac.*

Zrínyi Ádám mintegy hat évet töltött Bécsben, s ezalatt elsajátította a görög, latin, német nyelv alapjait és baccalaureusi címet szerzett. Stúdiumai emlékét a Zrínyi-könyvtárban található gimnáziumi és egyetemi tankönyvei őrzik. Közülük a legtöbb az 1670-es évek elején jelent meg Bécsben. A Zrínyi Ádám sajátkezű ex librisét őrző Heinrich Smet-féle *Prosodia* ugyan korábbi, 1660-ban, Frankfurban nyomtatták ki,¹⁹ de Martin du Cygne *Explanatio rhetoricae* című munkája már 1670-es.²⁰ Az ő számára kötötték egybe azt a kolligátumot is, amelynek elülső fedőlapján, belül a következő barna tintás bejegyzés olvasható: „Hic liber spectat ad Adamum Josephum Sigismundum comitem perpetuum a Zrinio. Furtum depellam.” Az első mű a kolligátumban Cypriano Soarezé: *Praecepta rhetorices pro gymnasiis RR. PP. Societatis Jesu, provinciae Austricae, anni 1669*, majd ugyanennek a műnek egy 1672-es kiadása. Ezt követi Demoszthenész oratóiának görög–latin nyelvű évszám nélküli bécsi kiadása, valamint Homérosz Iliásának első könyve latin interpretációkkal 1655-ből. Végül Jacob Greter görög nyelvtanának Bécsben 1629-ben megjelent harmadik könyvét követve utolsó a kolligátumban Petrus Canisius görög–latin katekizmusa 1672-ből.²¹ Szintén Zrínyi Ádámé egy másik iskolai tankönyvkolligátum is 1678-ból, amelyben jórészt ugyanezen szerzők megegyező munkáinak más kiadású művei találhatók.²²

1679-ben Zrínyi Ádámot az otthoni ügyek Csáktornyára szólították. Alighogy hazatért, 1679 nyarán, katonái rögtön harcba bocsátkoztak a törökkel, s amikor ezt a hatáskörét féltő Batthyány Kristóf kerületi generális „haragnéven” vette, Zrínyi Ádám önrzetes hangú levélben válaszolt, elődei révén szerzett jogára, örökös légrádi kapitányságára hivatkozva: „A mi engem illető örökös itt való Kapitányságomat . . . illeti, az nem idéltlen, mivel az az én eleimnek jó magok viselését és szegény hazánk, s az egész kereszténységhez melyet nem szánt ki ontott verekéért, érdemes hív szolgálattokra nevezve régen, és következendő képpen ennekem is mégh az Anyám méhében ő Fölségétől örökösen adatott, az mellett Kegyelmes tőlem el sem idegeníthet.” Utolsó soraiiban kitér iskoláira is: „Kegyelmedtől azért kedves Bátyám Uram, hogy annyira levelében cárpályon, es iskolámat szememre hánnya (: Kiben kegyelmes Uram ő Fölsége és hazám szolgálattára tanultam:) nem érdemlettem se föl sem veszem Kegyelmedtől.”²³

Caes. Majest consiliorum, etc. atque totius amplissimi J. C. collegii in antiquissima ac celeberrima Universitate Viennensi praeside praenobili magnifico, clarissimo, ac consultissimo viro D. Georgio Wohin- nitz, U. J. doct. aulae et judicorum advocato Viennae, codicis professore ordinario, episcopalisque consistorii Viennensis consiliario. Ventilationi propositae ab illustrissimo domino Adamo comite a Zrinio J. U. A. Anno 1679. Mense Martio Die 24 horis pomerid. in consueto J. C. auditorio. Viennae Austriae, typis Joan. Van Ghelen universit. typographi. BZ 136. Ez nem teljesen ismeretlen hungarika, mert már regisztrálta KLUCH János, *Magyar könyvesház. Idegen nyelvű külföldi nyomtatványok hazai szerzőktől a bécsi udvari könyvtárban* című cikkében, MKSz 1900. 281–282. Hoher beszéde a disputáció végére kötve: *Oratio ab illustrissimo domino Joanne Paulo Hoher, L. B. de Hohengrau, sac. caes. majest. intimo consulario, et aulae cancellario, etc. die 24. martii anno 1679. finita disputatione de tutela et cura, publice in juris consultorum Collegio Viennae defuse, ad illustrissimum dominum comitem Adamum a Zrinio habita.*

¹⁸ Emil LASZOWSKI, i. m. 83.

¹⁹ *Prosodia Henrici Smetii, Rub. F. a Leda, Alostani, Flandri, medicinae doctoris, promptissima, quae syllabarum positione et diptongis carentium quantitates, sola veterum poetarum auctoritate, adductis exemplis, demonstrat.* Frankfurt, 1660. BZ 314. Ugyancsak Zrínyi Ádám sajátkezű ex librisét – méghozzá négy nyelven: latinul, németül, magyarul és franciául – őriz az a 1651-es kolligátum, amelyben Aldo Manuzio két műve van egybekötve Johann Buchler egy munkájával: BZ 415.

²⁰ *Explanatio rhetoricae, accomodata candidatis rhetoricae, cui adjicitur analysis rhetorica omnium orationum M. T. Ciceronis, qua ars eiusdem, et methodus dicendi eruitur, et cuius etiam docto oratori ad imitandum proponitur, a R. P. Martino Du Cygne Societatis Jesu.* Anno 1670, Coloniae Agrippinae. BZ 76.

²¹ BZ 83. (koll. 6)

²² BZ 217. (koll. 8)

²³ TAKÁTS Sándor, i. m. 353.

1680 elején Zrínyi Ádám peregrinációra indult Csáktornyról; úticélja feltehetően unokatestvére, Zrínyi János nyomán²⁴ az 1425/26-ban alapított leuveni egyetem, amely nem tartozott a magyarok által gyakran látogatott felsőfokú oktatási intézmények sorába.²⁵ A zágrábi Zrínyi-könyvtár ezzel kapcsolatban is tartogat meglepetést: Zrínyi Ádám *Manuscriptum ex iure civili* című peregrinációs jegyzeteit.²⁶ Ebből tudható meg, hogy 1680 elején előbb Bruxelles-ben időzött, majd innen márciusban ment át Leuvenbe az Akadémia jogi fakultására. Ott április 13-án írta be a nevét a matriculába: „Illustrissimus dominus comes Adamus a Zrinio etc. maiorennis.”²⁷ Jogi tanulmányokat folytatva kétszer vett részt az úgynevezett „szombati disputációkon”, s itt is baccalaureusi címet szerzett. Leuveni jegyzetfűzetében az utolsó beírás 1681. január 16-á, ekkor tehát még itt tartózkodott. Hazatérése életének egy fontos eseményével áll kapcsolatban: még 1680. december 28-án a császár nagykorúvá nyilvánította.²⁸ Csáktornyára megy, ahol teljes erővel nekilát birtok- és egyéb ügyei rendezéséhez. Elődei példáját követve bekapcsolódik a törökellenes küzdelmekbe, s hadi sikerei nyomán hamarosan udvari kamarás és tanácsos lesz, megerősítik örökös légrádi főkapitányi tisztségben, 1684 tavaszán pedig légrádi fizetéses főkapitánnyá nevezik ki.²⁹ Valószínűleg 1684-ben megházasodott, az ősi osztrák családból származó Katherina Maria Lamberget vezette oltárhoz.³⁰ 1686-tól már többnyire a csatamezőkön forgódott, s a török elleni felszabadító háborúban töretlenül ívelt felfelé pályája, egészen a szalánkeméni csatáig. 1691. augusztus 19-én itt, az ütközetben vesztette életét, s temették el jeltelen sírba. Erről a csatáról külön leírás is megjelent Johannes de Raantól Amsterdamban, még ebben az esztendőben. A kiadvány rézmetszetét Ramoyen de Hooge készítette. Érdekessége, hogy rajta 10-es jelzettel fel van tüntetve Zrínyi Ádám is, amint lóháton vív a törökkel.³¹ Ez azt mutatja, hogy bizonyos európai figyelemben ő is részesült.

*

Ha a fentebb felvázolt életút felszínét nézzük, látszólag mindaz áll rá, amit Széchy állított. Mélyén azonban egészen más húzódik. Zrínyi Ádám ugyanis a XVII. század végi dél-dunántúli magyar arisztokráciának ahhoz a típusához tartozik, amelynek érdekei – birtokai fekvése és családi tradíciói folytán – egybeestek a Habsburgokéival. Családi tradíciói, amelyeket tudatosan ápolt, nagyon szorosan a török elleni háborúhoz kötötték. Erre nézve sokat mondó adat, hogy Zrínyi Ádám szerepet játszott Zrínyi Miklós verseskönyve, az *Adriai tengernek Syrenia* horvát irodalmi továbbművelésében. Ezt bizonyítja az a Pavao Ritter Vitezovičhoz címzett keltezetlen latin nyelvű autográf levele, amely a zágrábi Nemzeti és Egyetemi könyvtár Kézirattárából került elő. A XVII. századi horvát irodalom sokoldalú alkotójához írt levelében bizonyos versek megküldését köszöni meg és Vitezovičnak küldendő pénzösszegekről tesz eézlást: „Gratias repono maximas pro carmine, et carminice sane responderem si essem Poeta ex capite sed quandoquidem sim tantum ex libris, id possum de Dominatione Vestra

²⁴ Zrínyi János, Zrínyi Péter fia Pauler szerint 1669-ben szintén Leuvenben tanult. PAULER Gyula, *Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése*. I. köt. Bp. 1876. 353.

²⁵ Monok István a leuveni egyetem anyakönyveinek modern kiadása alapján az egész XVII. században csak két magyart tud regisztrálni: MONOK István, *Magyarok a leuveni egyetemen a XVI–XVII. században*. Kézirat.

²⁶ *Manuscriptus comitiis Adami a Zrinio ex iure civili*. R 3492.

²⁷ *Matricule de L' université de Louvain*. VI. 1651–1683. Publ. par A. SCHILLINGS. Bruxelles, 1963. MONOK István, *i. m.*; valamint Emil LASZOWSKI, *i. m.* 87.

²⁸ Emil LASZOWSKI, *i. m.* 89. Takáts Sándor az időpontban egy nappal eltér, szerinte ez december 27-én történt. TAKÁTS Sándor, *i. m.* 350.

²⁹ TAKÁTS Sándor, *i. m.* 355.

³⁰ 1684. június 5-én egy jelentés már Zrínyi Ádámot és fiatal feleségét együtt említi. MARGALITS Ed, *i. m.* II. köt. 390.

³¹ Emil LASZOWSKI, *i. m.* 98.

Generosa afferre quod Juvenalis resolvere nequii loquendo de Poeta insigni... Transmitto unum aureolum et me memoriae tuae recommendo."³² Mindezek megfejthetetlen utalások lennének, ha nem tudnánk, hogy a horvát költő Linzben 1684-ben megjelent *Oddilyenje Sigetsko* című művét Zrínyi Ádámnak ajánlotta.³³ A Szigetvár ostromát elbeszélő horvát nyelvű epikus költemény és függelék versci kétségtelenül a *Szigeti veszedelem*, illetve annak Zrínyi Péter-féle horvát változata beható ismeretére vallanak. Apróbb darabjaiban *Deliman*, *Amirassen*, *Rustan*, *Hamvivan* neve kerül elő, s mintha megismételné a magyar és horvát *Syrena* epigrammáit.³⁴ Nehezen képzelhető el, hogy Zrínyi Ádám neve véletlenszerűen került volna Vitezovič Szigetről emlékező könyve élére.

Emil Laszowski tanulmányának egy helyén azt írja, hogy Zrínyi Ádám „Csáktornyan tanulmányozta a család iratait”,³⁵ s ehhez nyugodtan hozzátehetjük: a könyvtárat is. Utóbbinak két érdekes példájára is utalhatunk. Az egyik, hogy Zrínyi Miklós ex libriseit, amelyekből úgy látszik maradt még a költő halála után, beragasztotta 4 saját szerzeményű könyvébe is. A már említett de Cygne-féle retorikai tankönyvébe például a „Nemo me impune lacesset” feliratú 1646-os évszámút. A híres „Sors bona nihil aliud” jelmondatos 1652-es ex librisből pedig Gérard Pelletier 1669-ben megjelent *Reginae palatium eloquentiae*-jába, Zacharias Traber 1675-ben, Bécsben megjelent *Nervus opticus*-ába és Gualdo Priorato 1674-es ugyancsak bécsi kiadású *Vite et azzioni*-jába került így egy példány.³⁶ Priorato művében Zrínyi Ádámot a Zrínyire vonatkozó bő Forstall-kivonatok ragadhatták meg, mint ahogy a Zrínyiek törökellenes harcaira vonatkozó részeket jelölte meg Pethő Gergely valószínűleg saját beszerzésű *Rövid Magyar Cronica*-jában is.³⁷

Ugyancsak a Zrínyi-könyvtár módszeres átnézésekor ötlött szembe, hogy a köteték döntő többsége – általában az előzéklével rectóján vagy versóján – végighúzódik egy régies írású barna tintás szá-

³²R 3953.

³³Az *Oddilyenje Sigetsko* modern kiadása: *Opsada Sigeta I–III*. Serija reprint izdanja liber croaticus, Zagreb, 1971. Urednik knige prof. Milan RATKOVIČ. Vitezovič műve ebben a második (Karnutić után, Črnko előtt). Elöl az ajánlás: Illustrissimo Domino Domino Comiti Adamo perpetuo a Zrin, ezt egy latin nyelvű üdvözlő vers követi, Linz 1684. május 5-i dátummal. A *K' Cstavcu* című előszövből viszont kiderül, hogy a mű már 1679-ben elkészült. *I. m.* III. 35.

³⁴Vitezovič az *Olvasonak (K' Cstavcu)* címzett előszavában mintha közvetlenül Zrínyi Miklós *Syrena*-nak az *Olvasonak* szóló soraira utalna, amikor a horvát nyelv gazdagságáról ezt írja: „kako i učinih, največe toga radi da slavni hrvatski jezik naš u tuliko pozabljenje ne dohodi da skoro viko- vični (na jedno rečenje) đomoroci materinskim jezikom dobro opčiti i svaku rič pravim nje imenom spo- vidati ne mogu. U čemu ne drugo nego veliko stranskih narodov u ove orsave nastanjenje i mladencev naših iz tude zemlje dohodečih iskazanje kriviti moram. Jere otuda ne več knez (comes) nego grof (Graff), ne žilj (lilium) nego liliom, ne trg (forum) nego pijac (piazza), ne gospodičić (domicellus) nego kišur obiknuli smo govoriti.” *Opsada Sigeta*, *i. m.* III. 95. Zrínyi Miklósnak ezek a sorai ugyanis: „Török, horvát, deák szókat kevertem verseimben, mert szebbnek is gondoltam úgy, osztán szegény az magyar nyelv; az ki históriát ír, elhiszi szómat” Zrínyi Péter horvát fordításából (*Adrianskoga Mora Syrena*, Velence 1660.) hiányoznak. Ezt Vitezovič csak a magyar *Syrena*-ban olvashatta.

³⁵Emil LASZOWSKI, *i. m.* 89.

³⁶BZ 305.; BZ 135.; BZ 134.

³⁷Gualdo Priorato *Vite et azzioni di personaggi e politici*-je gazdag tárháza a Zrínyiekre vonatkozó adatoknak. Priorato ráadásul Zrínyi Miklós bizalmas emberének, Forstall Márknak a *Stemmatographia*-ját kivonatolta ezeken a helyeken. Priorato és Forstall kapcsolatáról az átvett helyek pontos regisztrálásával lásd: BÁNFI Florio, *L' origine della famiglia Zrínyi*. Archivio Storico per la Dalmazia 1934. Klny. 1., 4., 14., 19–20. Pethő Gergely *Rövid Magyar Cronica*-ja Zágrábban ma is meglévő példánya (BZ 70) a háttérrel versón Zrínyi Ádám sajátkezű possessorbejegyzését őrzi: „Ego comes Adamus perpetuus a Zrinio sum possessor huius librij. Comes Adamus.” A kötet Zrínyi Miklós 1662-es katalógusában is szerepel, de az papírkötésűnek írja. Mivel a ma meglévő példány pergamenkötéses, és a kötetet Zrínyi Ádám is a sajátjának vallja, ezért fellelhető, hogy ez az ő szerzeménye lehet.

mozás. A Bibliotheca Zrinyiana teljes anyagának ismeretében ma már megállapítható, hogy ez egy Zrínyi Ádám korabeli rendezés eredménye; mert benne van az 1664, tehát Miklós halála utáni könyvekben is, de nincs benne sem a két, Zrínyi Ádám elhunytá után megjelentben (Cornelius Nepos: *Híres nevezetes hadifjedelmeknek életekről és cselekedeteikről írt könyve*, Lőcse, 1701. és *Les decades de Tite Live*. I–IV. Amsterdam, 1695–1696.),³⁸ sem más, a Zrínyi-könyvtárba később került idegen könyvanyagban, mint amilyen például a Wlassimoké.³⁹ Ez a számozás azon túl, hogy meggyőzően bizonyítja Zrínyi Ádámnak a bibliotékáról való gondoskodását, gyakorlati segítséget is nyújt a könyvtár eredeti anyagának kiválasztásához. Az a könyv ugyanis, amelyikben ez szerepel, bizonyosan beletartozott az eredeti gyűjteménybe (értve ez alatt Miklós és Ádám könyveit egyaránt).

Zrínyi Ádám azonban nemcsak megőrizte, hanem gyarapította is a könyvtárat. Elsőként a már említett Sigmund Kende próbálta szétválasztani Miklós és Ádám tulajdonát. A Kende-katalógusban külön fejezetbe került az ex libris bejegyzések alapján Zrínyi Ádámnak tulajdonított 24 könyv (ebben vannak kolligátumok is) és 5 kézirat.⁴⁰ A könyvek közül 3 ma nem található meg a BZ-anyagban. Ezek: a Kendénél 6-os számmal szereplő M. T. Cicero: *De officiis* Viennae, 1629.; a 11-es A. Kircher: *Phonurgia nova sive conjugium mechanico-physicum certis et naturae paranympha phonosophia* 1673.; végül a 29-es Fr. Zypaeus: *Opera omnia* Antwerpen, 1675.⁴¹ Az elveszettek közül Athanasius Kircher műve Kende leírása alapján nem is tarthatott oda, mert ex libris-e ezt kizárja.⁴² Meg kell azonban jegyezni azt is, hogy a legtöbb „ex libris comiti Adami a Zrinio” bejegyzés felismerhetően a könyvtár utolsó magántulajdonosának, Heinrich Daunnak a kezétől származik, aki úgy látszik valamilyen még élő családi tradíció, vagy esetleg elkülönült tárolás alapján írta be azt a hátsó kötetábla belsejére.⁴³

Az 1918-as Zrínyi-kiállítás katalógusában Ferenczi Zoltán szintén törekedett a szétválasztásra. Ő 28 könyvet és 5 kéziratot tekintett Zrínyi Ádámnak.⁴⁴ Ezek közül azonban 17 új Kendéhez ké-

³⁸ BZ 11., BZ 211. (*Les supplement de J. Freinsheimus sur la seconde decad de Tite Live*. Tom. III., IV., VIII.)

³⁹ Zrínyi Ádám özvegye másodsor Maximilián Ernest Wlassim morvaországi grófhhoz ment férjhez. A könyvtárat így öröklő Wlassimok maguk is könyvgyűjtők voltak, s 29 saját kezű bejegyzést őrző könyvük, amelyeknek eredetileg semmi köze nem volt a Zrínyiekhez, beleolvadt a Zrínyi-könyvtár anyagába. Ezeket a köteteket (BZ 4., 21., 40., 77., 78., 84., 85., 88., 92., 129., 146., 148., 169., 176., 178., 234., 236., 240., 242., 245., 256., 259., 294., 312., 315., 318., 364., 378.) a possessorbejegyzés alapján lehet kiszűrni.

⁴⁰ S[igmund] KENDE, *i. m.* 43–48. Werke mit ex libris des Grafen Adam Zrinyi.

⁴¹ S[igmund] KENDE, *i. m.* 45., 46., 48.

⁴² Kende szerint a kötetben „Comit. de Cavriani” ex libris van.

S[igmund] KENDE, *i. m.* 46. Ez a Cavriani nem más, mint Maria Katherina Lamberg és Maximilián Ernest Wlassim lányának, Maria Johannának a második férje. A Zrínyi-könyvtárat azonban nem ő, hanem a másik lány, Leopoldina örökölte, aki egy Daun grófhhoz ment feleségül. Nyilvánvaló, hogy a Cavriani ex librist tartalmazó kötet később, a családi kapcsolatok révén, véletlenül keveredett a Zrínyi-könyvek közé. A két Wlassim lányról lásd ORLOVSKY Géza, *i. m.* 63.

⁴³ Heinrich Daunnak fennmaradt egy Budapestre küldött sajátkezű listája a Zrínyi-könyvekről: OSZK Kézirattár Fol. Hung. 1762. ff. 116–142. Ez alapján kétséget kizáróan azonosítható a Zrínyi könyvekben lévő kézírása.

⁴⁴ 1618–1918. Zrínyi kiállítás. Gróf Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér születésének háromszázados évfordulója alkalmából rendezte a Magyar Tudományos Akadémia. Bevez. FERENCZI Zoltán. Bp. 1919. 39–41.

⁴⁵ Az egyik a már említett *Florilegium* BZ 95., a másik egy francia nyelvű orvosi könyvet tartalmazó kolligátum 1668–69-ből: BZ 293. (*Observationes chirurgiques de Guillaume Fabri de Hilden*... A Genev 1669.; Severino Marco Aurelio: *De la médecine efficace*... A Genev 1668.; La Forest D'Alcmar: *Observationes et histoires chyirurgiques*... A Genev 1669.)

pest, aminek az az oka, hogy Ferenczi szinte minden 1664 utáni könyvet idesorolt. Ha ehhez hozzáadjuk azt a két szintén 1664-nél későbbi kötetet, amely sem Kendénél, sem Ferenczinél nem szerepel, ám ma is megvan⁴⁵ akkor végső legnagyobb számul 43-at kapunk. Ha viszont ebből levonjuk a Kende óta elveszett 3 könyvet, a Zrínyi Ádám halála után megjelent 2 művet és a 4, csak Ferenczinél található, mindenféle korabeli jelzet nélküli, kétes provenienciájú kötetet, akkor 34-et kapunk.⁴⁶ Ez lehet az, amely Zrínyi Ádám könyvtárához tartozott.

Mindezzel azonban még nem választottuk szét tökéletesen Zrínyi Miklós és Ádám bibliotékáját. Ádám tudniillik nem egy, korábban bizonyíthatóan apja birtokában lévő művet egyszerűen átosztott a sajátjai közé. Így például a *Le cose maravigliose dell' alma citta di Roma*, című 1636-os Róma-guidát, vagy a Zrínyi Miklós kedvenc szerzőinek számító Guiccardini és Malvezzi művét.⁴⁷ A Guiccardini-féle 1613-ban Amsterdamban megjelent *Omnium Belgii, sive inferioris Germaniae regionum descriptio* „Francisci Listij” bejegyzése a költő könyvtárára mutat, mert abba Lisztiusznak több kötete is bekerült.⁴⁸ A Malvezzi-kolligátumban pedig ott van Zrínyi Miklós „Sors bona nihil aliud” jelmondata, sőt néhány sajátkezű bejegyzése is. Különösen nehéz az 1664-es kiadványok hovatartozásának a megítélése. Nádasy Ferenc *Mausoleum*-a minden bizonnyal Zrínyi Miklósé volt, s talán az 1664-ben megerősödő francia kapcsolatai révén került hozzá Calprenède: *Faramond, ou l'histoire de France, dédiée au roy* című és Amelot de La Houssaye: *Suplement à l'histoire du gouvernement de Venise* című francia nyelvű históriája.⁴⁹ Ez azonban már nem olyan egyértelmű, mert a költő francia nyelvtudásáról nincsenek adataink, fiáról viszont tudjuk, hogy bírta ezt a nyelvet.

A Zrínyi-könyvtár monográfiájának elkészítésekor e számos probléma miatt minden egyes kötet hovatartozásának a megítélése nagy körültekintést igényel. Az azonban már most is megállapítható, hogy Zrínyi Ádám könyvtára mind nagysága, mint összetétele, mind a közvetített európai műveltség tekintetében messze elmarad Zrínyi Miklósétól, s nem haladja meg a korabeli átlagot. Az általa beszerzett mintegy húsz könyv jelentős része bécsi iskolai tananyag. Ezek korszerűségére jellemző, hogy majd fél évszázaddal korábban Ignatius Hinko de Wlassim Morvaországban kísértetiesen hasonlókból szerezte ismereteit; Cyprianus Soarez retorikájának egy korábbi változata például ugyanúgy megvolt neki, mint Zrínyi Ádámnak.⁵⁰

Nem szabad azonban elfelejteni, hogy Zrínyi Ádám mögött a teljes Zrínyi-könyvtár állt, s számos sajátkezű bejegyzése, betétcédulája⁵¹ arra mutat, hogy élt is e felbecsülhetetlen értékű gyűjtemény nyújtotta műveltség lehetőségével.

⁴⁶ A négy, semmiféle korabeli jelzettel nem tartalmazó, kétes provenienciájú kötet: BZ 73., BZ 82., BZ 307., BZ 321.

⁴⁷ A Róma-guida: BZ 230., a Guiccardini kötet: BZ 391., a Malvezzi kolligátum: BZ 112. Ezekről lásd KOVÁCS Sándor Iván–KIRÁLY Erzsébet: „*Adria tengernek főnforgó habjai*”. *Tanulmányok Zrínyi és Itália kapcsolatáról*. Bp. 1983. 16., 216.

⁴⁸ Liszti bejegyzés található például a következő kötetekben: BZ8., BZ 13., BZ35., BZ 36., BZ 370. KOVÁCS Sándor Iván –KIRÁLY Erzsébet, *i. m. i. h.*

⁴⁹ BZ 219.,

⁵⁰ Cyprianus SOAREZ, *De arte rhetorica. Libri tres*. Coloniae, 1612. BZ 236. Ex librise szerint 1629-ben Ignatius Hinko de Wlassim tulajdonában volt.

⁵¹ Ilyen papírszeletre írt bejegyzéseket tartalmaz például Girolamo Frachetta munkája: *Il seminario de goveri di stato et guerra* Velence, 1617. BZ 14.; Famiano Strada műve a *De bello Belgico* Róma, 1647. BZ 116.; valamint Pázmány Péter *Hodogeus. Igazságra vezérlő kalauz*-a is: Pozsony, 1637. BZ 13

MAGYARORSZÁG 1663–64-BEN, FRANCIA DIPLOMÁCIAI JELENTÉSEK TÜKRÉBEN

1664 tavaszán XIV. Lajos tízezer aranyat küldött ajándékként Zrínyi Miklósnak. A francia uralkodó elismerése nem egyedüli, hiszen a téli hadjárat immár európai híru hősét az egész keresztény világ ünnepli, számos uralkodó és államférfi kíván szerencsét, a spanyol uralkodótól megkapja az Aranygyapjas Rendet.¹ XIV. Lajos pénzajándéka ennek ellenére nem egyszerű gesztus, több okból sem. Nyilván nem legfontosabb momentum a ezúton is újraéleszteni kívánt, mindkét fél érdekeit szolgáló francia–magyar kapcsolatoknak, ám éppen az ajándék pénz mivolta a feltűnő, annál inkább, mert korabeli vélekedés szerint az összeg Zrínyi hadi kiadásainak legalább részbeni fedezését volt hivatva szolgálni.² A francia uralkodó azonban nem hűbérura a horvát bánoknak, s eddigre kiderül, a bécsi udvart korántsem nyugtalanítja ennyire, vajon Zrínyi miből fedezi a török háború költségeit. S még egy apróság, éppen az idegen uralkodótól kapott pénzajándékkal kapcsolatban. Jó félével később, a nagy szentgotthárdi győzelem után a hazatérő francia csapatok tisztjeit Bécsben a császári udvarban pénzajándékokkal várják, amit azonban ők nem fogadnak el, arra hivatkozva, pénzt csak saját uralkodójuktól kaphatnak. A bécsi kincstár azonnal átcsereéli az ajándékösszegeket, megfelelő értékű drágaságokra.³

Tehát a személyre szóló pénzajándék nem teljesen mindennapos a korban, annak elküldése, illetve elfogadása mindenképpen figyelemre méltó. Formailag nincs ugyan semmi kivetnivaló benne, s Zrínyi körültekintően azonnal futárt meneszt Bécsbe; értesíti uralkodóját az őt ért kitüntetésről⁴, azonban úgy hisszük, mégsem tévedünk nagyot, ha az adomány mögött a pusztá figyelmisségen kívül mást is sejtünk. A minden joggal sorsdöntőnek tartott 1664-es esztendő eseményeinek részletes felidézése, az európai hatalmi viszonyok, s azok magyarországi következményeinek beható elemzése helyett említsünk csak néhány tény.

1663 őszén a német birodalmi gyűlés elfogadja a törökellenes támadó háború javaslatát. Első pillanatban furcsán éppen a császári udvar az, amely a legkevésbé harcias, a felkínált birodalmi segítséget szigorúan csak védelmi célokra kívánja felhasználni, s minden lehető módon meg akarja őrizni a békét.

XIV. Lajos, a „Legkeresztényibb király”, alig több, mint egy évtizeddel saját belső uralma megszilárdítása után, mind fokozottabban törekszik hódító külpolitikája érvényesítésére. Habsburg-ellenessége meghatározza minden törekvését, ráadásul két oldalról is. A spanyol örökösödés kérdése éppen nem eldöntött, s az osztrák ág birodalmi befolyása sem túlzottan megnyugtató a francia uralkodó számára. Franciaországnak a Portával fennálló kereskedelmi kapcsolatai régi keletűek, s igen fontosak, így amikor az európai összefogás, a török ellen Lipót császárnak nyújtandó segítség napirendre kerül, a francia álláspont nem teljesen magától értetődő.

A nagy, minden keresztény erőt magába foglaló szövetségből azonban a francia uralkodó, „az Egyház legidősebb fia” semmiképpen nem maradhat távol jelentős tekintélyvesztésig, erkölcsi kár nélkül.

¹ *Magyarország története 1526–1686*. Szerk. R. VÁRKONYI Ágnes. 2. kötet. Bp. 1985, Akadémiai K. (Magyarország története tíz kötetben 3/2 kötet) (A továbbiakban: *Magyarország története* 3/2 kötet) 1128.

² KÓSÁRY, Dominique, *Français en Hongrie en 1664*. Revue d'histoire comparée 1946, 29–65.

³ *Robert intendáns levele Le Tellier hadügyminiszternek*. 1664. november 7. OSZK Kézirattár Fol. Gall. 75/1. fol. 144.

⁴ OSZK Kézirattár Fol. Gall. 75/1 fol. 35.

A császári udvar tartózkodása érthető, a szövetség fő szervezője, a Rajnai Liga elnöke János Fülöp mainzi választó, tevékeny részesei a protestáns német fejedelmek, s ráadásul, a bécsi politikusok elképzelhetően nem túl nagy elragadtatására, Franciaország is jelentkezik, mint a kereszténység védelmezője, a kialakuló koalíció egyik fő támasza. Bécs voltaképpen szinte minden áron békét akarna keleti határain, elsősorban Magyarországon, hiszen az udvart, mindenekelőtt a spanyol pártot erősen nyugtalanítják éppen a francia uralkodó törekvései, a spanyol örökösödés fenyegető, megoldatlan kérdései, érthető, ha a nyugati határokra figyelve, el akarja kerülni a török háborút.

Az 1660-as évek elejére a magyar nemesi vezetés legjobbjai előtt nyilvánvalóvá válik, a császár számára másodrendű kérdés a török háború, s még kevésbé fontos Magyarország felszabadítása. Térjünk most vissza az idézett gesztusra, XIV. Lajos ajándékot küld Zrínyinek. A francia uralkodó számára mindenki, aki bármilyen okból Habsburg-ellenes, potenciális szövetséges. Keleti politikájában mindig is nagy szerepet játszanak a pénzadományok, akár Lengyelország, akár Magyarország, Erdély vagy Törökország esetében. A francia diplomácia mindig több lehetőséget tart készletben, s ezt nagyhatalmi pozíciója nem csak elősegíti, de igen gyakran szinte megköveteli. Az európai keresztény koalíció remek alkalmat kínál a magyarokkal való, szinte észrevétlen kapcsolatfelvételre, s a bekövetkező események igazolják, mindez nem pusztán fikció. Most XIV. Lajos a kereszténység bajnoka, aki kedves fivérért, Lipót császárt nem hagyhatja magára, első kötelessége, hogy saját hadaival, legjobb tisztjeivel siessen segítségére. Más körülmények között, 1683-ban, egy hasonló török háború idején a francia uralkodó nemhogy kimarad az ismét meghirdetett keresztény koalícióból, de egyúttal meg is tiltja alattvalóinak, hogy önkéntesként vegyenek részt a harcokban, portai követe biztosítja a szultánt, szigorú büntetés vár a tilalmat megszegőkre. S amikor a török hadak már körülzárták a császárvárost, XIV. Lajos alkalmasnak találja az időt Luxemburg reuniójának, azaz a francia koronához való csatolásának kinyilvánítására. Ettől azonban még mintegy 20 év választ el, most egész Európa lázasan készül a törökellenes háborúra.

Dolgozatunk semmiképpen nem vállalkozhat a magyar–francia kapcsolatfelvétel történetének akár csak felvázolására sem, mindössze annyit kísérletünk meg, hogy az 1663–64-es évek francia dokumentumai egy részének segítségével valamiféle mozaikképet rakjunk össze, vagy legalábbis annak egyes elemeit jelezzük.

A felhasznált források legnagyobb részét az az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzött iratgyűjtemény szolgáltatta, amelyet az 1920-as években Molnár Sándor készített Párizsban, a külügyi archívumban.⁵ Molnár elsősorban a diplomáciai levelezés országonként rendezett anyagát vizsgálta, az Ausztria jelzésű kötetekből válogatott ki számos dokumentumot, közülük jó néhányból csak a magyar vonatkozású részeket idézve. Minden bizonnyal más gyűjteményeket is kutatót, így szerepelnek az azóta a vincennes-i katonai levéltárba áthelyezett kötetek, az 1664-es hadjárat francia résztvevőinek, mindenekelőtt Coligny grófnak a levelezése, idéz Coligny nyomtatásban is megjelent emlékirataiból, valamint XIV. Lajos hadügyminiszterének, Louvois márkinak a tevékenységéről a múlt században megjelent összefoglalásból, Rousset: *Histoire de Louvois* c. művéből is. Molnár kutatásait eredetileg magyar ösztöndíjasként kezdte, úgy tűnik, doktori értekezésre készült, erről azonban további adatunk nincs, tudjuk viszont, hogy a témát, s a kutandó anyagot Angyal Dávid jelölte ki számára.

A Molnár-gyűjteményen kívül forrásként felhasználtuk Valtazar Bogišić Zágrábban, 1888-ban megjelent iratközlését,⁶ amely számos jelentést, levelet közöl szintén a párizsi külügyi archívumból. Sajtó

⁵ OSZK Kézirattár Fol. Gall. 75. I–II. (A továbbiakban: Fol. Gall. 75) A fordítás egy részéért, valamint a Molnár Sándorra vonatkozó adatok szíves közléséért ezúton is köszönetet mondunk az ELTE Zrínyi-szeminárium tagjainak, Bíró Péternek, Tóth Rékának, Bodó Évmáriának és másoknak. Az általuk elkészített, mintegy 100 lapnyi fordítás kontrollszerkesztése, majd pedig a többi anyag fordítása során meggyőződhetünk, a történeti kutatás számára rendkívül értékes, magas színvonalú munkát végeztek.

⁶ BOGIŠIĆ Valtazar, *Acta coniurationem Petri a Zrinio et Francisci de Frankopan nec non Francisci Nadasdy illustrantia*. Zagrabiae, 1888. (A továbbiakban: Bogišić.)

levéltári kutatásaink elsősorban az említett két gyűjteményből kimaradt dokumentumokra vonatkoznak, mind a külügyi levéltárban, mind a vincennes-i katonai levéltárban. Ennek során összevetettük Molnár, illetve Bogiácz válogatását, és kiegészítettük nemcsak az Ausztria, de a Velence, Törökország és Lengyelország kötetek további dokumentumaival. A Molnár-gyűjtemény jelentőségét értékelve megállapíthatjuk, nagyjából eddig ismeretlen anyagot tartalmaz, rendkívül jó, lényeglátó válogatásban, tömörítéssel. Az Országos Levéltár párizsi levéltári mikrofilm-másolataival összevetve meggyőződhettünk, az 1663–64-es évekre vonatkozó, *lényeges, francia* irat nem maradt ki összeállításából.

Az eddig készült feldolgozások közül Kosáry Domokos 1946-ban megjelent tanulmánya, szinte elsőként foglalkozva a franciák részvételével az 1664-es hadjáratban, egy francia abbé naplóját állítja középpontba, s egészíti ki más forrásokkal. Nem használja azonban a külügyi archívum anyagát, s így a magyar–francia kapcsolatok kezdeteit a szentgotthárdi csata idejére teszi, megállapítja, Zrínyi és a Magyarországon harcolt franciák között nem jött létre formális megállapodás, bár Vitnyédy később ilyen értelemben hivatkozik megbeszéléseikre.⁷

Az általunk most ismertetendő anyag bizonyítja, a francia uralkodó már 1663-tól figyelemmel kísérte Zrínyi tevékenységét, a velencei francia követ jelentéseiből s nem utolsósorban Zrínyi saját leveleiből kirajzolódik, az egész 1664-es évben szinte folyamatos kapcsolatról van szó.

Köpeczi Béla „Franciaország a birodalom megmentője és a kereszténység bajnoka” c. tanulmányában az 1664-es francia–magyar kapcsolatfelvétel jelentőségét elemezve, a kortársak reagálását bemutatva, mindenekelőtt a korabeli sajtóvisszhanggal foglalkozik, kisebb súlyt kap a levéltári anyag.⁸

1663 tavaszán Pierre de Bonsy, XIV. Lajos velencei követe, uralkodójának készített jelentését kiegészítve, részletes elemzést küld Lionne külügyminiszternek a magyarországi állapotokról.⁹ A francia diplomata értesülései szerint a protestánsok semmiről sem akarnak hallani, amíg sérelmeik nem nyernek orvoslást, elfoglalt templomaikat vissza nem kapják, a leromboltakat újjá nem építik. Szerinte ráadásul a katolikusok titkon még bujtogatják is őket, s a császár kénytelen a mindkét félnek tett ígéretekkel valamennyire egyensúlyt teremteni. A németek és a magyarok közötti gyűlölség olyan nagy, hogy csak a töröktől való félelem miatt viselik el egymást. Ha országuk nem lenne megosztva, a magyarok nem választanának idegen uralkodót, a császár, ettől tartva, nem is akarja az országot egyesíteni, szerinte a jelenlegi határok megfelelő védelmet adnak az örökös tartományoknak a török áradat ellen. A magyarok semmit nem kívánnak jobban, mint a háborút a császár és a török között, de ha ez bekövetkezne, az ország, nem bízva az uralkodóban, nem látná szívesen a német hadakat a maga területén. A császár ugyan csak a magyarok kardjával tudná megvívni a török háborút, az ország feletti uralma biztosítására mintegy 10–12 ezer főnyi katonaságra lenne szüksége, s ez arra kényszeríti, őrizze meg a békét a Portával, akár még a kereszténység kárára is. A magyarok annyira gyűlölik a császárt, hogy kevés támogatással vagy akár csak annak ígéretével, bármikor könnyen rávehetők egy Habsburg-ellenes akcióra. Ha csak egy pillanatig is azt hiszik valakiről, hogy pártjukat fogja, máris akár a koronát is felajánlanák, de nem lehet építeni erre az állhatatlan, fegyelmezetlen és könnyen megfutamodó nemzetre.

1663 őszén a birodalmi gyűlés a törökellenes támadó háború mellett dönt, a magyarok már régóta szeretnének közvetlenül segítséget kérni Regensburgban, ezt azonban az udvar nem engedélyezi, részint az uralkodói jogkör, részint a portával való béke védelmében. Egy bécsi híradás már szeptemberben jelzi, megütközést kelt, hogy Lipót visszautasította Regensburgban a XIV. Lajos által a salzburgi hercegeknek felajánlott segítségnyújtásokat.¹⁰

⁷ KOSÁRY, i. m.

⁸ Megjelent a szerző tanulmánykötetében. *Magyarok és franciák XIV. Lajostól a francia forradalomig*. Bp. 1985, Szépirodalmi K. 11–32.

⁹ *Pierre de Bonsy a királynak: ugyanő Lionne külügyminiszternek* 1663. április 21. – Párizs, Külügyi Levéltár, Politikai levelezés (a továbbiakban: AAE CP.) Venise t. 83. fol. 24–26; 28–32.

¹⁰ *Ismeretlen szerző levele Bécsből*. 1663. szeptember 16. Fol. Gall. 75/1. fol. 25–26.]

Magyarországon a helyzet egyre rosszabb. Köprülü nagyvezír tavasszal indított hadműveletei és az ezt kísérő manőverek lassan meghozzák az eredményt. Az udvar tétlenkedő politikája miatt elkeseredett megyék, városok mindinkább hajlanak a meghódolásra, ha nem is közvetlenül a töröknek, bár ez is előfordul, főleg a nyomában óvatosan meginduló Apafi fejedelemnek. A magyar vezetés, a nádor és a többiországos méltóságai sürgeti az udvart, tegyen valamit a török elleni védekezés ügyében, Bécsből még a nagyvezír belgrádi táborába is csak békeajánlatokat visznek a császári megbízottak. Köprülü, magabiztosan, rendkívüli feltételeket szab, s a választ meg sem várva, megindul észak felé. A párkányi csata után augusztus 16-án körülzárja Érsekújvárt, megkezdődik az oly fontos erősség ostroma. A magyar haderő felett ugyan Zrínyi Miklós, aki végre megkapja a magyar főparancsnokságot, szeptember elején hadiszemlét tart, s Montecuccoli is megindul 6–7 ezer emberrel, mire azonban Érsekújvár felmentését megkísérelnék, már késő. A védők feladják a várat, Bécsben pánik tör ki, a császári udvar Linzbe települ át. Montecuccoli és Zrínyi ellentétei egyre nyilvánvalóbbak, az ellátatlan császári katonaság, jól bevált szokás szerint a szálláshelye környékén rabol, pusztít, nemhogy nem védelmezi meg a falvak lakosságát a török, tatár csapatoktól, de maga is menekülésre készíti az embereket. Zrínyi Miklós időközben az eredeti, még Montecuccolival egyeztetett haditervnek megfelelően megindul a Délvidékre, miután Komárom környékén táborozva több kisebb sikeres portyát hajtott végre, s fivérének az Új-Zrínyivár ellen küldött török erőknél Károlyvárosnál aratott győzelme után, november 27-én szétszórja a Muraközre támadó török és tatár hadat. Köprülü nagyvezír terve, hogy a támadó hadjárat sikerét hódoltatással párosítva, a királyi Magyarországot Erdélyhez hasonló török függőségbe vonja, Apafi fejedelmet magyar királlyá nyilvánítsa, s így megelőzze a mindinkább kibontakozó európai koalíció támadását – 1663 végén megghiúult.¹¹

A Zrínyi fivérek őszi katonai sikereinek hatása felmérhetetlen a már szinte teljesen reményét vesztett országban. A Bécsből küldött francia jelentések jól tükrözik a naponta változó helyzet alakulását, Jeucourt francia ügyvivő mindenről alaposan tájékoztatja Le Tellier hadügyminisztert. November közepén arról ír, a törökök a jó bánásmód ígéretével csábítják meghódolásra a magyarokat, Montecuccoli tekintélye teljesen elveszett, közbevetőleg, ezt nem is lehet csodálni, majd azt is megírja, olyanok is akadnak, akik a francia királyt kívánnák uralkodójuknak.¹² Hírt ad a császár regensburgi utazásáról, a segélyek ügyéről, s arról, Lipót Strozzi gróftól küldi Franciaországra, hogy XIV. Lajos segítségét kérje.¹³ Úgy tűnik, nyilvánvaló, hogy a háború elkerülhetetlen, a következő tavasz még nagyobb török támadást hoz, most már az udvar is rákényszerül a cselekvésre.

Lionne külügyminiszter a következő év elején, január 25-én közli a velencei követtel, a király kedvezően válaszolt Lipót kérésére, s március végén mintegy 6 ezer főnyi segélyhadat indít Magyarországra.¹⁴ Jeucourt február 13-án arról ír, Bécsben nagy örömet keltett a francia segély híre, mindenki a király nagyságát dicsőíti.¹⁵

Az év elején egyébként is úgy tűnik, igen mozgalmasak az idők. Még január elején hírek terjednek el Bécsben, Székelyhid császári őrsége fellázadt, parancsnokát elűzte, maga csatlakozott Apafihoz, majd valamivel később Kolozsvár is követte példáját.¹⁶ Az Erdélybe küldött de Souches gróf megbetegszik, nem indul, Bécsben folyik a meddő vita, mi a teendő az erdélyi ügyben.¹⁷ Megérkezik viszont a belgrádi császári rezidens tudósítása, a szultán személyesen készül a következő hadjáratot irányítani Magyarországon, s úgy tudják, a török hadak létszáma a 300 ezer főt is elérheti tavaszra.¹⁸

¹¹ Minderre részletesen ld. *Magyarország története* 3/2 kötet.

¹² *Jeucourt levele*. 1663. november 21. Fol. Gall. 75/1. fol. 39–40.

¹³ *Jeucourt levele*. 1663. november 21. Fol. Gall. 75/1. fol. 20.

¹⁴ AEE CP Venise t. 84. fol. 43–44.

¹⁵ *Jeucourt levele*. Fol. Gall. 75/1. fol. 43.

¹⁶ *Jeucourt levelei*: 1664. január 2., február 6. Fol. Gall. 75/1. fol. 48–49; 54–55.

¹⁷ *Jeucourt Le Telliernek*. 1664. február 20.; február 27. Fol. Gall. 75/1. fol. 59–60; 61–62.

¹⁸ Uo.

Jeucourt már január 2-án jelenti, grazi hírek szerint Hohenlohe gróf minden csapatával csatlakozni kíván Zrínyihez egy jelentős vállalkozás céljából. Január 16-án megismétli a csapatösszevonások hírét, február 6-án pedig így összegzi Zrínyi sikereit: „Zrínyi gróf meglepett több helységet, köztük Babócsát. Azt is bizonygatják, ostrom alá vette Szigetvárt. Hozzáteszik, innen 5000 lovast egészen Pécsig küldött, majd 2000 lovasval elindult, hogy felélessék és lerombolják a törökök eszéki hidját, úgy gondoljuk, ezt véghez is vitte, ami igen jelentős sikernek számít, a részleteket majd csak Regensburgból tudjuk meg, ahová a futár a hírral azonnal elindult.” Mintegy 20 ezer főre becsülik Zrínyi seregét, s a környékbeli parasztok naponta csatlakoznak hozzá. Egy február 9-i, grazi hír megerősíti az eszéki híd pusztulását, Pécs városának felégetését és Szigetvár ostromát. Végül február 27-én a francia megbízott tudatja, Zrínyi diadalmasan, rendkívül gazdag zsákmánnyal tért vissza a hadjáratról, amelynek során a keresztény seregek 400 fős veszteséget szenvedtek.¹⁹

Másfél hónappal később, április 12-én, egy Lionne külügyminiszternek írt aleppói jelentés megálla-
pítja: „Minden európai hírlap, mint a legdicsőbb tettekről számol be (ti. Zrínyi haditetteiről), a törökök a pestisnél is jobban rettegnék Zrínyitől, akinek elveszejtéséért a Porta semmit sem sajnálna.”²⁰

A téli hadjárat sikerei után immár jogos a remény, a tervek végrehajtása folytatódhat, s tavasszal, további segélycsapatokkal megerősödvé, megindulhat a támadás második része; sor kerülhet Kanizsa visszafoglalására, a Dél-Dunántúl felszabadítására, akár még a török főserég megérkezése előtt.

A segélycsapatok ügye immár elrendezettnek látszik, január 23-án már Bécsben is tudják, a birodalmi gyűlés megszavazta a török elleni segélyt.²¹ Április elején varsói levél tudatja, Bécsben és Regensburgban egyaránt közzétették a pápai bullát, amely az örökös tartományok egyházi vagyona egynegyedének értékesítését engedélyezi, a befolyt összegek a török háborúra fordítandók, több mint 20 millió aranyra számítanak; a spanyol király egymillió aranyat szándékozik adni.²²

Április végén Jeucourt azt írja Le Tellier hadügyminiszternek, a pápai segély elég bizonytalan, a katonák csapatostul szöknek, a sereg igen megfogyatkozott. Május 7-én viszont arról tudósít, Zrínyi Péter császári parancs nyomán 6000 embert kér Velencéből a horvát csapatok kiegészítésére.²³

Ami a francia segélycsapatokat illeti, az érdemi szervezés márciusban indul meg. Le Tellier 20-án közli La Feuillade tábornokkal, a király, Coligny helyetteseként Magyarországra küldi. Coligny ugyanekkor kapja meg a parancsnoki felhatalmazást, valamint az uralkodó részletes utasítását a hadak vezetéséről, ellátásáról, hangsúlyozottan az átvonulás fegyelméről.²⁴ A hadügyminiszter március 22-én Elzászba ír, az ottani francia megbízott győződjön meg, a seregek javasolt ulmi behajózásához van-e elegendő hajó, 4000 emberre számolva, milyen költségekre kell számítani Bécsig.²⁵ Az olasz területeken átvonuló csapatok számára szükséges engedélyek megszerzését a császár vállalta, írja Le Tellier március végén a birodalmi gyűlésre küldött francia követnek, Gravel márkinak. Gravel kérje a birodalmi gyűlést, biztosítsanak megfelelő szállást a francia hadaknak, a különböző helyekről induló csapatok csak együttesen csatlakozhatnak a szövetséges erőkhöz. Április elején a hadügyminiszter azt közli a regensburgi francia követtel, a király részletes útvonalat kér a csapatoknak, amíg az nem biztosított, a hadak nem indulnak.²⁶ Április 6-án kelt az a részletes, a király által aláírt jegyzék, amely megadja a Magyarországra küldött segélyhadak összcállítását, részint a német határvidéken, Metz környékén, részint az Itáliában állomásozó csapattektől, összesen 80 század gyalogos és 40 század lovas. A Regensburgban kidolgozott megállapodás alapján részletes utasítás határozza meg, milyen összegért milyen és mennyi élelmiszert és takarmányt kapnak a francia katonák.²⁷

¹⁹ *Jeucourt levelei*, Fol. Gall. 75/1. fol. 48–62.

²⁰ AEE CP Turquie t. 7. fol. 129–131.

²¹ Fol. Gall. 75/1. fol. 52–53.

²² *M. de Lumbres híradása*. 1664. április 4. AEE CP. Pologne t. 19. fol. 100–102.

²³ *Jeucourt levelei*, Fol. Gall. 75/1. fol. 69–70; 73.

²⁴ Vincennes, Katonai Levéltár (a továbbiakban: Vincennes) A₁ 189 fol. 1, fol. 23–26; fol. 26–41.

²⁵ Vincennes A₁ 189 fol. 3.

²⁶ Vincennes A₁ 189 fol. 3_v, fol. 5–9, fol. 10–11; fol. 15–20.

²⁷ Fol. Gall. 75/1. fol. 108–110.; fol. 111–113.

Az általunk feldolgozott iratok között három darabot találtunk, amely Lipót császár rendeleteit tartalmazza a francia hadak átvonulásával kapcsolatban. Április 18-án az ellwangeni hercegréposthoz írt levelében a császár részletesen közli a seregek útirányát egészen az ausztriai gyülekezőhelyig, mellékelve az ellátásról és fizetésről szóló megállapodások másolatait. Kéri, a hercegrépost gondoskodjon a hadak megfelelő fogadásáról, adjon melléjük vezetőket a maga területén, valamint érkezésükről értesítse a szomszédos tartományokat. Ugyanezeket az utasításokat küldték meg valamennyi érintett tartomány fejedelmének. Hasonló levelet küld Lipót a stájer haditanácsnak, itt is részletesen kijelölve az útirányt az Itáliából érkezőknek éppúgy, mint azoknak, akik Metzből indultak. A csapatokat a határon várják, az átvonulás késedelmet ne szenvedjen, s bármiről is legyen szó, a legnagyobb jóindulat és segítőkészség fogadja őket.²⁸

Amíg az európai előkészületek folynak, Magyarországon ismét a fegyvereké a szó. Jeucourt április 2-án arról ír, de Souches gróf Felső-Magyarország felé tart, hogy támadásával megkönnyítse a kanizsai vállalkozást. Hohenlohe és Strozzi Stájerország felé készül, hogy csatlakozzon Zrínyi grófhhoz, aki már a Kanizsa környéki utakat tartja ellenőrzése alatt.²⁹ Április 9-én biztosra veszi a kanizsai vállalkozást, ám éppen nagysága miatt, igen kockázatosnak látja. Egy héttel később azt írja, a végrehajtás rendkívül lelassult az udvar nemtörődömsége és határozatlansága miatt, egyre reménytelenebbnek látszik, hogy meg tudják előzni a török főserget, így viszont könnyen visszajára fordulhat a dolog. Strozzi 20-án indul Bécsből, Hohenlohe 18-án Grazból Zrínyihez, tudósít Jeucourt, majd május 14-én az ostrom megkezdéséről is tud. 6-án kelt, ottani jelentések szerint a rohamokat Strozzi és Hohenlohe vezetik, ezalatt Zrínyi a lovassággal a környéken cirkálva a felmentési kísérleteket igyekszik megakadályozni.³⁰ A hónap végén Hohenlohe a nehézségekről panaszodik, nincs elég embere, felszerelése, a török ágyúk nagy károkat okoznak, míg az övéik jóformán használhatatlanok.³¹ Dubois d'Avancour báró, Új-Zrínyivár hadmérnök főtisztje szintén részletes beszámolót ír, Zrínyi és Strozzi balszerencsés összeesapásba keveredve a törökökkel, több, mint 400 embert veszített, 500 sebesült is van. Mindazonáltal remélik, az ostromot 20 napon belül befejezik, feltéve, ha a török főserg hagy még ennyi időt, s Montecuccoli csapatai a szükséges felszerelésekkel időben megérkezve, szembeállhatnak az ellenséges erőkkel.³² Másnap már Bécsből írja Jeucourt, a nagyvezír Eszéket is elhagyta, Kanizsa felé tart. Június 3-án Bardleben, a szövetséges hadak komisszáriusa azt jelenti, Hohenlohe gróf úr rendkívüli óvatosságról tett tanúbizonyságot azzal, hogy visszavonult Kanizsa alól, s a manővert nagyon jól időzítette, mert ha csak egy fél napot késlekedik, nem tudtak volna ilyen olcsón kikerülni a dologból. Két nap múlva ugyanő megindokolja az ostrom feladását, a döntés nem róható fel, segítség híján a sereg érdekében nem lehetett tovább folytatni. A visszavonulás napján a török felmentő sereg 60 ezer emberrel megérkezett, s a keresztény hadak után indulva, azok lemaradt sebesült- és betegszállító kocsijait elpusztította. A segítségükre küldött császári lovasságot a törökök egészen Új-Zrínyivárig üldözték. Most már attól kell tartani, a nagyvezír Új-Zrínyivár ellen fordul.³³

Június végén a megérkező franciáknak Zrínyi azt mondja, ha nem jönnek időben, erődítménye s következésképp minden java elveszhet.³⁴ Az imént már idézett Bardleben július 4-én befejezett tényként ír Új-Zrínyi vár elestéről, amely most jó okot ad a magyaroknak, hogy a németeket gyávának nevezzék. A vereség egyébként is meglehetősen nagy megbotránkozást keltett a szövetséges hadak katonái között.³⁵ Jeucourt azt is megírja, Zrínyi igen összekülönbözött Montecuccolival, aki inkább a sereg épségét igyekezett megőrizni, s óvakodott azt az erőd védelmében veszélynek kitenni. Tudatja, Zrínyi visszavonult Csáktornyára.³⁶

²⁸ Fol. Gall. 75/1. fol. 160–161, fol. 162–164; fol. 165.

²⁹ *Jeucourt levele*. 1664. április 2. Fol. Gall. 75/1, fol. 71.

³⁰ *Jeucourt levele*. 1664. április 9. Fol. Gall. 75/1. fol. 72.

³¹ Fol. Gall. 75/1. fol. 116–117. – Hohenlohe levele. 1664. május 27.

³² *Dubois d'Avancour beszámolója*. 1664. május 27. Fol. Gall. 75/1. fol. 114–115.

³³ *Bardleben levele*. 1664. június 3. Fol. Gall. 75/1. fol. 118.

³⁴ *Robert levele*. 1664. június 3. Fol. Gall. 75/1. fol. 118.

³⁵ *Bardleben híradása*. 1664. július 4. Fol. Gall. 75/1. fol. 120.

³⁶ *Jeucourt Le Telliernek* 1664. július 16. Fol. Gall. 75/1 fol. 80–82.

Az éppen megérkező Coligny július 1-én még úgy értesül, a császári csapatok parancsot kaptak Új-Zrínyi vár felmentésére, de kevés hitelt ad ennek a híreknek, különösen, mert a háborútól elszokott birodalmi csapatok harcvertékét nagyon csekélynek tartja a törökkel szemben. Útközben arról is beszámol, sikerült olyan fegyelmet teremtenie seregében, hogy a lakosság mindenütt otthon marad, mintha nem is lenne hadjárata.³⁷ Július 17-én Gravel Regensburgból írja, hogy a szövetséges erők súlyos harcban állnak a törökökkel. Új-Zrínyi vár eleste rossz hatással volt rájuk, mindenki azt reméli, a franciák majd megerősítik őket, ez nagy dicsőségére szolgálna a királynak, s javára a Birodalomnak, mely ez idő szerint igen komoly veszélynek van kitéve.³⁸

Nem sokkal később Coligny azt panaszoja, ő ugyan a lehető legjobb állapotú sereggel érkezett, a haderő, amelyhez csatlakozott, mintha eltűnt volna, csak nevében létezik, ráadásul Hohenlohe gróf is vissza akar vonulni az őt ért rágalmak miatt. Meglehetősen büszkén írja, siralmas látni a birodalmi és a császári csapatokat a franciák mellett.³⁹

Következő tudósításának dátuma: július 30. „A török ágyúk a mi taborunkat lövik, de csapataink nem hagyják el állásaikat. Bizonyos vagyok, hogy a törökök megkísérlik az átkelést, talán már holnap, Isten adjon nekünk győzelmet.”⁴⁰ Az augusztus 1-én megvívott szentgotthárdi csatáról néhány érdekesebb francia beszámolóit idézzünk: „Ma két, egymással élesen ellentétes dolgot tapasztaltunk, a franciák vitézségét és az itteni csapatok gyávaságát és hitványosságát. A franciák megmentették a birodalmat és önmagukat. (...) Minden török, akit ma megöltünk, egy-egy német fejet hordott övére tűzve, de drágán fizette meg, soha nem láttam olyan zúravart, mint közöttük, sem olyan mézárálást, ilyen rövid idő alatt” – írja Coligny Le Telliernek a csata estéjén, majd néhány nap múlva egy másik levélben: „Az önkéntes urak nem panaszkodhatnak, hogy nem láttak törököt. A franciák nélkül egyetlen német sem lenne, akinek a nyakán maradt volna a feje.” Emlékirataiban később igazságot szolgáltat, kijelenti, a császári csapatok vitézül harcoltak, ellentétben a birodalmiakkal.⁴¹

Robert intendáns többek között a következőket írja a hadügyminiszternek: „Csapataink első betétele Körmendnél történt, a Rába folyónál, ahol a törökök el akarták foglalni az átkelőhelyet, ... általános vélemény szerint a mi francia lovasságunk különösen kitüntette magát ebben a harcban. A törökök továbbjöttek ide, közel Szentgotthárdhoz, itt kísérelték meg az átkelést, kemény harc alakult ki, az ellenség a németeket menekülésre kényszerítette, igen rövid idő alatt mintegy 10-12 ezer emberrel jutottak át a micink oldalára, ez a császári sereg teljes vereségét okozta volna a mi francia lovasságunk és gyalogságunk nélkül. Nehéz és hosszú harc után, az ellenséget a folyó túlsó partjára szorították, oly sietve, hogy nagy részük a vízbe fulladt, franciáink, maguk is átkelve, a parti állásokat elfoglalva, táborig üldözték őket tovább. Minden dicsőség a mi francia csapatainké, s ez a németek egyáltalán nem vitatják el tőlünk.”⁴²

Valóban, Montecuccoli is elismeri a franciák nagy szerepét a kivívott győzelemben: „... a szerencsés sikerért dicsőítéssel tartozunk a két francia tábornoknak, Coligny és La Feuillade uraknak, az előbbi mindenütt ott volt, ahol szükség volt rá, míg az utóbbi, aki a lovasságot vezényelte, még lováról is leszállt, hogy az egyébként szinte csodákat tevő gyalogságot támogassa.”⁴³

A nagy győzelem után egész Európa a franciák dicsőségét visszhangozza. A varsói és a velencei követ szinte azonos szavakkal tudatják, mindenki Coligny seregéről, XIV. Lajos nagyságáról beszél.⁴⁴ Coligny maga, augusztus végén Sopronból írja, Montecuccoli, minden alkalommal elismétli, életét és

³⁷ Coligny levele. 1664. július 1., július 8. Vincennes A₁ 190 fol. 125–126.; fol. 151.

³⁸ Vincennes A₁ 190 fol. 160.

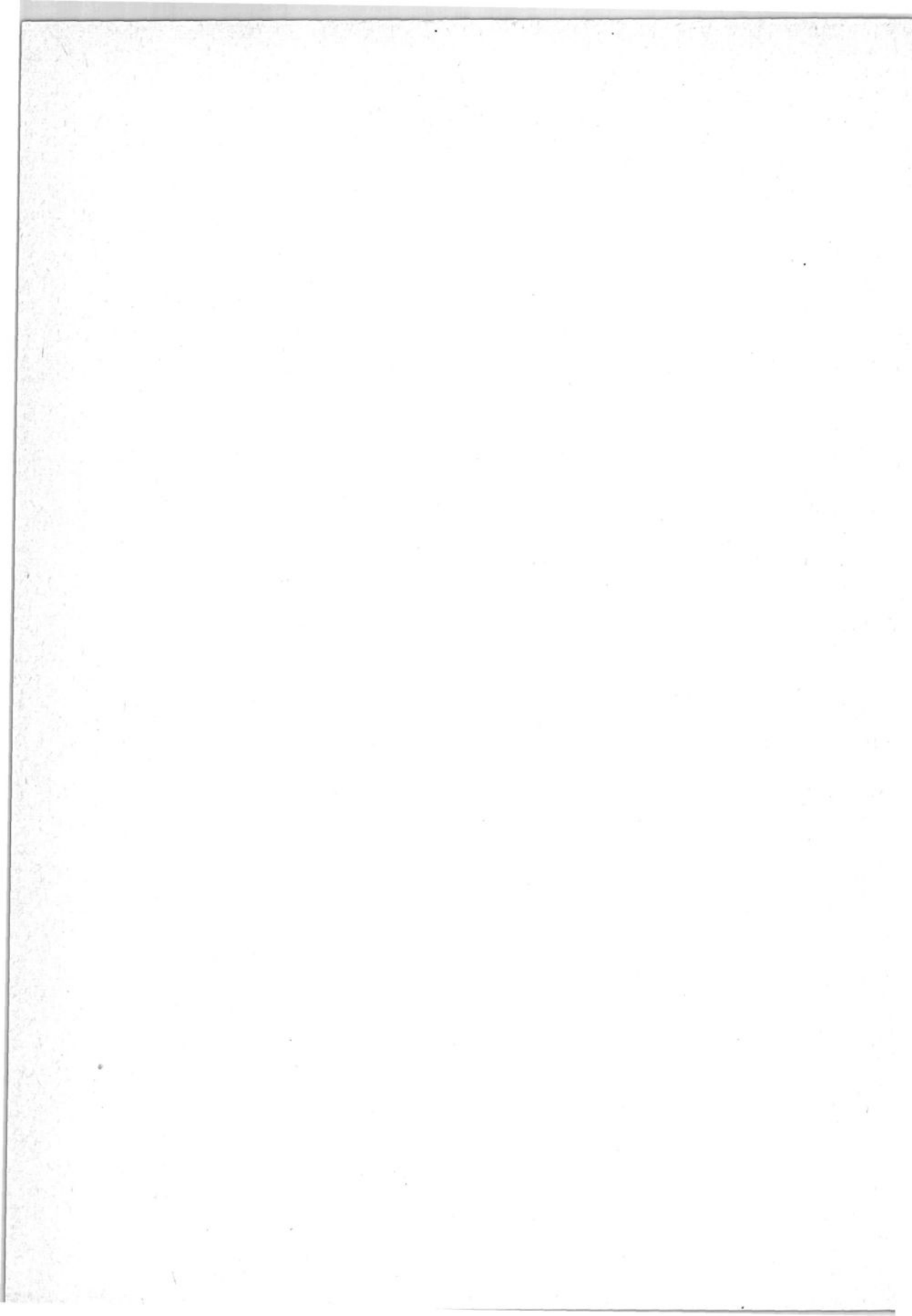
³⁹ Coligny levele. 1664. július 21. Vincennes A₁ 190 fol. 161.

⁴⁰ Vincennes A₁ 190 fol. 164.

⁴¹ Coligny beszámoló. 1664. augusztus 1. augusztus 6., valamint emlékiratai. Fol. Gall. 75/1. fol. 198., 199.

⁴² Fol. Gall. 75/1. fol. 134–138.

⁴³ Montecuccoli jelentése a császárnak. 1664. augusztus 2. Fol. Gall. 75/1. fol. 127–130.

a császár úgy beszél a békeszerződésről, mint amely igen előnyös a kereszténységre nézve, és amelynek megkötésére amúgy is rákényszerült volna a többi uralkodó segítségével híján.⁵²

Coligny visszatérőben, már Morvaországból írja, mindenki meg van botránkozva a békekötésen, amit egyébként senkivel sem közöltek, és a magyarok mindent elkövetnek, hogy megszegjék.⁵³

Ismét a bécsi francia követ, valamivel később: „Megtudtam, hogy a békeszerződés titokban tartásának egyik oka az volt, nehogy én a császárnak olyan javaslatokat és ígéreket tegyek, amelyek annak a már eldöntött formában való megkötését megakadályozhatnák. A nuncius úron kívül minden külföldi követ úgy vélekedett, soha semmi más magyarázatot nem kaptak a béke ilyen sietős és előnytelen feltételekkel való megkötésére, mint, hogy fel kell készülni Felsőged nagy tervei ellen, mivel Felsőged a birodalmon belül diverziókat támogat, hogy azután fegyveresen törjön be oda, amikor a császárt meggyengíti és megzavarja a Portával folytatott háború; a Rajnai Szövetség szétzúzására kellett törekedni, mert az veszélyes a vallásra és a Birodalom békéjére, tekintve, hogy tagjainak kapzsága mindig kész feláldozni saját országát, hogy Felsőged szándékait támogatva haszonhoz jusson.”⁵⁴

Magyarországon az elkecserezés és felzúdulás szinte leírhatatlan. A franciák iránti zimpátia most már a lehetséges, Bécs ellenes szövetségesnek is szól. Már előbb is a nemzeti megmentőinek nevezik őket, Coligny leírja, a tiszteletükre adott vacsorán, a pozsonyi érsek hosszú latin dikciókban magasztalta XIV. Lajos nagyságát, katonái bátorságát, mondván, senki más nem áldozta volna életét idegen országbeli testvéreiért, amint ezt a franciák tették.⁵⁵

Egyúttal azonban Robert arról is beszámol, még a béke nyilvánosságra hozatala előtt, a császár Zrínyit felszólította, vonuljon vissza birtokaira, s azt rebesgetik, ennek oka az a nagy tisztesség, amivel a gróf a sebesült franciákat fogadta.⁵⁶ Coligny egyébként már július 8-án jelenti, Zrínyi egyik bizalmasa felkureste; beszámolt neki a császár rosszakaratáról a gróffal szemben, a tábornokok vizsályáról, a németek és magyarok gyűlölségéről.⁵⁷

Tudjuk, a francia uralkodó és a Zrínyi fivérek között már az év eleje óta vannak kapcsolatok. Az emlékezetes pénzadományt, amelyet egyébként Bonyi velencei követ a legnagyobb titoktartás mellett közvetített, Zrínyi olasz nyelvű levélben megköszönve, burkoltan felajánlotta szolgálatait, amikor kérte a követet, adjon tanácsot, miként tudná Őfelsége nagylelkűségét meghálálni.⁵⁸ A velencei követ egyébként már január végén azt írja királyának, Zrínyi méltó az uralkodó megbecsülésére, s alkalmas a kereszténység-védelmére. A magyarok akár a koronát is felajánlanák neki, ha elfogadná. Azt is jelzi Bonyi, Buccariban a Zrínyi családnak olyan ügynöke van, akin keresztül könnyen és biztonságosan lehet kapcsolatot tartani velük.⁵⁹

A pénzadomány eljuttatása után nem sokkal Zrínyi Péter hosszabb levélben ajánlja fel saját és bátyja szolgálatait, Reifenberg báró közvetítésével. Úgy látszik ez az első konkrét ajánlat, július végén az uralkodó óvatos hangú levélben közli, örömmel támogatja őket.⁶⁰ A levelezés szinte egész évben folyik. Bonyi augusztusban két ízben is Zrínyi Miklós leveleit jelzi a királynak, illetve Lionne külügy-miniszternek.⁶¹

Szeptember elején Zrínyi Péterné Velencébe utazik, s ott több ízben találkozik a francia követtel. Frangepán Katalin tudatja, a császár olyan méltatlanul bánt a Zrínyi fiverekkel, hogy elhatározták, Őfelsége védelme alá helyezik magukat, ha elfogadja szolgálataikat. A bécsi udvar irigysége és féltékenységére irántuk nagyon nagymértékű, úgy vélik, képesek lennének Magyarországon az elégedetlen

⁵² *M. de Lumbres jelentése*. 1664. október 27. AEE CP. Pologne t. 19. fol. 285.

⁵³ *Coligny levele*. 1664. október 26. Vincennes A₁ 190 fol. 376.

⁵⁴ *Grémonville a királynak*. 1664. október 30. Fol. Gall. 75/1. fol. 216.

⁵⁵ *Coligny levele*. 1664. szeptember 5. Vincennes A₁ 190 fol. 268.

⁵⁶ *Robert híradása*. 1664. szeptember 2. Vincennes A₁ 190 fol. 267.

⁵⁷ Vincennes A₁ 190 fol. 148.

⁵⁸ Idézi BOGIŠIĆ CCLXXIII: CCLXXIV: CCLXXV sz. alatt, p. 227–229.

⁵⁹ *P. de Bonyi a királynak*, 1664. január 26. AEE CP. Venise t. 84. fol. 45.

⁶⁰ *A király levele*, 1664. július 25. AEE CP. Hongrie t. 2. idézi BOGIŠIĆ CCLXXVIII sz. alatt.

⁶¹ AEE CP Venise t. 85. Fol.68; fol. 87.

nemesség segítségével olyan mozgalmat indítani, amely az uralkodó személyét is megváltoztathatná. Reifenberg báró Bécsben nemrég Zrínyinek a francia királlyal kötendő szövetségről beszélt. Ő akkor ott nem akart nyíltan tárgyalni, hajlandók azonban, ha Őfelsége méltónak találja őket, titkos szerződést kötni, s ha kívánja, biztosítékként a francia udvarba küldik Zrínyi Miklós fiát.⁶²

A király érdemben október közepén válaszol.⁶³ Mintegy két hónapja Reifenberg báró Zrínyi Péter hitlevelét és ajánlatát hozta, akkor a fegyveres harc idején a király nem tartotta tisztességesnek és alkalmasnak a felajánkozás elfogadását. Most azonban, a sietve megkötött béke után, bár nem kezdeményez semmi ellenséges lépést a császár ellen, ismerve a békekötés indokait, meg kell védenie a maga érdekeit. Így szívesen meghallgatja a Zrínyi fivérek javaslatait. Bony azonban tudja meg, változtatlan-e szándékuk a béke megkötése után is. Ha erről meggyőződött, közölheti Zrínyinével, elfogadja a felajánlott szolgálatokat. A teljes titoktartás érdekében jobbnak látja, ha egy bizalmasukat küldik Velencébe, majd a jóváhagyott szerződés aláírására utazzon egyikük Buccariba, akkor fogadja az uralkodó Zrínyi fiát is udvarában. Egylőre nem ad határozott utasítást a szerződésre vonatkozóan, várja Bony tájékoztatását, néhány dolog azonban már előre tisztázandó. A legfontosabb, hogy olyan császárelenes mozgalom szervezéséről lehet csak szó, amelybe a Portát nem vonják be, mert ez ellenkezne Őfelsége keresztény érzelmeivel, s általánosságban, Őfelségének főleg a lehetőségre van szüksége, hogy bármikor megfelelő eszközzel rendelkezik a császár ellene irányuló szándékainak meghíúsítására, egy, az országában keltett belső mozgalom által. Ezért a követ győződjön meg, valóban elég befolyással rendelkeznek-e a Zrínyi grófok egy ilyen mozgalom vagy párt vezetéséhez, mi a magyarok álláspontja ebben az ügyben, kikre lehetne számítani, egy esetleges királyválasztás alkalmával ki lehetne a jelölt, milyen szerepe lehetne mindebben Apafi fejedelemnek, milyen várakra, erődökre és milyen csapatokra lehet számítani.

A velencei tárgyalások folytatódnak, Bony november 15-én számol be újabb megbeszéléseikről.⁶⁴ Úgy látja, a Zrínyi fivérek fő célja a török háború folytatása, s az ezzel a császárnak okozott gond hasznára lehet a francia királynak. A követ szerint Bécs nem megy bele a háborúba, így ő inkább a szabad királyválasztás megvalósításáról, annak lehetőségeiről tudakozódott. Van-e módjuk ezt előkészíteni? Úgy véli, Őfelsége biztosabb információkhoz is juthat a Magyarországról visszatérő tisztektől, akik személyesen találkoztak Zrínyivel.

Ugyanebben az időben Bécsben is szövődnek a szálak. Grémonville lovag, XIV. Lajos nemrég érkezett követe Bethlen Miklóst fogadja. A francia diplomata biztatja a fiatal magyart, aki innen Csáktornyára indul, kéri, tájékoztassa őt mindenről, amit érdemesnek tart.⁶⁵ Eddigre a békeszerződés híre oly nagy, hogy Porcia herceg Grémonville-nek szinte kérdés nélkül hosszas magyarázkodásba kezd. Lényege, a magyarok állhatatlanok, nem tudják, mit akarnak, sürgették a háborút, de amint az a hivatalos hadüzenettel megkezdődött, már nem akarnak harcolni, most már békét akarnak kötni.⁶⁶ Grémonville úgy látja, Zrínyi az egyetlen lehetséges vezetője egy esetleges mozgalomnak, rendkívül nagy tekintélye van, elképzelhető, hogy az egyébként nagyon széthúzó nemességet egységbe tudja vonni.⁶⁷ A francia követ rendkívüli várakozásokkal néz személyes találkozásuk elé. Zrínyi bécsi utazásának formailag a császár által összehívott tanácskozás az indoka, itt az uralkodó a békekötést akarja elfogadtatni a magyar főrendekkel.⁶⁸ Ekkor feltűnés nélkül találkozhatna a francia követtel, már amennyire Zrínyi valamit is tehet feltűnés nélkül Bécsben. Utazása november 19-re van kitűzve.

Erre az útra azonban már nem indulhatott el. . .

⁶² *P. de Bony jelentései*, 1664. szeptember 6., 13., 27., AEE CP. Venise t. 85. fol. 112. fol. 122. fol. 150–153., fol., fol. 154.

⁶³ *Az uralkodó október 17-én kelt levelét közli* BOGIŠIĆ CCLXXXV sz. alatt 241–244.

⁶⁴ AEE CP. Venise t. 85. fol. 227–235; fol. 240–241.

⁶⁵ *Grémonville a királynak*, 1664. november 6. Fol. Gall. 75/1. fol. 217–219.

⁶⁶ Fol. Gall. 75/1. fol. 218.

⁶⁷ *Grémonville levele*. 1664. november 13. Fol. Gall. 75/1. fol. 220.

⁶⁸ *Grémonville levele*. 1664. november 23. Fol. Gall. 75/1. Fol. 221–222.

ZRÍNYI MIKLÓS KIADATLAN OLASZ NYELVŰ LEVELE XIV. LAJOS FRANCIA KIRÁLYHOZ
(Bécs, 1664. július 19.)

Zrínyi publikálatlan olasz nyelvű leveleinek vizsgálatát két szempontból érdemes megközelíteni: egyrészt a Zrínyi-levélfilológia szemszögéből, másrészt az 1664-es esztendő eseményeit, illetve Zrínyi és Franciaország kapcsolatát vizsgálva.

Zrínyi leveleinek kötetbe gyűjtésére elég későn, először 1943-ban Iványi Béla munkájának eredményeképp került sor (*A két Zrínyi Miklós körmendi levelei*, Bp., 1943); ez a kötet a költő Zrínyinek 204 levelét tartalmazza. Később Markó Árpád gyűjtötte össze azokat a különféle kiadványokban közölt Zrínyi-leveleket, amelyek Iványi könyvében nem szerepelnek, kiegészítve 17 addig ismeretlen, általa felkutatott levéllel (*Zrínyi Miklós levelei*, Bp., 1950). De elkövetett egy immár anekdotikussá vált, súlyos filológiai hibát: Vittorio Siri olasz történelmi munkájának címében, *Mercurio overo historia de Vittorio Seri*, ami azt jelenti: Mercurius avagy Vittorio Siri története, Overo Mercurio olasz íróról véli felfedezni, s ezt az állítólagos szerzőt, magyarul „Mercurio Avagy”-ot szerepelteti a névmutatóban is (vö. Szauder József kritikájával: It 1954, 88). Csapodi Csaba és Klaniczay Tibor 1958-ban megjelent *Összes Művek* kiadásának II. kötete Iványi és Markó közléseit egyesítve és az összegyűjtött levelek számát 46-tal megnövelve, összesen 320 Zrínyi-levelet publikált. Csapodi Csaba – elsősorban Klaniczay Tibor és saját kutatásai eredményeként – újabb 37 kiadatlan levelet jelentetett meg az ItK 1962-es évfolyamában. Bibliográfiai kézikönyvünk ezenkívül még három új levélközlésről számol be. Vannak azonban olyan publikált levelek is, amelyek nem kerültek bele az irodalomtörténeti bibliográfiai kézikönyvbe, és hiányoznak a Zrínyi-levéلكiadásokból is. Ilyen például az a három nagy fontosságú Zrínyi-levél, amelyet Iványi Béla közölt 1942-ben *A körmendi levéltár Memorabiáliái* címmel, s amelyre R. Várkonyi Ágnes figyelmeztette a Zrínyi-kutatást (vö. Kovács Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi*, Bp., 1985, 330).

Itt hívjuk fel a figyelmet Négyesy László kéziratot hagyatékának 108 Zrínyi-levéltre utaló jegyzetere; ezek különféle helyeken kiadott levelekre vonatkoznak, és még senki sem ellenőrizte, hogy vajon mind bekerült-e a Zrínyi-levéلكiadásokba?! (Vö. *Zrínyi Miklós prózai művei*, kiad. az ELTE Zrínyi-semináriuma, Bp., 1985, Zrínyi-Könyvtár I.)

Az utóbbi időben kerültek az érdeklődés középpontjába azok a Zrínyi által írt vagy vele kapcsolatos levelek, amelyek francia összeköttetéseit világítják meg, s amelyek a Francia Külügyminisztérium Levéltárának Magyarország–Erdély (Hongrie et Transylvanie) kötetében, illetve az Ausztria jelzésű kötetben található. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában fellelhetők Molnár Sándornak századunk húszas éveiben, Párizsban készített másolatai (Fol. Gall. 75, 1 jelzettel), amelyek feldolgozását a Zrínyi-seminárium francia szakos hallgatói kezdték el. (Vö. Bíró Péter *A Francia Külügyi Levéltár iratai Zrínyiről* című dolgozatával, sajtó alatt a *Zrínyi-dolgozatok* IV. kötetében.)

A franciaországi levélanyagról egyébként Petrovics Frigyes már 1835-ben készített kivonatokat, illetve másolatokat, amelyek a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában található. *Tököli Imrét, idejét és dolgait illető jegyzetek* című kéziratot kötetében három Zrínyi-levelet is kivonatolt a Külügyi Levéltár *Magyarország-Erdély* című kötetéből (1664. febr. 11., márc. 30., jún. 30. A Csapodi–Klaniczay-féle 1958-as levéلكiadásban ezek a 292, 298, 305. számú levelek. A Petrovics-jegyzetek jelzete: Oklevéltan, Ivrt, 37, IV. k. Ezekre a másolatokra utal Lukinich Imre történész-hagyatékokról készült ismert bibliográfiája.)

1888-ban az ismeretes Bogišić-féle horvát dokumentumkötetbe került több levél (1664. febr. 11., márc. 30., ápr. 21., máj. 19., jún. 30.; A Csapodi–Klaniczay-féle levéلكiadásban a 292, 298, 301, 302, 305. számú levél).

Szintén a Magyarország–Erdély kötetből származó levelekkel foglalkozott Jean Bérenger *Zrínyi Miklós három olasz nyelvű levele* című közleménye az ItK 1971-es évfolyamában (621–624). Bérenger utal a Bogišić-féle kiadásra, de a párizsi másolatokkal való gondos összevetés eredményeként pontosabb szövegeket ad, és magyarázatai is sok újdonságot tartalmaznak.

A Petrovics-kivonatokban, a Bogiſiç-és Bérenger-közlésekben szereplő levelek, tehát azok, amelyek a Párizsi Külügyi Levéltár Magyarország–Erdély kötetében található, sajnos nincsenek meg mikrofilmen az Országos Levéltár francia filmmásolatai között. Az F/15 jelzetű filmtekercs azonban tartalmazza az Ausztria-tomusban megőrzött ama leveleket, amelyekre se Petrovics, se Bogiſiç, se Bérenger nem utal, szerepelnek viszont Molnár Sándor másolataiban, s amelyek között három kiadatlan olasz nyelvű Zrínyi-levél található. Ezek a levelek az Országos Levéltár Franciaországban készített mikrofilmjeinek gépiratos katalógusa szerint a következők:

– 1664. júl. 19. „Zrínyi Miklós olasz nyelvű levele a francia királyhoz”;

– 1664. júl. 26. „Zrínyi Miklós olasz nyelvű levele”;

– 1664. aug. 10. „Zrínyi Miklós olasz nyelvű levele valamelyik bécsi–francia megbízotthoz.”

Mint már említettem, ez a három levél szerepel Molnár Sándor másolatai között is, de alábbi fordításaink és értelmezéseink a filmfelvételek segítségével történtek. Ugyanis amennyire megbízhatóan másolta Molnár a francia leveleket, annyi hibát ejtett az olasz szövegek másolása során.

Mielőtt e három levél ismertetésére térnék, még meg kell jegyeznem, hogy az Ausztria kötetben (s ennek mikrofilmjén) található egy 1664. február dátummal ellátott levél is, ezt azonban Molnár Sándor tévesen tekinti Zrínyi levelének, ugyanis ezt egy ismeretlen írja Zrínyi Miklósról. (Természetesen majd ezt a levelet is publikálni kell.)

Itt szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy Bérenger említett cikkében (624. 1) utal Zrínyinek egy másik levelére, amelyet szintén a francia királyhoz írt, s amelynek létezését Bérenger csak XIV. Lajos feleletének a másolatából ismeri. A 19-es lábjegyzet szerint Zrínyinek ez a levele május 12-én kelt Grácban, s a király 1664. július 24-én válaszolt rá. Nem ismerjük ezeket a dokumentumokat, mindenesetre különös, hogy Bérenger nem közli XIV. Lajos válaszlevelének szövegét, továbbá feltűnő az is, hogy a régvárt ágyúk, mint Széchy Zrínyi-életrajzából olvashatjuk, május 6-án végre megérkeznek Kanizsára, és Zrínyi néhány nap múlva már Grácban van. Széchy – könyve V. kötete 135–136. lapján – azonban megemlíti, hogy Zrínyi Péter „a kanizsai megszállás keserűségeinek és egyenlenségeinek idejében, május 12-én báró Reifemberget Gréczből udvarias levéllel és titkos üzenettel Lajoshoz küldte, hogy a maga és bátyja hódolatát és szolgálatát” felajánlja. A francia király írt Péter grófnak július 25-én „egész általánosságban”, konkrét ígéret nélkül. Elképzelhető tehát, hogy a levélváltás nem Miklós és XIV. Lajos, hanem Zrínyi Péter és a francia uralkodó között történt. Ebben a kérdésben az érdemi állásfoglalás azonban csak akkor lehetséges, ha a Bérenger által jelzett francia levél szövegét megismerhetjük.

Molnár másolatai között található még Zrínyi Miklósné Lóbl Mária Zsófia egy olasz nyelvű levele is, amelyet férje halála után Csáktornáról írt 1664. dec. 8-án Pierre de Bonsy béziers-i püspökhöz, Franciaország velencei követéhez, s amelyben pártfogást kér a francia királytól kisfia és a maga számára. (Bérenger, idézett cikkének 624. lapján, utal erre a levélre, amely szintén kiadatlan lehet.)

A három publikálatlan Zrínyi-levél feldolgozásával az ELTE Zrínyi-szemináriumán bíztak meg, s ott kaptam segítséget a mikrofilmmásolatokkal való összevetéshez és a szövegek olvasatához is. Fordításaim első változatának korrigálásához pedig Király Erzsébet segítségét vehettem igénybe.

*

Az 1958-as Zrínyi-levéلكiadás utolsó dátumozott levele 1664. júl. 17-én íródott Bécsben, Lipót császárhoz, amelyben Zrínyi elkeseredett hangon beszámol Kanizsa sikertelen ostromáról. Klaniczay Tibor Zrínyi-monográfiájában azt olvassuk erről a valóban inkább emlékiratnak, mint levélnek tekinthető beszámolóról, hogy „a júliusi emlékirat Zrínyi legutolsó ismert írása, irodalmi munkássága ezzel a publicisztikai remekművel zárul. Munkássága azonban még nem ért véget, bár életéből már csak néhány hónap van hátra. Ennek a néhány hónapnak az eseményei, melyeknek előzményei már az eddig tárgyalt időszakban érlelődtek, mégis új korszakot jelentenek életében, és egyúttal egy új szakasz kezdetét a magyar történelemben is.” (Klaniczay Tibor, *Zrínyi Miklós*,² Bp., 1964, 773.)

E megállapítás fényében különösen nagy figyelmet érdemel Zrínyi három későbbi levele, hiszen azt jelzik, hogy munkássága valóban nem ért még véget, s nemcsak tetteivel, de leveleivel is folytatódik.

A július 26-i és az augusztus 10-i levél másolatban maradt fenn, utóbbiról az aláírás is hiányzik. Ezekről még nem tudok sokat mondani, hiszen a levéltári leírás sem jelzi, kikhez szólnak (bár én úgy gondolom, hogy ezeket is Pierre de Bonsy velencei francia követhez írta), ezért csak rövid tartalmi ismertetést adok róluk.

A július 26-i Bécsben kelt levélben Zrínyi megemlíti, hogy az utóbbi időben várának védelme kötötte le, amely végül sikertelennek bizonyult, ugyanis rosszindulatú irigyei annyira el akarták veszejteni a várat, hogy soha a legkisebb segítséget sem nyújtották a közelben állomásozó sereggel. Az utóiratban Zrínyi arra kéri Öccellenciáját, minden bizonnyal a béziers-i püspököt, hogy juttassa el levelét a „Legkeresztényebb Király Öfelségének”, vagyis a francia uralkodónak.

Az augusztus 10-i levélhez Zrínyi egy másodpéldányt is mellékel a „Szent és Legkeresztényebb Felség” számára, amelynek elküldését kéri nagy valószínűséggel ismét Pierre de Bonsy-tól. Ugyanakkor örömet fejezi ki – nemcsak a saját, de az egész kereszténység nevében – a királyi csapatok legutóbb tanúsított megmagyarázhatatlan hősiessége felett (Zrínyi itt bizonyosan a szentgotthárdi csatára utal), majd így ír: „a királyi csapatok”, vagyis a franciák, „mialatt a sereg nagy része kezdett visszavonulni, egyedül, bátran kitartottak, példájukkal lelket öntve azokba, akik bátor szív híján rendetlen és vétkes menekülésbe fogtak, s így szinte a lehetetlenség ellenére kivívták a győzelmet.”

Részletesebben szeretnék foglalkozni Zrínyi 1664. júl. 19-i levelével, amely Kovács Sándor Iván megállapítása szerint, akivel a szöveg másolatát összehasonlítottuk a mikrofilmen látható eredetivel, minden kétséget kizáróan Zrínyi saját kezű írása.

Zrínyi Miklós 1664 tavaszán és nyarán tehát három koronás főnek is levelet ír: május 21-én VII. Sándor pápának, július 17-én I. Lipótnak, július 19-én pedig XIV. Lajosnak. Nálam hozzáértőbbek döntsék el, hogy uralkodóhoz címzett levelek esetében a sajátkezű írás hozzátartozik-e a protokollhoz. Tudniillik Zrínyi a pápának küldött leveleit is saját kezével vetette papírra. (A Lipóthoz szóló emlékirat éppen emlékirat-jellege, vagyis hosszúsága miatt nem lehet sajátkezű.)

Zrínyi a következőket írja a francia királynak:

Sacra e Christianissima Maesta

E già gran tempo che col mezo di questa lettera dovevo presentarmi a piedi di Vostra Maestá per rendergli gratia del regalo ch in controsegno della sua Real munificenza, m inviò Monsignore Vescovo di Beziers: ma essermi allhor impiegato nell assedio di Canisa, e poi nella difesa del mio forte, ch ambi hanno sortito per certa fatalità, e senza mia colpa, esito infelice, di qui é avvenuto che tardi satisfaccio a quel che piu d ogni cosa doveva premermi.

Sappi però la Maestá Vostra, che son rimaso tanto confuso nel vedermi, senza alcun merito, colmato di gratie da Re cosi grande, che per confessare gl oblii miei non trovando concetto proportionato, userei ancora un reverente silentio, si non fusse ch ambisco di dire a Vostra Maestá che volendo con la memoria del Real beneficio conservar eterna devotione dell animo verso il glorioso suo nome, bramo altresì di testificarli con l opere questi miei sinceri et humili sentimenti, perch ella non sdegni honorarmi con sui Regij commandi, de quali mentre ch io con ogni ossequio la supplico, prego la Divina bontá che lunga e prosperamente conservi la Maestá Vostra e che a me dia fortuna di potere con l aiuto delle sue vittoriose armi, sacrificar questa vita, a pró del Mondo Christiano, e di manifestarm in ogni altro modo, per quel che con pienezza di ossequio mi sottoscrivo

Della Sacra Christianissima Maestá Vostra

Vienna 19 di luglio

Humilissimo obligatissimo
Servitore
Nicolo di Zrin

Magyarul:

Szent és Legkeresztényibb Felség!

Már jó ideje annak, hogy eme levél révén Felséged lábai elé kellett volna borulnom, hogy köszönetet mondjak az adományért, amelyet királyi bőkezűségének tanújeleként Beziers főtisztelendő püspöke elküldött nekem. De mivel akkor el voltam foglalva Kanizsa ostromával, majd váram védelmével, amelyek a végzet kifürkészhetetlen akaratából, önhibámon kívül, szerencsétlen végre jutottak, ezért történt, hogy későn teszek eleget annak, amit mindennél sürgetőbbnek kellett volna tartanom. Tudja meg azonban Felséged, oly igen zavarba hozott, hogy engem, az érdemtelen, ily nagy király halmoz el kegyeivel, hogy nem találván méltó szavakat lekötelezettségem kifejezésére, még most is megmaradnék a tiszteletteljes hallgatás mellett, ha nem kívánnám oly nagyon megmondani Felségednek, hogy a királyi jótétemény emléke mellett meg akarom őrizni lelkemben a dicső neve iránti örök tiszteletet, s azonfelül nem vágnék oly erősen tettekkel bizonyítani Felségednek őszinte és alázatos érzéseimet, hogy méltasson engem arra, hogy királyi parancsai szerint szolgálataira állhassak, s míg ezekért én tiszteletteljesen esedezem Felségedhez, arra kérem a jóságos Istent, hogy hosszú és virágzó életet adjon Felségednek, engem pedig részeltessen abban a szerencsében, hogy Felséged győzedelmes fegyvereinek szolgálatában feláldozhassam életemet a Keresztény világ javára, és minden más módon annak mutatkozzam, aminek itt teljes hódolattal magamat ajánlom

Szent és Legkeresztényibb Felségednek

Alázatos és lekötelezett szolgálója
Zrínyi Miklós

Bécs, 1664. július 19.

E levélben tehát Zrínyi megköszöni a francia király adományát, amely, úgy tudjuk, 10 000 tallér volt. Bérenger szerint ugyan „pontos összegét ma sem ismerjük” (I. m., 622), de állításának ellentmond, hogy (mint Bene Sándor figyelmeztetett rá) Forstall Márk *Stemmatographiájában* idézi Pierre de Bonsynak 1664. ápr. 4-én Velencéből írt levelét, s említi a 10 000 scudo-t. Az adomány közvetítéséről Zrínyinek három kiadott levele is beszámol (a 298. sz. Morónak Csáktornyról 1664. márc. 30.; a 301. sz. illetve a 302. sz.: Pierre de Bonsy püspöknek Csáktornyról 1664. ápr. 21., illetve a kanizsai táborból 1664. máj. 19.). Eseménytörténetileg tehát a július 19-i Zrínyi-levél ezt a három levelet folytatja és egészíti ki, a francia király pénzajándékának „története” így lesz teljes.

Hozzá kell kapcsolnunk ezt a Zrínyi-levelet azonban azokhoz a dokumentumokhoz is, amelyek a kanizsai ostrom kudarca utáni katonai, politikai, emberi helyzetéről, tétlenségre kárhozott állapotáról, megalázottságáról vallanak. Ezek közül a legfontosabb a Lipót császárhoz 1664. július 17-én írt levél. Ezt az emlékirat méretű levelet Klaniczay Tibor kimerítően elemzi, és joggal állapítja meg róla, hogy „hangja végig lojális, de ez a tisztelettudó, alattvalói hangnem gyilkos, vádló tartalmat burkol, elannyira, hogy sokszor a királyhoz címzett kijelentésekben inkább a gúny”, mint a tiszteletadás mutatkozik meg. (Klaniczay T., I. m., 771.)

A francia királyhoz két nappal később íródott köszönőlevél egészen más hangvételű: kiegyensúlyozott, méltóságteljes, nemes pátosú; minden kötelező alázatossági formula ellenére és a kettős kudarc, a sikertelen kanizsai ostrom és Zrínyi-Újvár eleste után is egy végsőkéig kitartani kész Zrínyiről vall, aki a „Legkeresztényibb Felség győzedelmes fegyvereinek szolgálatában” szeretné feláldozni életét a „Keresztény világ javára”.

Stiláris, retorikai szempontból, a hangvétel azonosságát tekintve, a július 19-i Zrínyi-levél a VII. Sándor pápának címzett levéllel állítható párhuzamba. Zrínyi a pápának írva is ajándékot köszön meg „fűhöz illő tisztelettel és alázattal”, és VII. Sándornak is kinyilvánítja azt a vágyát, hogy a kereszténységnek szolgáljon, s mint írja, „az anyaszentegyház javára és fölmagasztaltására vérenek utolsó cseppjét is kész kiontani”. Ez a rész akár szövegpárhuzamnak is felfogható

A XIV. Lajshoz szóló levél retorikailag mégis egyneműbb: hiányzik belőle a hadihelyzet részletes ismertetése, ami a pápához írt levélben külön záró-függelékot alkotott.

XIV. Lajshoz tehát az író Zrínyi fordult, egyik legszebb irodalmi levele ez.

LONDONI MAGYAK VONATKOZÁSÚ KIADVÁNYOK ÉS AZ 1664. ÉVI ZRÍNYI-ÉLETRAJZ

Dolgozatom az ELTE Zrínyi-semináriuma magyar vonatkozású angol relációkkal kapcsolatos kutatásainak újabb eredményeit szeretné vázlatosan ismertetni.

Ezek a munkálatok már 1984-ben, az angol Zrínyi-életrajz fordításakor elkezdődtek, mivel számtalan érdekes kérdés merült fel a könyvvel kapcsolatban; többek között szükségessé vált az 1663–64-ben Londonban kiadott magyar tárgyú nyomtatványok részletes feldolgozása. Az eltelt három évben a szeminárium angol szakos hallgatói az Országos Széchényi Könyvtár Apponyi-gyűjteményéből hozzáférhető több ilyen kiadványt lefordítottak és értékelték. Nekem, mint az 1987 őszén megjelenő angol életrajz egyik fordítójának jutott az a feladat, hogy ezeket a nyomtatványokat egymással is összevegyem. Munkámban nagy segítséget nyújtott Péter Katalinnak az angol Zrínyi-életrajz magyar fordításához készült bevezető tanulmánya Zrínyi angol rajongóiról, mely a változatos igénnyel íródott kiadványok történelmi, politikai hátterét elemzi; megmagyarázza az angolok fokozott érdeklődésének okát a török ügyek, ezen belül a magyar események és különösképpen Zrínyi Miklós gróf személye és haditettei iránt. Zrínyire minden nyomtatvány szerzője vagy összeállítója elismeréssel, csodálattal és várakozással tekint, a róla szóló életrajz azonban kiemelkedő jelentőségű: az angol érdeklődés legnyilvánvalóbb, összegző jellegű bizonyítéka.

A vizsgálatom tárgyát képező nyomtatványok mind az Apponyi-gyűjteményből valók, s ezek a következők:

– *The Conduct and Character of Count Nicholas Serini, Protestant Generalissimo of the Auxillaries in Hungary, The most Prudent and Resolved Champion of Christendom*, magyarul: *Gróf Zrínyi Miklósnak, a magyarországi segédcsoportok protestáns főparancsnokának, a kereszténység legmegfontoltabb és legelszántabb bajnokának életvitele és jelleme*, App. 2076. (A továbbiakban: *Angol életrajz.*) Ez a mű 1664-ben jelent meg Londonban, imprimatúrája azonban 1663 februárjából való, ami valószínűleg téves adat 1664 helyett, mint erre Péter Katalin is rámutat.

– *A New Survey of the Turkish Empire and Government, in a Brief History deduced to this present Time*, magyarul: *A török birodalom és kormányzat új áttekintése a jelen időig folytatott rövid történelemben*, App. 867. (A továbbiakban: *New Survey*). Imprimatúrája szintén 1663 februárjából származik. A könyv még ez év során meg is jelent, viszonylag korai nyomtatvány lévén tehát több más műnek szolgálhatott forrásként.

– Szintén 1663-ban jelent meg *A Brief Accompt of the Turks Late Expeditions in the Kingdom of Hungary, Transylvania and the Emperor's Hereditary Provinces*, magyarul *Tömör áttekintés a törökök legutóbbi vállalkozásairól a magyar királyság, Erdély és a császár örökös tartományai ellen*, App. 866. (A továbbiakban: *Brief Accompt.*) Imprimatúráját sajnos nem ismerjük. Ezt a nyomtatványt Gódeny Judit fordította magyarra; a Zrínyi Könyvtár Esterházy *Mars Hungaricus*-át közlő III. kötetében jelenik meg.

– Nadányi János *Florus Hungaricus*-ának 1664-es angol kiadása App. 2082 –, melynek imprimatúrája 1663 decemberében kelt – azért érdekes a kutatás számára, mert angol fordítója saját forrásaiból kiegészítette az eredeti szöveget. Erre a hozzátoldásra Péter Katalin idézett tanulmánya hívta fel a figyelmet; a kiegészítést azóta teljes egészében le is fordítottam.

– Újabbán kezdtem vizsgálni egy másik nyomtatványt: *A prospect of Hungary and Transylvania . . . Whereunto is added a Historical Narration of the Bloody Wars amongst themselves, and with the Turks, continued to this present year 1664.*, azaz *Magyarország és Erdély áttekintése, kiegészítve véres belviszályaik és a törökök elleni háborúik történelmi elbeszéléssel, a jelen 1664. évig folytatva*, App. 893. (A továbbiakban: *Prospect.*) Az 1664-ben kiadott könyvet Acsády Judit és Csáky Gabriella kolégám fordították le; egy mutatványrész ebből már megjelent, a teljes fordítás pedig a Zrínyi-dolgozatok IV. kötetében lát majd napvilágot.

– Az utolsóként vizsgált nyomtatvány címe: *A Short Relation of the Rise and Progress of the Turkish Warrs in Hungaria, Austria, Moravia, Silesia and Bohemia, From the year 1359 to the end of the Year 1663.*, magyarul: *Rövid beszámoló a török háborúk feltámadásáról és előremeneteléről*

Magyarországon, Ausztriában, Morvaországban, Sziléziában és Csehországban az 1359. évtől az 1663. év végéig, App. 2067. (A továbbiakban: *Short Relation*.) Ezt az 1664. áprilisi imprimatúrájú kiadványt Medgyesi Zsófia és Rab Andrea fordította; a szöveg egy része megjelenik az angol Zrínyi-életrajz függékében.

A nyomtatványok összevetésekor a legfeltűnőbbek a közös külső jegyek voltak: az *Angol életrajz*, illetve a *New Survey* szövegéhez ugyanaz a John Chantry készített egy-egy portré-illusztrációt. A *New Survey* és a *Florus Hungaricus* ugyanazon könyvkereskedő, egy bizonyos Henry March számára készült, a *New Survey* és a *Short Relation* imprimatúráját ugyanaz a Roger L'Estrange hitelesítette.

A nyomtatványok összefüggései azonban belső, tartalmi síkon is megmutatkoznak. Az *Angol életrajz* jegyzetanyagába, melynek sajtó alá rendezése 1986 telén fejeződött be, már belekerültek Zajkás Péter fordítótársam megfigyelései, aki a *New Survey* és az életrajz második része (mely ugyan a *Gróf Zrínyi Miklós életvitele és jelleme* címet viseli, de a török birodalom történetével foglalkozik) közötti párhuzamos helyeket vette számba, és rámutatott néhány szó szerinti egyezésre is. Az eredeti angol szövegek teljes és alapos összevetését azóta befejeztem és a következő eredményekre jutottam: a két mű nagyjából azonos kronológiát követ és ugyanazokat az eseményeket emeli ki a tárgyaláskor. A leírásokban sok a mondatszerkesztésbeli egyezés, sőt helyenként szó szerinti átvételeket találunk. Ezek főleg idézetek, illetve ide tartozik egy terjedelmes levél, melyet a szultán, IV. Mohamed írt Forgách grófnak: ez csak központozásában tér el a két könyvben. Mindezek a tények utalhatnak közös forrásra, de a teljes egyezések alapján feltételezhető, hogy az *Angol életrajz* szerzője ismerte a *New Survey*-t és kisebb átalakításokkal felhasználta művében: a hosszúnak ítélt leírásokat összevonta, tömörítette, azaz saját céljainak megfelelően kivonatolta a könyvet. Hipotézisemet az imprimatúrák, illetve a megjelenés dátumai is alátámasztják.

Az összes párhuzam ismertetésére jelen dolgozat keretében nem kerülhet sor, állításaimat azonban szeretném néhány példával is bizonyítani. Három példa a szó szerinti egyezésekre:

– „Murad azt mondta: Lesz-e még egyáltalán világ, amikor én meghaltam?”

– „A nagyúr azt mondta: ha neki magának kellene megválasztania Istenét vagy vallását, az angol királynét választaná.”

– „Szolimán azt mondta: Lepanto nem más, mint szakállam leborotvtalása, Ciprus pedig egy végtagom elvesztése.” Ez a *New Survey*-ből való idézet némi változtatással került át az *Angol életrajz*-ba: „Az elsőre azt mondta: nem volt más, mint szakállának megtépázása; a másodikról beismerte, hogy egy végtagjának elvesztése volt.”

A további példákban a kisebb-nagyobb szóválasztás- és szórendbeli eltérések ellenére is szembe-tűnő a párlizsam. Az idézetpárok első tagja a *New Survey*-ből, a második az *Angol életrajz*-ból való:

– „Ahmetnek megadatott a békeesség és a gyönyörök, olyannyira, hogy a legtöbb ember azt sejtette, hogy a birodalom dicsősége tetőfokára és végére ért, és oly gyorsan fog lehanyatlani, mint ahogy felemelkedett . . . és ezek súlyától nem lehet majd talpraállítani.”

– „Ahmedre szállt a birodalom, annak gyönyörei és örömei inkább, mint tisztességének és felemelésének gondja. Úgy tűnt, hogy dicsősége tetőfokára hágott a birodalom, de valójában mostanra már megérett rá, hogy saját súlyától összeomoljon.”

– „Zrínyi és Batthyányi grófok hasonló őrzöngést és rombolást vittek végbe a török területeken, ahol semmit sem kíméltek, amit elpusztíthatnak . . . megverték és levágtak egy 3000 fős török csapatot, és elvittek egy 300 000 birodalmi tallérnyi szállítmányt és az érsekújvári ligának szánt egyéb ellátmányokat.”

– „Gróf Zrínyi betör a török területekre (semmit sem kímélve, amit elpusztíthatott) . . . 300 000 birodalmi tallért zsákmányol, 3000 törököt megver és elvágja a ligának szánt utánpótlásokat.”

– „. . . a helyőrség és az otlévők, ha úgy akarják, vonuljanak ki lobogó zászlókkal, pergő dobokkal, égő fáklyákkal és töltényekkel a szájukban teljes felszereléssel, hogy a kilenc mérföldre lévő Komáromba szállíttassanak . . . a fővezér minden embernek 30 dukátot adott.”

– „. . . a helyőrség logogó zászlókkal, pergő dobokkal, égő fáklyákkal és töltényekkel a szájukban teljes felszereléssel elvonul . . . kilenc mérföldre Komáromig . . . 30 dukát hozzáadásával.”

– „Forgách gróf merészen, de meggondolatlanul megtámadta őket, ki egy 6–7000 fős német és magyar csapattal volt kijelölve, hogy kövesse mozgásukat, figyelje meg, merre haladnak, és álljon készen, hogy segítséget és sikert hozzon azoknak a helyeknek, melyeket a hitetlenek megtámadnak.”

– „Forgách gróf meggondolatlanul megütközött velük (kinek csak az lett volna a feladata, hogy 7000 emberrel figyelje mozgásukat és segítségére siessen azoknak a helyeknek, melyeket a hitetlenek esetleg megtámadnának) . . .”

– „Montecuccoli tábornok, előre sejtve a fentemlített Érsekújvár ostromát, 1000 németet és ennek megfelelő arányú ellátmányt helyezett oda . . . Kőhajításnyira folyik a falaktól a Nyitra folyó és [a vár] nyolc mérföldnyire [áll] a Vágtól . . . hat, nagy oldalsáncokkal ellátott bástyából áll, jól el van látva ágyúkkal, két kapuja van.”

– „És ahogy azt Montecuccoli (aki 1000 németet és ennek megfelelő arányú ellátmányt helyezett arra a helyre) előre látta, a török ostrom alá vette Újvárat . . . [a vár] hat, nagy oldalsáncokkal ellátott bástyából áll, jól el van látva ágyúkkal, két kapuja van, melyek kőhajításnyira helyezkednek el a Nyitra folyótól és nyolc mérföldnyire a Vágtól.”

A *New Survey*-hez kapcsolódik a *Florus Hungaricus* fordítói kiegészítése is. Nadányi János eredetileg latinul írt és Leidenben 1663-ban kiadott művének ily gyors átültetése angolra (hiszen a londoni kiadás imprimatúrája 1663 decemberében kelt!) azt igazolja, hogy az angolok fokozott érdeklődése a török hadszíntér iránt igényt teremtett egy teljes magyar történelem megjelenésére. A *Florus* fordítója, James Howell, kinek monogramját Péter Katalin oldotta fel, nem elégedett meg azzal, hogy Nadányi 1653-mal, I. Lipót trónra lépésével lezárta művét, hanem az angol olvasóközönség igényeinek megfelelően saját forrásai alapján továbbvitte, kiegészítette a leírást egészen 1664-ig, ezt az új részt is Nadányi könyvének részeként tüntette fel. Gyors munkájához szükségszerűen támaszkodott korábbi kiadványokra.

Első forrásként már említettem a *New Survey*-t. II. Rákóczi György szerencsétlen kimenetelű lengyelországi hadjáratának leírása a *New Survey* beszámolójának parafrázisa.

Részlet a *New Survey*-ből:

„A svéddek, nagyon sikeresnek bizonyulván Lengyelországban 1656–57-ben elfoglalva ama királyság legtöbb városát és most szükségük lévén emberekre, hogy megtartsák ezeket, meghívták Rákóczit. Erdély fejedelmét, hogy jöjjön és vegye ki részét a zsákmányból; neki ígérték a meghódított területek egy részét. Ugyanezen célból Oliver Cromwell is csábította, és sok ilyen természetű ügy zajlott közöttük. Rákóczinak teljesen megfelelt az üzlet, és legközelebbi szomszéd lévén, kapzsáságból és becsvágyból nagy hadsereggel bevonult, és segédkezett a svédeknek Krakkó ostrománál, mely végül behódolt és kezeibe került . . . A nagyvezér megparancsolta Rákóczinak, mint hűbéresének és vazallusának . . . hogy hagyja el a svédekkel kötött ligáját, menjen haza, és adja vissza a lengyeleknek az elrabolt területeket. Rákóczi nem mervén visszautasítani, visszafelé vonult; hazaértekor találkozott egy csausszal, aki megparancsolta neki, hogy adja át hatalmát unokatestvérének, Rhédeynek . . . látszólag beleegyezett, de . . . erőit kihasználva, előző címét újra felvette, és nyílt háborúba kényszerítette a törököket.”

Részlet a *Florus Hungaricus*-ból:

„Az 1656. évben a svéddek, lerohanván Lengyelországot és majdnem teljesen elfoglalva annak közelebbi felét . . . meghívták Rákóczi fejedelmet segíteni és zsákmányolni . . . Rákóczi szövetséget kötött a svéddekkel elcsábítván a hatalmas előnyöktől, melyeket ama királyság romlása ígért; közben fenntartotta a levelezést és intrikálást szövetségeseivel, főleg Anglia állítólagos kormányzójával, kihűz követet küldött pénzügyeinek lebonyolítására. [Krakkót] megostromolta, és [a védők] rövid ellenállás után megadták magukat neki . . . A nagyvezér ellentmondást nem tűrő hangon megparancsolta neki . . . hogy adja át méltóságát unokatestvérének, Rhédeynek . . . Rákóczi fejedelemnek Erdélybe visszatérvén egy csauz ismét megparancsolta, hogy mondjon le hatalmáról Rhédey javára, de ő . . . végső esetben katonai befolyásában, embereiben és saját képességeiben bízva, halogatta a lemondást, de közben megerősítette magát.”

A *New Survey* helyesírási normául is szolgált a *Florus Hungaricus* számára mind a személynevek, mind a helynevek tekintetében.

Még érdekesebb eredményekkel járt a *Brief Accompt* és a *Florus Hungaricus* összevetése. A *Brief Accompt* az 1660-as események leírásával indul; a *Florus* ettől a ponttól kezdve teljesen megegyezik vele. Howell mindent átvett, a rejtélyes Thassabat helynevet éppúgy, mint a titokzatos labolizis parasztokról szóló részt; megtartotta a bekezdések rendjét, csak a központozáson változtatott helyenként, illetve a személy- és helynevek helyesírásában támaszkodott továbbra is a *New Survey* pontosabb formára. A teljes összevetés során összegyűjtöttem a minimális eltéréseket. Felsorolásukra itt nem kerülhet sor, mindössze néhányat említek; először a *Brief Accompt*-ot, majd a *Florus*-t idézem:

„az év befejezése felé” – „az év vége felé”; „megtagadták az ellátmányt a német hadseregtől” „megtagadták az elszállásolást a németektől”; „a szerződéssel való ravaszkodás” – „a szerződéssel való ámitgatás”.

A teljes egyezésnek egy idő után vége szakad. A *Brief Accompt*, mint alcíme jelzi, főleg Érsekújvár bevételével foglalkozik és erről az eseményről naprakész beszámolót ad. A *Florus* fordítója ezt a számára kevésbé fontos részt jelentősen lerövidítette, és az ezt követő események ábrázolásakor is inkább csak kivonatolta a *Brief Accompt*-ot.

Azt a tényt, hogy a *Brief Accompt* szolgált a *Florus Hungaricus* forrásaként és nem fordítva, nemcsak az imprimatúrák és a megjelenési dátumok igazolják; alátámasztható ez egy meggyőző mondattani érveléssel is.

Idézet a *Brief Accompt*-ból: „... bejutottak Morvaországba, Magyarbródbba, Holicsba és az Olmütz körüli részekre, mely városokat a környező nagyszámú falvakkal együtt porig égettek.”

Idézet a *Florus Hungaricus*-ból: „... bejutottak Morvaországba és az Olmütz körüli részekre, mely városokat a környező nagyszámú falvakkal együtt porig égettek.” Itt tehát a fordító rövidíteni akart, és kihagyott két helynevet a szövegből, de automatikusan másolta tovább a mondat folytatását, nem ügyelve arra, hogy elhagyja az így feleslegessé vált többesszámot.

A fenti két műhöz, főként a *Florus Hungaricus*-hoz kapcsolódik még szervesen a *Prospect of Hungary and Transylvania* című kiadvány, mely összefoglaló jellegű: történelmi, földrajzi és művelődéstörténeti áttekintést nyújt Magyarországról és Erdélyről: felsorolja a királyokat és fejedelmeket, beszél a magyar nyelvről, a magyarok természetéről és szokásairól. Történelmi leíró része azonban ismét közvetlen átvétel: az 1645-től 1664-ig tartó időszak leírásában a *Florus Hungaricus*-ra támaszkodik. Az átvétel itt nem szóról szóra történt, mint a *Brief Accompt* és a *Florus* esetében, a *Prospect* ugyanis jelentős mértékben rövidíti az eredeti szöveget, bár arányaiban és felépítésében követi annak beosztását, a bekezdések rendjét is megtartja. A két mű ugyanazzal az eseménnyel, Pécs ostromával zárul. A személy és helynevek írásmódja teljesen megegyezik. Hogy a *Prospect* forrásként használta a *Florus Hungaricus*-t, erre angolul idézek néhány példát. Az idézetpárok első tagja a *Florus*-ból, a második a *Prospect*-ből való:

– „... by which seven Lordships in Hungary were confirmed to the Transylvanian, ninety Churches restored to the Protestants and the rest of their priviledges confirmed to them.”

– „... wherein seven Lordships in Hungary were settled upon Rákoczi, ninety Churches restored to the Protestants and the rest of their priviledges confirmed to them.”

– „Rakoczi in the pursuit received five wounds and five days after this fight (June the sixth) he was brought to Great Waradin, where he departed his life.”

– „Rakoczi in the persuit received five wounds and fiye days after being brought to Great Waradin he there died.”

– „Collonel Gaude was slain by a shot, and the besieged being left without any hope of relief, this strong place surrendered into the Turk by accord, being a passage into Transylvania, Hungary and Poland.”

– „Collonel Gaude . . . was slain by an unhappy shot, which so dicouraged the city, that being without hope of relief, they surrendered it upon terms, being a passage into Transylvania, Hungary and Poland.”

A *Prospect* kétségkívül a *Florus Hungaricus*-t és nem a *Brief Accompt*-ot használta forrásként. Igazolja ezt az a tény, hogy a *Florus* leírását követi akkor is, amikor az már különbözik a *Brief Accompt*-tól, például Érsekújvár ostroma és az ezt követő események előadásában.

Ez az érdekes hármas átvétel is mutatja, mily szabadon használták a már meglévő nyomtatványokat az új kiadványok szerzői. A leírások egymásból „ollózó” szerkesztési módszere elősegítette az információk gyors terjedését.

A *Short Relation* nem kapcsolódik ily szorosan az előzőekben tárgyalt művekhez; egy-két közös motívumon kívül alig hozható kapcsolatba a többi nyomtatvánnyal; ezek pedig soha sem szó szerinti átvételek, hanem a tárgyalt téma azonosságából fakadnak. Erre egyetlen példát idéznék. A *New Survey* összeállítója írja:

„Bethlen Gábor, Erdély fejedelme behatolt Magyarországra . . . és bevette Újvárat vagy Érsekújvárat . . . Pozsonnyal és más helyekkel együtt, és meg akarta koronáztatni magát (kezében tartva a Pozsonyban őrzött koronaékszereket).”

Ugyanez a történet így olvasható a *Short Relation*-ben:

„Bethlen Gábor, Erdély fejedelme lejött és elfoglalta Pozsony nagy városát a császártól . . . és Magyarország koronájára vágyott, amit meg is szerzett, de soha nem tehetette azt a fejére, és így soha nem viselt más címet, mint Magyarország fejedelme.”

Még néhány esemény, melyet más kiadványok is említenek: Szigetvár ostroma, Érsekújvár bevétele, Forgách gróf kalandja, az üstökös-motívum, a regensburgi birodalmi gyűlés, Zrínyi törökországi portyája, tatárdúlás Morvaországban, továbbá Goetz báró, a császári követ nevének említése. Mindezek ellenére a nyomtatvány különálló mind stílusában, mind szerkezeti felépítésében, mind meglehetősen konzervatív helyesírási normáiban.

Dolgozatom egyelőre csak vázlatyszerűen ismertethette a Zrínyi-szemináriumon eddig folyó munkákat és eredményeket. A kutatások természetesen folytatódnak, hiszen célul tűztük ki az Apponyi-gyűjteményben fellelhető összes Zrínyivel kapcsolatos angol nyelvű nyomtatvány feldolgozását, lefordítását és egymáshoz való kapcsolódásuk felderítését.

Már az eddigi áttekintésből is nyilvánvaló, hogy három tárgyalt műnek különös fontosságot kell tulajdonítanunk. Ezek kinyomtatási engedélyük és megjelenésük dátuma rendjében a következők: a *New Survey* (1663 tele és tavasza), a *Florus Hungaricus* angol fordítása a vizsgált kiegészítéssel (1663 tele és 1664 tavasza), illetve az angol Zrínyi-életrajz (1664 tavasza). Amint láttuk, a *New Survey* az *Angol életrajz* egyik fontos forrása, a vele körülbelül egyidőben kiadott és a *Brief Accompt*-ból merítő *Florus Hungaricus* szövegét pedig a *Prospect* összeállítója vette messzemenően figyelembe.

KÖNYVEK A ROMÁNIAI MAGYAR IRODALOMRÓL

Kacsó Sándor: Nehéz szagú iszap fölött. Bp. 1985. Magvető, 683 l. – Balogh Edgár: Férfimunka. Emlékirat 1945–1955. Bp. 1986. Magvető, 418 l. – Balogh Edgár: Hídverők Erdélyben. 1944–1946. Kovács J. Béla beszélgetése Balogh Edgárral. Bp. 1985. Kossuth, 145 l. – Szász János: A fennmaradás esélyei. Esszék. Bp. 1986. Gondolat, 417 l. – Deák Tamás: A történet értelme. Válogatott és bizalmas esszék. Bp. 1986. Magvető, 557 l. – Panek Zoltán: Kihagyott szívdobbanás. Esszék. Bukarest, 1985. Kriterion, 256 l. – Mózes Huba: Sajtó, kritika, irodalom. Kísérlet. Bukarest, 1983. Kriterion, 175 l. – Mózes Huba: Forrása rég fakadt... Tanulmányok, dokumentumok. Bukarest, 1985. Kriterion, 286 l. – Kacsir Mária: A varázslat elemzése. Színkritikai napló. Bukarest, 1985. Kriterion, 287 l. – Domokos Sámuel: Magyar–román irodalmi kapcsolatok. Bp. 1985. Gondolat, 353 l. – Köllő (Engel) Károly: Két irodalom mezsgyéjén. Tanulmányok a román–magyar irodalmi kapcsolatok történetéből. Bukarest, 1984. Kriterion, 406 l. – Emil Isac és a magyar irodalom. Válogatta és a jegyzeteket írta Mózes Huba. Bukarest, 1986. Kriterion, 222 l.

Az utóbbi évek romániai magyar irodalmának alighanem a hagyományos emlékiratműfaj váratlan felvirágzása volt az egyik legszebb meglepetése és eredménye, ezek az emlékiratok és önéletírások egyszerűs mind irodalomtörténeti ismeretek forrásai is. A klasszikus erdélyi memoárnak megvannak a maga „irodalomszociológiai” és „formatörténeti” hagyományai: általában akkor születtek ilyen művek, midőn szerzőjük már megvált attól a szereptől, amelyet a közéletben betöltött, formájuk ezért az utólagos számadás, a jövőnek készülő vallomás. Az emlékező általában életének és munkásságának végső összegzésére készült, számot vetett az elért eredményekkel és a kényszerűen bekövetkezett kudarccal, ahogy Tótfalusi Kis Miklós mondotta volt: cselekedeteinek „mentségét” vetette papírra. Az erdélyi önéletírás sohasem a „dicsőséget” célozta meg, a memoárok szerzőit nem kísértette meg a hiúság, az önelégültség, visszatekintve küzdelmes életükre, lezártak egy emberi sorsot és egy politikai vagy írói pályát, egyszerűs mind az utókornak, a családnak, a barátoknak, a hitfelekezettnek vagy éppen az egész erdélyi magyarságnak, a nemzet egyetemességének kívántak tanulsággal és tanáccsal szolgálni. Ezeket a hagyományokat alakította ki a régi erdélyi emlékiratirodalom: Kemény János fejedelem, Bethlen Miklós kancellár, Árva Bethlen Kata és Apor Péter, ezeket képviselték a két világháború közötti visszatekintések: Benedek Elek, Bánffy Miklós, Kuncz Aladár és Tabéry Géza művei,

s ezeket követik a hetvenes években megszületett erdélyi magyar memoárok is. Írók, művészek, politikusok vagy éppen egyszerű munkás- és parasztemberek világitják meg tevékenységüket, esetleg kényszerű választásaikat és mulasztásait. Jelen voltak a történelemben, az erdélyi magyarság megmaradásáért és kulturális fejlődéséért vívott nehéz küzdelmekben, és ennek a jelenlétnek, ezeknek a küzdelmeknek a körülményeiről, következményeiről rajzolniak lehetőleg hiteles képet. Arra törekednek, hogy a lezárt két emberöltőnyi korszak történelmi tanulságait fogalmazzák meg, nemcsak a család, a barátok és az eklézsia számára, mint a régiek, hanem az egész nemzetiségi közösségnek, akár az egész magyarságnak, s ha odafigyel, Kelet-Közép-Európa egymással nehezen megférő népeinek. Azokat a tanulságokat kívánják összefoglalni, amelyek a nemzetiségi életet és fennmaradást, a magyar–román együttélést, a Duna-völgyi népek haladásának ügyét érintik. Ezeknek a tanulságoknak a felderítése, elemzése és összegzése szabja meg az újabb romániai magyar memoár-irodalom feladatait. Nézzük akár az egykori „helikonisták” – Szentimrei Jenő, Bartalis János, Kemény János és Szemlér Ferenc –, akár a régi Korunk körül gyülekező szocialista írók – Nagy István, Balogh Edgár, Méliusz József –, akár az erdélyi magyar művészet neves képviselőinek – Nagy Imre, Szolnay Sándor, Mohi Sándor – vagy éppen az egyszerű munkások és földművesek – Kovács István, Tamási Gáspár – emlékiratait, mindegyik-

ben kifejezésre jut a nemzetiségi tanúságtételnek ez az igénye, mondhatnám így is: etikája. Közülük az egyik legérdekesebb és legtanulságosabb Kacsó Sándor önéletírása, amelynek a bukaresti Kriterion kiadónál már korábban közre adott *Virág alatt, iszap fölött* (1971) és *Fogy a virág, gyűl az iszap* (1974) című kötetei most a budapesti Magvető gondozásában is megjelentek, sőt kiegészültek az önéletrajz *Nehéz szagú iszap fölött* című zárókötetével.

A háromkötetes emlékirat az 1984-ben meghalt neves erdélyi magyar író életének, illetve irodalmi és közéleti pályafutásának történetét tekinti át, a harmadik kötet ezen belül a legtöbb viszontagsággal járó 1937 és 1945 közötti esztendőök eseményeit. E néhány esztendő időszaknak a története a népfrontos eszmék jegyében megrendezett 1937-es Vásárhelyi Találkozóval kezdődik, e találkozón az emlékirat írója Tamási Áronnal, Józsa Bélával, Nagy Istvánnal, Balogh Edgárral, Ligeti Ernővel és a progresszív szellemű erdélyi magyar irodalom számos más képviselőjével együtt vett részt, s nagy érdemei vannak abban, hogy a „cselekvő magyar ifjúság” összefogata történelmi tanúságot tett a demokratikus összefogás, az antifasiszta népfront eszméi mellett. Egyike volt azoknak, akik mint felkért előadók adtak programot a nemzetiségi közélet demokratikus kibontakozásának, *Az erdélyi magyarság és a román nép építő együttélésének útja és feltételei* című előadásában a többségi és kisebbségi progresszió tevékeny együttműködésének feladatait jelölte meg. Nem Kacsó Sándoron s a Várarhelyi Találkozó szervezőin, résztvevőin múlott, hogy a történelem hamarosan elsodorta a szép terveket, Kacsó mindenestre kitartó és áldozatos munkával szolgálta tovább az erdélyi magyar kisebbség érdekeit. Midőn a Második Bécsi Döntés 1940 őszén Erdély egy részét visszajuttatta Magyarországnak, Brassóban maradt, holott a Brassói Lapok betiltása a vasgárdista kormány első rendelkezései közé tartozott. A történelmi napok szenvedélyes légkörében, midőn több mint negyvenezer menekülő indult északnak, ő nem akarta elhagyni az önként választott őrhelyet. *Lélekvesztőn* című, 1943-ban megjelent kistegényében számolt be ennek a korfordulónak a viharos eseményeiről: „A lélekvesztőn is lehet élni, ha kell” – zárta le a sorssal szembenéző drámai beszámolót. Dél-Erdélyben vele együtt kevés magyar író maradt: Brassóban Szemlér Ferenc, Enyeden Vita Zsigmond, Temesvárott Méliusz József,

Aradon Olosz Lajos. Megszűntek az irodalmi élet intézményes feltételei, Kacsó Sándor is fórum nélkül maradt, ekkor vette át a Nagyenyeden megjelenő Erdélyi Gazda szerkesztését: ebben a kéthetente megjelenő kicsiny szaklapban próbálta közös munkára szólítani, közösségi tudatra nevelni a dél-erdélyi magyar tömegeket. A történelem árnyékában dolgozott, hamarosan Nagyenyeden rendőri felügyelet alá került, majd a háború végén, már a fegyverszünet megkötése után a Tirgu-Jiu-i internálótáborba hurcolta a román jobboldali katonai kormányzat rendőrsége, s innen csak jóval a felszabadulás után tért haza. Testét megtörte az üldöztetés, munkakedve mégis a régi maradt: Kolozsvárott telepedett le, a szerveződő Magyar Népi Szövetség egyik vezetője, a Falvak Népe című parasztújság, majd a Romániai Magyar Szó című központi napilap szerkesztője lett. Ezután is mindennapi küzdelmekben telt az élete, dolgozott könyvkiadónál, írt elbeszéléseket, irodalmi tanulmányokat, bírálatokat és verseket, hogy végül ezzel a háromkötetes emlékirattal tegye fel a koronát írói életművére.

Kacsó egy rendkívül mozgalmas, közéleti és irodalmi harcokban telő korszakról ad képet, s dokumentumokkal is gazdagon alátámasztja megfigyeléseit, megállapításait. Újságcikkeket, leveleket és beadványokat közöl, emlékirata éppen ezért – a történelmi források általános hiánya vagy nehéz megközelíthetősége következtében – forrásértékű mindazok számára, akik tanulmányozni akarják a dél-erdélyi magyarság helyzetét, életkörülményeit a második világháború idején. Az önéletírás szerzője mint író és újságíró küzdötte végig a húszas évek elejétől a második világháború végéig terjedő két évtizedet, naponta kellett beszámolnia az erdélyi magyar nemzeti kisebbség gazdasági helyzetéről, közéleti törekvéseiről, iskoláinak, művelődési intézményeinek munkájáról. Számtalan közös és egyéni sérelmet, hiábavaló összetűzést és szomorú megalkuvást tapasztalt, különös türelem és hivatástudat kellett ahhoz, hogy ne fáradjon bele a szüntelen küzdelmekbe. Nem hivatkozódik vele, de bírta okossággal és kitartással ezeket a harcokat: nemcsak a magyar nemzetiség, hanem az emberi egyetemesség szolgáltatának is tekintette azt a munkát, amelyet végzett; úgy gondolta, hogy kisebbségi íróként az egymás mellett élő erdélyi, sőt tágasabb keretek között: a Duna-völgyi népek és kultúrák kölcsönös megértésén kell dolgoznia. Ezt a meggyőződését igen

kerves tapaszlatok birtokában sem adta fel. csak talán megfontoltabban s némi kritikával képviselte. Nemcsak kritikával, önbírálattal is, arra célozva, hogy a romániai magyar progresszió talán túlságosan hiszékenynek bizonyult, midőn a második világháború után nem gondolta át kellő megfontoltsággal a kialakult helyzetet, és nem vetett kellően számot a többség vezetőinek valóságos politikai törekvéseivel. Ez az önbírálat kap hangot a kötet bevezető fejezetében, mikor is Kacsó Sándor a hatalmi önkény áldozatává vált kiváló dél-erdélyi magyar gazdaságpolitikus: Szász Pál és a börtönbe vezetett, meghurcolt gyulafehérvári püspök: Márton Áron alakját, emlékét idézi fel, s önkritikusan állapítja meg, hogy az erdélyi magyar baloldal képviselői némán tűrték e két kiváló férfi balsorsát, s ezáltal is védtelenné váltak néhány esztendő múlva a rájuk zúduló csapások előtt. A személyes számvetésnek ezen az erkölcsi magaslatán hangzik el az emlékiratok befejező részének szomorú figyelmeztetése: „Ne fulladj bele a szennyes áradatba, amíg mások füllébe nem rebeget riadt félelmeidet...”

A háromkötetes memoár a személyes mozzanatok következtében válik igazán írói alkotássá, amelyben már nemcsak a történelmi tanúvallomásnak, a hiteles dokumentációnak van szerepe, hanem az emlékezés és az önvizsgálat, a korábrázolás és a jellemrajz narratív tényezőinek is. Kacsó Sándor portréfestő művészete is szépen kibontakozik az emlékirat lapjain, hiteles és eleven arcképeket rajzolva az erdélyi magyar szellemi élet számos képviselőjéről. Az emlékiró visszatekintését az öregkor bölcsessége és szelíden nosztalgikus lírája szövi át: végül is tanúságot tett életének nagy igazságai mellett, noha nem kevés szomorúsággal kellett megállapítania, hogy eszményei részben illúzióknak bizonyultak, s a történelem rendre megakadályozta azt, hogy gondolatai, felismerései, amelyek a Duna-völgyi együttélés távlatosabb érdekeit szolgálták, valósággá váljanak. Ennek ellenére is visszatekintését valami olyan hit, olyan konok meggyőződés hatja át, amelyet egyelőre, sajnos, sem a tapasztalat, sem a mindennapi élet logikája nem igazol: hit abban, hogy ha gyűlik is, minden értéket elnyeléssel fenyeget is az iszap, azért a virágnak van igaza.

Hasonló remények szövik át Balogh Edgár emlékiratait s közöttük a *Hét próba* (1965) és a *Szolglatban* (1978) című önéletrészek folytatásaként most megjelent *Férfimunka* című kötetet, amely az erdélyi magyarság politikai és

kulturális életének 1944 késő őszen bekövetkezett teljes felbomlásáról és hamarosan meginduló újjászülletéséről számol be, kitekintve a negyvenes évek végén kialakult újabb politikai válságra, az emlékirat írójának törvénytelen bebörtönöztetésére, majd szabadulására is – egészen 1955-ig beszéve el a viszontagságos eseményeket. Ugyancsak a háborút követő néhány esztendő nemzetiségi életének kibontakozását tárja fel a *Hídvörök Erdélyben 1944–1946* címet viselő kis kötet, amely Kovács J. Béla Balogh Edgárral készült érdekes interjúját, illetve a kolozsvári Világosság című napilapban megjelent Balogh Edgár-írások egy kisebb válogatását foglalja magába. (Külön is szeretném megemlíteni Kovács J. Béla pontos, jól tájékoztató jegyzetapparátusát!)

Mind az emlékirat, mind az interjúkötet középpontjában a romániai magyar kisebbség társadalmi és politikai szervezetének: a Magyar Népi Szövetségnek a története áll. Ez a legendás hírű szervezet valóban az erdélyi magyar újjászülletés mozgató ereje, egyszersmind legfontosabb eredménye volt: a Népi Szövetség gyűjtötte mederbe és szervezte közös cselekvésre a romániai magyarság legjobb szellemi erőit, demokratikus törekvéseit, harcolta ki néhány esztendő leforgása alatt a nemzetiségi intézmények egész sorát, a kolozsvári Bolyai Tudományegyetemet, az ugyancsak Kolozsvárt működő magyar képző-, zene- és színművészeti akadémiát, a kétnyelvű menőképző főiskolát, a Mezőgazdasági Intézet magyar tagozatát, a marosvásárhelyi orvosi és gyógyszerészeti egyetemet, számos közép- és még számosabb általános iskolát, a magyar színházakat, folyóiratokat, újságokat, könyvkiadókat és múzeumokat, általában a nemzetiségi közoktatás és művelődés egész intézményi rendszerét. A szövetség azt is elengedhetetlennek tekintette, hogy az immár másodsor is a nemzeti kisebbség sorsára jutó erdélyi magyarság lehetőleg minél szorosabb összeköttetést teremtsen anyanemzetével, a Magyarországon kibontakozó demokratikus közélettel és szellemi élettel. A Népi Szövetség nem kívánt és nem is tudott volna érdemileg beavatkozni az észak-erdélyi magyarság államjogi helyzetének alakulásába, a magyar–román határ kitűzésébe, azt a kívánságot azonban erélyesen képviselte, hogy az országhatár ne válassza el légmentesen az erdélyi magyarságot az anyaországtól s ne bontsa meg a természetesnek tekinthető rokoni, baráti, szakmai és kulturális kapcsolatokat. Ehhez különben magától Petru Grozától kapott bizta-

tást, aki nem győzte hangoztatni azt a meggyőződését, hogy a határokat „Jégműsíteni” kell, s Magyarország és Románia között, esetleg a két ország vámuniója révén, meg kell szüntetni minden közlekedési nehézséget, s meg kell szervezni a szellemi termékek szabad cseréjét.

Szép eredmények és még szebb tervek jellemezték a Magyar Népi Szövetség munkáját, az azonban Balogh Edgár emlékezéseiből is kiolvasható, hogy a sikerek mellett bőven voltak kudarcok, és pedig nemcsak 1949 vagy 1948 után, hanem a nemzetiségi intézmények kiépítésének felívelő szakaszán is. A Groza-kormány ugyan megfékezte az észak-erdélyi területen átvonuló Maniu-gárdák gyilkos terrorját s feloszlatta a dél-erdélyi magyarokat tömegesen pusztító internálótáborokat, a teljes nemzetiségi jogegyenlőséget azonban minden jószándéka ellenére sem tudta elérni, tekintettel arra, hogy a legfelső vezetésben is dolgoztak olyanok, mint Patrascanu igazságügyminiszter vagy a Balogh Edgár által többször is megrovással említett Iosif Bogdan, a román pártvezetés részéről a kisebbségi politika irányítója, akik szembehelyezkedtek a nemzetiségi jogegyenlőség eszméjével, s a gyakorlatban is többször elgáncsolták a Népi Szövetség erőfeszítéseit. Közvetlenül a háború után is számos esetben szenvedett sérelmet a magyar-román megbékélés ügye, s nehéz volna elhárítani a gyanút afelől, hogy a kormányzat részéről tett engedményeknek részben, tekintettel a párizsi béketárgyalásokra, csak taktikai szerepe volt, annál is inkább, mert a békeszerződés aláírása után a román nemzetiségi önkormányzat kiépítésének sokat ígérőn megindult folyamata, megindult a létrehozott politikai intézmények elszorvasztása: már ekkor feltetszett az asszimilációs politika fenyegető veszedelme, és hamarosan megszűnt a szabad szellemi forgalom az erdélyi magyarság és az anyaország között. Mindennek megvoltak a személyi következményei is: a Magyar Népi Szövetségben betöltött elnöki tisztségéből elmozdították Kurkó Gyárfást, aki egyszerű székely munkásemberről lett az illegális kommunista mozgalom, majd az erdélyi magyarság egyik széles körben megbecsült vezetője, eltávolították hivatali helyéről számos gazdasági, politikai és tudományos vezetőt, s végül megindultak a letartóztatások, amelyek következtében nemcsak olyan emberek kerültek koholt vádakkal börtönbe, mint Szász Pál, az EMGE elnöke, Venczel József, az Erdélyi Tudományos Intézet egykori igazgatója vagy Márton Áron gyulafehérvári katolikus püspök,

hanem az erdélyi magyar baloldali és munkásmozgalom nagyműltű vezéregyéniségei is: Balogh Edgár mellett Csögör Lajos, Méliusz József, Jordáky Lajos, Demeter János és persze Kurkó Gyárfás, aki a hosszú és kegyetlen fogságból már csak emberi roncsként szabadult.

„Erdélyi történet” ez is, történelmi íve a kelet-közép-európai népek együttélésének reményeit és csalódásait, eredményeit és veszteségeit tárja eléünk, s Balogh Edgár olyan őszintén és kendőzetlenül mutatja be az eseményeket s az események hátterét, ennek során a saját tevékenységét, egykori (és mai) illúzióit, amely szokatlan az elmúlt emberöltő történelmi és önéletrajzi feldolgoásaiban. A nemzetiségi mozgalmakkal foglalkozó fejezetek mellett külön is ki kell emelnünk a hosszú – 1949-től egy rövid közjátékot leszámítva 1955-ig tartó – börtönévekről készült visszaemlékezést, amely a hasonló beszámolókhöz képest igen tárgyilagosan és alaposan ábrázolja az ötvenes évek kelet-közép-európai kirakatperei mechanizmusát és körülményeit, illetve lélektani következményeit. Máskülönbön is a történelmi események valóságos menetének tárgyilagos ábrázolása jellemzi Balogh Edgár művét, igen sok adatot, számos dokumentumot közöl, közöttük a Világosság korabeli publicisztikájának sokatmondó darabjait, illetve a Magyar Népi Szövetség szervezeteinek, határozatainak szemelvényeit is. Könyvének egy helyén ő is a „megíratlan történelemre” utal, s valóban az erdélyi magyarság, a magyar és a román nép történelmének homályban hagyott részleteit akarja a személyes vallomás és igazságkeresés tisztázó fényével megvilágítani. Lehetek tévedései, lehetnek illúziói ma is, munkájának végső értékét mindazonáltal ez az igazságkeresés jelöli meg.

Kacsó Sándor és Balogh Edgár emlékiratainak harmadik kötete Budapesten látott napvilágot, s ez a tény részben örömdetes, azt jelzi ugyanis, hogy az erdélyi magyar irodalom természetes módon kap helyet a magyarországi könyvkiadásban, részben azonban kiadási gondokra világít rá, arra tudniillik, hogy a romániai magyar könyvkiadás mind nehezebben képes ellátni feladatait, s különösen a tudományos – a történelmi, művelődéstörténelmi és néprajzi – munkák, illetve az erdélyi „sorskérdésekkel” is foglalkozó visszatekintések megjelentetése komoly cenzurális akadé-

lyokba ütközik. Ilyen módon állították meg szinte a nyomda kapujában a nagyszerű *Romániai magyar irodalmi lexikon* második kötetének teljesen elkészült kéziratát. Nemcsak a hazai könyvesboltok kínálata tanúsítja a romániai magyar könyvkiadásnak ezt a kényszerű megtorpanását, mindez a hivatalos kiadványok tükrében is kimutatható. Az 1981-ben Bukarestben közre adott *A romániai magyar nemzetiség* című tanulmánykötetben olvasható Szász Béla összefoglalása a könyvkiadás helyzetéről, nos ebből a tanulmányból, pontosabban a közölt statisztikai táblázatból is kitetszik, hogy a romániai magyar könyvkiadás mind a kiadott művek számát, mind példányszámát tekintve 1970 és 1974 között emelkedett, 1974 és 1980 között viszont folyamatosan visszaesett, s ez a tendencia, tapasztalataink szerint, azóta csak felerősödött. Az erdélyi magyar irodalom, különösen a tudományos, illetve kritikai irodalom ismét mostoha helyzetbe került, s amilyen mértékben megnőtt a magyar-ellenes román „történelmi” és „szépirodalmi” pamfletek mennyisége, olyan mértékben csökkentek a romániai magyar tudományos irodalom megjelenésének lehetőségei – ez is napjaink szomorú kelet-közép-európai tanulságai közé tartozik.

Budapesten jelent meg Szász János válogatott esszéinek *A fennmaradás esélyei* című köte is, amely igen hitelesen mutatja be a nemzetiségi irodalom jelen gondjait és törekvéseit, egyszerűen egy közel hatvan esztendő, világotjáró, több nyelven olvasó bukaresti magyar író eszmei panorámáját. A kötet írásai rendre foglalkoznak a régebbi és újabb korok világirodalmának vagy bölcséleti kultúrájának nagyszabású eredményeivel, Morus Tamás, Spinoza, Voltaire, Franz Kafka, James Joyce, Singer munkásságával, olyan magyar írókkal, mint Déry Tibor és Radnóti és a romániai magyar irodalom jelentékeny alkotó egyéniségeivel: Méliusz Józseffel, Molter Károllyal, Asztalos Istvánnal és Sütő Andrással vagy éppen az erdélyi szász irodalom „nagy öregének”: Adolf Meschendörfernek a műveivel. Van ezek között az írások között filozófiatörténeti esszé; irodalmi tanulmány, portrévázlat, irodalmi dokumentum és személyes jellegű, lírai színekkel befuttatott elmélkedés. Szász János gondolkodásában fontos helyet tölt be a filozófia iránti érdeklődés, ahhoz a személyes értelmű ctkához, amelyet önmaga számára megfogalmazott, bölcselők olvasása nyomán jutott, például Spinoza olvasása nyomán, akinek szép gondolatát idézi

is: „A szabad ember semmire sem gondol olyan keveset; mint a halálra; a szabad ember bölcsesége nem a halálról, hanem az életről való elmélkedés.” Az életről elmélkedik ő is, pontosabban arról, hogy mi ad értelmet az emberi életnek és tevékenységnek. Ez az elmélkedés a nemzetiségi írástudó felelősségét és tennivalóit, pontosabban arról, hogy mi ad értelmet az emberi életnek és tevékenységnek. Ez az elmélkedés a nemzetiségi írástudó felelősségét és tennivalóit, pontosabban arról, hogy mi ad értelmet az emberi életnek megfogalmazza. Szász Jánosnak, ahogy tanulmányaiból kitetszik, két nagy erdélyi példaképe van: Apáczai Csere János, aki az európai szellem fényével akarta bevilágítani elmaradott szülőhazáját és Bethlen Gábor, aki a politikai realizmus parancsának engedelmességgel mindig azt tette népe érdekében, amit lehetett, amit kell. A nemzetiségi író helyzete Szász János számára éppen ezért nemcsak elviselendő sorsot jelent, hanem emberi küldetést is, példamutatást az ellentétektől, gyűlölettől gyötört emberiség – vagy maradjunk közelebbi régióinkban: Kelet-Közép-Európa – számára. A nemzetiségi írástudónak a „kisebbségi humanizmus” képviselőt kell vállalnia, annak a szellemiségnek a szószólója, amelyet a kolozsvári filozófus: Gáll Ernő „a sajátosság méltóságának” nevezett. Ezt a humanizmust és méltóságot képviseli Szász János is, ahogy Sütő András Herder-fjára alkalmából írott szép köszöntőjében mondja: „a romániai magyar irodalom (...) értékei, mint minden irodalomnak, viszonylagosak lehetnek ugyan, de tartása, éltető, mozgató szelleme kétségtelenül modellérvényű, különösen e századvégen, amikor a türelmetlenségek sok helyütt ökölbe görcsösítik a kézfogás- ra termett kezeket.”

Az imént ismertetett kötet is mutatja, hogy a nemzetiségi sorban élő írástudónak kettős feladata és kötelezettsége van: ragaszkodnia kell ahhoz az emberi közösséghez és kultúrához, amelynek megszólaltatására és képviselőtére a maga hajlami és belátása szerint vállalkozik, ugyanakkor nyitottnak is kell lennie a nagyvilágból érkező hívások, vonzások előtt. A romániai magyar irodalomnak is szép hagyománya ez a kettős feladatvállalás: olyan írókra gondolok, mint a Nyugat szellemi örökségének erdélyi képviselőtét vállaló Kuncz Aladár vagy a nagyvilágban is szüntelenül széttekintő Ligeti Ernő, aki az erdélyi szellemi életben a klasszikus európai liberalizmus értékeire figyelmeztetett. Ez az értékörző és -védő tevékenység jelzi a nemrégiben Budapesten meghalt

Deák Tamás tanulmányainak fontosságát is, e tanulmányokból *A történet értelme* címmel jelent meg válogatás. Deák Tamás nevéhez sikeres regények és drámák fűződnek, igazi alkotó feladatát azonban alighanem az esszé műfajában találta meg, regényeit is minduntalan írói kommentárok, kisebb elemző esszék szövik át. Mindig az esszéműfaj tudatos és öntudatos művelőjeként dolgozott, egyszerre vonzódott a tudományosan megalapozott analitikus gondolkodás és a vallomások önkifejezés lehetőségéhez, s kötetének még Kolozsvárt készült előszavában is határozott szavakkal állt ki az esszé egyidőben tudományos és művészi, tárgyilagos és személyes törekvései mellett: „a valamelyes figyelmet érdemlő esszé a tudományok hálás hasznélvezője, noha nem kíván a helyükre állni, és joggal védi velle született szabadságát a tudományosság kényszerítéseitől. De az esszé művelőjének jobban kell írnia, mint a tudósnak – és másképp kell olvasnia. A bizonytalansági tényezőnek – ami abból ered, hogy eleve lemond a módszerességről – meg kell adni az árát: az esszéírónak nyíltabban kell vállalnia önmagát, nézeteinek személyességét és vitathatóságát”. Ezt az „ars critica”-t igazolják a kötet tanulmányai, amelyek a világirodalom, a művészet vagy az európai gondolkodás klasszikus és modern mestereiről – Ovidiusról, Michelangeloról, Cervantesről, Molière-ről, Goethéről, Gogolról, Turgenyevről, Dickensről, Flaubert-ről, Ibsenről, Thomas Mann-ról, Robert Musilról, Borgesről és másokról adnak személyes, nemegyszer izgalmasan újszerű képet, s ebben az előkelő galériában természetes módon helyezik el például Madách és Babits portréit is. Deák Tamás az európai kultúra legnemesebb köreiből szerzett tapasztalatairól, felismeréseiről számolt be, esszéi ugyanakkor pontosan kifejezik azt is, hogy hol és mikor szerezték ezeket a tapasztalatokat: mindig félreérthetetlen személyes elkötelezettséggel tett hitet az anyanyelvi művelődés, az emberi méltóság, a szabadság eszméje mellett, s ezáltal nemcsak a nemzetiségi kultúra egyetemes igényességének nevelésében, hanem közösségi öntudatának védelmében is fontos szerepet vállalt.

Hasonló személyesség hatja át Panek Zoltán *Kihagyott szívdobbanás* című kötetének esszéit: a kötet szerzőjének igen nagy szerepe van a romániai magyar elbeszélő irodalomban, különösen abban, hogy a hagyományosabb epikai módszerek és formák mellett az az irodalom érdeklődni kezdett egy személyesebb életérzés kifejezése s

s ami ezzel együtt jár: a modernebb prózanyelv kialakítása iránt. Panek esszéi egy mindig kíváncsi, mindig új felfedezésre vágyó szellem eredendő szomjúságát érzékeltetik, s mint maga mondja: „kalandos kedvűek, sőt kalandos természetűek”: nemcsak az ismeret igénye munkál bennük, hanem a kísérletező kedv, a játékoság is. Választott mestere és példaképe Montaigne, akitől mindenekelőtt önismeretet tanult, mint róla szóló írásának summájaként megállapítja: „Montaigne anynyi, mint élni és gondolkodni.” Mellette Shakespeare, Stendhal, Tolsztoj, Arany, Petőfi, Móricz, Krúdy, Babits, Tersánszky, Dsida Jenő és Nagy László egyéniségének és munkásságának vizsgálata adott alkalmat az irodalommal vagy a történelemmel foglalkozó írói meditációkra. Ezek az írások alapos tárgyismeretről tanúskodnak, s Panek szívesen idéz kedves íróinak műveiből, alapszövevük mégis az elmélkedés, a meditáció bizonyos emberi karakterekről, sorshelyzetekről, választási lehetőségekről, s ennyiben a kötet nem egy darabja inkább az életrajzi elbeszélés műformájához áll közel.

Égészen más irányban – a tényfeltáró filológia körében – keresi feladatait a fiatalabb kritikusnemzedékhez tartozó Mózes Huba, aki eddig egy-egy József Attila, illetve Szabédi László kismonográfiával hívta fel magára a figyelmet, s most gyors egymásutánban két tanulmánykötetet – *Sajtó, kritika, irodalom, Forrása rég fakadt* . . . – is közre adott. Mindkettő elsősorban az erdélyi, illetve romániai magyar irodalom intézményeinek kifejlődésével és életével, valamint néhány irodalomtörténeti és filológiai kérdés megoldásával foglalkozik. Különösen két kutatási eredménynek van jelentősége a nemzetiségi irodalom intézményi történetét tekintve, az egyik az erdélyi magyar sajtóról és folyóirat-irodalomról, a másik a romániai magyar írói tömörülések múltjáról ad képet. A sajtótörténeti összefoglalás – az 1790–1791-ben Nagyszebenben, majd Kolozsvárt megjelent Erdélyi Magyar Hírvivő című lappal és az 1843–1844-ben ugyancsak Kolozsvárt szerkesztett Életelvek Képekben című folyóirattal kezdve tekinti át az erdélyi magyar sajtó kezdeteit, s részletesen – repertóriumszerűen – mutatja be a Kőváry László által 1843-ban szerkesztett kolozs-

vári Beszélytár működését, illetve az 1856-ban Vida Károly szerkesztésében indult Erdélyi Múzeum anyagát. Ugyancsak közli az 1889–1890-ben Csernáttoni Gyula szerkesztésében és az Erdélyi Irodalmi Társaság kiadásában megjelent Keleti Virágok című irodalmi folyóirat repertóriumát, majd a századelő rövid életű folyóiratainak – a többi között a kolozsvári Erdélyi Lapok, Kolozsvári Szemle és Új Erdély, az aradi A Jövő és Új Szemle, a temesvári Magyar Dél, a Sztánán Kós Károly szerkesztésében megjelent Kalotaszeg és a marosvásárhelyi Székelyföld – rövid bibliográfiai leírása után közre adja a Kolozsvárt 1918-ban Szentimrei Jenő által szerkesztett Új Erdély című heti szemle repertóriumát. Ezeknek a sajtótermékeknek igen nagy szerepük volt a századfordulón kibontakozó – s ma is jórészt ismeretlen – irodalmi decentralizációs törekvésekben, illetve az 1918 után – a történelmi kényszerűség következtében – kialakuló erdélyi magyar irodalom önismeretének kialakításában, s éppen az Új Erdélynek például – Ady Endre, Apáthy István, Bodor Aladár, Szentimrei Jenő és a Kolozsvárt élő román író: Emil Isac írásai révén – a később „nemzetiségi ideológiát” jelentő transzilvánizmus eszmei előkészítésében. Hasonlóképpen eligazító jellegűek azok a tanulmányok, amelyek a Korunk és az Utunk indulásának körülményeit, a két világháború közötti erdélyi magyar napisajtó – a Keleti Újság és a Brassói Lapok – irodalomszervező tevékenységét, illetve az erdélyi magyar irodalomkritika 19. és 20. századi fejlődését vizsgálják meg. Már említettük Mózes Hubának azt az összefoglalását, amely az erdélyi magyar írói tömörülések történetének vázlatát adja: ebben a szinte repertórium-szerűen készült áttekintésben olyan írói szervezetek és íróközösségek legfontosabb adatait tárja az olvasó elé, mipt a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság, az aradi Kölcsey Egyesület, a kolozsvári Erdélyi Irodalmi Társaság, a nagyváradai Szigligeti és a temesvári Arany János Társaság, a nagyváradai Holnap köre, a Kemény János marosvécsi kastélyában gyűlekező Helikon, az Erdélyi Szépművés Céh ellenzékeként megalakított Erdélyi Magyar Írói Rend (EMIR), a harmincas évek radikális fiataljait egybegyűjtő kolozsvári Ady Endre Társaság, a szocialista szellemben dolgozó Forradalmi Írók Munkaközössége, a népi mozgalom vonzásában fellépő kolozsvári Termés köre, végül az 1945-ben megalakult Romániai Magyar Írók Szövetsége, amely két esztendő múltán beolvadt a Romániai Írók Szövetségébe. Mindezeknek a lapoknak, fo-

lyóiratoknak és írói tömörüléseknek a története természetesen még további, részletező és tüzetes intézménytörténeti kutatásokat igényel, ezek a kutatások fogják majd teljesebben megrajzolni a nemzetiségi irodalmi élet történetét.

E két, a nemzetiségi irodalom ismeretét tekintve igen fontos forrástanulmány mellett még számos kisebb-nagyobb irodalomelméleti írás és filológiai adalék található Mózes Huba kötetében, így *A népdalvers sorfajai*, illetve az *Időmértékes strofa és versszerkezetek* című terjedelmesebb verstani összefoglalások, a Móricz Zsigmond húszas évekbeli erdélyi látogatásairól vagy József Attila román versfordításairól szóló beszámolók, illetve az az érdekes dokumentumközlés, amely Ady Endre 1909-es kolozsvári kórrajzi iratait tárja a nyilvánosság elé. Mindez azt jelzi, hogy az erdélyi magyar művelődés távolabbi és közelebbi múltjának feltárásában a rendkívüli szorgalommal dolgozó kolozsvári kutatótól még további eredményeket várhatunk.

Első könyvével – *A varázslat elemzése* című „színkritikai naplójával” – állt az olvasóközönség elé A Hét színházi kritikusa: Kacsir Mária, akinek igen szakszerű színbírállataival jóformán hétről hétre találkozhatunk a bukaresti hetilap hasábjain. Kötetében huszonöt esztendő színházi kritikáit válogatta egybe, s valóban a romániai magyar színjátszás jelenkorának egyféle „naplóját” adja, amely rendre számol be a kolozsvári, a nagyváradai, a szatmári, a temesvári, a marosvásárhelyi és a sepsiszentgyörgyi magyar színház munkájáról, Shakespeare, Molière, Csehov, Gorkij, Ibsen, Shaw, Pirandello, Dürrenmatt, Miller, Albee, Caragiale, Katona, Madách, Csiky Gergely és Németh László műveinek bemutatásáról, s olyan kiváló erdélyi magyar rendezők munkásságáról, mint Harag György, Tompa Miklós vagy Kovács Ferenc (s külön érdekes az a beszámoló, amely 1983-as bukaresti vendégszereplése alkalmából Harag György rendezői munkamódszerét elemzi). Természetesen képet kapunk a nemzetiségi drámairodalom számos színházi sikeréről is, a többi között Nagy István *Özönvíz előtt*, Asztalos István *A fekete macska*, Szabó Lajos *Mentség* és Szemlér Ferenc *Apellész különös kalandja* című műveinek előadásairól, s Kacsir Mária kitekint a román színházi életre, elsősorban a valamikor Bukarestben dolgozó Liviu Ciulei vagy Lucian Pintilie tevékenységére, illetve – a Belgrádban rendezett nemzetközi színházi fesztiválok alkalmából – az európai színjátszás korszerű törekvéseire is. A látottakról következetesen elemző, nem egy-

szer erősen kritikus beszámolót ad, mindig a nemzetiségi színházi kultúra általánosabb érdekeit, az erdélyi magyar művelődés egészében betöltött szerepét tartja szem előtt. Kötete így lesz jelentősebb mint a szokásos színikritikai gyűjtemények, beszámolóí így kapnak bizonyos „nosztalgikus” jelleget, hiszen olyan, időközben már megszüntetett kulturális intézmények munkájáról olvasunk, mint a bukaresti magyar televíziós adás, és bizony ma már az is kétséges, hogy Kolozsvárt elő lehessen adni a *Bánk bánt* vagy *Az ember tragédiáját*: a „színikritikai napló” ilyen módon nemcsak a korábbi eredményeket regisztrálja, utal mintegy a bekövetkezett visszaesésre is.

*

A romániai magyar irodalomtörténetírás és irodalomkritika hagyományosan nagy fontosságot tulajdonít a magyar–román irodalmi kapcsolatok kutatásának; ez az érdeklődés is a nemzetiségi kultúrák közvetítő szerepének tudatos vállalásából következik. Ilyen közvetítésre vállalkozott már a húszas évek erdélyi magyar tudományos élete, midőn Bitay Árpád, Kristóf György és György Lajos önálló művek, illetve filológiai tanulmányok egész sorában tárta fel a magyar és a román irodalom kölcsönhatásait, s ez akkor a román tudománypolitika, például Nicolae Iorga történészprofesszor magasfokú elismerésével találkozott. Azóta több olyan tudósnevezék is felnőtt, amely módszeresen kutatja a két szomszédos kultúra történeti kapcsolatait, s kisebb könyvtárra menő könyv és tanulmány igazolja ennek a kutatómunkának az eredményességét. A magyar–román kapcsolat- és hatástörténeti kutatások egyik kiváló tudósegényisége, Domokos Sámuel, a budapesti egyetem román tanszékének nyugalmazott tanára, most *Magyar–román irodalmi kapcsolatok* címmel adta közre e tárgykörben készült fontosabb tanulmányait. A kötet mögött több mint ötven esztendő tudományos kutatómunkája rejlik, ennek során Domokos Sámuel két terjedelmes kötetben dolgozta fel a román irodalom magyar bibliográfiáját, kiadta a budai Egyetemi Nomda román kiadványainak dokumentumait, Vasile Gurzú, méhkeréki mesemondó román és magyar nyelvű meséit, értékes monográfiában dolgozta fel Octavian Goga írói pályáját, s több huszadik századi román lírikus – Tudor Arghezi, Alexandru Macedonski, Lucian

Blaga, Ion Pillat – verseinek magyar fordításait rendezte sajtó alá. Több munkája román nyelven is megjelent. Jelen kötete részben a magyar–román irodalmi kapcsolatokkal: a román irodalom magyar tolmácsolásának történetével, Petőfi román recepciójával, József Attila román, illetve Octavian Goga magyar műfordító tevékenységével, a magyar irodalom első (1965–1969-ben megjelent) román nyelvű antológiájával, részben a román népköltészet közép-kelet-európai kapcsolataival: a kelet-európai népek betyárballadáival, a Pinteá Gligor alakjának szentelt balladákkal és mondákkal, a kétégyházi Miorița-kolindával s a már említett méhkeréki mesemondó által képviselt néphagyományokkal foglalkozik. Legérdekesebb írása minden bizonnyal az, amely Goga – a kiváló költő-műfordító, egyszeresmind szélsőjobboldali politikus – ellentmondásos egyéniségéről és munkásságáról, Ady Endrével s a magyar progresszióval kötött barátságának kialakulásáról és felbomlásáról ad a valóságnak mindenben megfelelő, dokumentumok egész sorával szemléltetett képet. Domokos Sámuel számot vet a magyar–román kulturális kapcsolatok zökkenőivel és kudarcaival is, meggyőződése szerint mégis szüntelenül építeni, erősíteni kell ezeket a kapcsolatokat. Ebben a tekintetben Tudor Arghezi egy nyilatkozatával ért egyet, amelyet könyvének egy helyén nyomatékosan idéz: „miért nem forrottak össze jobban népeink, magyar a románnal? Hiszen sokféle egyezés, elhivatottságuk és szomszéd voltuk arra rendelte e két népet, hogy egymást kiegészítsék, s hogy sorsukat és jövőjüket vállalva viseljék. A Duna erős egyesítő medre jó példát kellett volna adjon az életre és barátságra egyiknek is, másiknak is. Arra kell törekednünk, hogy az irodalmi kapcsolatok nyújtotta lehetőségeket a jövőben még fokozottabb mértékben használjuk fel népeink barátságának elmélyítésére.”

A magyar–román irodalmi kapcsolatok felkészült és szorgalmas kutatója, a Kolozsvárt élő Köllő (Engel) Károly ugyancsak most gyűjtötte egybe sok évtizedes kapcsolattörténeti és komparatiztikai vizsgálatainak eredményeit. *Két irodalom mezsgyéjén* című kötetében sorra foglalkozik a két szomszédos kultúra hosszú évszázadokra visszanyúló kapcsolataival, így a régi magyar kéziratok énekeskönyvekben fennmaradt román világi énekekkel, Csokonai Vitéz Mihály *Békaégerharca* román népi fordításával, Jósika Miklós műveinek román vonatkozásaival, Gheorge Șincai és Petru Maior magyar kapcsolataival, Coșbucnak Az

ember tragédiájához írott széljegyzeteivel, Caragi-ale műveinek magyar fordításaival vagy éppen Mikszáth Kálmán és Benedek Elek román népi kapcsolataival, illetve olyan, közelebről is az erdélyi magyar irodalom történetének körébe vágó kérdéssel, mint a nagyváradi Ady Endre Társaság létrehozásának 1919-es kísérlete. Köllő Károly – ezt tanulmányainak példás jegyzetparátusa is tanúsíthatja – a könyvtárban találta meg igazi szellemi otthonát, s a hosszú évtizedekig tartó tallózásban azt a tevékenységet, amely betölti életét. Könyvének vezetőjében a filológus különben rejtőző személyességgel szólaltatja meg: „Vallom, hogy a tallózás sem hiábavaló munkamódszer, feltéve, ha a találmra elszórt adatot a lehetőségekhez mért pontossággal próbáljuk meg visszailleníteni a valóságkeretbe, amelyből a sors szeszélye vagy az emberi feledékenység szakította ki egykor.” Ilyen módon keresi ő is a könyvtárakban, levéltárakban szétszórt kapcsolattörténeti adatok és adalékok mélyebb történeti magyarázatát.

Végül a kapcsolattörténeti kutatómunka fontos nyereségeként kell számításba vennünk az *Isac Emil és a magyar irodalom* című gyűjteményt is, amely Mózes Huba anyagfeltáró és értelmező munkája révén a modern román költészet e jeles – újabb, igaz, kissé háttérbe szorult – egyéniségének magyar irodalmi kapcsolatait, illetve életművének egy kisebb, ugyancsak részben magyar vonatkozású válogatását, és magyar írókkal – a többi között Ady Endrével, Babits Mihállyal, Kosztolányi Dezsővel, Jászi Oszkárrel és Kristóf Györggyel – folytatott levelezését tárja a nyilvánosság elé. A kötet összeállítója hiteles szavakkal jellemzi a kolozsvári román író egyéniségét és gondolkodását, amely a klaszikus liberalizmus értékeit tartotta fenn egy olyan korban, amely alig ismerte a nyelvi és kul-

turális toleranciát: „Az irodalom szerepét, az írás hatalmát – bocsánatos és nem csupán óréa jellemző elfogultsággal – túlbecsülte. De csalhatatlan biztonsággal ismerte fel és hirdette több évtizeden át, szóval és tettel, a különböző etnikumok együttélésének korparancsát. Jól tudta, hogy népének érdekeit csak akkor szolgálhatja, ha a körülötte és mellette élő etnikai közösségek törekvéseivel is megértéssel közeledik, ám azt is tudta, hogy a közeledésnek éppen az etnikai identitástudat a legelengedhetetlenebb feltétele. Programszerűen írta tehát a román irodalmat magyarul ismertető, a magyar irodalom képviselőit pedig román nyelven népszerűsítő cikkeit.” Ezek között az írások között több olyan is akad, amely ma sem veszített időszerűségéből, így az Ady Endréhez intézett nyílt levél, amely a román és a magyar irodalmi progresszió összefogására szólít fel. *Az erdélyi kultúra* című 1918-ban kelt nyilatkozat, amely szinte a későbbi transzilvánista ideálokkal egybehangozóan hirdeti az erdélyi népek és kultúrák kölcsönösségét vagy a *levél egy magyar poétához* című 192-as írás, amely a nemzetiségi joggyenlőség mellett emel szót: „Romániában csak egyetlen lehetséges politika van: az igazi demokrácia politikája. Ez a politika lényegénél fogva biztosítja mindenki jogait, a mienket, románokét éppúgy, mint az önkét, magyarokét, akik ma izolált életet folytatnak Erdélyben, holott élvezhetnék a nemzeteket megillető jogokat. (...) Romániának melengtetnie, támogatnia kell minden kulturális manifesztációt, és román kéz nem fogja soha bántani azt, ami önknek a legkedvesebb és legdrágább: a kulturális öntudatot.” Örvendetes volna, ha a román értelmiség a jelenben is képviselni tudná a toleranciának és a demokratizmusnak ezeket a két emberöltővel ez előtt megfogalmazott követelményeit.

Pomogáts Béla

MÁTYÁS KIRÁLY LEVELEI

1460–1490. Válogatta, a szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta V. Kovács Sándor. Fordította Ballér Piroska. Bp. 1986. Szépirodalmi Kk. 220 1. (Magyar Levelestár)

Váratlanul és korán elveszített kollégánk a magyar középkor- és humanizmuskutató szakirodalmának kitűnő ismerője volt. Fáradhatatlanul tevékenykedett a művelt nagyközönségtől örömmel fogadott, a szakemberök ítélete szerint is

nélkülözhetetlen antológiák szerkesztésében, és jegyzetei, kísérőtanulmányai mindig a tudományos eredmények lelkiismeretes számbavételéről tanuskodtak, ugyanakkor mértéktartóak és közérthetőek voltak. Ezt a kötetét is nyilván hasonló

igényességgel szerkesztette volna meg, ha súlyosbodó betegsége meg nem akadályozza benne. Ne vegye tehát kegyeletstértésnek senki, ha e könyv némely hibájára rámutatok; céloom elsősorban az olvasók tájékoztatása, akik vélhetően örömmel és érdeklődéssel forgatják, de általánosabb tanulás megfogalmazására is törekszem.

A kötet Mátyás király gazdag levelezéséből merít, tartalmi változatosságra törekszik. Ez a törekvése elismerésre méltó; legfőjebb – az anyag bőségének tudatában – megkérdendőt, hogy szükséges volt-e csonkán ránk maradt levelek közlése (mint a 73. és 89. számú), vagy olyané, amely nem a király, hanem a főpapak és bárók nevében íródott (2. szám, a jegyzettől eltérően Fraknóinál az I. 15. levél; félreérthetetlenül testületre utal a latinban *a de nonnullorum ex nobis consilio* vagy a *nobis et aliis fratribus nostris* kifejezés!). A kezünkben levő 92 levél így is sokoldalúan és tanulságosan mutatja be a reneszánsz fejedelem harminc esztendejének kisebb-nagyobb uralkodói gondjait. Az persze távolról sem várható, hogy Mátyás egyéniségét alaposabban megismerjük belőlük (hiszen nem tudjuk, melyiküket fogalmazta személyesen, némelyikről viszont tudjuk, hogy ki írta az ő nevében, s erre nem ártott volna utalni jegyzetben!), nem is szólván olyan naív és dilettáns nézetéről, mely egyetlen királytűkröt lát ebben az episztoláriumban! Nem: ezek az írások az országlás gondjait tükrözik több-kevesebb híven, ide érve a politikai megkívánta tettetést, elhallgatást vagy túlzást is.

Ezeket a gondokat – vagyis a háttérrel – volna hivatottak bemutatni a jegyzetek is. Azonban sajnálatosan sok kérdést megvilágítatlanul hagynak, ami nélkül a levelek nem érthetők, sokszor pedig olyasmit magyaráznak, ami magából a levélből is világos. Korrekcióra mindössze néhány jegyzet megállapítása szorul. A 14. levél dátumának (1464. július) ellene mond a szöveg utalása a pápa halálára (augusztus 14.): vagy nem II. Pius haláláról van szó tehát benne, vagy nem íródhattott hetekkel azt megelőzően! – A 25. levélben ezt olvassuk: „a holnap napon pedig távoznak azok az urak, akik idejöttek”. Ez a mondat egész félreértés-sorozat forrása lett. Már a fordítás sem pontos; ezt kellene mondania: „holnap válnak el tőlünk ezek az urak, akik oda fognak menni, (*die crastina isti domini, qui illuc ituri sunt, a nobis separabuntur*); ez az „oda” talán a címzett tartózkodási helyére vonatkozik. A jegyzetelő elnézése folytán fölszólítássá változott e kijelentő mondat: „távozzanak azok az urak”, parafrázisa pedig a

situáció teljes félreértéséhez vezetett: „távozzanak a behatolt törökök”, holott „ezek az urak” valószínűleg a cseh királyhoz menendő küldöttség-tagjai voltak. – Az 53. levélhez készült jegyzet a magyar állam jelöltjéről beszél megüresedett főpapi székek betöltésével kapcsolatosan. Ezt a középkor nem ismerte, a főkegyúr a király volt, s interregnum idején ezt igényelte magának a kormányzó is. – A 79. levél egyik jegyzete magyarázza a „híveink katonáit” kifejezést, ez azonban nem található meg a fordítás jelenlegi szövegében. – A 91. levél beszél egy „T. püspök úr”-ról; a jegyzet ezt mondja: „Fraknói bizonytalan olvastata. Ilyen személy ismeretlen.” Fraknói szövegközlése azonban egy más értelmezést sugall; nála „dominus episcopus t(ali)s” olvasható, ami így fordítandó: „X. püspök úr”, a T. betű ugyanis szokványos jelölése volt annak, amit mi X. Y-nal adunk vissza. Ha pedig Fraknói ezt így értette, akkor jegyzete („Ezen püspökről emlékeink hallgatnak”) nem egy T. monogramos püspök személyét kérdőjelezi meg, hanem egy olyanét, akiről e levél szól, aki ti. Mátyás gyógykezelése végett tartózkodott Magyarországon, majd itáliai otthonába kívánt visszatérni. Ha pedig ilyen főpap nem létezett, akkor lehetséges, hogy csak levélmintával van ez esetben dolgunk, amely nem alkalmas a kor valóságos eseményeinek forrásszerű bemutatására.

De vajon a kötet többi darabja alkalmas-e rá? Kétségtelenül szép fordítások, és ha a Kiadó lektürként kívánta olvasói kezébe adni ezt a leveleskönyvet, mint olvasmányok gyönyörködtetők is olvasóikat. Ám ha a kor megismerésének forrásaiként kezeljük őket, bizony elég sokszor hamis képet tárnak elénk. Kiseb-nagyobb stiláris elcsúszásokat nincs helyem szóvá tenni, a félreértések közül is csak néhányat említek meg mutatónak.

Az 1. levélben az „ágyú” („bombavető”) jelentésű *bombarda* szó egyszer „bomba”-ként, másszor „ágyú”-ként interpretáltatik (hogy a 15.-ben „ágyúgolyó” váljék belőle). Ugyanitt az 1444-ben elhunyt Sienai Szent Bernardino helyett Szent Bernátról olvasunk (meghalt 1091-ben), s ezt a tévedést a névmutató sem teszi jóvá, egyikük neve sem lévén ott megemlítve. Érthetetlen, hogy a keresztetekre használt közismert *cruseignati* szó miként sugallta a stigmatizáltak képzetét (ugyanitt: „akik mind a stigmákat viselték”), vagy miként lett a „vitézi jelvény”-ből. (*militare signum*) „hatalmi jel”. – A 3. levélben szereplő állítólagos „Portuensis úr” nem létezik: a portói

püspök-bíborosról van szó, persze nem a portugáliai Porto püspökéről, hanem a Róma hajdani kikötőjében létesült, ma már nem létező egyház címét viselő bíborosról! Ugyanitt szinte értelmetlen egy (Vitéz Jánostól fogalmazott!) metafora ebben a formában: „a partvidéket a tengerrel kellene felcserélnie”. Az eredeti azonban nem is ezt mondja, hanem a biztos révet állítja szembe a nyílt tengerrel: *transeundum erat de portu ad pelagus*. Egy kánonjogi kifejezés nem egészen pontos visszaadását is szóvá kell itt tennem; a levél vége felé olvassuk: „szíveskedjék az örökös hallgatás pecsétjével lezárni ezt az ügyet”. Költőinek is mondható kép, csakhogy az eredetiben ez áll: „reájuk [ti. a zágربیegyházatzaklató önjelöltekre] ezzel kapcsolatosan a továbbiakban örök hallgatást parancsolva” (*perpetuum eisdem super hoc de cetero silentium imponendo*); a „hallgatás” itt körülbelül azt jelenti, hogy fellebbezésnek helye nincs. – A 4. levélben a pattantyúsokból (*ballistarii*) tévesen harci eszköz („hajítógépek”) vált. De van itt súlyosabb félreértés is. A fordítás azt mondja, hogy a pápa a bosnyák királyt „küldje hozzánk, ne pedig azok ellen, akiktől minden kitelhet”. Ez így nem érthető, már csak azért sem, mert csonka. A latin szöveg, ha a téves központoszást szanaljuk, világosan beszéli: *remittat eum ad nos, ne contra eos, a quibus expectare omnia debet, cristas erigens paratas alio manus in sui vertat vindictam*, vagyis „küldje őt hozzánk, nehogy azok ellen emelve föl sisaktaréjait [= fegyvereit], akiktől mindent remélnie kell [= szövetségeseitől], a más célra előkészített karokat [ha tetszik: csapatokat] önmege megbüntetésére kényszerítse”. Nem egyszerű a mondat, de a középkori körmondatokkal, a bennük lépten-nyomon élénk toladó metaforákkal tisztában levő fordító meg kell hogy birkózzék vele s a hozzá hasonlókkal ahhoz, hogy híven tolmácsolja a fülszöveg által „múltunk leghitelesebb dokumentumainak” titulált leveleket. Így elkerülheti, hogy a „megkínzott királyt” (*regem excruciatum*) keresztre feszítsék (8. levél), hogy a „szabályos ütközet” (*iusta acies*), „jogos harccá” váljék (ugyanott), hogy a „harminc vár” (*triginta*) „háromszázra” szaporodjék (ugyanott). Nem akarom levélről levélre haladva kiigazítani a hibákat; mindössze még egy, föltűnő esetet teszek szóvá, mely – hogy úgy mondjam – oly toladóan jelentkezik, hogy lehetetlen volt utána nem nézni: csakugyan azt írta-e Mátyás? A 15. levél III. Frigyesnek szól: „Kegyesség arra kért bennünket, hogy eresszük szabadon azokat a foglyokat,

akiket hű emberünk, Török Ambrus főispán [alább „gróf” lesz belőle] és soproni kapitány tart láncra verve. Még mit nem; épp kegyesség keze által kellene gaztetteikhez méltó büntetésüket elnyerniük!” Ha nem föltételezem, hogy itt a gépiró követett el fatális hibát, kénytelen vagyok a fordítót a szöveg félreértésével gyanúsítani. Mátyás ugyanis sem ilyen arcátlan hangot meg nem ütött, sem tartalmilag nem azt mondta, amit itt olvasunk, hanem – némi rövidítéssel – ezt: „... kéri tőlünk, hogy azok a foglyok ... semmiképp se bocsátassanak szabadon, sőt szolgál-tassanak ki felséged kezeihez, hogy elnyerjék vétkük méltó büntetését; továbbá [mert még folytatódik a császár kéréseit felsoroló mondat!] hogy nevezett Török Ambrus határozottan hasson oda, miszerint a Macskakőnek nevezett vár ragadtassék ki e rablók kezei közül és ama részek biztonsága érdekében alapjait romboltassék le” (*ut captivi illi ... nequaquam liberi emittantur; immo potius manibus vestre serenitatis digna facinorum suorum subituri supplicia presententur; preterea ut prefatus A. T. operam adhibeat diligentem, quatenus castrum M. vocatum de manibus ipsorum predonum eripiatur et gratia ulterioris illarum partium securitatis funditus destruat*).

A példákat nem szaporítom. Az eddigiek is tanúsítják, hogy a fordítások hűsége vitatható, kordokumentumként nem használhatók. S itt érkezünk el a recenzióm elején említett általánosabb tanulsághoz.

Régi korok emlékeit közreadni nem csupán jó üzleti vállalkozás, hanem művelődéspolitikai követelmény is. Ebben természetes szövetségesre talál egymásban a múlt tudós kutatója s az illető (esetünkben a latin) nyelv ismerője, aki – ezt a fordítások kétséget kizáróan tanúsítják – anyanyelvét is kiválóan ismeri-használja. A kiadó azonban kell hogy ragaszkodjék a munka szakmai (történeti és nyelvi) revíziójához, máskülönben kínos meglepetések érhetik. A „több szem többet lát” nem elkoptatott igazság – s biztos vagyok abban, hogy e kötet szerzői is hála-lásan fogadták volna munka közben mások segítségét.

Boronkai Iván

GYARMATI BALASSI BÁLINT ÉNEKEI

A szöveget és a dallamokat gondozta, a jegyzeteket írta Kőszeghy Péter és Szabó Géza. Bp. 1986. Szépirodalmi Kk. 331 l.

Verskedvelők és filológusok egyaránt örvendezhetnek e szép kötet megjelenésén. Az olvasók kényelmét szolgálják a tetszetős betűk, a kellemes, levegős szedés, s nem utolsósorban az, hogy minden vers új oldalon kezdődik. (Ez régebben magától értetődő volt.) Jó dolog, ha az ember egy-egy vers elolvasása (vagy eléneklése) után lélegzetet vehet, esetleg elnézelődhet a jól összeválogatott képeken vagy nyomdadíszeken, s nem tolakszik azonnal a szeme elé a következő vers. Hadd említsük meg – bár ennek is természetesen kellene lennie –, hogy a kötet úgyszólván teljesen mentes a sajtóhibák től.

A szerkesztők a legtöbb vershez dallamot is mellékelnek. Minthogy kevés az olyan Balassi-vers, amelynek hiteles saját dallama ismeretes lenne, különböző úton-módon (például a nótajelzések Ariadné-fonalán) próbálnak olyan dallamhoz eljutni, amelyre az illető Balassi-szövegek énekelhetők. Ennek szakszerűségét nem tudom megítélni, de a kötet szerkesztőinek intenciója szerint megpróbáltam szakítani eddigi olvasói gyakorlatommal, és végigénekeltem a megadott dallamra Balassi egy-egy versét. Kétségtelen, hogy hangulatos (olykor, például a harmincötödik ének esetében, komikus) benyomást kelt, azt azonban nem éreztem, hogy esztétikai élményem intenzívebbé vált volna. Valószínűleg nincs igazuk a szerkesztőknek abban, hogy a néma olvasás Balassi versét „egyik legfontosabb esztétikai összetevőjétől” fosztaná meg. (Vagy *egyik*, vagy *leg-*.) Az az olvasó viszont, aki szereti Balassi verseit énekelni, csak hálás lehet a szerkesztőknek a sok gondnal és fáradtsággal összeszedett dallamokért.

A versek *sorrendjét* a népszerű kiadásokban hosszú ideig a kritikai kiadás alapján a keletkezés hipotetikus időrendje szabta meg. Elsőnek Horváth Iván közölte Balassi verseit a forrásokban található sorrendben. (Újvidék, 1976.) Ezt az elvet a jelen kiadásban is követték a szerkesztők, egy-két részletben azonban eltérnek Horváth Iván sorrendjétől. A legfontosabb eltérés az, hogy az istenes énekeket a szerelmes versek után közlik, két csoportban: elsőnek a Balassi által összeállított és Kőszeghy Péter által rekonstruált (ItK, 1985. 79.), tíz darabból álló gyűjteményt, majd a gyűjteményen kívül fennmaradt istenes énekeket. Ez után következnek a töredékek, a válto-

zatok és a kétes hiteles versek. (Ez utóbbiakra alább visszatérek.)

A Balassi-versek *hangállapotának* megállapítása szinte lehetetlen. A Balassa-kódex másolói, illetőleg a nyomdászok a saját nyelvjárásuk alakjait használták, de nem lehet követni Balassi saját kezű leveleit sem, mert, mint a szerkesztők megállapítják, „semmi biztosítékunk nincs arra, hogy Balassi költői nyelve egyezett volna a nem művészi célú szövegek hangzóhasználatával”. (263.) Ezért aztán általában mai köznyelvi alakra írják át a kódex vagy a nyomtatványok tájnyelvi alakjait, amit csak helyeselhetünk. *Ismétet* írnak például, szemben a Balassi-levelek *esmét*, illetőleg a Balassa-kódex többségében *ismeg* alakjával. Néhány *esmét* feltehetőleg véletlenül került a kötetbe (10/9, 59/2), az egyetlen *esmeget* a rím kívánja (54/3). Sikerült csaknem hiánytalanul a *süvemeket* is visszaszívemesíteni. A 46. és 53. énekben megmaradt a *szüv*, de hát akkora a korábbi kiadók által (köztük általam is) keltett zűrzavar, hogy ezzel még a számítógép sem tudott mindig megbirkózni (263.). Az első személyű birtokos utáni tárgyragot viszont – Balassi gyakorlatának megfelelően – o-val kötik össze: búcsúmot, magamot stb., ismét néhány kivétellel, a 45. énekben (Dajkámát, ruhámat). Szerintem lehetne mindenütt *-mat* végződést írni, sőt a többi, még meghagyott tájnyelvi vagy régi hangalakot sem sajnálnám. Ezek a nyelvi ízek és zamatok (miként zene esetében a „korhű” hangszerek és előadásmód) gyakran csak a művek laposságát, művészi igénytelenséget vannak hivatva elleplezni. Balassi esetében erre nincs szükség.

A versek *szövege* javult az új kiadásban. Kíváncsinos lenne, hogy a két szerkesztő valamelyik szakfolyóiratban publikálja a javítások listáját. (Ilyen listát eddig csak az istenes versek javításairól adott Kőszeghy Péter: ItK, 1976. 718–719; ItK, 1979. 218–219.) Itt csak néhány javítást említünk meg, mutatóba. Még olyan ritka vadat is sikerült lőnünk, mint Varjas téves olvasata. A nyolcadik török bejt utolsó sorában a kódex *adasek* szavát Varjas *adatek*nek olvasta, s Eckhardt *adatikra* írta át. A szerkesztők a kódex alapján a sor helyes szövegét adják: „... a boldogság adassék már csak ennek”. Indokolt esetben más helyen is visszatérnek a kódexhez. Ezek közül a leglátványosabb a 9. Celia-vers 5. szakaszának 2. sora:

Vidám kedvem helyett, kiből vések mellett
kétszer üszög rám áradt.

Az *üszög* szó manapság kellemetlen képzete-
ket kelt, először a gabonaiszög jut az ember eszé-
be. Nyilván ez is befolyásolta a korábbi kiadókat,
akik Dézsi óta a *kétszer üszög* helyett a *késérőség*
szót írták. A kódexhez való visszatérést igazolja,
hogy az *üszög* (= parázs) szerelmi terminológia
szavaként is előfordul a régiségben: Bogáthi Faze-
kasnál Cupido „ifjakat lobbant langos üszögivel”.
A kódex rossz szövegét számos helyen újszerűen
javítják. Sokat kínlódtak például a kiadók a Kru-
sith Ilonához szóló huszonharmadik ének 13–14.
sorával, amely a kódexben így olvasható:

Semmit mert nem gondolok imar szórneő
halalommal,
Czak hogj elesze megh te lilium szineo
karoddal.

Az *elesze meg*-et Szilády és Varjas *ölelsz-e
meg*, Dézsi *élesztisz-e meg*, Eckhardt *élessz-e meg*
alakban közli, a Kőszeghy–Szabó szerkesztőpá-
ros egy, az eddigieknél talán jobb megoldást ad:
ölessem meg. Az előző szakaszban a költő szerel-
mesének jobb karjától hal meg, bár a homály így
sem oszlott el teljesen.) Kevés a kifogásolni való
a többi szövegjavításban is. A hatodik vers 4. sza-
kasz szerint Bebek Judit „jeles trefaju édes be-
szideo”. Az új kiadásban: „ékes beszédű, jeles
trefájú”. A beszéd gyakran édes Balassinál (23/3,
57/3), s ha a szerkesztők a szóismétlést akarták
elkerülni (mert az *édes* az előző sorban is szere-
pel), feleslegesen tették, mert Balassinál igen
gyakori, hogy ugyanazon a szakaszon belül meg-
ismétlődik egy-egy kulcsszó. A mondatrészek fel-
cserélése sem indokolt. Az ötvenharmadik vers 8.
szakaszában ez áll: „Jó és nagy szép voltát áldott
Juliának ha ki tudni akarod...” A jelen kiadás-
ban *ha kitudni* olvasható. Kétségtelen, hogy a *ha
ki* (Balassitól egyébként rendkívül kedvelt) szó-
kapcsolat után harmadik személyű igealak kíván-
kozik, az is kétségtelen azonban, hogy a *kitudni*
igének a XVI–XVII. században kizárólag kiűzni,
kidobni jelentése volt, ami nem illik ide.

Ha tehető is néhány óvatos ellenvetés a szer-
kesztőpáros javításaival szemben, az biztos, hogy
Balassi vagy a kor nyelvétől idegen szavakat vagy
kifejezéseket nem tettek Balassi verseibe.

Annál érthetlenebb viszont, hogy a Balassi
verseit, a kor költői stílusát ennyire mélyen isme-
rő, a korabeli forrásokban ennyire tájékozott

szerkesztők a kötet 252–256. lapjain klapanciá-
kat közölnek kétes hitélű Balassi-versekként.
A két verset először Ötvös Péter publikálta az ál-
tala felfedezett XVII. század végi Csáky-énekes-
könyvből. (ItK, 1980. 504–507., 20–22. sz.
A 21–22. sz. párverset a Kőszeghy–Szabó szer-
kesztőpáros egy versként közli.) Az egyik vers
kezdősora (*Hozzám követséggel küldte sietséggel
Venus asszony Cupidót...*) csaknem egyezik
Balassi egyik elveszett, sorrendben harminchato-
dik énekének kezdősorával: *Egy nagy követséggel
küldte sietséggel Venus hozzám Cupidót...* A má-
sik vers, az *Engem Venus asszony...* kezdetű,
a Csáky-énekeskönyven kívül természetesen a *Hozzám
követséggel...* előtt található. A Csáky-énekes-
könyv összeírójának (aki egyúttal az énekeskönyv
néhány énekének szerzője is) ismernie kellett egy
olyan kéziratot, amely Balassi verseit tartalmazta,
mert a Csáky-énekeskönyv négy hiteles Balassi-
verset is tartalmaz. Kőszeghy Péter és Szabó Géza
szerint „az *Engem Venus asszony...* incipitű
ének a Balassi-kódexből hiányzó *Harmincegyedik*
vers többé-kevésbé kikövetkeztethető tartalma-
nak igen jól megfelel”. (312.) A Balassi-kódexből
valószínűleg azért hiányzik a 31. darab (és az elő-
ző, 30. darab vége), mert másolója kettőt lapozott
a lemásolandó kódexben. A Csáky-énekeskönyv
összeállítója előtt tehát egy olyan Balassi-gyűj-
temény lett volna, amelyik a Balassa-kódex előzmé-
nyéről készült, arról, amelyik a 31. ének még
tartalmazta. Ezt a feltételezést valószínűtlenné te-
szí, hogy 1. a Csáky-énekeskönyv Balassi-szövegei
egyetlen olyan hagyományozott helyet sem tar-
talmaznak, amely jobb lenne, mint a Balassa-kó-
dex szövege, 2. az *Engem Venus asszony...* tar-
talma a hiányzó *Harmincegyedik* vers tartalma-
nak megfelel ugyan, de (emberileg érthetően)
csak a Kőszeghy–Szabó szerkesztőpáros által ki-
következtetett tartalmának: a költő elhagyja Ve-
nus udvarát, elkergeti magától Cupidót, és Pallás-
hoz indul. A Varjas Béla által kikövetkeztetett
tartalomnak például már nem felel meg, Varjas
szerint ugyanis „ez a költemény jelentette be,
hogy a végsőig tartó Anna-rajongás egy hirtelen
fordulattal miként vezetett szakításhoz”. (ItK,
1976. 605.) Szerintem maga Balassi utal harminc-
ötödik énekében az elveszett énekre: „hittel lőn
köztünk szó, hogy frigyünk lenne állandó”, vagy-
is a költő fegyverszűnetet kötött Cupidóval.
(A „frigy” szónak erre a jelentésére lásd a SZT
IV. 410. lapját és a NYSZ I. 992. hasábját.)
A fegyverszűnetet a harmincötödik énekben Cu-
pidó felbontja, és meglövi nyilával a költőt.

A *Hozzám követséggel*... kezdetű ének esetében elsősorban szintén tartalmi érvek szólnak Balassi szerzősége ellen: másról szól, mint Balassi harminchatodik éneke. A Csáky-énekeskönyv másolója jól foglalta össze saját versének tartalmát: „Venus Cupidot küldi elvált szolgája után, ki által visszahivatja, felel az udvari szolga Cupidónak és elűzi magától.” A Balassa-kódexben ez a tartalmi összefoglalás olvasható: „Kivánsága szerint cselekszik (tudniillik egy igen-igen szép kegyest [ígér]) okát jelenti Venus annak is, miért árulta el az felesége.” A Csáky-énekeskönyv két, szóban forgó éneke tehát arról szól, hogy a költő-szerelmes véglegesen és határozottan szakít Venusszal, ami ellentmond a ciklus logikájának is.

Azzal sem értek egyet, hogy e két versben a költő-szerelmes Cupidóhoz való viszonya olyan, mint a hiteles Balassi-versekben. A „világgal bíró felséges” Cupidót, a „szerelem-gyúlasztó szentséges” Cupidót lehetett ugyan szidni, akár erőteljes kifejezésekkel is, de itt a költő-szerelmes megveri: megvereszi, szárnyát tépi, lábát tőri a gyermeknek, s ez a burleszkjelenet – már amennyire én Cupidót Balassi verseiből ismerem – stílustalan, Balassinál elképzelhetetlen. De a szerző-szerelmes Venushoz való viszonya is ellentmond a hiteles Balassi-versekből megállapítható Venus-képnek. A költő-szerelmes elhagyja Venus udvarát, s ezen az istennő annyira kétségbe esik, hogy zokogva halálát várja. Hogy az istennő saját szolgája előtt ennyire megalázkodjék: teljes képtelenség, ilyesmit Balassi le nem írhatott.

A szerkesztők szerint a két versben „a szó- és képhasználat, a hiteles versek fel-felbukkanó reminiscenciái is valószínűsítik Balassi szerzőségét”. (312.) Mindezek nem bizonyítják, de nem is cáfolják Balassi szerzőségét. Maga Balassi felhasználhatta korábbi verseinek szó- és kifejezéskészletét, akár egész versszakot is áttemelhetett egyik verséből a másikba, de az ismeretlen, XVII. század végi költő is megtehetette ugyanezt, hiszen előtte volt egy, Balassi verseit tartalmazó gyűjtemény. A döntő itt az átvétel módja. Lássunk erre néhány példát.

Az *Engem Venus asszony*... kezdetű ének 5. szakaszában a muzsikáló Venus részben azonos szavakkal van leírva, mint a lengyel kurtizán:

Lengyel szép Zsuzsánna vevén citeráját
És mondván utána gyönyörű nótáját
Eszem vcsztve, eltévesztve...

Venus:

Gyakran citeráját ha vette kezében,
Verte s énekelte nótáját székében,
Parancsolt szívemnek, jaj, ha jutt előmben,
Szemeim ismertem, mit akart szívében.

Az utóbbi szakasz mondatszerkesztése zavaros. Nem világos, hogy a *ha* kötőszós időhatározói mellékmondat meddig terjed. Akár így értjük: „valahányszor kezébe vette a citeráját, pengette...”, akár az első két sort tekintjük mellékmondatnak: „amikor muzsikált, parancsolt szívemnek”, az eredmény suta. A „gyakran” felesleges töltelékszó, az egész szakasz csikorog.

Balassi remekül jellemzi a gyanúságot a nyolcadik Celia-versben. Különösen találó a féreghez való hasonlítás, hiszen a gyanú féregként furdálja a szerelmezt. Ennek a szakasznak elrontott változatát viszontlátjuk a *Hozzám követséggel*... kezdetű vers 8. szakaszaként, Cupidóra vonatkoztatva. Ez a szó különösen megtetszhetett a XVII. század végi költőnek, mert az *Engem Venus asszony*... 9. szakaszában is ezzel jellemzi Cupidót. A régiségben is egyértelműen utálatos, visszataszító hangulatú *féreg* szó Cupidóra való alkalmazása oly stílustalanság, amit Balassi nem követhetett el. Ezzel érvelt Pais Dezső is, amikor határozottan kizárja azt a lehetőséget, hogy a saját kezű versfüzér első darabjában a *ferge* szó „vermus”-nek lenne értelmezhető. (MNY, 1952. 169.) Érdekes, hogy a Kőszeghy-Szabó szerkesztőpáros szerint – Pais határozott állásfoglalásával szemben – itt „a féрге jelentés is elképzelhető”. (303.) Nyilván azért, mert szeretnék a *féreg* szó furcsa használatát Balassiéna tudni, s ezzel is megtámogatni Balassi szerzőségét a két szerelmesvers esetében.

A fentiek alapján úgy képzelm, hogy egy XVII. század végi dilettáns versfaragó felhasználta Balassi képeit, kifejezéseit, olykor egész versszakait, félreértve és elrontva, képeit rosszul alkalmazva. Ez az ismeretlen szerző írta a *Hozzám sietséggel*... és *Engem Venus asszony*... kezdetű darabokat is. Annak a valószínűsége, hogy e két verset Balassi szerezte volna, a nullávan egyenlő. De ha mindez nem így lenne, akkor sem volt szerencsés a széles nagyközönségnek szánt kiadványban színre lépni e feltevésekkel. A 258–260. lapon közölt 6. zsolttáraparafraíz például nagyon szép, Balassi szerzősége lehetséges, mégis jobb lett volna előbb valamelyik szakfolyóiratban közzé-

tenni a feltevést, s a szakma véleményét is figyelembe venni. A két szerelmesvers szerzőségéről csak szóbeli vita folyt az Irodalomtudományi Intézetben, érveim egy részét is az ott elhangzottak alapján fogalmaztam meg, de sajnos nem emlékszem, melyik érv kitől származik.

A magyarázó jegyzetekről a versértők (sarkítva) kétféleképpen vélekednek. Az egyik vélemény József Attila szavaival jellemezhető: „Az olvasó szempontjából tökéletesen mindegy, kihez szólnak a versek.” A másik vélemény szerint annál jobban tetszik egy vers, minél több információt kapunk róla. A Kőszeghy–Szabó szerkesztőpáros láthatólag az utóbbi iskola követője, mert – a Szépirodalmi Könyvkiadó gyakorlatában szokatlan módon – igen sokféle ismeretet közölnek az erre kíváncsi olvasóval. Megismerhetjük Balassi műzsáinak (a műzsák szüleinek) életrajzát (például a huszonharmadik ének jegyzetében), az illető hölgy szexuális viselkedését (második), a vers tartalmát (harmincadik), Balassi lelkiállapotát egy-egy vers írása idején (harmincegyedik), a vers viszonyát irodalmi mintájához (ötvenedik), a vers esztétikai értékét (a tizedik Celia-vers, például: „bravúros rímtechnikájú költői remek, amelyben vérpezsdítő táncritmus lüktet”) stb. Mindez a teljes Balassi-irodalom és a kor alapos ismeretében, valamint állandó tekintettel az illető versnek a ciklusban elfoglalt helyére. A szómagyarázatokat nem jegyzetszótarban, hanem az egyes sorokhoz fűzve adják. Ez az egyetlen jegyzetfajta, amelynek számát nem csökkenteném, hanem valamelyest növelném. A *büves* szót (16/6) annak idején még Kardos Tibor is félreértette (bübájosnak értelmezte), pedig ő akadémi-

kus volt. (Vö. MNy, 1955. 251.) A saját kezű versfüzér utolsó darabjában a „ki ér bennem véget” kifejezés magyarázata (= megöl engem) meglehetősen leegyszerűsíti Pais Dezső árnyalt értelmezését: „aki célt ért velem; aki elérte velem a célját; aki elérte, amit akart velem; aki elbánt velem; aki elintézt engem (mert szerelemre gyuladtam iránta), (MNy, 1952. 173–174.; MNy, 1955. 251.) 38/1: „ezen ment el”; 44/1: „Mindennap jó reggel ezen repültök el...” Talán jobban a szövegbe illene mindkét helyen az *ezen* szó „erre” jelentése, mint az „ezennel, most”, illetőleg „ekkor”. (SZT IV. 567. 3. jelentés.) Nem ártott volna még néhány olyan szót és kifejezést is megmagyarázni, ahol a szó ugyan ma is él, de más jelentésben, mint régen, s a régi magyar nyelvben járatlan olvasó esetleg mást ért rajta, mint amit valójában jelent:

- 2/3: Mert szeme nyilával, *nagy igazságával*, mint célt, engem már meglőtt.
- 2/9: [Szívemet, melyet] *nagy igazságában*, mint szép lány ruhában túrva kebelében tett.
- 8/6: nincs vétek személye *termésében*.
- 14/2: a *gondolkodó*, búskodó szerelem
- 23/1: hova fogjam fejemet,
- 40/3: az állatok munkától megtárgulnak.

Stoll Béla

TÜSKÉS TIBOR: PILINSZKY JÁNOS ALKOTÁSAI ÉS VALLOMÁSAI TÜKRÉBEN

Bp. 1986. Szépirodalmi Kk. 303 l. (Arcok és vallomások)

Megfigyelhetjük: a befogadói ízlés szüntelen változást mutat: írók, akik nemrégiben még sikeresek voltak, eltűnnek, mások pedig életművük egy eddig rejtett érdekessége folytán ismét az érdeklődés előterébe kerülnek. Pilinszky János azonban változatlanul rendkívül népszerű, az a legenda, amely már életében is körülfonta talányos vonásokat valóban nem nélkülöző alakját és költészetét, egyre terebélyesedik, épp ezért igen fontosnak nevezhetünk minden olyan művet, amely rendszeres, elfogulatlan vizsgálódás tárgyává választja munkásságát. Ilyen vállalkozásnak érezzük

Tüskés Tiborét is, amely ugyan már műfaja és a kiadói sorozat igénye szerint is inkább szubjektív megközelítést választott, mégis érezni benne a felelős irodalomtörténész igényét, aki az élet mögött a mű elemzését tekinti fő feladatának, s az életrajz tényeit csak ott és akkor vizsgálja részletebben, ha arra a mű értelmezése készíti.

Nem kétséges: Pilinszky személyisége nélkül költészetét, irodalmi munkásságát is nehéz megérteni. Szemléletének, a világhoz való viszonyulásának alakulásában alapvető szerepe volt annak a ténynek, hogy apját korán elvesztette, s attól

kezdve nők környezetében, aggódó gondoskodásuktól körülvéve nevelkedett. Ennek az óvatos szerzetnek nyilván része volt abban, hogy olyan lebegő viszonyt alakított ki a hétköznapi valóságával. Tüskés Tibor elmond néhányat azok közül az életrajzi tények közül, amelyek azt bizonyítják: Pilinszky alapjában véve esetlenül, állandó kiszolgáltatottságban és fenyegetettségben mozgott a mások számára hétköznapi tények között. Többször és látható derűvel mesélte el például, milyen rémisztó volt számára az egyetem, az ajtóknak mögött feltáruó szemináriumok szorgos munkája, s akik őt ismerték, számtalan hasonló jelenetet tudnának elmondani, amelyek annak bizonyosságai, hogy sokszor még a legegyszerűbb feladatok is áthághatatlan akadályt jelentettek számára, mert valahogy idegeiben érezte mindazt, amiről az egzisztencialista gondolkodók írtak: a kiszolgáltatottságot, a halálra való nyitottságot, a lét kietlenségét. Részben ezek a személyiségjegyek magyarázzák lírájának erősen, olykor meghatározóan látomásos voltát: a valóság helyett a képzeletre hagyatkozott, s minél inkább tudatosodott benne emberi esendősége, annál mélyebben élte meg lelkeben az élet drámáját, amelynek leghatásosabb, legmegrázóbb látomásait alkotta huszadik századi költészetünkben. Az ember tragikus kiszolgáltatottságának, az átéredő bűnnek következményeit a világirodalom legnagyobbjaihoz hasonló azonosulással és rémülettel jelenítette meg, s ha hitünk szerint túlzás is vele kapcsolatban a „senki földjén” metaforához fordulni, mint költészetének lehetséges magyarázatához, kétségtelen, hogy a keresztény hit által létmeghatározónak vélt bűn és kegyelem küzdelmében ő inkább a bűnös állapot következményeit jelenítette meg, mint a kegyelmi megvilágosodás és ráhagyatkozás érzületét. Költészetének ez előnyére vált, hiszen ez a kegyelmi élmény, a várakozás és belenyugvás sokszor olyan kényelmet jelent a vallásos költő számára, amely felmenti őt a lét drámájának átélésétől, holott a megigazulás hitét is csökkenti a tragikus töltés hiánya, az élet egészével való szembesülés elkerülése.

Tüskés Tibor – már könyvének fejezetcímei is ezt sugallják – folyamatnak látja és értelmezi Pilinszky költészetét, amelynek tetőpontja a megélt és végigszenvedett „passió”, majd követi e líra egyik legizgalmasabb és legtöbb kérdést rejtő korszaka, a „meditáció”, hogy végül váratlanul bekövetkezzék a vég, amelynek búcsúszavául ezt mondja a szenvedő: „consummatum est”.

A könyv felépítése ökonomikus: az életrajzi tényeket – amelyeket igen gazdagon dokumentál a szerző – verselemzések szakítják félbe, mintegy azt igazolva, hogyan fonódott össze Pilinszky a személyes és a költői lét. Életének bizonyos szakaszaiban sokat és szívesen beszélt önmagáról, ezeknek az önvallomásoknak – amelyeket Török Endre kitűnő kötetbe is gyűjtött – azonban nem mindig szabad forrásértéket tulajdonítanunk. Olykor elmeditált bennük a költő egy-egy, éppen akkor divatos művészeti kérdésről vagy számára fontos jelenségről, máskor visszakérdezett, és talányosan mosolygott, mint mindig, ha a kérdező arra tett kísérletet, hogy felfedje költészeté titkát. Ez a titokzatos jelenség teljes földi mivoltában jelenik meg Tüskés Tibor könyvének lapjain; e munka legnagyobb érdeme, hogy megjelenítette az „arcot”, érzékletesen, óvakodva minden elrajzolástól, holott erre a téma, a személyiség nagysága ösztönözhetne volna. Kellő és higgadt kritikával rostálta végig a költő önvallomásait is, lehántva róluk a legendás elemeket, tapintatosan kikerülve a közhelyesen megfogalmazott, olykor kíváncskodó kérdésekre adott válaszait, Ahhoz, hogy ez a „vallomásrateg” is teljesebb lehessen, nyilván fel kellene kutatni azokat a szalagokat, amelyek ma még féltett ereklyéi a költő barátainak, s így nem ismerheti őket a szélesebb nyilvánosság. Azt így is elmondhatjuk: Tüskés Tibor a közismert anyagokon túl minden felkutatható, fontos megnyilatkozásának nyomába eredt, s igyekezett azok tanulságait ugyancsak hasznosítani munkájában.

Kétségtelen, vannak Pilinszky lírájának egészen kiemelkedő periódusai, amelyeket világirodalmi mércével kell mérnünk, s vannak talán kicsit fáradtabb szakaszai is, amelyekben ugyancsak magas színvonalon ismételte az egyszer biztonságosan kialakított struktúráját. De ezek között a versek között is akadnak olyan remeklések, amelyek azt bizonyították kiégettségéről suttogó kortársai számára, hogy kivételesen nagy költő maradt, aki egy puritánabb formában is fontosat tudott mondani a magányos, bűnös emberről, aki tétován fürkészi a kegyelem híradásait az ellenséges világban.

Tüskés Tibor nem kerüli meg azt a kérdést sem, hogyan viszonyult Pilinszky anyagához, a „szóhoz”, mint vívódott az elhallgatás kényszerével. Pontosan tudatában volt annak, hogy kifejezési eszközünk elveszítette hitelét, elkopott, nem alkalmas arra, hogy a legfontosabb, maradandó

emberi értékekről és törekvésekről hírt adjon. Abban, hogy versei egyre aforisztikusabbak lettek, nyilván része volt annak a prózájában többször is visszatérő gondolatának, hogy a költőnek is teljesítenie kell az egyik legnehezebb parancsot: az ő „beszédének” „igen”-re és „nem”-re kell korlátozódnia, azaz a dolgok lényegéről kell üzennie. De hogyan teheti ezt, ha a szó nem elég teherbíró? Részben erre a sokféleképpen megfogalmazott kérdésre találta meg az egyik válaszlehetőséget prózájában, amely – mint erre teljes joggal és nagy határozottsággal figyelmeztet a monográfia szerzője – életművének nem kevésbé értékes, olykor meghatározóan fontos része. Pilinszky már korábban, fiatalon is írt prózát, de a saját műformáját azokban a tárcáiban, gondolataiban dolgozta ki, amelyek több-kevesebb rendszerességgel jelentek meg az Új ember hasábjain, s amelyeket előbb némi döbbenettel fogadták a lap olvasói, majd egyre jobban megéreztek bennük a kivételes gondolati mélységet, s azt a kendőzetlen önvallomások elemét, amelyet gyakran hiába keresünk Pilinszky vallomásaiban, interjúiban. Hogy valójában milyen fontos része prózája a magyar irodalom egészének, azt a Jelenits István által összeállított kétkötetes gyűjtemény (*A mélypont ünnepe*) bizonyította a legteljesebben. A kötet egymásra következő írásaiból dokumentálható az a szellemi hatás is, amelyet Simone Weil tett Pilinszkyre. (Maga mesélte egyébként, hogy az öregedő Lukács György ugyancsak kedvel és tanulással forgatta Simone Weil munkáit.) Tüskés Tibor azonban nem hangsúlyozza túl ezt a hatást, s alighanem igaza van, hiszen a költő

olyan motívumokra, olyan gondolatsírákra talált ezekben a művekben, amelyekkel ő is vívódott, s ezek kifejtésében segítették őt Weil megfogalmazásai, anélkül azonban, hogy követésről beszélhetnénk. Ősztönzőnek nevezi azt a kapcsolatot is, amely Pilinszkyt az akkor már agg filozófushoz, Gabriel Marcelhez fűzte. De folytathatnánk a sort annak bizonyosságául, hogy Pilinszky valóban európai jelenség volt, neki személyesen sikerült az, amire a magyar írók nagy többsége hiába törekszik, részben a nyelv határai, részben más gátló tényezők miatt; ő valóban betört a világirodalomba, személyesen is, verseivel is, s az utóbbiak sikerét talán segítette is az előző, az az esendő gyermekség, amellyel a világba tekintett, s amely unostalan arra készítette a vele találkozókat, hogy segíteni próbáljanak rajta, földjék magányát, feltöltjék elszigeteltsége kemény burkát. Igazán feloldódni ezekben az években már csak a gyermekek között tudott, s a zenében, elsősorban Bachban találta meg azt a forrást, amelyet a legtisztultabbnak érzett.

Érzékeny lényéről majdnem mindent megtudhatunk Tüskés Tibor könyvéből, amelyet érdekes fotók tesznek teljessé. A költőről bizonyára minden kornak meglesz a saját olvasata, a könyveske írója nem is erőlteti ránk a saját nézeteit, azt azonban szemérmesen elrejtett utalásaiból, itt-ott beiktatott elemzéseiből is érezni, hogy egy kor szak egyik legnagyobbja volt, a magyar irodalom történetének fontos, maradandó alakja, akihez újra meg újra fordulhatunk eligazításért.

Rónay László

KÖNCZÖL CSABA: TÜKÖRSZOBA

Bp. 1986. Szépirodalmi Kk. 330 l.

Könczöl Csaba a ma negyvenes éveik közelében járó kritikus-teoretikusnemzedék egyik letehetősebb tagja. Könyvében – amely a szerző korához, s még inkább eddigi teljesítményeihez képest kissé megkésztett első jelentkezés – 1974 és 1982 között született esszéiből, tanulmányaiból és bírálatából válogatott. Ezek az írások önálló megjelenésük idején – legalábbis némelyikük – többször is vitát kavartak az irodalmi-kritikai folyóiratok hasábjain, sőt, olyan is akad köztük, méghozzá talán a legszebb esszé, amely éppen a hivatalos irodalomtörténeti állásponttal szembe-

helyezkedő jellege miatt nyomtatásban igen nehezen látott napvilágot. Könczöl kritikái, tanulmányai mindig arról tanúskodtak, hogy szerzőjük alapos, elsősorban filozófiai felkészültségű, szuverén gondolkodású és világlátású kritikus, *Tükörszoba* című gyűjteménye azonban arról is meggyőzheti befogadóját – s ez jelenti a *könyv* szellemi többletét az *egyes írások* különálló létével szemben –, hogy ez a világlátás és teoretikus gondolkodásmód igen koherens, hogy az egyes művek filozófiai, esztétikai és irodalomelméleti problémafelvetései és megoldási kísérletei, ajánla-

mai szervesen egymáshoz kapcsolódnak, egyik a másikat kiegészíti, s ebben az aurában még világosabban és pontosabban rajzolódik ki írójuk szellemi arculata.

A kötet két nagyobb fejezetre tagolódik; a kötet viszonya megint csak szerves: *A formák akaró lélek dialektusa* című mintegy az elméleti alapozását adja a *Rendezési kísérletek* című második résznek, amelyben, ha úgy tetszik, az elmélet próbáját kapjuk; egyes művek, vagy életművek „gyakorlati” elemzését. Mindkettőben azonos azonban az a törekvés, amit metaforikusan úgy fogalmazhatunk: a lélek kapjon formát, élet és mű találjon egymásra. Könczöl világlátásában teoretikusan ez azt jelenti, hogy olyan esztétikai-poétikai rendszert dolgozzon ki és alkalmazzon, amely egyszerre autentikus a mű és a valóság interpretálásában. Érdeklődési irányja természetszerűleg vonzza őt az orosz irodalomtudomány, esztétika felé, ezért saját nézeteinek dokumentálására – hol egyetértve, hol meglehetősen élesen vitatkozva – az orosz formalista iskola, Bahtyin, valamint a szovjet avantgárd eredményeit elemzi. Az orosz formalisták és az úgynevezett filozófiai esztétika összevetéséből (*A költői technika teológiája*) derül ki igazán – a Bahtyin esztétikájában csúcsosodik ki –, hogy Könczöl számára a poétika és esztétika milyen keretet jelent az irodalmi mű vizsgálatában, élet, valóság és alkotás egymásra találásának, illetve e lehetőségeknek a kutatásában. Sajátos módon mindkét „iskola” azonos szempontok miatt bizonyul számára elégtelennek. A formalisták nyelvészeti alapú közelítései az „irodalmi tényhez” a művet önmagába zárt entitásnak tételezik, amelynek legfőbb jellemzője, hogy tárgya és anyaga a nyelv, ezért – sematizálva a gondolatmenetet – ami elmondható róla, az elsősorban ebből a nézőpontból fogalmazható meg. Azaz, az irodalmi mű felfogásában bizonyos értelemben *technika*, a formák mintegy készen kapott feldolgozása és a műbe való illesztése, s nem eleven étellel felruházott, különös jelentéssel bíró „szervezet”. Az alkotás szemléletéből ily módon hiányzik az *értelmezés* és az *értékelés* mozzanata, s csak a kiindulópont marad: a *leírás*; ami persze az irodalomtudomány számára nélkülözhetetlenül fontos. A formalisták elméletében azonban csak ez utóbbi mozzanat garantálja az objektív tudományosság jelenlétét a mű, az irodalom területén. Ezzel azonban amennyire közelebb viszi az irodalomtudományt a mű mikrostruktúrájának feltáráshoz, egyúttal megfosztja attól, hogy választ tudjon adni arra a kérdésre:

miért éppen ezek a formák kaptak artikulációt a műben, milyen jelentésrétegeket hordoz a mű, s milyen értelmezési síkokon helyezkedik el. Könczöl gondolatmenetében tehát ez a megközelítés – jogosan – mintegy az „alulinformálás” jelenségével adevát.

A formalista koncepcióval szemben a klasszikus filozófiai esztétika inkább a „föülinformálás” „bűnében” marasztalható el. A formák vizsgálatában oly mértékben hagyatkozik filozófiai absztrakciókra, hogy erről a magaslatról már a mű maga nem is látszik, s az erre is alapozódó későbbi koncepciók – így elsősorban Lukács realizmusfelfogása – már csak a mű értelmezésével törődik, messzemenően elhanyagolva a mű szerkezetének viszonylagos tárgyias feltárást, s ezzel utat nyitva természetszerűleg önkényes értelmezéseknek, ideologikus prekoncepcióknak. Könczöl a jelenséget az egyik legnyilvánvalóbb formájában ragadja meg: a realizmusfogalom interpretálásában (*A meghatározhatatlan realizmus*), elsősorban Garaudy „partatlan realizmus”-fogalmában, illetve Lukács realizmuselméletében mutatva be azt, hogy a realizmus kategória mint módszer, mint a nembeliség lényegét tükröző fogalom, értelmét veszítette akkor, amikor stílus-kategóriából kilépett, hiszen ebben a formában nem képes semmit mondani a műről magáról. S bár a korábbi sztálinista esztétikákhoz képest toleránsabb a művek sokféleségével szemben, alapvetően mégis csak ideologikus, amennyiben a „tükrözés” tekintetében bizonyos műveket kizár az értékes irodalom területéről, de legalábbis periférikusnak tart, míg másokat a nembeliség centrumában levőnek deklarál; valójában meglehetősen homályos szempontok alapján. Könczöl jól látja ebből kiindulva, hogy például, Lukács mélyes idegenkedése az avantgarde-től, vagy az olyan kizárólagos választásai, amelyek vagy-egyikben nyilvánulnak meg, nem ízlésbeli, alkati kérdések voltak, hanem bizonyos értelemben ideologikus és önkényes, olykor művészetet kívüli szempontokat érvényesítő értelmezések, amelyekben öregkorára hiába finomított, s lett személy szerint „megengedőbb” (mondjuk a Thomas Mann- vagy Kafka-ügyben), mindvégig megőrzött valamit az ideológus rigorózságából.

A *Tükröszo*ba szerzője e két lehetséges irányzattal szemben, Bahtyin irodalomelméletére alapozva, olyan felfogást alakít ki, amelyben a mű megőrzi belső immanenciáját, de egyszermind életre utaltságát is. Könczöl kritikai ars poétikájában ez körülbelül azt jelenti, hogy a kiinduló-

pont mindig az adott mű belső formai törvényszerűségeinek, logikai következetességének a feltevése, „saját esztétikájának”, a kibontása, s ebből továbbhaladva jut el az értelmezés, a mű jelentésének síkjára. Így a leírás-értelmezés-értékelés hármasságában születik újra a műalkotás, ahol is az értékelés mozzanata nem kívülről bevitt előzetes szempontok alapján történik, hanem csakis a mű belső logikájához mérve, a művet mintegy önmagával szembesítve. (A kötet metaforikus címe alighanem ebben a felfogásban nyeri el egyik jelentését: a kritikus nem a valóság hű tükrözését kéri számon a műalkotáson, hanem a műnek tart tükröt, amelyben az önmagát szemlélheti.) Szükségszerűen következnek mindebből, hogy Könczöl irodalomszemlélete *plurális*, és alapvetően *demokratikus*, hiszen nem egyes formaeszmék előtérbeállítása s mások háttérbe szorítása alapján értékeli, s a formák elvi egyenlősége természetesen vonzza magával, hogy mindig a művek *sokféleségével* számol. Az irodalomelméleti, kritikai attitűdhöz pedig ezen keresztül az is hozzátartozik, hogy nem saját világlátását építi bele az adott műalkotásba, hanem a műből kifejthető világlátást fogalmazza meg. Itt és ebben kereshető a magyarázata annak, hogy könyvében meglehetősen eltérő típusú alkotók és műveik szerepelnek az elemzések tárgyául, hogy néhányat megemlítsünk ennek érzékeltetésére: Mészöly Miklós, Juhász Ferenc, Tandori, Kormos István, Gergely Ágnes, Pilinszky és Petri György például. Korántsem impresszionisztikus esztétikai „nihilizmusról” van itt persze szó, arról a magatartásról, amely a személyes ízlés, „tetszés” alapján nivellálja a legkülönfélébb tendenciákat, műveket, s belemossa az „ez is jó, az is jó” homályos véleménynyilvánításába. Nyilvánvalók és meg-alapozottak Könczöl személyes *választásai*, amikor konkrét művekről beszél, ezek a választások azonban elemzéseiben mintegy a műből magából származnak, azaz, mindig a műből kifejtett és ahhoz mért világlátás immanenciájából és koherenciájából. Ebben lelhetjük a magyarázatát a sokféleségre való érzékenységnek, s egyúttal annak is, hogy ezen belül mégis pontosan érzékelhető a bíráló-teoretikus magánválasztása, mégpedig gondosan megépített alapokról kiindulva. A metaforikus kötet cím *másik* jelentésrétege innét fejthető ki igazán: a művek olyan kölcsönhatásba lépnek a bíráló szemlélete és határozott választásai révén, amelyben mintegy egymást tükrözik, egymásra

vetnek torzított vagy megvilágító fénysugárt, s ezáltal – mint egy tükörből épített térben – megsokszorozva vetítik ki egymás képét a „falakra”. Ehhez kapcsolódik még a választásokon keresztül a bíráló személye, amely ebben a „tükörsorban” valójában csak egy pont a sok közül, de olyan pont, amely maga is tükör, és – a művek által – tükrözött egyszerre. E felfogás teszi érthetővé Könczöl nézetét „egy korszak irodalmának egységéről”: amely soha nem erőszakolt, s legfőként nem művészetben kívülről bevitt szempontok alapján egységesített. Az előzőekben kifejtett gondolatmenetet a legszebben *A hallgatás színvonalai* című esszéje illusztrálja, amelyben Juhász Ferenc és Tandori Dezső költészetét elemzi, s veti össze a művekből kibontott világlátásokat. Könczöl világlátásmódja módszerének itt érezhető az ideológus megközelítésekkel szembeni messzemenő fölénye. Juhász és Tandori művei, egész költészetük külső megnyilvánulásaikban, felületes befogadás alapján, aligha lehetnének különbözőbbek. Könczöl mégis képes bebizonyítani, hogy a külső formák s a költői deklarációk mögött valójában és lényegében azonos világlátás, világlátásmód bújkol meg, s az igazi eltérések a létérzékelésre adott válaszokban jelennek. Költészetük elemzése egyébként arra is jó példa, hogy bemutassa a *Tükörszoba* „gyakorlati” vállalkozását: amely nem más, mint az irodalmi hagyományoktól eltérő életművek, művészi felfogások „hétköznapi” tételle, vagyis beleillesztése abba a folyamatba, amelyben addig nem, vagy csak kevéssé kaphattak teret, mivel interpretálók éppen a hagyományból eredő formaeszméket kérték számon rajtuk, ahelyett, hogy a formaeszméket magukból a művekből fejtették volna ki. S ezzel Könczöl az irodalom, az irodalomtörténet alapvető kérdését is szemlélete spektrumába vette: nevezetesen, a kontinuitás vagy diszkontinuitás mélysegesen rossz dilemmáját, amely csak irányított kultúrpolitika s azt kiszolgáló ideológus elmélet felvetése lehet. Könczöl számára, ahogy maga is írja, megfogalmazza ezt, a kérdésseltevés éppúgy abszurd, „mint az, hogy a bal vagy a jobb lábamon járjak-e inkább” (151.). A kontinuitás így természetesen adódó alap, az irodalmi diszkontinuitás viszont sem az irodalomból, sem az irodalmi közéletből nem kiüzendő eltévelyedés, „nem művészet”, hanem a művészi nyelv új felfogása, új nyelv kialakítása, amely, ha értéket hordoz – s ez a műből kibontható –, akkor éppen eltéréseivel,

másságával tud autentikus és immanens formákat létrehozni, s ezzel egyúttal – egy más szinten – irodalmi folytonosságot is biztosítani. S mint ebből is látható, Könczölnek élet és mű kérdése-

ben ez az *esztétikai* megközelítése nemcsak a mű létezésére nézve érvényes, de továbbgondolva, az élet létezésére nézve is.

Dérczy Péter

*

Julianus barát és Napkelet fölfedezése. Válogatta, bevezette és a jegyzeteket írta: Györffy György, Gy. Ruitz Izabella. Bp. 1986. Szépirodalmi Kk. 493 1. (Magyar Ritkaságok)

Nemzeti tudatunk programszerű rombolása után, úgy tűnik, ha sok szempontból végképp elkésvé is, de örvedetes változást élünk meg. Tükröződik ez könyvkiadásunkon is – legalábbis bízunk abban, hogy nem csak a jó eladhatóság miatt kapnak helyet népszerűbb sorozatainkban is történeti, művelődéstörténeti forrásaink. Akár ismételt is, mint erre a Napkelet fölfedezése is példa. A legutóbbi, 1965-ös kiadást csaknem változatlan formában vette fel Szalai Anna (a sorozatszerkesztő) terveik sorába.

A változások számbavételét a címlapon kezdhethetjük: a „Napkelet felfedezése” helyetti „Napkelet fölfedezése” forma (mert inkább magyar) örvedetes, még akkor is, ha esetleg véletlen a változtatás.

A következő eltérés a két kiadás között már tartalmi jellegű. Az újban szerepel C. de Bridia jelentésének a magyarokra vonatkozó része. A ferences szerzetes Johannes Plano Carpininek volt útítársa (1245–1247), s útleírása 1965-ben jelent meg először nyomtatásban. Ezért nem szerepelt kötetünk első kiadásában.

A harmadik eltérés a két editio között a jegyzetelésben, a bibliográfia bőségében van. A Nemzeti Könyvtár inkább szakközönségnek szól, így az első kiadás e szempontból (nem lényegesen) alaposabb.

E rövid összehasonlítás után lássuk mit tartalmaz ez a kötet, hogy a *Magyar Ritkaságok* sorozatban kellett megjelenie?

Mindenekelőtt Julianus, magyarországi domkos szerzetes két útjának leírását (1235–36; 1237), illetve az útról, a „Napkeleten” maradt magyarokról, s a tatárokról készített jelentéseket.

A többi szövegrészlet – beleértve a már említett, mint frissen közöltet is – a magyarországi tatárjárás utáni keletkezésű: Pjotr Akerovics oroszországi érseknek 1238-tól 1245-ig volt alkalma ismereteket szerezni a mongolok életéről, politikai viszonyairól – erről is kérdezték 1245-ben a lyoni zsinaton. Vallomásának fordítása követi a Julianus-utak emlékeit.

Egyetlen utazásnak dokumentuma Plano Carpini, Benedictus Polonus és C. de Bridia ferencendi szerzetesek leírása. Annak a követésnek útja során keletkeztek, amelyet Carpini vezetett 1245–47-ben a pápa megbízásából a Mongol Birodalomba. Ők hozták magukkal azt az ugyancsak közölt levelet, amelyet Gűjük kán írt IV. Ince pápának (1245). E négy szemelvényt még kettő követi: IV. Béla tatárokhöz küldött követének jelentése (1247–48) és Willelmus Rubruk flamand ferences 1255-ből való útleírása.

Valamennyi szövegemlék XIII. századi történelmünk, őstörténetünk kiemelkedően fontos dokumentuma (az első Julianus útról szóló Riccardus-féle jelentés középkori gestairódmunk egyik legfontosabb tanúja), amelyeknek összegyűjtött, szép magyarságú, gondosan jegyzetelt kiadása nem csupán a művelt olvasóréteg számára vált újra elérhetővé, hanem fontos tanításai segédeszköz is egyeteminkén.

Györffy György bevezetője persze szélesebb horizontú annál, semmint hogy a közreadott forrásokat magyar-központúan interpretálja: a teljes terjedelmében újraközölt előző tulajdonképpen annak is története, hogy az 1235–1255 közötti követjárások írásos emlékei hogyan hatottak az európai földrajzi gondolkodására, hol a helyük az európai utazási irodalomban.

Monok István

Monok István: A gyöngyösi református gyülekezet lelképásztorai és tanítói. 1557–1710. Bp. 1986. 1. (Ráday Gyűjtemény Füzetek 1. Szerkeszti-Benda Kálmán)

Ritka és régen látott műfajú tanulmánnyal indul *A Ráday Gyűjtemény Füzetek* című új sorozat. Monok István az I. Rákóczi György által Gyöngyös városának adományozott *Öreg Gradual* azon kéziratot bejegyzéseit adja ki, amelyek felsorolják a város református prédikátorait és tanítóit, s ehhez kapcsolódva megkísérli a névsort kiegészíteni más források alapján. Nem kívánt helytörténeti monográfiát írni – utolsó bekezdésében ki is jelenti, hogy ez csak a váza lehet egy ilyen témájú könyvnek – mégis nagy jelentőségű a kezdeményezése, mert az egyháztörténet (lásd elsősorban Zoványi Jenő munkásságát) idáig elsősorban a kiemelkedőbb személyiségek életrajzára koncentrált. Az életrajzok és az egyes helységekre vonatkozó lelkészi és tanítói névsorok azonban kölcsönösen kiegészíthetők és támogathatják egymást, főként akkor, ha az adataink valamilyen oknál fogva hiányosak. Az ilyen névsorok és a velük összefüggésben lévő teljességre törekvő életrajzok pedig végre hiteles képet adhatnak a XVI–XVII. századi magyar értelmiség egyik legfontosabb rétegéről, a református papokról és tanítókról, lehetőséget adva történelmi, szociológiai és statisztikai vizsgálódásokra. Nyilvánvaló mindemellett a dolog művelődéstörténeti, könyvtörténeti és irodalomtörténeti haszna: úgy mellékesen számos nyomtatvány, vers és más mű szerzője megfoghatóvá válna, nem is szólva a kéziratok scriptorairól, másolóiról, a könyvek possessorairól. Archontológia ez is – ha nem is a klasszikus értelemben, hisz nem állami hivatalok betöltőiről készült – s mint ilyen egyaránt segédtudománya a történettudománynak és az irodalomtudománynak. Különösen fontos számunkra a XVI. század: ha találunk több olyan mezővárost vagy falvat, amelyben a papi és rektori névsort az egész századon át

nagyjából végig lehet vinni, akkor megfoghatóvá válhat a reformáció menete és térhódítása egy-egy helységben – ez az, amiről ma még keveset tudunk.

Gyöngyös esete különleges: a hódoltsági mezőváros egyike volt azon kevés helyeknek a történelmi Magyarországon, ahol a katolikus egyházi gyakorlat a reformáció idején is töretlenül fennmaradt, mint legtöbb esetben itt is a ferenceseknek köszönhetően. A református papokra és tanítókra vonatkozó adatok ugyan csak a XVI. század utolsó negyedében kezdődnek, a város későbbi történetéhez azonban igen sok forrásunk van, s ezek feldolgozásában olyan elődei voltak Monok Istvánnak, mint Bán Imre. A gyöngyösi névsor adatai megbízhatóak és pontosak; én csak két esetben tudom azt életrajzi adatokkal is kiegészíteni. Az 1582-ben itt lelkészkedő Liszcai Demeter 1584. júliusának végén beiratkozott a wittenbergi egyetemre, s július 24-én az ottani magyar coetus tagja lett. A coetus ekkor igen magas színvonalon álló tudományos életében üdvözlőversek írásával vett részt (nemegyszer a vele egy napon beiratkozott Baranyai Decsi János társaságában); néha Liszcai B. Demeternek nevezte magát, s 1589-ben még itt tanult (RMK. III. 766, 777, 795, 796, 797, 799.) Az 1594-ben Gyöngyösön tanító Bakai Péter pedig korábban, 1590 nyara előtt, Egerben volt rektor (Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek, Sajtó alá rendezte Stropm László, Bp. 1905. 135.)

Mindezen apróságok mellett Monok István tanulmánya nem elhanyagolható jelentőségű kezdődése lehet az újra a források felé forduló egyháztörténeti kutatásnak, melynek eredményeit nemcsak a helytörténet, de számos más tudományág (köztük az irodalomtörténet) is használhatja. Remélhetőleg a sorozat többi kötete – hasonlóan a „feltámadt” *Ráday Gyűjtemény Évkönyvéhez* – ilyen irányban halad tovább.

Szabó András

Markovits Györgyi: Magyar írók harca a cenzúra ellen (1919–1944) Bp. 1985. Akadémiai K. 248 + 52 l. (Irodalomtörténeti Füzetek, 111.)

Markovits Györgyi a magyar cenzúratörténet legkitartóbb, leglelkesebb kutatója volt. A közelmúltban bekövetkezett haláláig közel harminc esztendőn át kutatta a haladó magyar írók, újságírók, tudósok – s más közéleti emberek – küzdelmeinek alakulását, amely a szó- és a betű szabadságáért folyt az ellenforradalmi Magyarországon. Könyvek sorát jelentette meg, többszáz tanulmányt, cikket s más publikációt készített erről a témáról. Jelentős mértékben neki köszönhetjük, hogy sokkal többet tudunk, árnyaltabb képet kaphatunk a két világháború közötti korról, ezen belül a cenzúra tevékenységéről, s az ez ellen folytatott küzdelemről.

E nemrégiben megjelent, sajnos már a szerző utolsó kötete lényegében összefoglalja eddigi kutatásait és tanulmányait. Jól áttekinthető szerkesztésben tárgyalja a korabeli cenzúratörténet fő kérdéseit: a cenzúra intézményrendszerének felépítését, a korabeli haladó sajtó és könyvkiadás cenzúra elleni harcát, röviden kitér a film és a színház cenzúra elleni küzdelmeire, részletesen tárgyalja az emigrációs kiadványok sorsát. A kötet egésze időrendi korszakokra oszlik: a fehérterror éveire, a bethleni konszolidáció időszakára, a harmincas évek, majd a második világháború időszakaira; az egyes korszakokon belül tárgyalja a cenzúrával összefüggő kérdéseket.

Az egyes témák tárgyalásánál az irodalmi tematika kapta a fő hangsúlyt. Tehát a korabeli írók, irodalmi alkotások kiállításáról és üldöztetéséről van itt elsősorban szó. Ha csak néhány itt szereplő nevet sorolunk fel, jelczelhető a feladatvállaló írók, irodalmi művek széles köre. Ady Endre, Balázs Béla, Bálint György, Berda József, Darvas József, Gábor Andor, Illyés Gyula, József Attila, Kassák Lajos, Kodolányi János, Lukács György, Móricz Zsigmond, Radnóti Miklós, Remenyik Zsigmond, Révai József, Tersánszky Józsi Jenő, Veres Péter, Zsolt Béla és mások neve jelzi a cenzúra ellen küzdő és a cenzúra által üldözött írók körét. E névsor mutatja egyben azt is, hogy az ellenforradalmi rendszer ellen küzdők tábora milyen széles volt: a polgári liberálisoktól és radikálisoktól, a népi írókon és a szocialdemokratákon át a kommunistákig terjedt; s Markovits Györgyi is ilyen széles perspektívában

ábrázolja ezt a küzdelmet, s ezt a küzdőtábort. Tehát itt valóban – a való életben, a gyakorlatban bontakozott ki az antifasiszta erők egysége, amely politikában csak jóval később, az 1930-as évektől (de igazán még ettől az időszaktól sem) tudott kibontakozni Magyarországon.

A kötet használhatóságát talán jobban szolgálná, ha az eszmei irányzatok szerint (vagy eszerint is) kaphatnánk áttekintést a cenzúra elleni küzdelemről (illetve a cenzúra üldöző tevékenységéről); e kötet ugyanis az egyes témákon belül tárgyalja a különféle eszmeiségű alkotók törekvéseit és küzdelmeit. Így azonban kissé egybemosódnak az irányzatok és a szereplők, egy-egy irányzat illetve személy sok helyütt szerepel, tevékenységük tartalmát és eredményeit a kötetből elég nehéz figyelemmel kísérni. Az objektivitás azonban azt is megköveteli, hogy elmondjuk: a szerző csaknem mindenütt pontosan megállapítja, hogy a tárgyalt irányzat vagy személy a történelmi korszak mely szegletéhez tartozik, tehát igyekszik elválasztani (de nem szétválasztani), differenciálni egymástól a különféle eszméket képviselő szereplőket.

Probléma, hogy a kötet – szemmel láthatólag – csak az 1970-ig megjelent publikációkat használta fel. Nyilvánvalóan Markovits Györgyi kézírata sokáig kiadatlan maradt, ez azonban elsősorban könyvkiadásunk problémáira világít rá. Tudomásom szerint a kötet első fogalmazása már az 1950-es évek végén született meg, az ezután hozzáírt, pótlólag kutatót anyag beiktatása a kötetnek mindenképpen hasznára szolgált.

Így most – a korszakra vonatkozóan – egy többé-kevésbé teljes cenzúratörténeti kötetet vehetünk kézbe. A benne foglalt anyag lelkesítően gazdag, – bizonyítva, hogy mily jelentősek voltak azok az erők, melyek a rendszer ellen, a haladás, a szocializmus elérése érdekében harcoltak az ellenforradalmi Magyarországon. Ugyanakkor a kötetben felsorolt sokszáz személy, folyóirat s egyéb kiadvány – a használhatóságot tekintve – kissé bódítóan is hat; talán helyesebb lett volna némiképp kevesebb nevet, intézményt és kiadványt felsorolni (a kevésbé jelentőseket esetleg kihagyva), de így a teljességre, vagy legalábbis a viszonylagos teljességre törekvés szenvedett volna csorbát. Ha Markovits Györgyinek az élet több időt engedélyezett volna, nyilván megszületett volna a témát egy még részletesebben feldolgozó, a felsorolásokat jobban dokumentáló (s több elemzést is tartalmazó), nagy volumenű munka. De ne legyünk elégedetlenek: a teljesítmény így is imponáló.

Megemlítenéd, hogy sok tucat újság, folyóirat, s más kiadvány – s irattári anyag – átnézésén kívül Markovits Györgyi igen sok kortárástól is információkat szerzett, s használt fel: Domokos Józseftől, Hajdu Henrikától, Hollós Korvin Lajostól, Hubay Miklóstól, Illyés Gyulától, Kúnszery Gyulától, Mód Aladártól, Rajcsányi Károlytól, Szántó Zoltántól, Tiszay Andortól és másoktól. Az információszolgáltatók nagy része már meghalt, e kötet így az elfutó idő megállításában, a dokumentum-fontoságú emlékek megőrzésében is szerepet vállal.

A kötet használhatóságát segíti, hogy a kötetben szereplő személyekről névmutató, a periodikus kiadványokról tárgymutató készült. Kár, hogy hasonló mutatók nincsenek a kötetben szereplő könyvekről, filmekről, színházi előadásokról stb.; tehát egy részletes tárgymutató még használhatóbbá tette volna a kötetet.

Érdekes képanyag is szerepel itt, bizonyítva, hogy tudományos kiadványainknál sem fölöslegesek az ilyen illusztrációk. Horthy Miklós, Radnóti Miklós, Illyés Gyula és mások leveleinek, vagy a Népszava kicenzúrázott írásainak bemutatása az újszerűség miatt is érdekes, tanulságos.

Szilágyi János

Gábor Andor emlékezete. Centenárium tanácskozás Barcson. A kiadványt szerkesztette: Laczkó András. Kaposvár, 1986.

1983 januárjában Barcson megalakult a Gábor Andor emlékbizottság, mely elhatározta, hogy az író születésének centenáriumát tudományos tanácskozás keretében ünnepli meg. A megemlékezésre 1984. január 17-én került sor Barcson. Az emlékülésen felolvasott tanulmányok, dokumentumok kötetbe foglalva 1986-ban jelentek meg Kaposváron.

Az ünnepélyes tanácskozás résztvevői nem szokatlan, ugyanakkor nem is könnyű faladra vállalkoztak. Előadásaikban a korábbi értékelő szempontok kiegészítésével, árnyalásával megkíséreltek egy olyan írói tevékenységet és életutat leírni, melynek helye, szerepe kétségtelenül bizonytalan a magyar irodalom történetében. Egyszerű lenne azt mondani, hogy a bizonytalanság az életmű egyenetlen művészi színvonalának megítéléséből ered, s hogy ezt a történeti és esztétikai megközelítésből származó látószöveg ellentmondások feloldásával esetleg meg

is szüntethetnénk. De ez sem menne könnyen, mert míg a művészi szempontból értékesnek tartott irodalmi örökség történeti értéke vitathatatlan, a történeti nézőpontból fontosnak és megőrzendőnek vélt hagyomány értékei legtöbbször bizonyításra szorulnak.

Ez esetben az életmű megítélését még az is nehezíteni látszik, hogy Gábor Andor rendkívül nagy számú és igen sokféle műfajú, nem azonos világnézetű, és hozzátehetjük még, nem csak magyar nyelven írt művet hagyott hátra. Ezek legnagyobb része újságokban jelent meg, s egyik-másik feltehetően még ma is ismeretlen számunkra. A kötetben szereplő tanulmányok mindezek figyelembevételével igen gondosan és alaposan elemezték az író minden alkotói korszakát, minden általa kedvelt műfajt, rendező elvként vagy a kronologikus megközelítést, vagy egy műfaj teljes, illetőleg korszakonkénti áttekintését választva. Nem kétséges, hogy a módszerek bármelyikének alkalmazásában Diószegi András monográfiája – ahogy Botka Ferenc megnyitójában nevezte „az alapmű” – hatott jótékonyan, méghozzá annak is az 1961-es és az 1966-os rövidebb változata. (Az előbbi *Gábor Andor Válogatott művei* elé írt bevezetőként jelent meg a Szépirodalmi Kiadónál, az utóbbi *A magyar irodalom története 1919-től napjainkig* című kötetben, az Akadémiai Kiadó gondozásában látott napvilágot.) Mindkettőből hiányoznak azok a megjegyzések, amelyek épp a történeti értékelés túlzott hangsúlyozásából erednek, s amelyeket 1966-ban, a Gondolat Kiadónál megjelentetett írás tartalmaz. Az előző kettő szemléletét elfogadva rajzolja meg Szekeres József is Gábor Andor világméretű pályakezdés időszakában, és elemzi írásait 1919 végéig. Az 1912 és 1949 között keletkezett cikkeket, újságokban megjelent rövidebb írásokat Tasi József tekinti át kiemelve az életművön belül a publicisztika jelentőségét, Gábor Andort a század első felének legnagyobb publicistái között nevezve meg. Nemes G. Zsuzsanna arról ír, milyen hatással volt a reklám és a plakátok látványa a korabeli kabarészövegekre, s ezekkel összehasonlítva Gábor Andor dalaira és satirikus írásaira is. A regényeket, az Untauglich urat, a Doktor Senkit és a Hét pillangót Czére Béla elemzi, érzékeltetve az író útját a Monarchia közéletének satirikus ábrázolásától a lélektani regényig. Hasonló műfaji áttekintésre vállalkozott Szijártó István, aki az eddig értékelések alapos tanulmányozása és összegzése során arra

a következtetésre jut, hogy bár Gábor Andor „sajátos művész kvalitásokkal rendelkezett”, lírikusi pályája korántsem egyenletes ívű. Erre vonatkozó megállapítását érdekesnek tartom, ezért idézem: „... a kor, melynek hű fia volt tartalmazta a buktatókat (– a csábításokat a könnyű felületes életre, léha szórakozásra csakúgy, mint a politikában ragadásra –).” A tanulmányokat két dokumentum, az 1913-as Rendkívüli Újságban megjelent írások közlése (Lichtmann Tamás), illetve az emigrációban kelt levelek néhány részletének bemutatása egészíti ki, amelyet Petrányi Ilona lát el érdekes megjegyzésekkel. A készülő levelezés-kötet minden bizonnyal érdeklődésre számot tartó darabjai között lesznek a Vidor Ferikéhez (Gábor Andor második feleségéhez) írott levelek, és ezek feltehetően sok szempontból magyarázatként, ha nem is váratlan megfjétként szolgálnak az író-újságíró világnézeti átalakulásának kérdéseivel. Az emlékezés természetesen nem feledkezett meg Gábor Andor 1945 utáni sorsának alakulásáról sem. Szilágyi János *Vázlat és dokumentumok* alcímet viselő írása vázlatossága ellenére is az eddigieknél részletesebben gyűjti össze azokat az okokat és tényeket, amelyek alapján a szovjetunióbeli emigrációból hazatért jőnévű, tapasztalt publicista és satirikus író mellőzöttnek érezhette magát. Ennek illusztrálására közli Gábor Andor Rákosinak címzett 1950-es levelét, amely ugyan

Diószegi András monográfiájában is megtalálható, anélkül azonban, hogy a szerző a címzett nevét feltüntette volna.

Azzal kezdtem, hogy az ilyen – műfajokban, korszakokban meglehetősen gazdag, termékeny életpálya értékelése semmiképp sem könnyű feladat. Most azt is hozzátenném még, hogy különösen egy emlékezés keretében nem az, hiszen ilyenkor össze kell egyeztetni a megemlékezés, a tanulmányírás, és esetenként – a megelőző értelmezések hatására – a monografikus megközelítés különböző szempontjait és módszereit. Ennek következtében a kronologikus vagy műfaji középpontú áttekintések könnyen „feldarabolhatják” az életművet, és így esetleg a leglényegesebb vonások halványulnak el. A barcsi tudományos ülés írásaiból azonban végül kikeredik egy megközelítően egységes megítélés, melynek lényege, hogy a szerzők Gábor Andort elsősorban mint publicistát és mint kiváló satirikus írókat ismerik el, hangsúlyozva a satirikus szemlélet jelentőségét más műfajú írásokban is. Továbbra sem teljesen tisztázott azonban az úgynevezett „szocialista satíra” valódi eredete. Mint ahogy nem tudjuk, hol született a mi Gábor Andorunk: a valamikori (1884-es) Újnépén vagy a mai Rinyaujnépén esetleg Új-Népén vagy Rinyanépén.

Kalmár Melinda

Zrínyi-ülésszak

(Debrecen, 1987. május 21–23.)

Az MTA Irodalomtudományi Intézetének reneszánszkutató osztálya, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság, az egyetemek régi magyar irodalomtörténeti tanszékei, a Debreceni Akadémiai Bizottság, valamint a TIT Hajdú-Bihar megyei szervezete rendezésében került sor az ülészak megtartására.

Május 21-én délután (a Déri Múzeumban) *Orosz István*, a KLTE rektorhelyettese elnöki megnyitója után hangzott el

R. Várkonyi Ágnes: Reformpolitika Zrínyi mozgalmában c. előadása.

Május 22-én délelőtt (a DAB-székházban) *Klaniczay Tibor* elnökletével a Zrínyi-könyvtár c. ülésen került sor az alábbi előadások felolvasására:

Monok István: Zrínyi Miklós, a könyvgyűjtő

Kovács Sándor Iván: „Mert szerencse vigasztal” (Vélekedések néhány Zrínyi-könyvjegyzetről)

Horváth Mária: Zrínyi műhelymunkájából (Adalékok forrásaihoz)

Hausner Gábor: Zrínyi Ádám és a Zrínyi-könyvtár

Zimányi Vera: Zrínyi Péter kincseinek leltárai

Orlovsky Géza: A Zrínyi-könyvtár sorsa

Május 22-én délután *Pirnát Antal* elnökletével, a *Zrínyi Miklós költészete* c. ülés keretében hangzottak el a következő előadások:

Szabó András: A Zrínyi-album és a törökellenes harcok irodalmi megjelenítései az 1580-as években

Szőrényi László: Panegyricus és eposz (Zrínyi és Cortesius)

Király Erzsébet: A *Szigeti veszedelem* az olasz eposzelméletek tükrében

Amedeo Di Francesco: A *Szigeti veszedelem* formulái

Mohácsi Ágnes: Számszimbólika a *Szigeti veszedelem*ben

Németh Béla: Zrínyi latin epigrammájának hátteréhez

Május 23-án délelőtt a *Zrínyi Miklós utóélete* c. ülésen, *Kovács Sándor Iván* elnökletével hangzottak el az alábbi előadások:

Bene Sándor: A Zrínyi-legenda háromszáz éve

Borián Gellért–Bene Sándor: A Forstall-kódex (Borián Gellért felolvasásában)

Bodó Éva Mária: Zrínyi Miklós kiadatlan olasz nyelvű levele XIV. Lajos francia királyhoz

Bukovszky Andrea: Londoni magyar vonatkozású kiadványok és az 1664. évi Zrínyi-életrajz

Héjjas Eszter: Magyarország 1663–64-ben, francia diplomáciai jelentések tükrében

Nemeskürty Harriet: Zrínyi fogadtatása a korabeli német irodalomban

Az ülészak befejeztével a résztvevők Álmosdra látogattak, ahol megtekintették a Kölcsey-émlék-házat.

Szemle

Könyvek a romániai magyar irodalomról (<i>Pomogáts Béla</i>)	212
Mátyás király levelei (<i>Boronkai Iván</i>)	220
Gyarmati Balassi Bálint énekei (<i>Stoll Béla</i>)	223
Tüskés Tibor: Pilinszky János alkotásai és vallomásai tükrében (<i>Rónay László</i>)	226
Könczöl Csaba: Tükörszoba (<i>Dérczy Péter</i>)	228

*

Julianus barát és Napkelet fölfedezése – Monok István: A gyöngyösi református gyülekezet lelképásztorai és tanítói, 1557–1710 – Markovits Györgyi: Magyar írók harca a cenzúra ellen (1919–1944) – Gábor Andor emlékezete (<i>Monok István, Szabó András, Szilágyi János, Kalmár Melinda</i>)	231
--	-----

Krónika

Zrínyi-ülésszak (Debrecen, 1987. május 21–23.)	236
--	-----

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest XIII., Lehel u. 10/a., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 150 Ft

Egy szám ára: 25 Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

SOMMAIRE

<i>Klaniczay, T.</i> : Hungaria et Pannonia à l'époque de la Renaissance	1
<i>Imre, M.</i> : La formation de la contemplation de soi nationale et de la publicistique politique dans un volume de sermons de l'année 1674	20
<i>Dávidházi, P.</i> : L'acclimatation d'un culte littéraire. (L'initiation au culte de Shakespeare à la fin du XVIII ^e siècle)	46
<i>Rónay, L.</i> : Le début littéraire de Sándor Márai	74

Bulletin

<i>Kathona, G.</i> : Péter Bornemisza dans la matricule de l'Université de Wittenberg	90
<i>Czibula, K.</i> : Quelques données à l'histoire de l'art théâtral aux écoles piaristes	92
<i>Sütő, J.</i> : La „réprimande” de József Katona, avocat de Pest, devant le comitat Pest	96
<i>Korompay, B.</i> : Sur le nom de Petőfi	100
<i>Sándor, L.</i> : La société économique des écrivains hongrois de Tchécoslovaquie	101

Atelier

<i>Vadász, G.</i> : Le poème de Janus Pannonius, intitulé „Abiens valere iubet sanctos reges Waradini”, reflété par les auteurs antiques	103
<i>Hopp, L.</i> : La publicistique de l'„antemurale” avant la formation des plans de Báthory contre les Turcs	110
<i>Grüll, T.</i> : Gyula Reviczky: <i>La mort de Pan</i> (1889)	121

LA SESSION ZRÍNYI (Debrecen, 21-23 mai 1987)

<i>R. Várkonyi, Á.</i> : Une politique de réforme dans le mouvement de Zrínyi	131
<i>Szőrényi, L.</i> : Panégyrique et épopée	141
<i>Di Francesco, A.</i> : Les formules du <i>Désastre de Sziget</i>	150
<i>Monok, I.</i> : Miklós Zrínyi, le bibliophile	175
<i>Kovács, S. I.</i> : „Parce que la bonne fortune me console”. (Réflexions sur quelques annotations de livre de Zrínyi)	179
<i>Hausner, G.</i> : Ádám Zrínyi et la bibliothèque de Zrínyi	185
<i>Héjjas, E.</i> : La Hongrie en 1663-64, reflétée par des rapports diplomatiques français	193
<i>Bodó, É. M.</i> : Une lettre inédite en langue italienne de Miklós Zrínyi à Louis XIV, roi de France	203
<i>Bukovszky, A.</i> : Des publications de Londres relatives à la Hongrie et la biographie de Zrínyi de l'année 1664	207

Revue

Livres sur la littérature hongroise de Roumanie (<i>Pomogáts, B.</i>)	212
Les lettres du roi Mathias 1460-1490. (<i>Boronkai, I.</i>)	220
Les chansons de Bálint Gyarmati Balassi (<i>Stoll, B.</i>)	223
Tüskés, Tibor: János Pilinszky reflété par ses oeuvres et ses confessions (<i>Rónay, L.</i>)	226
Könczöl, Csaba: Tükörszoba. (Une chambre garnie de miroirs.) (<i>Dérczy, P.</i>)	228

Chronique

